НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Ukraina Lithuanica:

студії з історії Великого князівства Литовського

Т. III

Київ
2015

Рекомендовано до друку вченою Радою
Інституту Історії України НАН України
(протокол № 3 від 26 березня 2015 р.)

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., Інститут історії України НАН України, 2015. – Т. III. – 396 с.

У наукових статтях та розвідках запропонованого читацькому загалу збірника розглядаються раніше не досліджені або маловивчені пиатння вітчизняної історії литовської доби, а також важливе коло проблем, пов'язаних з генезою поліетнічної держави епохи пізнього середньовіччя – початку нового часу – Великого князівства Литовського. Зацікавлений читач знайде у них авторське бачення відповідей на широке коло проблем, що досліджуються вперше або по-новому оцінюються, а також познайомиться з важливими джерелами, які вперше вводяться до наукового обігу.

Для істориків-литуаністів, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться історією України та Великого князівства Литовського.

Ukraina Lithuanica: Studies on History of the Grand Duchy of Lithuania. – K.: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine, 2015. – T. III. – 396 p.

The collection covers a number of new issues related to the history of the Grand Duchy of Lithuania; in particular, analysis of different peculiarities of its development in the Middle Ages and Early Modern Times. The given research is supposed to extend empirical and theoretical aspects of the mentioned issue.

For historians, faculty memebers, students and everybody interested in history of Ukraine and the Grand Duchy of Lithuania.

Інститут історії України НАН України
вул. Грушевського, 4, к. 509, 01001 Київ, Україна
an_blan@mail.ru, dvashchuk@mail.ru

ISSN 2307-4329

© Інститут історії України НАН України
© Автори

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Котляр Микола, д. і. н., член-кор. НАН України, головний редактор, Інститут історії України НАН України

Блануца Андрій, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Ващук Дмитро, к. і. н., заступник головного редактора, Інститут історії України НАН України

Жеребцова Лариса, к. і. н., відповідальний секретар, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕДАКЦІЙНА РАДА

Смолій Валерій, д. і. н., академік НАН України, Інститут історії України НАН України

Боряк Геннадій, д. і. н., проф., Інститут історії України НАН України

Воронін Василь, к. і. н., доц., Білоруський державний університет

Гуржій Олександр, д. і. н., проф., Інститут історії України НАН України

Дзярнович Олег, к. і. н., Інститут історії Білорусі НАН Білорусі

Закшевський Анджей, д. габ. проф., Варшавський університет

Люлевіч Хенрик, доктор історії, доц., Інститут історії ПАН

Нієндорф Матіас, д. і. н., Кільський університет

Петраускас Рімвидас, доктор історії, Вільнюський університет

Сас Петро, д. і. н., Інститут історії України НАН України

Степанков Валерій, д. і. н., проф., Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Чухліб Тарас, д. і. н., Інститут історії України НАН України

ЗМІСТ

Студії
Політика і право

Микола Котляр
Русь, Литва і Земля ятвягів у ранньому середньовіччі 10

Оксана Господаренко
Литовсько-ординські стосунки у 50–70-х рр. XIV ст. в контексті італійської політики Мамая 21

Борис Черкас
Токтамиш – Вітовт. З історії політичного союзу кінця XIV ст. 31

Сергей Полехов
Власть в Полоцке в XIV – первой половине XV в.
Из истории взаимоотношений центра и регионов
в Великом княжестве Литовском 44

Дмитро Вирський
Ротундус проти Оріховського: дискусія 1564/1566 р. про волю і неволю у Великому князівстві Литовському 79

Андрій Блануца
«У права мовити и справедливости доводити»: інститут захисту у 60–70-х роках XVI ст. у Великому князівстві Литовському 88

Валентин Константинов
Политика Речи Посполитой в отношении Молдавии
в начале XVII века 116

Олександр Юга
Ставлення литовської еліти до розгортання Національно-визвольної боротьби на теренах України в першій половині 1648 року:
постановка проблеми 126

Андрій Гурбик
Український Гетьманат та Велике князівство Литовське
у військово-політичному протистоянні 1651 р.:
Друга Лоєвська битва 135

Володимир Газін
Між Москвою та Варшавою: Вінцент Корвін-Госєвскій
як образ литовської еліти в умовах російсько-польської війни
1654–1667 рр. 160

Василь Кононенко
Рецепція литовського статутового права у Гетьманщині наприкінці
1680-х – початку 1760-х рр.: модернізація
чи відстоювання «старизни»? 169

Соціально-економічні відносини

Костянтин Хромов, Ірина Хромова
Місцеві монети-наслідування другої половини XIV ст.
на литовсько-ординських прикордонних територіях 191

Петро Кулаковський
Звинигородський повіт у литовську добу 204

Александр Довнар
Казацкие отряды на службе в Чечерском и Пропойском замках
в 1562–1573 гг. (состав, обеспечение) 238

Ad fontes

Мирослав Волощук
Середньовічна Литва та литовці очима
угорського актового документу XIV ст. 261

Дмитро Ващук
235/20-та книга судових справ Литовської Метрики:
археографічний та джерелознавчий аналіз 274

Алег Ліцкевіч
«Аповесць пра Падолле»: суадносіны спісаў ў першай рэдакцыі
і верогоднасць паведамлення пра князя Канстанціна Карыятавіча 290

Лариса Жеребцова
«Назначене справец мытных на всих коморах у Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная»: митна реформа 1536 р. королеви Бони у Великому князівстві Литовському (дипломатичний і джерелознавчий аналіз) 313

Історіографічні розвідки

Олег Дячок
Правове регулювання економічних питань у Великому князівстві Литовському: сучасна українська історіографія 332

Володимир Верстюк
Воєнні дії 1648–1649 рр. на теренах Великого князівства Литовського в оцінці М. Костомарова..... 349

Сергій Калуцький
Лоєвська битва 1649 р. у висвітленні В. Липинського 357

Рецензії та огляди

Лариса Жеребцова
LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [Литовская Метрика. Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p. 372

Андрій Блануца
Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с. 389

Дмитро Ващук, Олександр Юга
Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – 642 с. 392

CONTENTS

Studies
Policy and Law

Mykola Kotlyar
Rus', Lithuania and Yatvyag's land in the early middle ages..... 10

Oksana Gospodarenko
Lithuanian-Horde Relations in the 1350–1370-ies in the context
of Italian politics of Mamay 31

Cherkas Borys
Vytautas – Tokhtamysh. The history of political alliance late 14th century 31

Sergey Polekhov
Power in Polotsk in the 14th and the first half of the 15th century.
From the history of relations between the center and regions
in the Grand Duchy of Lithuania 44

Dmytro Vyrskyi
Rotundus against Orihovski: Discussion 1564/1566 of the liberty and slavery
in the Grand Duchy of Lithuania 79

Andriy Blanutsa
«*U prava moviti i spravedlivosti dovoditi*»: the institute of protection
in the 1560 – 1570-ies int the Grand Duchy of Lithuania 88

Valentin Konstantinov
The policy of Poland against Moldova
at the beggining of the 17th century..... 118

Oleksandr Yuga
The attitude of the Lithuanian elite to deploying of the national liberation
struggle in Ukraine in the first part of 1648: formulation of the problem.. 128

Andrii Gurbyk
Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania
in the military-political confrontation 1651: Loyevska second battle 135

Volodymyr Gazin
Between Moscow and Warsaw: Vincent Corwin-Hosyevskiy
as image of lithuania elite under Russian-Polish War of 1654–1667 160

Vasyl Kononenko
Reception of Lithuanian Statute in Hetmanate's Cossack Court
in the late 1680-ies – early 1760-ies.: Modernization
or defending «old ways»? 169

Social and Economical Relations

Kostyantyn Khromov, Iryna Khromova
The local coins-imitations of the second half of the 14th century
on the lithuanian-tatars border territory 191

Petro Kulakovsky
Zvynyhorodskyy District in Lithuanian time 204

Aliaxandr Dounar
Cossack troops in Chechersk and Propoisk castles
in 1562–1573 (enlisted personnel and maintenance)..... 238

Ad fontes

Myroslav Voloshchuk
The medieval Lithuania and Lithuanians
in the opinion of Hungarian acts of the 14th century 261

Dmytro Vaschuk
235/20 Court records book of the Luthuanian Metrica:
archeografical and source study analysis 274

Litskevich Oleg
The Story about Podolia: Relationships between the Copies
of the First Redaction and Authenticity of an Account
of the Prince Konstantin Koriatovich 290

Larysa Zherebtsova
«Naznachene spravets mytnykh na vsikh komorakh u Velikom knyazstve Litovskom. To jest sprava mytnaya»: the customs reform provided by the Queen Bona in 1536 in the Grand Duchy of Lithuania (diplomatic and source study analysis) 313

Historiography

Dyachok Oleg
The legal regulation of economic issues in the Grand Duchy of Lithuania: modern Ukrainian historiography 332

Volodymyr Verstiuk
Military operations in 1648-1649s on the territory of the Grand Duchy of Lithuania in M. Kostonarov's evaluation 349

Sergiy Kalutsky
The Battle of Loyiv, 1649, in coverage by V. Lypynsky 357

Reviews

Larysa Zherebtsova
LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [Литовская Метрика. Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p. 372

Andriy Blanutsa
Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с. 389

Dmytro Vaschuk, Olexandr Yuga
Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – 642 с. 392

СТУДІЇ

ПОЛІТИКА І ПРАВО

УДК 94[477+474.5+476] «050/100»

Микола Котляр
Київ

РУСЬ, ЛИТВА І ЗЕМЛЯ ЯТВЯГІВ У РАННЬОМУ СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

У статті аналізуються складні і суперечливі взаємовідносини між Руссю, Литвою та Землею ятвягів у VII–XIII ст. Підкреслюється, що давні литовці і слов'яни мали єдиний культурний субстрат.
Ключові слова: Русь, Литва, Земля ятвягів, політичні відносини.

В статье анализируются сложные и противоречивые взаимоотношения между Русью, Литвой и Землей ятвягов в VII–XIII вв. Подчеркивается, что давние литовцы и славяне имели единый культурный субстрат.
Ключевые слова: Русь, Литва, Земля ятвягов, политические отношения.

The article deals with the complicated and contradictory relations between Rus' and Lithuania and Yatvyag's land started in the 6th – 13th centuries. It is stressed that old lithuanians and slaves had a common cultural substratum.
Key words: Rus', Lithuania, Yatvyag's land, political relations

Відносини між Руссю і Литвою беруть початок на зорі формування руського і литовського етносів, принаймні з VI–VII ст. н. е. Нагадаємо читачеві, що в давні часи пралитовці й праслов'яни складали

єдиний етнокультурний субстрат, з якого поступово розвинулись обидва народи. Лінгвісти (київський вчений А. П. Непокупний та ін.) відзначали велику мовну близькість литовців і українців, це підтверджує думку що спільне життя членів цього субстрату тяглося дуже довго, його підтримували й обопільні колонізаційні процеси. Територіальна й мовна близькість слов'ян і литовців простежується вченими протягом кількох століть, вони жили разом ще до Великого переселення народів (III−V ст. н.е.). Розділення спільного субстрату на слов'янський та литовський етноси могло статися в середині I тис. до н.е.[1]

Зрозуміла річ, що слов'яно-литовський субстрат протягом століть жив і розвивався, наростали локальні відмінності. Еволюція праслов'янства призвела згодом до його диференціації, те ж саме можна сказати і про литовський праетнос. Для середини I тис. н.е. вже можна говорити про сталі території обох народів, тоді як до того вони жили черезсмужно. Перша згадка про Литву в «Повісті временних літ» відзначає існування політичних стосунків між нею і Руссю. В недатованому етнокультурному вступі до цього джерела, на сторінках, що відбивають часи розселення слов'ян на просторах Європи, читаємо: «А се суть инии языци, иже дань дають Руси: чудь, меря, весь, мурома, …литва, зимигола корсь, норома…»[2].

Литовці, згідно свідчення нашого першого серед збережених літопису, належать до данників Русі, вони названі серед угро-фінських племен, мабуть, тому, що їхня мова була все ж таки незвичною для слов'ян, а литовці межували з руссю. Авторитетний в науці «Літописець Переяславля Суздальського» додає до цього, що литва «испрьва исконнии данници и конокръмци»[3]. Північноруський літописець характеризує литовців як «конокормців», тобто скотарів. Дійсно, землеробство у ті часи відігравало в їхньому господарстві другорядну роль. Становище змінилось уже в XI–XII ст.

У часи зміцнення давньоруської державності київські князі прагнули утримувати Литву в залежності, про що свідчить короткий запис Несторового літопису під досить умовним 1040 р.: «Ярославъ иде на Литву», уміщений після повідомлення: «Ярославъ иде на ятвягы»[4].Сама форма звістки, її хронологічна й географічна близькість до попередньої може засвідчити цілеспрямованість політики Ярослава Володимировича у При-

---

[1] Див.: *Грушевський М.* Історія УкраїниРуси. – Т.1. – Київ, 2013. – С.68−69. З часів Грушевського минуло сто років, але в цій проблемі не сталося особливих зрушень.

[2] Повесть временных лет / Подг. текста, перев., статьи и комм. *Д.С. Лихачева.* – 2-е изд. – СПб., 1999. –С. 10. Далі «Повість» цитується за цим виданням.

[3] ПСРЛ. – Т.41. Летописец Переяславля Суздальского. – М., 1995. – С. 5.

[4] Повесть временных лет… – С. 67.

балтиці, так само, як і заснування князем дещо раніше в тому регіоні міста, названого ним на свою честь: «Семь же лѣтѣ иде Ярославъ на чудь, и побѣди я, и постави градъ Юрьевъ»[5] (1030 р.). Юр'єв був розташований на місці нинішнього Тарту.

У другій половині XI – XII ст. пов'язана з Руссю культурно й етнічно Литва перебувала з нею в тісних соціально-економічних взаєминах, об'єктивно сприяла руським князям зміцнити рубіж із Польщею, забезпечувати панування в східній Прибалтиці, користуватись торговельними гостинцями, що вели на Захід литовськими землями. Однак настання удільної роздробленості Русі в 40-х роках XII ст. суттєво вплинуло на відносини між нею і Литвою. Перша втратила цілеспрямовану й злагоджену зовнішню політику, кожне скільки-небудь значне князівство діяло у власних інтересах. Литовські землі поступово виходять з-під впливу Давньоруської держави. На кінець XII ст. процеси роздробленості Русі поглиблюються, а литовські племена якраз у той час починають утворювати союзи, що володіли великою економічною й військовою потугою. Ролі змінились, Литва робиться наступальною стороною, а Русі доводиться захищатись. При тому зберігаються і розвиваються економічні й культурні зв'язки між ними.

У кінці XII − на початку XIII ст. виникають перші об'єднання литовських племен, а набіги литовських дружин дошкуляють західноруським землям, серед них Галицькій, Волинській і Чернігівській, а також Новгородській, Псковській, Полоцькій, Смоленській. З іншого боку, Литва боролася з Німецьким вторгненням до Подвиння. Розуміючи, що самим їм не встояти, нобілі Аукшайтії та Жемайтії, що недавно об'єдналися в союз князів (тоді ще племінних вождів) звернулися до волинських Романовичів за допомогою проти хрестоносців. 1219 року «прислаша князи литовские къ великой княгини Романовой [Анне] и къ Данилови и къ Василкови, миръ дающи». Існують підстави вважати, що мирні пропозиції були викликані поразкою, яку Литві завдало Волинське князівство Романовичів. Двадцять один литовський князь приєднався до цього договору: «Се же вси миръ даша князю Данилови и Василку, и бѣ земля покойна» [6]. Серед тих литовських князів був і Мендовг, що тоді не виділявся серед інших.

Особливо відчутно ця угода подіяла на русько-польські відносини, незабаром по тому галицький літописець відзначив: «Ляхомъ же не престающимъ пакостящимъ , и приведе [Даниил и Василько] на ня литву; и воеваша ляхи и много убийства сътвориша в нихъ»[7]. Саме литов-

[5] Там же. – С. 65.

[6] Галицько-Волинський літопис / За ред. *М. Ф. Котляра.* – Київ, 2002. – С. 84.

[7] Там само.

ська допомога змусила не мирну доти Мазовію піти на мир із Волинню[8]. Планувалась участь Литви в русько-польському поході на Каліш. Інакше розвивались стосунки з Литвою у Західної та Північної Русі. Тут на них негативно впливав Німецький орден (хрестоносці). Полоцькі й мінські князі то вступали в коротко плинні союзи з німцями, то виступали проти них разом з литовцями.

З початком XIII ст. головну роль у русько-литовських відносинах починає відігравати Галицько-Волинське князівство. Йдеться про Південну Русь. Галицько-Волинський літопис залишається єдиним джерелом з історії цих відносин. З короткого його повідомлення, що датується 1227 р., відомо, що договір 1219 р. продовжував мати силу: «То же время воеваша Литва Ляхы, мняше мирни суще[9], и придоша къ Берестью». Підручний князь Романовичів Володимир пінський, якому вони доручили «стеречи землю отъ ятвязь», разом із берестянами «избиша я [литовцев] всѣ»[10].

Мабуть, ці події призвели до порушення литовсько-волинського договору 1219 р., бо в 30-і − 40-і роки XIII ст. одні литовські князьки залишаються союзниками Романовичів, інші воюють їхню землю[11]. Втім, В. Т. Пашуто вважав, що угода 1219 р. діяла до кінця 40-х років XIII ст. і була вигідною насамперед Данилові Романовичу, оскільки «литовські сили сковували недружніх Русі краківських князів»[12]. Однак джерела, а це майже виключно Галицько-Волинський літопис, не підтверджують цих слів.

Інакше складались відносини з Литвою князівств Північно-Західної й Північно-Східної Русі. Орден хрестоносців докладав зусиль для роз'єднання руських сил, знаючи про побоювання князів того регіону перед силою своїх західних сусідів. Полоцькі князі намагались у свою чергу використати військо Ордену проти Литви. Уклавши в 1212 р. мир із Ригою, полоцький князь намагався спрямувати його проти Литви[13].

Більш сталими і цивілізованими зробились русько-литовські стосунки у князювання в Литві Мендовга (Мендоугаса), що розпочалось у 30-і роки XIII ст. То був час формування Литовської держави, і йому пощастило дещо централізувати країну. Напевне, з перших років свого правління Мендовг робиться союзником князів Романовичів, аби спертися на їх військо в суперництві за верховну владу в Литві з численними племінними

---

[8] *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 260–261.

[9] Галицько-Волинський літопис... – С. 90–91.

[10] Там само.

[11] Там само. – С. 98, 106, 107 та ін.

[12] *Пашуто В.Т.* Очерки .по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 280.

[13] Там же. – С. 261.

князьками-вождями, частина яких згадана в договорі між ними і княгинею Анною. Літопис свідчить, що навесні 1238 р. «Данилъ же возведе на Кондрата[14] Литву, Минъдога, Изяслава новгородьского»[15]. Варто відзначити, що в цьому контексті Мендовга названо поряд з «Литвою» взагалі. Адже тоді Литовська держава перебувала в стані складання, а Мендовг значно посилився і виділявся серед інших князьків, котрі залишались по суті ще племінними вождями.

Данило Романович і сам був зацікавлений у союзі з Мендовгом, тому що в боротьбі з Угорщиною та її ставлеником Ростиславом Михайловичем чернігівським за повернення Галицької землі сподівався, певно, використати литовську потугу. Цей союз тривав принаймні до 1245 р. Перед битвою біля м. Ярослава влітку 1245 р. з Ростиславом, угорськими і польськими контингентами і загонами ворожих Романовичам галицьких бояр «Данило же и Василко посласта в Литву, помощи просяща, и послана бысть отъ Миньдога помощь»[16].

Однак Литва в часи Мендовга не була ще об'єднаним і консолідованим князівством, великий князь відчував спротив свого оточення і нобілів. Тому його вчинки не завжди були послідовними і виваженими. Це видно на прикладі відносин з Галицько-Волинським князівством. У 1252 р. Мендовг затіяв велику війну з Романовичами і програв її. Втративши Чорну Русь і третину земля ятвягів, якою він до того володів. Тому йому довелось просити миру в Романовичів: «Присла Миндовгъ къ Данилу, прося миру и хотя любви о сватьствѣ»[17]. Перемовини між Литвою й Руссю тривали довго і були складними, бо Данило Романович не довіряв зрадливому литовському князеві і вимагав хоч якихось гарантій. Нарешті 1254 р. син Мендовга Войшелк, зацікавлений у тіснішому співробітництві з Галицько-Волинською Руссю (крім іншого, Войшелк схилявся до прийняття християнства), від імені батька «сътвори миръ съ Даниломъ, и въда дъщерь Миндогодову за Шварна, сестру свою», за сина Данила Романовича. Інший син Данила Роман одержав від Войшелка володіння в Чорній Русі, й без того завойованій його батьком: Новогрудок і Слонім[18].

Можна погодитися з думкою відомого історика, що договір з Литвою Мендовга 1254 р., поряд із завершенням тоді Данилом Романовичем завоювання Ятвязької землі був стратегічно вигідний галицько-волинському государю, бо він просунув рубежі своєї держави на північний захід.

[14] Конрада князя мазовецького.

[15] Новгород-сіверського князя (Галицько-Волинський літопис… – С. 98).

[16] Галицько-Волинський літопис… – С. 107.

[17] Там само. – С. 113.

[18] Галицько-Волинський літопис. – С. 117.

Турово-Пінська земля опинилась затисненою між володіннями Романовичів, а її князі потрапили у залежність від них. Сини Данила, що отримали волості в підконтрольних Литві землях, здійснювали його політичний тиск на литовських князів[19]. Волинський літописець відзначив, що в 1264 р. «княжащу Въйшелкови в Литвѣ и Шварнови, и пойде Литва на Ляхы воевать на Болеслава князя»[20]. В. Т. Пашуто тлумачив це повідомлення як доказ співправління князів у Литві[21]. Але за багато років до нього М. С. Грушевський обережно назвав князя Шварна «помічником Войшелка у Литві»[22]. Думаю, правий був Пашуто. Це підтверджується дальшим розвитком русько-литовських відносин, зокрема запис в літописі, що відноситься до 1267 р.: «Войшелкъ да княжение свое зятю ссвоему Шварнови, а самъ опять въсхотѣ прияти мнишескый чинъ. Шварно же моляшеся ему повелику, абы еще *княжилъ с нимъ в Литв*ѣ, но Войшелкъ не хотяше»[23].

Літопис коротко зафіксував подію величезної історичної ваги: великий князь литовський добровільно і за власної ініціативи поступився престолом своєму галицькому родичу. Перед Шварном відкривалась чудова можливість створення об'єднаної русько-литовської держави, більш, ніж за сто років до загарбання Ольгердом значної частини Південної Русі, але з тією принциповою різницею, що княжили би в ній не литовські, а руські князі з династії Романовичів. Історія Східної й Центральної Європи тоді б пішла іншим шляхом.

Однак якщо у Шварна й існували такі далекоглядні плани й задуми, вони були одразу зруйновані його старшим братом, несамовитим Левом. Розлючений тим, що Войшелк передав Литовське князівство не йому, а молодшому за нього Шварну, Лев підступно заманив у пастку і вбив Войшелка, не зупинившись перед тим, що той прийняв схиму і був під захистом Господа[24]. По тому довір'я між правлячими елітами Русі й Литви було назавжди втрачене. Шварно недовго залишався князем Литви. Галицько-Волинський літопис коротко і безсторонньо сповіщає: «Княжащю же по Войшелцѣ Шварнови в Литовской земли, княживъ же не много лѣть и тако преставися»[25]. Шварна поховали у Холмі в церкві Богородиці поряд з його батьком Данилом.

---

[19] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – Львів, 1905. – С. 81−82.

[20] Галицько-Волинський літопис... – С. 129.

[21] *Пашуто В. Т.* Очерки... – С.293.

[22] *Грушевський М.* Хронольогія подій Галицько-Волинської літописи // ЗНТШ. – Т. 41. – Львів, 1901. – С. 45.

[23] Галицько-Волинський літопис… – С. 130.

[24] Галицько-Волинський літопис… – С. 130.

[25] Там само.

По Шварнові великим князем литовським став Тройден. На зміну спокійному і розважливому Шварнові (як характеризує його книжник) прийшов литовець Тройден, «окааньный, проклятый и немилостивый, ...его же безакониа не могохомъ списати срама ради», емоційно вигукує літописець[26]. Ці слова виглядають упередженими, однак доводиться визнати що цей литовський князь був підступним, жорстокосердим, позбавленим моральних принципів.

Романовичі, роз'єднані життям і політикою, в ті часи в основному протистояли один одному, мали різні стосунки з новим великим князем Литви. Це яскраво живописав волинський літописець у своєму повістуванні початку 70-х років: «Тройденеви же еще княжащю в Литовьской земли, живяше съ Львомъ въ велицѣ любви, ...а с Володимером не живяше в любви, про то, иже бяше отецъ Вълодимеровъ князь Василко убилъ на войнах 3 браты Тройденевы»[27]. Книжник мимохідь привідкрив не відому історикам сторінку русько-литовських стосунків, що настали по смерті Шварна Даниловича.

Та навіть союзної угоди з Левом Тройден не вважав за потрібне додержуватись, хоча вона була вигідна для, Литви в часи її протистояння з Орденом і з огляду на татарську загрозу. На початку 70-х років XIII ст., згідно літописної оповіді, «Тройдени, забывь любве Лвовы, пославь городняны, велѣ взяти Дорогычинъ». Литовський князь тим самим розв'язав тривалу порубіжну війну і з Львом, і з Володимиром Васильковичем[28]. У відповідь Лев 1275 р. напустив на Тройдена татар, з якими підтримував дружні й союзні відносини: «посла в Татары къ великому цареви МеньгуТимореви, и прося събѣ помощи у него на Литву»[29]. Судячи з літописного контексту, татарську допомогу Лев одержав. А взимку1277/78 р. вже Ногай покликав Романовичів у похід проти Литви[30]. Останній раз згадує Тройдена Галицько-Волинський літопис у розповіді про події 1278 р.[31].

Напевне, незабаром по тому він помер або був забитий. Історія Литви того часу майже не відбилась у джерелах і мало відома. Верховну владу в Литовському князівстві після кончини Тройдена захопили брати Бурдикид і Будивід. Волинський літописець мало знав про них. До весни 1289 р. відноситься його поодинока звістка: «Тогда же литовьскый князь

---

[26] Там само.

[27] Галицько-Волинський літопис… – С. 131.

[28] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 94.

[29] Галицько-Волинський літопис… – С. 131. Див.: *Грушевський М.* Хронольогія подій… – С. 47, 49.

[30] Там само. – С. 133.

[31] Там же. – С. 134; *Грушевський М.* Хронольогія… – С. 47, 49.

Будикидь и братъ его Буивидъ даша князю Мьстиславу[32] городъ свои Волковыескъ, абы с ними миръ дръжалъ»[33]. Уривкові звістки польських і західних джерел дозволяють думати, що Будивід княжив тоді в Литві, а Бурдикид у Ятвязькій землі[34].

Стосунки Галицько-Волинської Русі з Ятвязькою землею в XIII ст. були ще більш непевними і непередбачуваними. Так само, як і в XI–XII ст. вони розвивались за нехитрою і традиційною схемою. Звичайно пограничну війну розпочинали ятвязькі князьки, грабували й палили міста і села на північно-західному порубіжні Волині. Далі наступала відплата. Данило і Василько Романовичі, а в 70-х – 80-х роках їхні сини, вторгались із сильним військом в Ятвязьку землю, громили й нищили загони її воїнів, котрі не вміли битися в полі, а далі з багатою здобиччю і полоненими повертались додому. Налякані ятвязькі князьки після цього присилали посольства з цінними дарунками, висловлювали вірність і принижено просили миру. Через рік або два все повторювалось знову.

Відносини між Галицько-Волинською Руссю і Ятвязькою землею беруть початок в глибокій давнині. В. Т. Пашуто звернув увагу на те, що в угоді Русі з Греками 944 р. серед руських послів названий якийсь Ятвяг[35]. Йдеться про «Ятвяга Гунарева»[36]. Однак, як нам здається, епітет «Гунарев» ставить під сумнів ятвязьке походження посла, бо він говорить швидше про його скандинавське походження. Але з «Повісті временних літ» відомо, що Володимир Святославич провів переможну війну проти ятвягів: «Идее Володимеръ на ятвягы, и победи ятвягы, и взя землю ихъ»[37]. Та про будь-які договірні стосунки між київським князем і ятвязькими старійшинами літопис не повідомляє. З пізніших літописних свідчень зробимо висновок, що ятвязькі старійшини, певно, присилали послів із дарунками і запевненнями покори.

Аж до початку XIII ст. згадки про ятвягів у давньоруських джерелах рідкісні, що може викликати подив, адже вони були близькими північно-західними сусідами Русі, й сусідами неспокійними. Під 1038 р. «Повість временних літ» коротко повідомляє: «Ярославъ иде на Ятвягы», в 1112 р. син тодішнього київського князя Святополка Ярослав здобув перемогу

[32] Змінив Володимира Васильковича незадовго перед тим на престолі Волинського князівства.

[33] Галицько-Волинський літопис… – С. 151.

[34] *Пашуто В. Т.* Очерки по истории Галицко-Волынской Руси… – С. 294–295.

[35] *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси… – С. 34.

[36] Повесть временных лет... – С. 23. В Іпатіївському, Академічному й Радзивіллівському написано «Ятвяг», а в Хлєбніковському «Ятвягъ» (*Scheffler E.* Textkritischer Apparat zur Nestorchronik. – Munchen, 1977. – P. 130).

[37] Повесть временных лет… – С. 38.

над ними[38]. Літописець не згадав про дальший обмін посольствами і визнання ятвязьких старійшин покори Києву. Політичне й соціальне життя Ятвязької землі тих часів було повільним, вона не вписувалась у мирні стосунки з сусідами. Навіть дуже докладний Київський літопис XII ст. лише одного разу, в кінці свого повістування, мовить про ятвягів. Якраз у цій розповіді 1197 р. події на пограниччі Русі з Ятвязькою землею розвивались згідно визначеної нами вище схеми: похід тодішнього волинського князя стався як відповідь на набіг ятвягів: «Тое же зимы ходи Романъ Мьстиславичь на Ятвягы отомьщиваться: бяхуть бо воевали волость его, и тако Романъ вниде в землю ихъ; они же не могучи стати противу силѣ его, и бѣжаша во свои тверди, а Романъ пожегъ волость ихъ и отомьстився, возвратися восвояси»[39]. Можливо, саме тоді було укладено перший писаний волинсько-ятвязький договір.

Ятвязька загроза і далі постійно нависала над Волинню. По смерті краківського князя Лєшка Білого (1227 р.) Данило і Василько Романовичі на прохання Конрада князя Мазовецького рушили йому на допомогу проти краківського князя Володислава, вони «остависта же в Берестии Володимера пиньскаго и угровчаны, и берестианы стеречи земле отъ ятьвязь»[40]. Галицький літописець знав, що похід у березні 1238 р. на добжиньських рицарів, котрі захопили були волинське місто Дорогичин, спочатку був спрямований проти ятвягів[41].

Війни з ятвягами Романовичі вели і в 40-і роки, Після переможного походу галицько-волинської раті разом із польським військом до Ятвязької землі, певно, на початку 1246 р.[42] переможений супротивник вперше, якщо судити з літопису, запропонував переможцеві мирну угоду: «Събрася вся земля Ятвяская, и прислаша Данилу Небяста, рекуще: «Оставь намъ Ляхы, а самъ пойди миренъ изь землѣ нашеа» [43]. Данило на побажав підводити поляків і продовжив воєнні дії[44].

Близько 1253 р. Данило разом із старшим сином Левом увійшов до Ятвязької землі[45], розігнав її загони і вбив одного з вождів Стекинта. Тоді «Коматови[46] же приехавшу отъ ятвязь, обещевающимся имъ въ работѣ

---

[38] Повесть временных лет… – С. 103, 125.

[39] Летопись по Ипатскому списку… – С. 471.

[40] Галицько-Волинський літопис… – С. 90.

[41] Там само. – С. 224.

[42] *Грушевський М.* Хронольогія… – С. 33.

[43] Галицько-Волинський літопис… – С. 110.

[44] Там же. – С. 110.

[45] Напад ятвягів на Русь, що викликав похід Романовичів, залишився поза увагою книжника.

[46] Старійшина ятвягів.

быти»[47]: ятвязькі старійшини визнавали свою покірність і васалітет й обіцяли платити данину й виконувати повинності. Та крихкий мир протримався трохи більше року. Ятвяги не дотрималися своїх обіцянок. Тому взимку 1254/55 р. Ятвязька земля була знову завойована і розграбована Романовичами, котрі взяли безліч полонених і здобичі. По тому «ятвязи... послаша послы своа и дѣти своа[48] и дань даша [Данилові], и обещевахуся работѣ быти ему и городы рубити въ земли своей»[49]. Та для цього Романовичам довелось поставити ятвягів на межу загибелі.

Жорстока прагматична політика страшити ятвягів поступово приносила овочі. Через двадцять літ, вже по кончині Данила і Василька Романовичів, галицькі й волинські полки разом пішли в похід проти ятвягів, що знову напали на Волинь. Літописець із задоволенням відзначив, що ятвяги «не смѣша битися с ними... И по семъ приехаша князи ятвязьстии... ко Львови и Вълодимнрови и Мьстиславу, мира просяче събѣ; они же одва имъ даша миръ, и ради быша ятвязи о мирѣ, и тако поехаша в свою землю»[50]. Навряд чи всі ці русько-ятвязькі угоди були письмовими.

Особливої уваги заслуговує розповідь Галицько-волинського літопису про надсилання володимирським князем Володимиром Васильковичем, небожем Данила, близько 1279 р. валки хліба голодуючим ятвягам. Літописець дає нам підстави припускати укладення торговельної угоди: «Ятвязѣ послаша послы своа к Володимерови, тако рекучи: …«Господине, не помори насъ, но перекорми насъ себѣ; пошли, господине, к намъ жито свое продавать, а мы ради купимо: чего ли въсхочешь, воску ли бобровъ ли чръныхъ ли кунъ, бѣли ль, сребра ль, мы ради дамы»[51]. Володимирський князь пристав на цю пропозицію і послав човни з хлібом Західним Бугом.

Такими непростими, суперечливими й часом химерними були відносини Галицько-Волинської Русі з Литвою і Землею ятвягів у ранньому середньовіччі.

---

[47] Галицько-Волинський літопис… – С. 116.

[48] У заручники, що практикувалось у Європі при укладенні угод з народами, що жили в умовах родоплемінного ладу.

[49] Галицько-Волинський літопис… – С. 119.

[50] Там же. – С. 131.

[51] Галицько-Волинськаий літопис. – С. 134.

Mykola Kotlyar

Rus', Lithuania and Yatvyag's land in the early middle ages

The relations between Rus' and Lithuania started at the beginning of formation of the Russian and Lithuanian ethnos, at least from the 6th – 7th centuries AD. We will remind the reader that in ancient times pralithuanian's and praslav's made a common ethnocultural substratum from which both ethnoses gradually developed. The first reference of Lithuania in the «Povest' vremennykh let» already defines the political relations between this country and Rus.

During the strengthening of Old Rus' statehood Old Rus' dukes tried to keep Lithuania in dependence. In the second half of the 11th – 12th century Lithuania, culturally and ethnically connected with Rus', was already in close social and economic relations with it. However feudal dissociation of Rus' in the 1140-ies significantly affected the relations between it and Lithuania. The first one lost its purposeful and balanced foreign policy. Lithuania gradually frees itself from the influence of the Old Rus' state. At the end of the 12th century the processes of dissociation of Rus' worsen, and just at that time Lithuanian tribes start to form the unions which possessed big economic and military power. Lithuania turns into the offensive party, and Rus' has to defence itself. Thus the economic and cultural relations between them remain and even develop.

At the beginning of the 13th century the Galitsko-Volynsky principality starts playing a major role in the relations between Rus' and Lithuania. Real threat from the common enemy – the German knights, who rushed into the territory of the Baltic from the beginning of the 13th century, pushed both countries to their rapprochement

УДК 94(477+474.5) «13»

Оксана Господаренко
Миколаїв

ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКІ СТОСУНКИ У 50–70-Х рр. XIV ст. В КОНТЕКСТІ ІТАЛІЙСЬКОЇ ПОЛІТИКИ МАМАЯ

У статті автор аналізує литовсько-ординські стосунки в 50–70-ті рр. XIV ст., відзначаючи, до певної міри співпадіння політичних та економічних інтересів Ольгерда та Мамая щодо формування балто-чорноморської торгівлі.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Золота Орда, «Велика Зам'ятня», Сині Води, Кафа, Тана.

В статье автор анализирует литовско-ордынские отношения в 50–70-е гг. XIV в., отмечая, в некоторой степени, схожесть политических и экономических интересов Ольгерда и Мамая в формировании балто-черноморской торговли.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Золотая Орда, «Великая Замятня», Синие Воды, Каффа, Тана.

The author analyzes the relations between Lithuania and the Horde in the 1350–1370-ies noting in some ways, the similarity of the political and economic interests of Algirdas and Mamay in the formation of the Baltic-Black Sea trade.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, the Golden Horde, «The Great Distemper», Blue Water, Kaffa, Tana.

Аналізуючи стосунки Великого князівства Литовського та Золотою Орди у вказаний період, маємо враховувати такий фактор: більшу частину часу стосунків між вказаними державами ні Литва, ні Орда не виступали цілісними державами. Литовське князівство являло собою конгломерат удільних князівств, об'єднаних єдиною династією Гедиміновичів. Щодо Золотої Орди, то її територія від Дніпра до Волги, які відомо, контролювалася Мамаєм, а степи на захід від Дніпра до Дунаю включно перебували під владою кількох татарських князів[1]. Для обох держав середина XIV ст. була часом важливих геополітичних змін.

[1] *Черкас Б.* Политические взаимоотношения Великого княжества Литовского и Золотой Орды в конце XIV – первуй трети XV в. // Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: Выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в Средние века и раннее Новое

Стосунки Великого князівства Литовського та Золотої Орди в середині XIV ст. були неоднозначними. Аналіз цих стосунків часто ставав об'єктом дослідження вітчизняних українських (Ф. Шабульдо, О. Русина, Б. Черкас) та зарубіжних істориків. Ключова роль у цих стосунках відводилась Синьоводській битві та її наслідкам. Визнаним фахівцем у вивченні синьоводської проблеми та самої битви на Синіх Водах є Ф. Шабульдо. Зазначені події трактуються ним як повномасштабна війна Великого князівства Литовського проти Золотої Орди, а саме проти Волзької Орди кок-ординських Джучидів у союзі з Мамаєвою Ордою[2].

З іншого боку, як правильно зауважує Б. Черкас, події 1362 р. прийнято оцінювати в контексті передусім історії Великого князівства Литовського, меншою мірою Польщі, Угорщини чи руських князівств. При цьому Золота Орда відсувається на другий план. Тоді як саме держава Джучидів зазнала територіальних втрат[3].

Успіх литовців був пов'язаний з початком «Великої Зам'ятні» в Золотій Орді після смерті Бердибека в 1359 р. Якщо перші два роки кризи можна сприймати як придворну боротьбу за ханський престол, то подальші події перетворила споконвічний ак-ординський престол на перехідний в руках чужих кок-ординських ханів. Зрозуміло, що такий розвиток подій мав викликати зворотну реакцію з боку місцевих емірів, проявом чого стала поява Кельдибека[4].

За словами Ю. Варваровського це була найкритичніша ситуація для оточення ак-ординських володарів і саме це зумовило відкочівлю багатьох прихильників попередньої династії в єдино можливому західному напрямку[5].

З появою Кельдибека Золота Орда, зберігаючи формально всі атрибути єдиної держави, фактично розпалася на дві частини. На цей час еміри вже виступили в новій ролі – самостійних правителів окремих областей держави. Країна швидко перетворилася на конгломерат уділів. Серед зга-

---

время (к 600-летию битвы при Грюнвальде / Танненберге). Материалы международной научной конференции / Отв. ред. А. И. Филюшкин. – СПб.: Любавич, 2010. – С. 358.

[2] *Шабульдо Ф.* К итогам изучения битвы у Синих Вод 1362 г. // COLLOQUIA RUSSICA. Series II, vol. 2 VIDURIO RYTŲ EUROPA MŪŠIO PRIE MĖLYNŲJŲ VANDENŲ METU. Mokslinė redakcija Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy. – Kaunas – Kraków, 2013. – С. 22–23.

[3] *Черкас Б.* Синьоводська битва 1362 р. в контексті політичної історії західних улусів Золотої Орди (Крило Мувала) під час «Великої Замятні» // COLLOQUIA RUSSICA. Series II, vol. 2 VIDURIO RYTŲ EUROPA MŪŠIO PRIE MĖLYNŲJŲ VANDENŲ METU. Mokslinė redakcija Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy. – Kaunas – Kraków, 2013. – С. 137.

[4] *Черкас Б.* Синьоводська битва… – С. 138.

[5] *Варваровский Ю. Е.* «Мамаева Орда» (по данным письменных источников и нумизматики) // Stratum plus. – 1999. – С. 278.

дуваних у різних письмових джерелах самостійних правителів нас найбільше цікавить постать Мамая, який контролював південне Подніпров'я та степовий Криму. Отже, найбільшу самостійність здобули землі з великою кількістю (якщо не перевагою) саме осілого населення[6].

Довгий час в історіографії була поширена думка про утвердження Мамая в Криму лише в 1371 р. Але у Утемиша-Хаджі діяння Мамая в Криму датовані часом після смерті Бердибека. Вибір Криму як центра своїх володінь був не випадковий, оскільки в економічному відношенні це був найрозвиненіший улус.

Мамай є ключовою фігурою в Золотій Орді часів «Великої Зам'ятні». Ю. Варваровський вважав, що визначити характер відносин між еміром і Кельдибеком неможливо. Однак наявність пайзи Кельдибека в Криму може вказувати, що він був креатурою Мамая[7].

Одним з найскладніших та найзаплутаніших років для Золотої Орди став 1361 р. За один рік змінилося п'ять ханів, шостий – Абдаллах – був ставлеником Мамая. Через діяльність Мамая Золота Орда розкололась по Волзі. Райони між Волгою і Доном, Північний Кавказ, причорноморські степи та Крим перебували під владою Мамая. Розкол держави – це основний, але не єдиний наслідок усобиць початку 1360-х рр. Того ж року відколовся Хорезм. Скорочення кордонів спостерігаємо і на західних кордонах Золотої Орди. У XIII ст. у Пруто-Дністровському межиріччі розташовувався Улус Ногая. В першій половині XIV ст. ця область відігравала роль сухопутних торгових воріт в Західну Європу. Загальна сум'ятиця внутрішньополітичного життя в Золотій Орді дозволила місцевому населенню звільнитися від влади ординців. У межиріччі Дністра і Дніпра пануванню Орди також було завдано значного удару. Мова йде про перехід під контроль Великого князівства Литовського Поділля в результаті перемоги литовських військ в битві на Синіх Водах. Тобто, Золота Орда втратила частину земель на заході, пересунувши кордони держави до Дніпра[8].

Майже одночасно війська Мамая і Ольгерда після смерті Кердибека в 1362 р. перейшли в наступ. Мамай та його ставленик Абдаллаха захопили Азак після чого вступили в схватку за Сарай. Відкочування мамаєвої орди за Волгу оголило північні рубежі володінь Мамая, де вже були зосереджені війська Ольгерда. Оскільки відсутня інформація про військові сутички між правителем Литви і Мамаєм та як свідчить часткове співпадіння їх

[6] *Черкас Б.* Синьоводська битва… – С. 139.

[7] *Варваровский Ю. Е.* «Мамаева Орда»…– С. 278.

[8] *Егоров В. Л.* Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. Сборник статей. – Москва: Изд-во «Наука», 1980. – С. 193.

політичних цілей, можна припустити існування вже восени 1362 р. між ними певної домовленості про взаємодію та сфери впливу[9]. В умовах, які склались в західній частині Орди, Мамай та Ольгерд ставали союзниками.

Сучасні російські дослідники заперечують можливий союз між Ольгердом і Мамаєм. Так Р. Почекаєв впевнений, що нема жодних підстав говорити про союз Мамая з Ольгердом та узгодженість їх дій, оскільки відомості про їх ворожнечу зустрічаються в джерелах протягом 1360–1370-х рр.[10]. Крім того, татари Мамая не з'являлися на територіях між Прутом і Дніпром саме через те, що ці землі були підконтрольні Ольгерду, на війну з яким у Мамая не було сил, оскільки він вів одночасні війни за Сарай[11]. Навіть у 1370-х рр., коли основні суперечності щодо південноруських земель між Ордою та Литвою були залагоджені, не могло бути й мови про союз.

Ю. Варваровський все ж таки зазначає, що Мамай демонструє готовність до встановлення дипломатичних стосунків з Литвою. Характерно, що після 1364 р., воєнні зіткнення орди Мамая з литовцями невідомі. Більше того, в подальшому ординський контингент в складі військ Ольгерда та Кейстута беруть участь у військових діях в Східній Прусії. Можливо, в 1365 р. між Мамаєм та Ольгердом все ж таки був досягнутий компроміс, який передбачав не лише домовленість про ненапад, а й положення про військову підтримку в разі війни проти однієї із сторін. Ймовірно, для заключення цієї угоди послом Мамая в Литву та Твер був відправлений Ільяс, син Кутлуг-Буги[12].

Писемні джерела, проаналізовані Ф. Шабульдо, дозволили йому говорити не лише про похід Ольгерда на Поділля, а про заздалегідь спланований широкомасштабний наступ збройних сил Литви на ординські володіння в лісостеповій зоні та степах Північного Причорномор'я по обидва береги Дніпра. Цей наступ склав головний зміст антиординської кампанії 1362 р. і був реалізований у двох походах: перший – спрямований на південь Дніпровсько-Донського межиріччя аж до гирла Дону і Азака, дру-

[9] *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев: Наукова думка, 1987. – С. 62.

[10] *Почекаев Р. Ю.* Мамай летописный и Мамай исторический (попытка развенчания стереотипов) // Мамай. Опыт историографической антологии. – Казань: ФЭН, 2010. – С. 224.

[11] *Егоров В. Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV ст. – М.: «Наука», 1985. – С. 81.

[12] *Варваровский Ю. Е.* «Мамаева Орда»…– С. 280.

гий – досяг гирла Дніпра і Південного Бугу і під час якого відбулася Синьоводська битва[13].

Так, скориставшись Великою зам'ятнею, Ольгерд завдав удару Золотій Орді; в результаті перемоги на Синіх Водах Литва захопила всі ординські землі Причорномор'я на захід від порогів Дніпра і на північ від низин Дністра та Південного Бугу.

У битві на Синіх Водах брали участь три татарські еміри Кутлу-Буга, Хаджи-бей, Дмитрій. Я. Пилипчук у своїй роботі, детально проаналізувавши письмові джерела, ідентифікував цих ханів та визначив території їх володінь[14]. Всі троє були місцевими емірами. Після смерті Бердибека вони фактично стали незалежними правителями в західній частині Улусу Джучі. Вони залишалися осторонь боротьби за сарайський престол. На думку Я. Пилипчука, їм більше погрожували не співплемінники, а сусіди (ВКЛ – *О. Г.*).

Сучасна російська історіографія характеризує Мамая як представника центральної влади, який правив від імені легітимних ханів, а не сепаратистом. Беклярибек не втручався у війну литовців із золотоординськими емірами. Між Литвою та Мамаєвою Ордою існував озброєний нейтралітет, і жодна із сторін, навіть застосувавши силу, не могла порушити позицію іншої. Під час «Великої зам'ятні» Улус Джучі мав кілька центрів, один з яких розміщувався в Нижньому Подніпров'ї. Мова йде про ставку Мамая на городищі Великі Кучугури в Запорізькій області[15].

На думку деяких авторів, поразка Золотої Орди стала результатом союзу Мамая і Ольгерда: ординські князі, які зазнали поразки на Синіх Водах, були незалежними правителями і не бажали визнавати владу Мамая, тому вторгнення Ольгерда було санкціонованим. Ф. Шабульдо припускає, що Мамай видав литовському князю ярлик від імені хана Абдаллаха на захоплені землі[16]. Проте ці припущення спростовуються рядом фактів. По-перше, хани, які програли на Синіх Водах, протягом всього правління

---

[13] *Шабульдо Ф.* Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / За ред. Ф.М. Шабульдо. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – С. 15.

[14] *Пилипчук Я.* Сепаратизм в Золотой Орде: европейский вектор (XIV–XV вв.) / Ярослав Пилипчук // COLLOQUIA RUSSICA. Series II, vol. 2 VIDURIO RYTŲ EUROPA MŪŠIO PRIE MĖLYNŲJŲ VANDENŲ METU. Mokslinė redakcija Vytas Jankauskas ir Vitaliy Nagirnyy. – Kaunas – Kraków, 2013. – С. 154–157.

[15] *Пилипчук Я.* Сепаратизм в Золотой Орде… – С. 157.

[16] *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси…– С. 68–71; *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамая на українські землі? (до постановки проблеми) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях: Зб. статей / За ред. Ф.М. Шабульдо. – Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – С. 102.

Мамая залишались при владі у своїх кримських володіннях та постачали беклярибека військами й припасами кожного разу, коли той зазнавав поразки в Поволжі. По-друге, перший відомий ярлик на причорноморські землі був виданий тільки ханом Тохтамишем Ягайлу лише в 1392 чи 1393 рр.

У стосунках із Литвою Мамая більше всього цікавили безпека західних кордонів та торгові стосунки. Для монголів, які залишались кочівниками, торгівля та контроль над нею мали важливе значення. Pax Mongolica дала можливість розширити торгівлю на південь та схід. Навіть в умовах постійних конфліктів між ханами Золотої Орди та ільханами Ірану, коли страждала міжконтинентальна торгівля, торгівельні питання залишались ключовими в політиці ханів.

З часом у свої руки всю західну торгівлю Золотої Орди перебрали італійські купці, особливо генуезькі. Оскільки Генуя претендувала на монополію в торгівлі з Причорномор'ям, у неї постійно виникали конфлікти з венеційцями та ханами Золотої Орди, які намагались заблокувати їй шлях до східної торгівлі.

Перемога Ольгерда на Синіх Водах мала не лише політичні дивіденди. У руках Литви опинився стратегічно важливий пункт – Торговиця. Вона розташовувалась на т. зв. «татарському шляху», що поєднував Крим зі Львовом. Оволодіння Торговицею надавало можливість залучення Литви до міжнародної торгівлі та її прибутків. Так, з середини XIV ст. в жорсткій конкуренції з італійськими торговими республіками на Чорному морі та із Золотою Ордою формувалась сухопутна торгівля через Литву.

Протягом довгого часу монополією на торгівлю країн Центральної Європи із Золотою Ордою володів Львів. У 1372 р. Мамай від імені Мухаммада подарував торгівельні привілеї краківським купцям, основним конкурентам Львова. Проте вже у 1379/1380 р. такий ярлик отримав Львів, щоб створити конкуренцію Кракову. Тим самим Мамай не дозволив краківським торговцям стати монополістами у торгівлі із Золотою Ордою[17].

Значною мірою активізація стосунків зі Львовом і Краковом була викликана загостренням у 1360–1370-х рр. стосунків Мамая з венеційською Таною та генуезькою Кафою.

Восени 1362 р. війська Мамая зруйнували венеційську Тану. Надгробок венеційського консула та посла в Золотій Орді Якопо Корнаро підтверджує складність венеційсько-ординських стосунків, оскільки посол – особа недоторкана – поплатився життям, ймовірно через те, що підтримав одного із суперників Мамая та його хана Абдаллаха. Після цієї акції Азак

[17] *Хеллер К.* Золотая Орда и торговля с Западом // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556. – Казань, 2001. – С. 119.

знаходився під контролем Мамая[18]. Через деякий час стосунки з венеційцями були налагоджені: Абдаллах видав їм ярлик, який знижував податок з продажу з 5% (як це було встановлено Джанібеком в 1347 р.) до 4%. У 1369 р. до Мамая було відправлено нове посольство, головним завданням якого було добитись зниження податку до 3%[19]. Знизивши торговий податок з 4% до 3%, він відновив таким чином ставку податку часів Узбека і Джанібека (до війни з італійськими колоніями 1344–1346 рр.). Р. Почекаєв припускає, що це було зроблено в обмін на визнання влади Мамая та його ставленика, а не сарайських ханів[20].

Стосунки між Мамаєм та генуезцями в Криму були складнішими. Якщо до середини 60-х рр. XIV ст. генуезці не втручались у боротьбу між претендентами на ханський престол, то вже з 1365 р. генуезці активно починають захоплення прибережних територій Криму. Першим об'єктом стала Солдайя, через яку татари вели свою торгівлю на Чорному морі.

На думку Р. Почекаєва, зосередитись на основних проблемах Криму Мамая змусила відмова від спроб заволодіти Сараєм. Аналіз ситуації в Криму засвідчує зміцнення в центрі Кримського улусу двох генуезьких фортець – Кафи та Солдайї, а також князівства Феодоро. Скориставшись ослабленням Орди Кафа і Феодоро вступили у відкрите воєнне змагання за південне узбережжя Криму. У 1357 р. кафінці відібрали у феодоритів Чембало. У 1365 р. генуезці захопили Солдайю та 18 поселень її округи. Це місто знаходилось в руках венеційців, але оскільки Мамай мав напружені стосунки з останніми, він легко погодився на перехід Солдайї в руки Генуї. Е. Скржинська висуває припущення, що Венеція на певних умовах передала Солдайю Генуї, ймовірно, щоб остання була менш прихильною до турків[21]. Проте після заснування посади консула в Солдайї та захоплення кількох поселень Судакської долини, Мамай зрозумів всеохоплюючі плани генуезців. У 1375 р. ледь не дійшло до відкритої війни. Він конфіскував 18 поселень Судакської долини, тим самим відсунувши генуезькі володіння від Солхату, а потім наказав звести стіни навколо міста. М. Мурзакевич співвідносить ці події з 1379–1380 рр.[22].

---

[18] *Почекаев Р. Ю.* Цари ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. 2-е изд., исправленное и дополненное. – Санкт-Петербург: Евразия, 2012. – С. 159.

[19] *Почекаев Р. Ю.* Цари ордынские… – С. 161; *Скржинская Е.Ч.* Венецианский посол в Золотой Орде (по надгробию Якопо Корнаро, 1362 г.) // Византийский временник. – 1973. – Т. 35. – С. 116.

[20] *Почекаев Р. Ю.* Цари ордынские… – С. 169.

[21] *Скржинская Е. Ч.* [Заметки о Судаке] // Судакская крепость. История – археология – эпиграфика. – Киев – Судак – С.-Петербург: «Академпериодика», 2006. – С. 37.

[22] *Мурзакевич Н.* История генуэзских поселений в Крыму. – Одесса, 1837. – С. 46–47.

Чим же була викликана така антиіталійська політика Мамая? Відповідь на це питання варто шукати в політиці ханів Узбека та Джанібека до італійців, а точніше в реакції місцевої аристократії на цю політику.

У 1344 р., після вбивства ординського чиновника венеційцем в Тані, хан Джанібек наказав зруйнувати італійські поселення, які тут розташовувалися. В Тані постраждали не лише венеційці, а й генуезці та пізанці. Постраждали також італійці, які в цей час перебували в Сараї та інших містах Золотої Орди. Прямим наслідком цих подій стало здороження левантійських товарів в Італії на 50%, а інколи і на 100%.

Зруйнувавши Тану, того ж року війська Джанібека взяли в облогу генуезьку Кафу. Місто вистояло. А вже в 1346–1347 рр. ханом була організована повторна облога. І цього разу взяти Кафу ординцям не вдалося. Після цього військових дій проти Кафи хан Джанібек не вів.

Як же поставилися місцеві еміри до таких дій свого хана? На цей час місцева аристократія основні доходи мала не з грабежу сусідніх держав, а й через економічну діяльність. Археологічні дослідження засвідчують існування на цих землях значної кількості міст та сіл з розвинутим рівнем економіки. Для місцевого населення та, особливо, аристократії, походи Джанібека були невигідними.

Наслідком скорочення торгівлі в Тані та Кафі стало зростання вивозу продукції з Білгорода й Кілії. Б. Черкас переконаний, що мова йде про торгові операції місцевих, правокрильних, ординських емірів. На їх інтенсивність не вплинув навіть конфлікт хана з генуезцями в Кафі. Але потужностей Білгорода і Кілії було недостатньо для відновлення рівня доходів місцевої аристократії. І тому у 40-х рр. мав зрости товарообмін татарських улусів з північними сусідами, передусім Польщею, Литвою, Угорщиною. Саме на цей час маємо низку торгових привілеїв тамошніх правителів купцям.

У 1347 р. Джанібек поновив торгові привілеї венеціанців, піднявши мито для італійців з 3% до 5%. Проте відновлення торгівлі відбувалося повільно і пов'язано це було з ускладненням міжнародної ситуації. Новий спад чорноморської торгівлі був викликаний черговою фазою генуезько-венеційського протистояння. У 1350 р. спалахнула війна між Генуєю, з одного боку, та Венецією і Арагоном – з іншого. Перемога Генуї в битві на Босфорі в 1352 р. дала можливість їй перетворити Чорне море на своє володіння, заборонивши іншим країнам, включаючи Візантію, захід суден[23].

[23] *Черкас Б.* Похід хана Джанібека на Правобережну Україну 1352 р. // Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 9–10. – С. 16

Чорноморська криза мала ще більше змусити західних емірів до пожвавлення торгівлі з європейськими державами. До цього додавалися і кризові явища в самій Золотій Орді. Сусідство з такими сильними державами як Угорщина, Польща і Литва змушувала місцеву знать до активних політичних контактів з ними.

Як відомо, до кінця 60-х рр. Мамай укріпив підвладні йому території в Північному Причорномор'ї, Криму та Північному Кавказі як у військовому, так і в економічному контексті. Інтерес Мамая до цих територій, ймовірно, пояснюється тим, що сам він мав тут особисті володіння і мав дружні (а можливо й родинні) стосунки з місцевими золотоординськими правителями.

Не бажаючи зосередження в руках Венеції та Генуї всієї торгівлі Заходу із Золотою Ордою, Мамай намагався знайти нові торговельні шляхи. Тому не дивно, що він прагнув розвивати північні сухопутні торгові шляхи через Литву, щоб цілковито не залежати від причорноморської торгівлі, яку контролювали Венеція та Генуя. В умовах політичної стабільності Золота Орда контролювала важливі торговельні шляхи – Великий Шовковий шлях та Камський шлях, активно співпрацюючи з венеційськими та генуезькими купцями. Але за «Великої зам'ятні» на перший план виходили не загальні економічні інтереси всієї Золотої Орди, а місцеві інтереси окремих її улусів.

Oksana Gospodarenko

Lithuanian-Horde Relations in the 1350–1370-ies in the context of Italian politics of Mamay

Analyzing the relationship of the Grand Duchy of Lithuania and the Golden Horde in the 1350–1370-ies, we should consider the following factors: most of the time in the relations between the countries, neither Lithuania or Horde were not cohesive states. However, a middle of the 14th century became a period of the important geopolitical changes for both countries.

The relationships of the Grand Duchy of Lithuania and the Golden Horde in the middle of the 14th century were ambiguous. As noted by B. Cherkas, the events of 1362 are have to be commonly assessed mostly in the context of the history of the Grand Duchy of Lithuania, to a lesser extent Poland, Hungary or the Russian principalities. While it was the state of Juchids that had sufficient territorial losses.

A key person in the Golden Horde during the period of «The Great Distemper» was Mamay. Since there is no information about any military clashes between the ruler of Lithuania and Mamay (as evidenced by the overlap of their

political goals), it is possible to assume the existence of a certain agreement on cooperation and spheres of influence between them in the autumn of 1362. Under the circumstances, prevailing in the Western part of the Horde, Mamay and Olgerd became allies. R. Pochekaev denies any possible union between Olgerd and Mamay. However, Y. Varvarovskiy still notes that Mamay is willing to establish diplomatic relations with Lithuania.

In relations with Lithuania Mamay was most interested in the security of the Western borders and trade relations. The interest in the development of the Golden Horde trade through Lithuania, forced Mamay to grant all trade privileges to Kracow merchants (1372), and subsequently to Lviv ones (1379/1380). Significantly intensified relations with Lviv and Krakow were caused by the aggravation in the relations of Mamay in 1360–1370-ies with Venetian Tan and Genoese Kafa.

Taking advantage of the weakening of the Horde, the Genoese joined the military to fight for the South coast of the Crimea with the Principality of Theodoro, captured Soldayyu through which the Tatars conducted their trade in the Black sea. Mamay was focused on the main problems of the Crimea by the refusal of attempts to seize the Saray.

The Black sea crisis in the middle of the fourteenth century had more to force the Western emirs to revive trade with European countries. Besides the crisis in the Golden Horde was added neighborhood with such strong States as Hungary, Poland and Lithuania forced local nobility to the active political contacts with them.

It is a well-known fact that Mamay strengthened the controlled territories in the Northern Black Sea region, the Crimea and the Northern Caucasus as in military and economic context befrore the late 60ies. Mamay's interest to these areas, was probably caused by the fact that he had a personal possessions and had a friendly (and possibly family) relations with local rulers of the Golden Horde.

Since Mamay was not willing to concentrate the whole western trade with the Golden Horde uder the rule of Venice and Genoa, he tried to find the new trade routes. Therefore, it is not surprising that he sought to develop North overland trade route through Lithuania in order to be completely independent from the Black Sea trade, which was controlled by Venice and Genoa.

In terms of political stability, the Golden Horde controlled the important trade routes of the Great Silk road and Kama path, actively cooperating with the Venetian and Genoese merchants. However during the period of «The Great Distemper» the first place was not taken by common economic interests of all the Golden Horde but the local interests of their individual regions.

УДК 340.15 «14»

Борис Черкас
Київ

ТОКТАМИШ – ВІТОВТ. З ІСТОРІЇ ПОЛІТИЧНОГО СОЮЗУ КІНЦЯ XIV ст.

У статті аналізуються події 1396–1399 рр. Мова йде про політичний союз правителя Великого князівства Литовського Вітовта й хана Золотої Орди Токтамиша. Цей політичний альянс змінив базис сил в Центрально-Східній Європі.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Золота Орда, Вітовт, Токтамиш, Тимур-Кутлук, Едигей, Центрально-Східна Європа, Ворскла.

В статье анализируется события 1396–1399 гг. Речь идет об политическом союзе правителя Великого княжества Литовского Витовта и хана Золотой Орды Токтамыша. Этот политический альянс изменил росстановку сил в Центрально-Восточной Европе.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Золотая Орда, Витовт, Токтамыш, Тимур-Кутлук, Едигей, Центрально-Восточная Европа, Ворскла.

The article deals with the events on 1396–1399 A.D. We are talking about a political alliance with the Grand Duchy of Lithuania sovereign Vytautas and Tokhtamysh ruler of the Golden Horde. This political union actually changed the political palette of Central and Eastern Europe.

Key words: the Grand Duchy of Lithuania, Golden Horde, Vytautas, Tokhtamysh, Timur-Kutluk, Edigei Central and Eastern Europe, Vorskla.

Наприкінці XIV ст. в житті Центрально-Східної Європи і України зокрема сталася не пересічна подія. Золота Орда – імперія яка була домінуючою силою в даній частині Євразії, зазнала потужного удару і розорення, якого ще не знала її історія. Мова йде про вторгнення Тамерлана 1395–1396 рр. Вперше ворожі війська дісталися центральних регіонів держави. Міста і поселення, не захищені фортифікаційними спорудами (характерна риса золотоординського міського планування) стали легкою здобиччю завойовника. Кочове населення, або потрапило під удар тимуридських військ, або було змушене переховуватись кинувши свої постійні кочовища, чи взагалі вдалося до еміграції. Головним же злом для держави Джучидів, стало те, що поразка від Маверанахра, спровокувала нову хвилю внутріполітичного протистояння, боротися з яким самостійно Токтамиш не мав ресурсів. За таких умов, хан був змушений шукати допомоги ззовні. Таку допомогу Токтамиш отримав від Великого князівс-

тва Литовського (далі – ВКЛ). Таким чином, вперше золотоординський правитель боровся з своїми ворогами, маючи підтримку від європейської держави. При цьому, для ВКЛ даний союз фактично відкрив для неї південно-східний напрямок в такому масштабі, якого держава до цього не знала. І багато в чому визначив один з головних напрямків Гедиміновичів на майбутнє століття.

З відходом Тимура, Токтамиш енергійно почав відновлювати свою владу. 1396 року він займає Сарай і починає наводити лад в країні. Він посилає посольства до навколишніх країн. Як єдиного правителя його сприймають і сусіди. Так Ібн Ельфорат під 1397 р. називає Токтамиша: «кан Токтамиш, господар країн «Північного степу», що сидить на престолі Берке хана в землях Кіпчацьких»[1]. В тому ж році, під владу Токтамиша повертається і крило Мувала. Це видно з уже згадуваного Житія Стефана Пермського, де під 1396 р. згадано, що Токтамиш оволодів Мамаєвою Ордою[2]. Хоча хану і вдалося взяти під свій контроль «Крим, Середнє і Нижнє Поволжя, руський улус і передкавказькі степи»[3], проте ситуація залишалася досить складною. Тимур-Кутлук і Едигей, які контролювали землі поблизу р. Яік, постійно загрожували нападом. Вочевидь протистояння між ними мало форму перманентної війни. Так на початку 1397 р. динабурзький комтур повідомляв магістра Тевтонського Ордену (Інфлянтського), що Токтамиш воює з Тимуром (вочевидь мався на увазі саме Тимур-Кутлук)[4]. Однак ситуація залишалася складною. Ібн Ельфорат писав, що в березні 1397 р. Токтамиш зібрав військо, підступив під Кафу, розбив місцеві загони і, розпочав облогу міста[5]. Отже, генуезці, скориставшись слабкістю Золотої Орди, якщо не почали поширювати свою владу не навколишні терени, то принаймні припинили виконувати укладені раніше договори. Ці зміни в політиці генуезців відчули єгипетські посли ще 1395 р. Втікаючи, вони прибули до Кафи з тим, щоб сісти на корабель. Проте місцевий консул заборонив подальший проїзд, поки єгиптяни не сплатили йому 50 тисяч дирхемів[6]. Цікаво, що єгипетський

---

[1] Ібн Ельфорат // Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). Извлечения из сочинений арабских собранные Тизенгаузеном В. Г. – Санки-Петербург, 1884. – Т. 1. – С. 364; Миргалеєв довів, що дата вказана Тизенгаузеном є неточною, а правильною є 17 березня 1397 р. *Миргалеев И. М.* Политическая история Золотой Орды периода правления Токтамыш-хана. – Казань, 2003. – С. 144.

[2] *Фетищев С. А.* Московская Русь после Дмитрия Донского 1389─1395 гг. – Москва, 2003. – С. 184.

[3] *Миргалеев И. М.* Указ. соч. – С. 144.

[4] Skarbiec diplomatów. Zebrał Daniłowicz. – Wilno, 1860. – T. I. – S. 308.

[5] Ібн Ельфорат // СМИЗО. – Т. 1. – С. 364.

[6] Там же. – С. 363–364.

літописець відмітив, що хан спочатку зібрав військо, а перед містом ще мав польову битву. З цього видно, що сил Токтамиш мав доволі мало. Це не є дивним, бо, по-перше, західні улуси понесли великі втрати від Тимурового війська: полон, нищення економічної бази і приречення на голод, а також еміграцію. Наприклад, темник Актау з цілим туменом покинув межі держави[7].

Тим часом Тимур-Кутлук, користуючись слабкістю хана, та облогою ним Кафи, переходить в рішучий наступ. Він швидко захоплює столицю, а згодом атакує Токтамиша. І. Міргалієв пише, що зустріч противників сталася на кримських теренах. Причому дослідник висуває гіпотезу, що безпосередньо військом командував Едигей[8]. Відбулася битва, яку літописець характеризував, як «бой велик і сеча зла». До того ж літопис каже, що вороги Токтамиша прийшли «внезапу»[9]. Токтамиш програв битву і відступив до ВКЛ. Причому, літописи наголошують, що перед цим він «согласясь з Вітовтом»[10]. Отже, потрібен був час на обмін посольствами, чи принаймні гінцями. Тобто Токтамиш не був повністю розгромлений, а зберіг за собою контроль над частиною західних, вочевидь, придніпровських, володінь. Перемовини Токтамиша з Вітовтом і відступ хана до ВКЛ мали відбутися протягом квітня 1397 р. Так, саме в квітні в Тевтонському Ордені було відомо, що татари зміцнюють литовське військо[11]. Літописи датують цю подію як 1397 р.[12], так і 1398 р.[13], однак складається враження, що подія подається без щільної прив'язки до хронології. Ця невизначеність прослідковується і у працях істориків, на що звернув увагу Ф. Шабульдо. При цьому дослідник датує подію осіню 1396 р.[14]. М. Сафаргалієв навпаки датував її в 1397 р.[15]. Деяку ясність у проблемі вніс І. Міргалієв. Проаналізувавши повідомлення Ібн Ельфората він дійшов висновку, що

---

[7] *Орель Десей*. Обоснование Актава из Золотой Орды в Оттоманской империи // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 3. – Казань, 2010. – С. 202–209.

[8] *Миргалеев И. М.* Указ. соч. – С. 145.

[9] Летописный сборник именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ – Т. 11. / Под ред. С. Ф. Платонова – Санкт-Петербург, 1897. – С. 167.

[10] Там же. – С. 167; Софийская летопись // ПСРЛ. – Т. 6. – Санкт Петербург, 1853. – С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку // ПСРЛ. – Т. 8. – Санкт Питербург, 1859. – С. 71.

[11] Skarbiec diplomatyw... – С. 310.

[12] Софийская летопись... – С. 130; Продолжение летописи по Воскресенському списку... – С. 71.

[13] Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 167.

[14] *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовського. – Киев, 1987. – С. 145–146.

[15] *Сафаргалиев М. Г.* Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С. 178.

облога Кафи мала місце 1397 р.[16]. Нумізматичний матеріал теж вказує на 1397 р., як початок правління Тимур-Кутлука в Криму. Причому, як підмітив В. Лебедєв, новий хан карбував монети навіть з використанням старих штемпелів Токтамиша[17]. Таким чином, і прихід Токтамиша до Києва слід віднести до весни-літа 1397 р. Хан не просто прийшов до Києва, він фактично сховався у місті від ворогів (у лютому 1397 р. Вітовт посилав сюди додаткові сили)[18].

Отже, на середину 1397 р. більша територія Золотої Орди контролювалася Тимур-Кутлуком і Едигеєм. Причому Тимур-Кутлук велику частину часу проводив саме в крилі Мувала. Цей висновок можна зробити, як з ярлика Мухаммеду (див. далі – *Б. Ч.*), так і з того, що 1399 р. він кочував зі всією своєю ордою на Ворсклі. Токтамиш з власним двором «остаточними своїми... з царицями своїми і два сина з ним» перебував у Київському князівстві[19]. Дискусійним залишається питання щодо Таш-Тимура. Після його втечі від Тимура за Дніпро інформація про нього у літописах відсутня. Згодом на політичну арену виходять його нащадки, передусім засновник роду Гіреїв Хаджи-Гірей. Останній був пов'язаний з ВКЛ, що навіть дало підстави виникненню легенди про його народження в Литві. Отже, Таш-Тимур мав на якомусь етапі потрапити до ВКЛ. Це могло статися або під час Тимурового погрому, або під час першої виправи Вітовта на Золоту Орду. Ще більш драматично склалася доля Актау і його тумена. Не маючи можливості залишитися в степах між Дніпром і Дунаєм, Актау 1397–1398 рр. запросив дозволу Баязіда I перейти на його території. Отримавши згоду, емір привів своїх підданих на Балкани. При цьому якась група татарських емірів була страчена турками. Більшість татар розселилися по Османській імперії і навіть взяли участь у нещасливій для османів битві під Анкарою 1402 р. проти Тимура[20].

До сьогодні дискусійним залишається питання скільки походів в степ здійснили Вітовт і Токтамиш до битви на Ворсклі. Наприклад М. Сафаргалієв вважав, що мав місце лише похід 1398 р.[21], а Ф. Шабульдо звернув

---

[16] *Миргалеев И. М.* Указ. соч. – С. 144.

[17] *Лебедев В.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – конец XV вв.) // Нумизматик-Фолеристика – Б.д., Б.м. № 1–2 – С. 19; *Его же.* Корпус монет Крыма в составе Золотой Орды (середина XIII – начала XV в.). //Вестники Одесского музея нумизматики. – Вып. 2. – Март 2000. – С. 19.

[18] Skarbiec diplomatyw… – S. 308.

[19] Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 167.

[20] Детальний аналіз повідомлень джерел про перебування Актау в Османській імперії див. *Орель Десей*. Указ. Соч. – С. 202–209.

[21] *Сафаргалиев М. Г.* Указ. соч. – С. 179.

увагу на дві військові кампанії[22]. Длугош під 1397 р. повідомляє, що Вітовт здійснив похід на татар. Причому литовське військо перейшло навіть Дон і досягло приволзьких степів[23]. Щодо маршруту та географії вторгнення, то це очевидно, є перебільшення. Адже така масштабна акція мала зацікавити сусідів. Німецькі хроніки, наприклад, містять повідомлення про похід литовців на низ Дніпра 1398 р. Тоді була збудована кам'яна фортеця (Святого Яна)[24]. Крім того тоді ж, згідно послання рижського купця Клауса Римана з Полоцька, за наказом Вітовта збудовано дві фортеці на Бузі «в Татарії …в двох днях шляху від Кафи у бік моря моря (тут скоріш мова йде про володіння Кафи на узбережжі – *Б. Ч.*)»[25].

Але у такому випадку виникає питання про час виводу Вітовтом з Криму караїмів (1398 р. і 1399 р. відпадають, тобто залишається лише 1397 р. Припускаємо, що мали місце два походи. Перший відбувся 1397 р.) Тоді війська ВКЛ разом з чамбулами Токтамиша дійшли до Криму. Тоді ж мало місце приєднання частини караїмів до Вітовта[26]. А наступного року відбувся похід до узбережжя Чорного моря з метою побудови фортець на річках Дніпро і Південний Буг. Припускаємо, що й на інших річках в зоні Північного Причерномор'я, Вітовт міг збудувати уфортифіковані пункти. Адже потрібен був час для підготовки будівельних матеріалів. Те, що фортеця Святого Яна була споруджена з цегли підтверджують сучасні археологічні дослідження. Додатковим доказом того, що в 1398 р. справді мала місце активність ординців на Правобережжі Дніпра, видно з послання тевтонців від 26 лютого 1398 р., де сказано, що польські урядники мають якісь угоди з татарами[27]. Такими урядниками могла виступати саме подільська адміністрація. Факт, побудови кількох фортець, причому принаймні однієї з цегли, прямо вказує на те, що цю частину Причорномор'я Вітовт розглядав вже як стале надбання. І такими кроками позиціонував себе як правителя. Є ще один факт, який на нашу думку вказує на вище

[22] *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 147–148.

[23] *Długosz J.* Dziejyw Polskich. – T. 3. – Kz. IX, X. – S. 491.

[24] Ahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von Pusilie, Offizials zu Riesenburg hrsg. v. J. Voigt, F.W. Schubert. Königsberg, 1823. – S. 117; *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 148.

[25] Висловлюємо подяку автору цінної знахідки пану Сергію Полєхову, за надану інформацію. Саме джерело шановний вчений готує до окремого видання. Як зауважив пан Сергій Полєхов, наявна дата вказує лише місяць і число: 25 липня, проте відсутній рік. Відповідно це може бути і 1398 і 1399. Поки не буде знайдено додаткових фактів щодо датування, ми пропонуємо прийняти 1398 р. як такий, що більше відповідає характеру і лозіці подій.

[26] *Кропотов В.С.* Военные традиции крымских караимов. – Симферополь, 2004. – С. 31.

[27] Skarbiec diplomatyw… – C. 312.

означене сприйняття Вітовтом цих земель. У 1705 р. запорожці, виводячи свої права на Надчирномор'є, посилалися на «преславної пам'яті від антіцессора королів польських короля Вітута». За той же рік в іншому їхньому листі сказано: «преславної пам'яті від короля Вітулта», який призначив кордон з турками по Південному Бугу, Старий Очаків і морем, наскільки кінь копитом дістане дна. Причому вагомим фактором в цих вимогах були знаки встановлені Вітовтом по кордону. Про один з них було сказано: «і там над Бугом камінь з надписом стоїть»[28].

Тут слід згадати вище згаданий ярлик на володіння в Криму Мухаммеду Тимур-Кутлука від 6 шааба 800 г. Хізри (1397–1398 рр.). О. Григор'єв датував його 24 квітня 1398 р[29]. В той же час М. Сафаргалієв, видачу документа відносив на 1397 р.[30]. Місцем видачі документа О. Григор'єв вважав землі неподалік сучасного села Мішурин Ріг[31]. Обидва роки обґрунтовуються такою логікою подій. Як у 1397 р. Тимур-Кутлук міг переслідувати Токтамиша і таким чином, опинитися на Правобережжі, так і наступного року він міг прекочувати у цей же район, щоб запобігти черговому вторгненню Вітовта і Токтамиша. Відповідно йому потрібно було заручитися підтримкою кримської аристократії, як 1397 р., коли він захопив Крим, так і у 1398 р. щоб мінімізувати втрати від походу ворога. Тим більше, що мав місце перехід частини кримського нобілітету на бік Вітотва і Токтамиша, що видно по історії з караїмами. Повідомлення про напад татар на литовські терени відсутні. Навряд чи Тимур-Кутлук збирався нападати на ВКЛ. Адже йому треба було закріпитися на завойованих землях. Бо як він сам казав: «Боюся своїх, а не лише чужих»[32]. Тут важливим є той фактор, що Правобережжя Дніпра, нижче Синіх Вод, ще залишалося зоною кочування ординців.

Повертаючись до питання походів Вітовта і Токтамиша в степ 1397–1398 рр., спробуємо реконструювати стратегічні цілі союзників. Описуючи перший похід, Длугош робить наголос на захопленні якоїсь орди поблизу Дону[33]. Ф. Шабульдо вважає, що метою кампанії було повернення

---

[28] Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. / Упорядник В. Мільчев. – Запоріжжя: Видавництво ВАТ «Мотор Січ», 2004. – С. 47–48, 54.

[29] *Григорьев А. П.* Золотоордынские ярлыки: поиск и интерпретация. //Тюркологический сборник, 2005. – Москва, 2006. – С. 97.

[30] *Сафаргалиев М. Г.* Указ. соч. – С. 178.

[31] *Григорьев А. П.* Указ. соч. – С. 97.

[32] Даний вислів хан висловив 1399 р. Летописный сборник именуемый патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 172; *Миргалеев И.М.* Указ. соч. – С. 144.

[33] *Długosz J.* – T. 3. – Kz. IX, X. – S. 491.

Криму під владу Токтамиша[34]. Це твердження підтверджується нумізматичними знахідками. В. Лебедєв відзначає існування дирхема Токтамиша, карбованого у Криму у 1397–1398 рр. (800 р.)[35]. За умов, коли в західних улусах Золотої Орди володарював союзник ВКЛ, Вітовт отримав можливість взяти під контроль Дніпровський шлях до моря. Те, що мова йшла саме про включення нижнього Подніпров'я до ВКЛ видно по вище вказаним замкам. Адже, як ми вже писали, для будівництва такої фортеці потрібно більше зусиль і часу. Проте таке активне просування в степ було перервано черговою поразкою Токтамиша. Він не зміг довго протриматися в крилі Мувала. В. Лебедєв відзначає, що вже згадуваний дирхем чеканки Токтамиша 1397–1398 р. представлений лише одним екземпляром[36]. Вочевидь, демографічні втрати крила Мувала були занадто великими, аби надати Токтамишу достатньо сил для самостійної боротьби з Тимур-Кутлуком. Тим більше, що цей хан прикочовував на захід разом з усією своєю Ордою. Це видно з описів в джерелах битви на Ворсклі 1399 р.

Саме під час перебування Токтамиша у ВКЛ сталася інша важлива подія – видача ханом ярлика Вітовту, що не викликає жодних сумнівів. Важливість цього документа в тому, що ним Токтамиш, як останній легальний правитель всього Улусу Джучи, юридично поступався землями на захід від Дніпра і Ворскли на користь ВКЛ, тобто документально підтвердив вже існуючий стан речей. Щодо часу видачі ярлика, то впевнено можна говорити лише про те, що це було до битви на Ворсклі. На нашу думку, мова може йти про період між другим і третім походами союзників у степ.

Тут слід зрозуміти ще один важливий момент. Як тлумачити спільні дії Токтамиша і Вітовта? Історик досліджуючи ці події потрапляє в тенета наявних джерел, більшість з яких європейські. З них випливає, що саме Вітовт і, відповідно ВКЛ, воює проти Золотої Орди. Причому постать Токтамиша потрапляє в тінь литовського правителя. Але слід пом'ятати, що Токтамиш залишався формально законним ханом Улусу Джучи. Відповідно спільні дії Вітовта і Токтамиша слід сприймати як союзні виправи ВКЛ і Золотої Орди проти антиурядових заколотників в державі Джучидів. На нашу думку саме цим можна пояснити тут кількість добровольців з Польщі, які стали під стяги Вітовта. Справа в тому, що в 1390-х рр. литовський правитель ще не набув, такої величності, яку він буде мати наступного століття. Відповідно він мав чимось затягнути до

[34] *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 147.

[35] *Лебедев В. П.* Указ. Соч. – С. 19.

[36] Там же. – С. 19.

себе вояків з сусідньої країни. І саме статус Токтамиша і був вочевидь цим магнітом.

Отримавши ярлик, Вітовт розпочинає підготовку до повномасштабного наступу на Золоту Орду. Фактично ця подія мала вигляд хрестового походу. У Київському князівстві відбувся збір військ ВКЛ і татар Токтамиша. Також у війні мали взяти участь молдавські і подільські полки, добровольці з Польщі (400 вояків), загін тевтонських лицарів (100 списів, які за підрахунками О.Масана нараховували 600–700 вояків)[37]. З важкої зброї військо мало артилерію і табір з «возів кованих». Літопис нараховує у війську 50 князів, до цього слід добавити 12 лицарів-братів Тевтонського ордену, Спитка з Мельштина і Стефана І Молдавського зі своїми дворами, і зрозуміло самих Вітовта і Токтамиша, тобто перед нами постає військо цілком аристократичне за своєю суттю. В цьому військо Вітовта нагадувало руське військо часів походу на Калку 1223 р.

Влітку 1399 р. Тимур-Кутлук кочував в степу. Очевидно це було в середній течії Сіверського Дінця. На це вказує маршрут обраний Вітовтом. У випадку перебування Тимур-Кутлука десь за Самарою чи південніше, то військам ВКЛ зручніше було б рухатися Дніпром. До того ж Тимур-Кутлук чекав на підхід Едигея з заволзькими ордами. За таких умов переміщення вздовж Сіверського Дінця давало татарам простір для маневру. Вітовт, закінчивши збір війська, у липні 1399 р. рушив з Києва «в поле Татарське далече». Взагалі рух війська в глибину Степу суходолом, з відривом від річкової артерії якою був Дніпро, недвозначно вказує на дві речі. По-перше, метою кампанії 1399 р. був не Крим, а принаймні Азов і задонський степ. Хоча не виключено і те, що правитель ВКЛ міг сподіватися дістатися Волги в районі сучасного Волгограда. Згадаймо слова, що приписували Вітовту літописці: «підемо полонити землю Татарську, переможемо царя Темир-Кутлуя, візьмемо царство його... посадимо в Орді на царстві його царя Токтамиша і на Кафі, і на Азові, і на Криму, і на Азтаракані, і на Заяіцькій Орді, і на всьому примор'ї, і на Казані; і те буде все наше і цар наш». Зрозуміло, що ці слова швидш за все є гіперболою книжників XV ст., проте складеною на основі реальних розмов Вітовта і його оточення. По-друге, рішуче і впевнене просування литовського війська вглиб степів показувало, що психологічно і фізично воно не сприймало даний факт як екстраординарний. Минулорічні кампанії мали збагатити

[37] *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч. – С. 149; *Масан О.* «Примара Поділля»: українські горизонти у зовнішній політиці німецького ордену в Прусії у другій половині XIV – на початку XVI ст. //Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. II Міжнародний конгрес українських істориків. – Т. 2. – Кам'янець-Подільський-Київ, Нью Йорк-Острог, 2006. – С. 402–403.

досвід керівників і вояків щодо дій в степу. А якщо згадати, що левова доля полків була виставлена українськими князівствами та союзними татарами, для яких степи були «рідним домом», то Дніпрово-Волзькі рівнини перестають виглядати як «терра інкогніта».

П'ятого серпня Вітовт наблизився до р. Ворскла, в верхній її частині. Судячи з усього, дана річка була на той час кордоном Київського князівства і ВКЛ в цілому. На це вказує розташування на ній, згідно «Списку міст далеких і ближніх» найпівденнішого київського «града» Хотмишля. Щоправда, джерела що висвітлюють битву не згадують міста, а навпаки підкреслюють, що події відбулися у відкритому степу. Хотмишль знаходився ближче до витоків Ворскли. Вітовт зупинив свій табір на правому березі. Сюди ж незабаром підійшов і Тимур-Кутлук. Принаймні літописець його появу подає вже після прибуття литовського війська. Спочатку до битви не дійшло. Хан зав'язав з Вітовтом перемовини. Причому правитель ВКЛ прямо вимагав визнання Тимур-Кутлуком зверхності Литви. В такому бажанні Вітовта на той момент вже не було нічого неординарного. За минулі роки його зверхність визнав екс-хан Золотої Орди зі своїми дітьми, і судячи з усього ще ряд Чингізидів (принаймні Таш-Тимур зі своїм родом). Сам же Тимур-Кутлук формально залежав від Тамерлана. Відповідно, говорячи: «покорися і ти мені», Вітовт виходив вже з існуючої практики.

Тимур-Кутлук погодився на вимоги Вітовта, але зажадав три дні, щоб дати остаточну згоду. Протягом цього періоду він фактично утримував литовське військо: «посилав до Вітовта скота багато, волів, овець...» (до речі, опис тварин прямо вказує, що хан кочував не тільки з військом, а й з усією ордою. Останнє після Тимурової навали було типовим для степових можновладців). Судячи з усього Тимур-Кутлук або отримав повідомлення про підхід Едигея, або просто відтягував час до прийняття важливого рішення. Так чи інакше але поява темника з чисельним військом повністю змінила всю ситуацію. Едигей одразу взяв все правління в свої руки. Коливання та невпевненість хана змусили його піти на переговори з Віто втом, які однак, завершилися безрезультатно. Після цього обидва війська почали готуватися до битви. Польська хроніка передає історію про суперечку, що відбулася між Спитком з Мельштина і шляхтичем Щуковським. Спитко, мовляв, пропонував прийняти умови Едигея. А Щуковський, навпаки, звинувачуючи Спитка в боягузтві, наполягав на наступі[38]. Гадаємо, в цьому сюжеті зафіксовані ті суперечки, які точилися серед вітовтових генералів. Пропозиції Спитка відображали думки українських вояків, для

[38] *Długosz J.* – T. 3. – Kz. IX, X. – S. 494–497.

яких степова війна була справою життя. Будучи свідками непостійності татар і їх усобиць вони розуміли, що методом відтягування часу (як перед цим робив Тимур-Кутлук) можна сподіватися на розкол лав противника. В той же час табір був надійно укріпленний. Щодо останнього, то треба наголосити, що використання укріплених засобів під час битви не було новиною для степовиків. Наприклад у 1395 р. під час військових дій на Кавказі як Токтамиш, так і Тамерлан вдавалися до такого прийому[39]. Новацією були зброя, що давала можливість використовувати табірні укріплення продуктивно. В той же час Щуковський уособлював думку європейського лицарства, яке тяжило до відкритого бою лицарською зброєю. В решті-решт даний спір є прикладом ставлення в феодальному війську до нової зброї і техніки її використання (такі суперечки мали місце в більшості європейських країн аж до XVI ст.).

Незважаючи на те, що польська хроніка фіксує факт прийняття Вітовтом сторони тих хто бажав наступу, проте хід битви вказує на інше - правитель ВКЛ спочатку все ще діяв не залишаючи табір. Дванадцятого серпня Едигей розпочав атаку в центрі. З тих скупих описів битви, що до нас дійшли, можна зробити такий висновок – темник використав спочатку тактику Тамерлана, тобто через центр спробував перекинути литовські полки, викликати паніку і тисняву серед вояків та швидко здобути табір. Проте і Вітовтове військо виявилося на висоті. Вже в першій атаці татари засипали бойові порядки противника стрілами. Не залишилися в боргу і литовці. Хоча літописець критично описує дії вогнепальної зброї, мовляв, «в полі чистому пушки і пищалі не дієві» бувають. Але пізніше зазначає, що стрільба з литовської сторони завдала чималої шкоди ворогу і кілька разів змушувала його до відступу. Після кількагодинного запеклого бою бойові порядки татар потіснилися, «почала перемагати Литва князя Едигея Ординського». Тоді темник змінює тактику і продовжуючи організований відступ пускає орду Тимур-Кутлука на фланги Вітовта. З того, що ханові вдалося доволі швидко обійти литовські полки видно, що Вітовт наступав на ворога необережно зі своєю кіннотою і, можливо, частиною піхоти відірвався далеко від табору. Литовський полководець вочевидь спробував виправити ситуацію і намагався за допомогою частини військ зупинити Тимур-Кутлука. Саме після опису обходу хана літописець змальовує найдраматичніший за напруженням момент битви: «…і бисть брань люта і сеча зла зело». Джерела вказують на Токтамиша, як людину, яка перша почала тікати і відкрила фланг, на який обрушився Тимур-Кутлук. Втеча Токтамиша вирішила долю битви. Бойові порядки литовського

[39] *Низам-ад-дин Шами* // СМИЗО. – Москва-Ленинград, 1941. – Т. 2. – С. 119; *Шереф-ад-дин Йезди* //СМИЗО. – Т. 2 – С. 176–177.

війська були зруйновані, підрозділи змішані. Ординці швидко оволоділи табором після чого переслідували втікачів до Києва. Вітовт теж рятувався втечею «в малій дружині». Велика частина війська загинула або потрапила в полон. Тільки князів, що лягли на полі бою літописець називає 74 – серед них Андрій і Дмитро Ольгердовичі, Спитко з Мельштина тощо. Літописець занотував: «…Оскудевшу людми від Темир-Кутлкева побоїща в полі чистім... і була тоді скорбота велика і пустота людей в Литві». Щоправда, пізніше частина князів, що їх вважали загиблими знову зустрічається в джерелах. Та й чимала кількість вояків мала врятуватися, бо битва закінчилася під вечір і в сутінках можна було сховатися. Наприклад, з дванадцяти німецьких лицарів врятувалося три – і це при тому, що вони були не місцеві. Очевидно це стосувалося вояків добре знайомих з краєм, передусім українців і татар.

Напрям переслідування вказує не стільки про те куди тікали вояки (люди, що рятуються шукають в першу чергу безпечні місця подалі від ворога), скільки про подальший після битви рух татар. Едигей як талановитий полководець мав розуміти, що внаслідок перемоги у нього з'явилася можливість доволі легко оволодіти Києвом та іншими містами. Бо, як писали вже через 120 років литовські можновладці: «Київ – це ворота всьому панству», «славний і знаменитий замок»[40]. Проте місцева фортеця встояла перед атаками ординців. Вочевидь, коли джерела кажуть про «всю силу литовську», що ходила в похід, то тут слід розуміти в першу чергу дружини князів та інших вельмож. В той же час частина місцевих вояків в т.ч. міські ополчення очевидно для далекого походу в степ не залучалися. Саме тому Київський замок відбив ворожі приступи. На жаль, не відомо чи застосовували татари при його штурмі захоплені гармати. Поки Тимур-Кутлук з Едигеєм тримали в облозі Київ, їх чамбули розійшлись по українських землях, доходячи навіть до Луцька – «багато міст попленіша, багато країн (тут князівств – *Б. Ч.*) повоеваша і пусто створивши». Нарешті татарські керманичі, розуміючи, що Київ не захопити, а без цього залишатися в ближніх степах небезпечно, почали відступ. Можна лише уявити кількість здобичі і полону, що переможці забирали з собою. Один тільки Київ дав відкупу 3000 рублів (Печерський монастир 30 рублів) – тобто величезні як на ті часи гроші[41].

---

[40] Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. СПб., 1848. – Т. 2. – (1506–1544). – С. 174.

[41] Симеоновская летопись // ПСРЛ. – Т. 18. – Санкт Петербург, 1913. – С. 143; Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т. 25. – Москва-Ленинград, 1949. – С. 229; Летописный сборник именуемый летописью Авраамки // ПСРЛ. – Т. 16. – Санкт Петербург, 1889. – С. 144–145; Львовская летопись // ПСРЛ. – Т. 20. – Ч. 1. – Санкт Петербург,

Значення подій 1399 р. є дуже важливим в історії Золотої Орди. Держава Джучидів, не зважаючи на важкі втрати внаслідок погрому Тамерлана і громадянської війни, спромоглася знайти сили аби відбити вторгнення ззовні. При цьому, неспроможність Кутлуг-Тимура і Едигея захопити українські міста в умовах, коли основне військо ВКЛ було знищено, чи розсіяне внаслідок поразки, яскраво показало, що території на захід від Ворскли і Дніпра втрачені для Золотої Орди остаточно.

Cherkas Borys

Vytautas – Tokhtamysh.
The history of political alliance late XIV century

The article deals with the events on 1396–1399 A.D. We are talking about a political alliance with the GDL sovereign Vytautas and Tokhtamysh ruler of the Golden Horde. This political union actually changed the political palette of Central and Eastern Europe. For one thing, the Golden Horde Khan asked direct assistance from the European countries for the first time. In the future, it has become the usual practice. Secondly, the ruler of the Ulus Jochi officially resign a right of ownership on the part of some western Uluses of his state for benefit of the GDL. Thereby he authorized not only prior conquests of the GDL, but also created the legal preconditions for new acquisitions of Gediminovich`s kin in Horde possessions. Third, the utter defeat of Tokhtamysh on the river Vorskla in 1399 finally launched the process of internecine wars in the Golden Horde. At the same time, this defeat and its consequences opened up in the future the possibility for further expansion to the Black Sea ports to Vytautas. During spring-summer 1397 Toktamysh with his troops retreated to the territory of the GDL, to Kyiv. There, under the protection of Vytautas, Khan collected a new army. His

1910. – С. 219; Софийская летопись... – С. 131; Продолжение летописи по Воскресенскому списку... – С. 72–73; Летописный сборник именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью... – С. 173–174; *Приселков М. Д.* Троицкая летопись. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 450–451; *Długosz J....* – T. 3. – Kz. IX, X. – S. 494–497; *Сафаргалиев М. Г.* Указ. соч. – С. 179–180; *Шабульдо Ф. М.* Указ. соч.– С. 149–150; *Масан О.* Вказ. пр. – С. 403; *Греков И. Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – Москва, 1975. – С. 231–232; *Измайлов И.* Битва на Ворскле. 1399 Звездный час эмира Идегея // Цейхгауз. – Вып. 3. – С. 21–25, 31; *Черепнин Л. В.* Образование русского централизованного государства в XIV–XV вв. – Москва, 1960. – С. 710–711; *Сіцінський Ю.* Поділля під владою Литви. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 70; *Пресняков А. Е.* Образование великорусского государства. Очерки по истории XIII–XV столетий. Петербург, 1920. – С. 86; *Лянскоронский*. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. – Санкт-Петербург, 1907.

status – legitimate ruler of the Ulus Jochi, gave him the opportunity to conclude a political alliance with GDL and declare the military campaign to the East with the aim to defeat the rebels – Timur Kutluk and Edigei. At the same time, Vytautas took advantage of this Union for strengthening his power in the GDL, in the Ukrainian lands under GDL ownership, as well as the transfer of Lithuanian possessions abroad up to Black Sea. There existed lively trade routes of Great Silk Road, capture of them promised great profits and dividends to the policy.

During the 1397–1398 biennium Allies made several military campaigns to the south, and as a result of this Vytautas founded number of fortresses on the Southern Bug and Dnieper. Today we have knowledge only about three of them. In 1399, the Allies organized a large military expedition to the European east to retake the throne in favor of Tokhtamysh. Status of Khan gave him an opportunity to gather warriors from the majority of Central and Eastern European countries under the banner of war. But in the battle on the river Vorskla in 1399 allies army was defeated by the united forces of Timur Kutluk and Edigei. At the same time, despite the defeat and heavy losses, Tatar-victors failed to capture Kiev and other Ukrainian lands they lost during 1362–1374 years. The article emphasizes the important fact. In commonly used statement adopted in historiography that the GDL lost a Vorskla battle in favor of Golden Horde is completely incorrect. Tokhtamysh was exactly the legitimate ruler. Not without reason Timur Kutluk even thought to come over to the side of Vytautas as Tokhtamysh with the GDL army approached him. Accordingly, from a legal and regulatory aspects, this battle was a combat in which the united forces of the GDL and Golden Horde resisted rebels from among the Horde nobles which were supported by Timur. But the victory of the rebels has undermined the legitimacy of the Khan's power and opened the doors for the processes of Golden Horde destruction.

УДК 94(477.43/.44) «14/15»

Сергей Полехов
Москва

ВЛАСТЬ В ПОЛОЦКЕ В XIV – ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV в. ИЗ ИСТОРИИ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ ЦЕНТРА И РЕГИОНОВ В ВЕЛИКОМ КНЯЖЕСТВЕ ЛИТОВСКОМ[1]

Стаття присвячена розподіленню владних повноважень між мешканцями Полоцької землі і великими князями литовськими у світлі їх взаємовідношень у XIV – першій половині XV ст. Простежуються згадки про участь полочан (полоцьких бояр і міщан) в управлінні Полоцькою землею, обґрунтовується висновок про існування у Полоцьку віча – зібрання його мешканців, яке поступово набирало рис політичного інституту.

Ключові слова: Полоцьк, Велике князівство Литовське, Вітовт, система управління, віче, центр і регіони.

Статья посвящена распределению властных полномочий между жителями Полоцкой земли и великими князьями литовскими в свете их взаимоотношений в XIV – первой половине XV в. Прослеживаются упоминания об участии полочан (полоцких бояр и мещан) в управлении Полоцкой землей, обосновывается вывод о существовании в Полоцке веча – собрания его жителей, которое постепенно приобретало черты политического института.

Ключевые слова: Полоцк, Великое княжество Литовское, Витовт, система управления, вече, центр и регионы

The article is devoted to the distribution of power between the inhabitants of the Polotsk land and the grand dukes of Lithuania in the light of their relations in the 14th and the first half of the 15th century. The mentions of the Polotsk inhabitants (boyars and townspeople) participation in the administration of the region are traced. The author comes to the conclusion that veche (an assembly of inhabitants) existed in Polotsk and was gradually gaining traces of a political institution.

Key words: Polotsk, Grand Duchy of Lithuania, Vytautas, administrative system, veche, center and regions

[1] Работа выполнена в период постдокторантской стажировки в Вильнюсском университете (проект «Формирование системы управления русскими землями Великого княжества Литовского в XIV–XV вв.»), финансируемой по проекту Структурных фондов Европейского союза «Осуществление постдокторантских стажировок (постдок) в Литве».

Понять феномен Великого княжества Литовского (далее – ВКЛ) невозможно, не выработав конкретного представления о том, какие взаимоотношения складывались между двумя его частями – историческим ядром, «Литовской землёй», и периферийными землями, составлявшими бóльшую часть его территории (не только русскими землями, но и Жомойтью). Обычно отмечается, что в XIV в. на русских землях ВКЛ существовали крупные удельные княжества Гедиминовичей, а Витовт, придя к власти в конце века, заменил их князей на своих наместников – главным образом литовских бояр-католиков (иногда эта часть его реформ определяется как централизация государства). Но какую роль в управлении «своими» землями играло местное общество и как на его положении отозвались социально-экономические и политические процессы, происходившие в каждой из этих земель и во всём Великом княжестве Литовском в XIV–XV вв.?

Для ответа на этот вопрос имеет смысл сопоставить распределение властных полномочий между правителем и его подданными до и после преобразований конца XIV в. Такую возможность дают материалы, относящиеся к одному из северных регионов Литовской Руси[2] – Полоцкой земле. Для XIV в. это немногочисленные договоры, послания и пожалования[3], а также известия нарративных источников. С конца XIV в. количество источников резко возрастает, прежде всего за счёт посланий, посвящённых торговле с Полоцком и адресованных совету города Риги –

[2] Под Литовской Русью здесь подразумевается вся совокупность русских земель Великого княжества Литовского. По мнению М. К. Любавского, Русью «в особом, частном смысле» в Великом княжестве Литовском именовались «волости, расположенные по среднему Днепру и его притокам: Сожу, Березине и нижней Припяти» (*Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 12–15). Эту теорию подхватил польский учёный В. Каменецкий. Однако ещё сто лет назад Оскар Халецкий в своём блестящем исследовании показал, что «литовской Русью» в соответствии с терминологией источников правомерно называть *все русские земли Великого княжества Литовского* (*Halecki O.* Litwa, Ruś i Żmudź jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego // RAU. – T. 59. (Ser. 2. T. 34.). – Kraków, 1916. – S. 14–17).

[3] Большинство документальных источников по истории Полоцкой земли собрано, издано и прокомментировано: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI вв. / Подг. А. Л. Хорошкевич; отв. ред. А. А. Зимин. – Вып. 1–5, Указатели. – М., 1977–1989. В настоящее время подготовлено и находится в печати новое издание: Полоцкие грамоты XIII – начала XVI века / Подготовили А. Л. Хорошкевич (отв. ред.), С. В. Полехов (зам. отв. ред.), В. А. Воронин, А. И. Груша, А. А. Жлутко, Е. Р. Сквайрс, А. Г. Тюльпин. – Т. 1–2. – М., 2015 (первый том включает тексты грамот, каталоги их печатей и водяных знаков, второй – комментарии, исследовательские статьи и справочные материалы). Для удобства читателей ссылки даются параллельно на оба издания (далее – ПГ, с указанием выпуска для 1-го издания и тома для 2-го).

главного торгового партнёра Полоцка. Их адресантами были великие князья литовские, полоцкие наместники (впоследствии воеводы)[4] и сами полочане, а также члены немецкой купеческой общины, размещённой в Полоцке. Обращает на себя внимание следующий факт: если сохранившиеся послания конца XIV и первых десятилетий XV в. написаны главным образом от имени великого князя литовского Витовта[5] и рижских купцов, сообщавших властям метрополии о разных аспектах взаимоотношений с торговыми контрагентами[6], то в середине – второй половине XV в. преобладают послания полоцких наместников (воевод) и полочан, выступавших как вместе, так и по отдельности; в предшествующий период их не так уж много[7]. Естественно, возникает вопрос: насколько показательны приведённые количественные соотношения разных групп источников? Что они отражают – динамику контактов властей Риги с Великим княжеством Литовским, динамику развития письменной культуры в разных центрах на территории ВКЛ или же некое случайное соотношение, сложившееся стихийно, в результате функционирования городского архива Риги в XIV–XVIII вв.[8]?

Как показала А. Л. Хорошкевич, преобладание писем немецких купцов за конец XIV – первую половину XV в. не случайно, а отражает динамику породившей их торговли Полоцка с Ригой: если в указанный период ведущая роль в ней принадлежала рижским купцам, то во второй половине

---

[4] О проблеме наименования должностей в Полоцкой земле см. ниже.

[5] Таких посланий сохранилось 15. См.: ПГ. – Вып. 1. – М., 1977. – № 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 27, 31, 32, 41, 42, 46, 47, 48 (Т. 1. – № 19, 29, 30, 31, 36, 37, 38, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 59, 60). См. также жалованные грамоты Витовта рижанам: ПГ. – Вып. 1. – № 26, 36 (Т. 1. – № 39, 53).

[6] Наибольшее число таких посланий опубликовано в изданиях: Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 6. Nachträge zu den fünf ersten Bänden / Hrsg. von F. G. Bunge. – Riga, 1873 (далее – LECUB. Bd. 6); Hansisches Urkundenbuch. – Bd. 5 (1392 bis 1414) / Bearb. von K. Kunze. Halle, 1899 (далее – HUB. Bd. 5). Однако и в них вошли далеко не все послания немецких купцов из Полоцка: в ф. 673 («Внешний архив Рижского магистрата») Латвийского государственного исторического архива автору этих строк удалось выявить более 20 таких посланий. Их изучение, трудное из-за палеографических и языковых особенностей, продолжается, но уже в настоящее время целесообразно осмыслить накопленный материал, что является одной из задач данной статьи.

[7] За конец XIV – первую половину XV в. (до 1440 г.) таких посланий сохранилось лишь 12. См.: ПГ. – Вып. 1. – № 17, 30, 39, 40, 43, 44, 45, 49, 50, 51, 52, 53 (Т. 1. – № 32, 40, 44, 56, 57, 61. 62, 63, 66, 67, 68, 71); см. также грамоту полочан о поручительстве за пленных сограждан: ПГ. – Вып. 1. – № 33 (Т. 1. – № 65). Не сохранились, но известны по упоминаниям ещё несколько таких посланий (ПГ. – Т. 1. – № 34, 35, 70, 72).

[8] Подробнее см.: *Mahling M.* Ad rem publicam et ad ignem. Das mittelalterliche Schriftgut des Rigaer Rats und sein Fortbestand in der Neuzeit (Studien zur Ostmitteleuropaforschung). Marburg, 2015 (в печати).

XV в. активизируется позиция полочан, о чём свидетельствуют их участившиеся поездки в Ригу[9] (это привело и к упадку немецкого торгового двора в Полоцке, отмеченному ещё первым его исследователем Г. Гильдебрандом[10]). Хотя комплекс полоцких посланий в Рижском городском архиве сохранился далеко не полностью, а понёс какие-то утраты между временем своего возникновения и XVII в., к которому относятся первые подробные описания[11], всё же едва ли эти утраты были столь «пропорциональными», что за первые десятилетия XV в. исчезли послания *именно* полоцких властей, а за середину и вторую половину столетия – великих князей литовских. Подобного разделения документов по их адресантам в Рижском архиве не существовало, во всяком случае в XVI–XVII вв. Стало быть, в том, что в конце XIV – первой трети XV в. преобладают послания великого князя литовского и немецких купцов, а в середине – второй половине XV в. – послания полоцких властей, можно видеть показатель определённой динамики коммуникации Полоцка с Ригой.

Определённую информацию можно извлечь из договоров Риги с Полоцком и великими князьями литовскими и их проектов, посольских инструкций, а также книги расходов г. Риги, поскольку статьи этих расходов включали приём полоцких и литовских послов и отправку рижских. При этом послания рижских купцов и другие «внешние» по отношению к Полоцку источники относительно редко использовались в исследованиях по истории Полоцкой земли и ВКЛ, а значительная их часть и вовсе ещё не введена в научный оборот[12]. Актовые источники местного происхождения[13] – разного рода грамоты великих князей литовских, акты полоцких

---

[9] *Choroschkewitsch A. L.* Die Polozker Urkunden aus dem ehemaligen Stadtarchiv Riga als Quelle zur Geschichte der russisch-hansischen Beziehungen am Ende des 15. Jahrhunderts // Neue Hansische Studien / *Hrsg. von K. Fritze, E. Müller-Mertens, E. Voigt.* (Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte. Bd. 17.). – Berlin, 1970. – S. 34.

[10] *Гильдебранд Г.* Немецкая контора в Полоцке // Сборник материалов и статей по истории Прибалтийского края. – Рига, 1879. – Т. 2. – С. 44–80, здесь с. 74–75.

[11] Latvijas valsts vēstures arhīvs (далее – LVVA). – F. 673. – Apr. 1. – L. 1482.

[12] Наибольшее число таких источников сохранилось в историческом Рижском городском архиве, ныне в составе ф. 8 и 673 Государственного исторического архива Латвии. Подробнее см.: *Иванов А.С.* «Moscowitica–Ruthenica» в Латвийском государственном историческом архиве: История формирования комплекса, состав и введение в научный оборот // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2004. – № 3 (17). – С. 47–54; *Его же.* «Moscowitica–Ruthenica» в Латвийском государственном историческом архиве: История формирования комплекса, состав и введение в научный оборот. Важнейшие публикации документов комплекса «Moscowitica–Ruthenica» // Там же. – 2004. – № 4 (18). – С. 94–106.

[13] «Местного» в широком смысле, включая не только сам Полоцк, но и вообще власти и общество Великого княжества Литовского.

наместников (воевод) и частных лиц – сохранились главным образом в Литовской метрике, систематическое ведение книг которой началось в последней четверти XV в., в меньшей мере – в составе частных архивов. Благодаря Литовской метрике дошло до нас и древнейшее подтверждение полоцкого областного привилея, текст которого начал складываться, по всей видимости, не позднее XIV в. и затем дополнялся новыми положениями[14]. Местная летописная традиция практически не сохранилась либо была «сконструирована» в первой половине XVI в. (имеется в виду т. н. «Повесть о Полоцке» Второго летописного свода ВКЛ, о которой будет сказано ниже).

Общая особенность документальных источников по истории Полоцкой земли за указанный период состоит в том, что многие из них не датированы и поддаются датировке лишь приблизительно, в пределах того или иного временнóго отрезка. Из-за этого, а также из-за проблем сохранности Рижского городского архива, о которых говорилось выше, сложно установить динамику властных отношений в Полоцкой земле в переломную эпоху конца XIV – первых десятилетий XV в., и часть выводов обречена на гипотетичность. Эти обстоятельства, а также относительная немногочисленность источников, ограничивают возможности палеографического метода датировки документов.

Одним из первых к изучению административной системы Полоцкой земли обратился М. К. Любавский. Он собрал данные об аппарате управления и волостях Полоцкой земли, содержащиеся в документах конца XV – середины XVI в.[15] В те же годы, когда писал Любавский, вышли работы В. Е. Данилевича по истории Полоцкого княжества до конца XIV в.[16] и польского историка Яна Якубовского о земских (общегосударственных) и областных привилеях великих князей литовских. Хотя в последней работе полоцкому областному привилею посвящено всего несколько стра-

---

[14] ПГ. Вып. 3. № 323. Специальные исследования этого памятника: *Якубовский И. В.* Земские привилеи Великого княжества Литовского. [Ч. 2] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1903. – № 6. – С. 245–303; *Макараў М.* Ад пасада да магдэбургіі: правовае становішча насельніцтва местаў Беларускага Падзвіння ў XIV – першай палове XVII ст. – Мінск, 2008. – С. 134–159.

[15] *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892. – С. 254–261; о политической истории Полоцкой земли см. также с. 28–31.

[16] *Данилевич В. Е.* Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия. – Киев, 1896. Важное достоинство этой книги состоит в том, что в ней история Полоцкого княжества рассмотрена не только в долитовский период, но и в XIII–XIV вв. – вплоть до прекращения существования княжества. Вместе с тем картина, нарисованная В. Е. Данилевичем, получилась довольно статичной.

ниц[17], осуществлённая автором реконструкция его истории оказалась чрезвычайно важной для дальнейшего изучения истории Полотчины: на ней в значительной степени основаны выводы работ В. И. Пичеты и Ванды Мацеевской[18]. Обоих исследователей в наибольшей степени интересовала политическая история региона. Важным этапом изучения истории Полоцкой земли уже во второй половине XX в. стали работы А. Л. Хорошкевич[19]: она проследила динамику социально-экономического развития Полоцкой земли в XIV–XV вв., подготовила комментированное издание документов по истории этого региона 1263–1511 гг. В. А. Воронин посвятил специальную статью политическому строю Полоцкого воеводства в первой половине XVI в., при этом ему удалось проследить функционирование некоторых институтов и в более раннее время[20]. Ему же принадлежат специальные исследования о вхождении Полоцкой земли в состав ВКЛ[21] и его предыстории[22], о деятельности полоцких князей XIV в.[23], о городском самоуправлении Полоцка (главным образом после введения магдебургского права)[24]. Швейцарский историк Штефан Родевальд изучал процесс социального расслоения полочан, взаимодействие разных

---

[17] *Якубовский И. В.* Земские привилеи Великого княжества Литовского. – Ч. 2. – С. 263–279, 296–303.

[18] *Пичета В. И.* Полоцкая земля в начале XVI в. // Пичета В. И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. Исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития. – М., 1961. – С. 213–262 (впервые статья издана в 1926 г.); *Maciejewska W.* Dzieje ziemi Polockiej za Witolda(1385–1430) // Ateneum Wileńskie. – T. VIII. – 1933. – S. 1–56.

[19] См., в частности: *Хорошкевич А. Л.* Генеалогия мещан и мещанское землевладение в Полоцкой земле конца XIV – начала XVI в. // История и генеалогия. – М., 1977. См. также комментарии А. Л. Хорошкевич в вып. 3–5 «Полоцких грамот».

[20] *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства ў першай палове XVI ст. // Беларускі гістарычны агляд. – 1998. – Сш. 1 (8). – С. 27–64. См. также обобщающий очерк его авторства: *Воронин В. А.* Полоцк в составе Великого княжества Литовского // Полоцк. Минск, 2012.

[21] *Варонін В. А.* Падзеі 1307 года ў Полацку: спроба крытычнага разбору // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: Матэрыялы V Міжнароднай навуковай канферэнцыі (24–25 кастрычніка 2007 г.). – Полацк, 2009. – С. 30–40.

[22] *Варонін В. А.* Полацкі і цвярскі епіскап XIII стагоддзя Сімяон: вехі біяграфіі і дзейнасці // Беларускі гістарычны часопіс. – 2012. – № 10. – С. 14–18.

[23] *Варонін В. А.* Вялікія князі полацкія (канец XIV ст.) // Полацк: карані нашага радавода: Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. – Полацк, 1996. – С. 44–50. В настоящее время некоторые выводы этой статьи требуют пересмотра, но в целом она сохраняет актуальность.

[24] *Варонін В. А.* Войт-ваявода і мяшчане ў канфлікце 1558 года ў Полацку // Соціум. Альманах соціальної історії. – Вип. 7. – Київ, 2007. – С. 59–65; *Его же.* Арганізацыя гарадской улады ў Полацку ад канца XIV да сярэдзіны XVI ст. // Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы. – Вып. 3. – Минск, 2010. –

социальных групп между собой, с верховной властью и внешними контрагентами[25]. При этом для XIV–XV вв. он привлёк почти исключительно те источники, что были опубликованы А. Л. Хорошкевич в «Полоцких грамотах» (хотя более тщательное изучение «внешних» по отношению к Полоцку источников, в том числе неопубликованных, могло бы привести его к иным выводам), а административную систему Полоцкой земли щедро наделил разными внешними «влияниями» – польского общественно-политического строя, немецкого городского права, привилеев великих князей литовских. С таким подходом нельзя согласиться, хотя Ш. Родевальду и удалось сделать целый ряд точных наблюдений и справедливых выводов.

Таким образом, до сих пор в историографии специально рассматривались, по сути, лишь отдельные аспекты или институты управления Полоцкой землёй в названный период. Возникает необходимость проследить распределение властных полномочий между великим князем литовским, полоцким князем (для XIV в.) или великокняжеским наместником/воеводой (в конце XIV – XV в.) и местным обществом.

Сохранившийся набор источников диктует некоторую односторонность: увидеть систему управления регионом удаётся главным образом через призму его контактов с внешними партнёрами. Исследователи традиционно придают большое значение анализу формуляра посланий полоцких наместников/воевод, бояр и мещан. Не отрицая значения формулярного анализа, следует всё же заметить, что его возможности не безграничны: хотя формулы посланий и правовых документов и отражали существенные стороны социальной действительности и административной практики, во многом они были трафаретными. В условиях, когда письменная коммуникация ещё не завоевала безраздельного превосходства над устной, к составлению грамот привлекались писцы разного происхождения и возраста, употреблявшие как старые, так и новые термины и формулы (то же относится и к палеографии грамот, особенно

С. 124–134; *Его же.* Магдебургское право в Полоцке в 1498–1563 гг. // Полоцк. – Минск, 2012. – С. 237–245.

[25] *Rohdewald S.* «Vom Polozker Venedig». Kollektives Handeln sozialer Gruppen einer Stadt zwischen Ost- und Mitteleuropa (Mittelalter, frühe Neuzeit, 19. Jh. bis 1914). (Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, Bd. 70.) Stuttgart, 2005. В настоящее время готовится перевод этой книги на белорусский язык. См. также: *Родевальд Ш.* От вече к городскому совету: о развитии органов власти полоцких горожан до начала XVI в. // Беларускі горад у часе і прасторы: 500 гадоў Полацкай магдэбургіі. Зб. навук. прац. Наваполацк; Мінск, 2001. – С. 15–25.

древнейших)[26]. Поэтому источники местного происхождения по возможности следует сопоставлять с «внешними». Вместе с тем главное внимание будет уделено источникам XIV – первой половины XV в. В историографии большой популярностью пользуется ретроспективный метод, в особенности применительно к областному привилею 1511 г. (и позднейшим подтверждениям). Не отказываясь от использования этого источника, следует всё же заметить, что это иногда выливается в крайность, когда то или иное положение документа, дошедшего до нас в редакции начала XVI в., механически возводится чуть ли не к XII столетию. Сказывается взгляд на Великое княжество Литовское как на некий заповедник древнерусских общественно-политических порядков, не учитывается его социально-экономическое и политическое развитие. Поскольку данные о внутреннем строе Полоцкой земли, сохранившиеся в источниках главным образом первой половины XVI в., уже анализировались в историографии, то в центре внимания настоящей статьи будут находиться взаимоотношения полочан с государственной властью, которая до конца XIV в. была представлена главным образом полоцким князем, а после этого – великим князем литовским и его наместником/воеводой, а также властные полномочия самих полочан.

Хронологические рамки статьи определяются проблематикой и состоянием комплекса источников по теме. Нижней хронологической границей служит рубеж XIII–XIV вв., когда Полоцкая земля перешла под власть династии Гедиминовичей, недавно утвердившейся на литовском престоле. В качестве верхней хронологической границы выбран 1440 год – год возведения на литовский престол малолетнего Казимира Ягеллона. На первый взгляд, это идёт вразрез с историографической традицией, которая многие «вольности» полочан связывает с династической войной 30-х годов XV в. Однако есть опасность за бурными событиями политической истории не разглядеть другой стороны жизни Великого княжества Литовского – социального и экономического развития, которое не оставило столь яркого следа на страницах источников, но тоже способствовало эво-

[26] Этот тезис можно проиллюстрировать примером, относящимся к 1466 г. и потому немного выходящим за хронологические рамки данной статьи. Если опираться исключительно на полоцкие источники, то может создаться впечатление, что торговый конфликт между полочанами и рижанами, разгоревшийся в этом году, был спровоцирован всеми группами населения Полоцка, участвовавшими в торговле с Ригой. Однако из посланий властей Риги литовским сановникам выясняется, что ведущая роль в его эскалации принадлежала всё-таки боярам, которые относительно недавно включились в торговлю с Ригой (Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch. Abt. 1. Bd. 12. 1460–1472 / Hrsg. von Ph. Schwartz und A. von Bulmerincq. – Riga; Moskau, 1910. – № 434. – S. 238). Это создаёт более реалистичное представление о соотношении общественных сил в Полоцке.

люции всех сторон жизни, в том числе и системы управления. Задача как раз и состоит в том, чтобы увидеть, с чем Полоцкая земля пришла к 30-м годам XV века, а комплекс источников даёт такую возможность.

Полоцкое княжество в XIV веке

Несмотря на узость базы источников по истории Полоцкой земли XIV в. по сравнению со следующим столетием, они позволяют в общих чертах охарактеризовать властные отношения в ней. На рубеже XIII и XIV вв. Полоцкая земля переживала кризис княжеской власти: в это время некий полоцкий князь-«язычник» (скорее всего, имеется в виду литовец), не имевший наследников, принял католицизм и завещал Полоцкую землю рижскому архиепископу. Однако вскоре (до 1305 г.) в ответ на притеснения, чинимые крестоносцами, полочане признали верховную власть литовского князя Витеня[27]. Какое-то время во внешних сношениях Полоцк представлял епископ: от имени епископа Якова составлено послание в Ригу с просьбой пропустить зерно в Полоцк[28]. Впрочем, неизвестно, сколь долго продолжалось такое положение: судя по упоминанию Витеня в послании Якова, оно было написано при жизни этого князя, то есть до 1316 г. А уже в 1326 г. в Полоцке княжил Воинь – брат Гедимина[29]. Полоцкий епископ сохранял влияние в светских делах как в первой половине XIV в.[30], так и в конце этого столетия или в начале следующего: в послании этого времени, не имеющем годовой даты, упоминается посольство рижан в Полоцк к наместнику, епископу и полочанам[31]. Сведения об участии полоцкого архиепископа в светской политической жизни дошли до нас от первой половины XVI в.[32], но для XV в. на этот счёт ничего не известно.

---

[27] Подробнее см.: *Варонін В. А.* Падзеі 1307 года ў Полацку.

[28] ПГ. – Вып. 1. – № 3 (Т. 1. – № 3). Пользуясь случаем, отмечу, что представление о средневековом Новгороде как о «теократической республике», верховная власть в которой якобы принадлежала архиепископу (и в которой ищут аналогии политическому строю Полоцка в начале XIV в.), не совсем верно. Вероятно, оно восходит к рассказу Жильбера де Ланнуа, называвшего новгородского владыку «как бы их (т.е. новгородцев. – *С. П.*) властителем» (*Лукин П. В.* Новгородское вече. – С. 357).

[29] Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Подг. А. Н. Насонов. – М.; Л., 1950. – С. 98.

[30] ПГ. – Вып. 1. – № 3, 4; Вып. 3. – Прил. 1; Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. – Bd. 8. – Leipzig, 1897. – № 1177.

[31] «So wetet gy, acbare(n) here(n) borghermeisters en(de) raet tho der Righe, also de bodeschap, de gy my bevole(n) tho werve(n) an den nameestnicke(n), an den bisschop un(de) an de ghemeyne(n) Polotscuers, de bodeschop hebb ich gheworve(n) na myner samwitticheyt en(de) na juwen breyve, so ich alre best conde…» (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 88).

[32] *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства. С. – 34–36.

Тем не менее достаточно быстро после перехода земли под власть Витеня княжеская власть в Полоцке восстановила свои позиции: уже в 1326 г. упоминается полоцкий князь Воинь, впоследствии же полоцкий стол занимали Любко (?), Глеб-Наримонт Гедиминович, Андрей Ольгердович, Лугвень, Скиргайло[33]. О сохранении и последующем усилении позиций княжеской власти говорит перестройка княжего терема в замке, выполненная как раз в XIV в.[34], и возведение крепостной стены в 1363 г.[35], т.е. в период напряженной борьбы с ливонским отделением Тевтонского ордена при Андрее Ольгердовиче.

Административную систему Полоцкой земли в XIV в. после её стабилизации источники позволяют охарактеризовать лишь в самых общих чертах. Высшая власть в её пределах принадлежала князю; последнего назначал правитель Литовского государства, а в спорных ситуациях его власть могли дополнительно санкционировать члены правящей династии Гедиминовичей[36]. Полочане могли изгнать неугодного им князя, как это произошло со Скиргайлом в конце XIV в.[37] Судя по архаичным формулировкам некоторых статей областного привилея 1511 г., которые очень напоминают договоры Новгорода с князьями XIII–XIV вв., уже в это время заключались письменные договоры полочан с князьями, на которых последние целовали крест. Несмотря на довольно частые смены князей на полоцком столе, здесь, как и в других владениях Гедиминовичей (Витебской, Луцкой, Подольской землях), наметилась тенденция складывания местной «династии»: об этом свидетельствуют земельные вклады Михаила Андреевича, сына Андрея Ольгердовича, в пользу православной Церкви[38]. Однако эта тенденция из-за перипетий судьбы Полоцкой земли так и не получила столь яркого развития, как на Подолье, Волыни или Киевщине.

---

[33] Подробнее см.: *Варонін В. А.* Вялікія князі полацкія; ПГ. – Т. 2. – С. 411–416.

[34] *Дук Д. В.* Социально-топографическое и планировочное развитие замковых частей Полоцка в XIV–XVIII вв. // Полоцк. – Минск, 2012. – С. 270–275.

[35] *Тарасаў С. В.* Полацк IX–XVII ст.: Гісторыя і тапаграфія. – Мінск, 1998. – С. 41.

[36] ПГ. – Вып. 1. – № 8, 9, 10 (Т. 1. – № 13, 14, 16). Очевидно, воля литовских великих князей-язычников относительно судьбы их владений выражалась в устной форме, отсюда проистекали многочисленные конфликты по этому поводу. О записи Полоцкого княжества Андрею Ольгердовичу его братьями говорится в его присяжной грамоте ливонскому магистру: ПГ. – Вып. 1. – № 8, 9 (Т. 1. – № 13, 14).

[37] *Nikodem J.* Rola Skirgiełły na Litwie do 1394 roku // Scripta minora. – T. 2. Poznań, 1998. – S. 83–129, здесь с. 97; см. также: *Подберёзкин Ф. Д.* «Pugnans contra paganos»: осада Полоцка 1381 г. и проблема происхождения сведений о Руси в немецких хрониках // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2015. – № 3 (61) (в печати).

[38] Полоцкая ревизия 1552 г. – М., 1905. – С. 173.

Полоцкий князь распоряжался земельным фондом: сохранилось или известно по кратким упоминаниям достаточно много сведений о земельной политике полоцких князей[39], в частности, сохранился полный текст грамоты Андрея Ольгердовича о пожаловании боярину Фёдору и его сыну Дмитрию – первым известным представителям влиятельного и богатого полоцкого рода Корсаков[40]. Судя по последующей судьбе этих пожалований, они не требовали утверждения со стороны великого князя литовского.

Полоцкий князь возглавлял войска во время походов, а также, по всей видимости, вершил суд. На время отсутствия князя в городе (например, из-за военного похода или поездки к господарю) его полномочия могли переходить к его ближайшим родственникам. Об этом свидетельствуют послания и пожалования, составленные от имени жены и сыновей Андрея Ольгердовича[41]. Хотя Гедимин в знаменитом договоре с Тевтонским орденом и его союзниками 1323 г. и подчёркивал принадлежность Полоцка к своим владениям[42], в дальнейшем связи региона с великокняжеской властью, по сути, сводились к участию в походах великих князей литовских и, по-видимому, уплате дани[43]. О самостоятельности полоцких князей свидетельствует их титул – «великий князь» в древнерусских источниках, «rex» в латинских, «koninghe» в средненижненемецких[44] – и ситуация 1385–1387 гг., когда Андрею Ольгердовичу удалось выйти из подчинения Ягайлу и принести ленную присягу ливонскому магистру Робину фон Эльтцу.

В ленной грамоте Андрея Ольгердовича говорится, что князь передаёт Полоцкую землю в лен ливонскому отделению Тевтонского ордена с согласия своих наследников, а также советников, «а именно Верзилы

---

[39] *Варонін В. А.* Чарсцвяды: ад двара княскага да двара гаспадарскага // Гісторыя і археалогія Полацка і Полацкай зямлі: матэрыялы VI Міжнароднай навуковай канферэнцыі (1–3 лістапада 2012 г.): у 2 ч. – Ч. 1. – Полацк, 2013. – С. 73–74.

[40] ПГ. – Вып. 1. – № 6 (Т. 1. – № 11).

[41] ПГ. – Вып. 1. – № 11 (Т. 1. – № 15); *Варонін В.А.* Вялікія князі полацкія.

[42] Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai / Par. S. C. Rowell. – Vilnius, 2003. – № 25, 51. – P. 80, 168.

[43] Ср.: *Любавский М. К.* О распределении владений и об отношениях между великими и другими князьями Гедиминова рода в XIV и XV вв. [М., 1895.] (Отдельный оттиск из: Издания исторического общества при Московском университете. Рефераты, читанные в 1895 году.)

[44] ПГ. – Вып. 1. – № 6, 7, 8, 9; Вып. 3. – Прил. 1 (Т. 1. – № 8, 10, 11, 13, 14). Как показывают примеры титулования удельных князей ВКЛ, собранные Я. Адамусом, в великокняжеском титуле Андрея Ольгердовича нет оснований видеть признак его стремления отложиться от ВКЛ (*Adamus J.* O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – T. 1. – Zesz. 3).

(Виршилы?[45]), нашего наместника, и его брата, старшего из наших бояр, именуемого Фёдор» («videlicet Werzilen, nostri advocati, ipsiusque fratris, nostrorum baronum superioris, Foder nuncupati»)[46]. Слово *advocatus* в средневековой латыни обладало широким спектром значений[47], в орденских источниках XIV в. применительно к землям ВКЛ оно могло обозначать наместника, старосту, представителя, уполномоченного[48], а в самом Ордене так назывался фогт – должностное лицо, под началом которого находился замок с прилегающей к нему территорией. При этом в ливонском отделении Ордена, в отличие от прусского, фогт стоял на той же ступени административной иерархии, что и комтур. Вероятно, и в ленной грамоте Андрея Ольгердовича это слово означает некую административную должность. Но какую? В. А. Воронин склонен видеть в «адвокате» Андрея Ольгердовича городского тивуна или его предшественника. При этом исследователь ссылается на латинские документы ВКЛ, в которых слово «advocatus» означало войта. Однако такое значение появилось лишь после 1387 г. – крещения Литвы и начала пожалования магдебургского права городам ВКЛ (первыми его получили Вильна в том же 1387 г. и Берестье в 1390 г.). Не говорится в грамоте Андрея Ольгердовича и о связи его «адвоката» с Полоцком или с городом вообще. Поэтому нет особых оснований помещать «адвоката» князя Андрея именно в системе управления городом. Не исключено, что за указанным латинским словом скрывался наместник. Ведь княжеские наместники известны в русских и литовских городах XIII–XIV вв., в том числе и в центрах княжеств – Смоленске[49], Вильне и Троках[50]; вероятно, аналогичные функции выполнял луцкий воевода, упоминаемый в договоре луцкого князя Дмитрия-Любарта с польским королём Казимиром III[51].

Более определённо на основании того же документа, т.е. присяжной грамоты Андрея Ольгердовича, можно утверждать, что уже в XIV в. в По-

---

[45] Такой вариант интерпретации имени полоцкого сановника предложил А. Дубонис в устной беседе.

[46] ПГ. – Вып. 1. – № 8 (Т. 1. – № 13).

[47] ПГ. – Вып. 3. – С. 155 (Т. 2. – С. 35).

[48] *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: Sudėtis – struktūra – valdžia. – Vilnius, 2003. – P. 169.

[49] Смоленско-рижские акты. – № 4, 5. – С. 615, 625 (1284 г.).

[50] *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. – P. 153 (Вильна – 1365 г., Троки – 1377 г.). Кстати, применительно к Трокам в современной хронике Германа Вартберге, сохранившейся в латинском оригинале, употребляется именно это слово – «advocatus» (SRP. – Bd. 2. – S. 113).

[51] *Розов В.* Українські грамоти. – Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. – Київ, 1928. – № –7. С. 14.

лоцке существовал институт «старших бояр», известный по документам XV–XVI вв.[52] Княжеский аппарат управления был представлен, по всей видимости, тивунами, ключником, бобровничим (они известны по данным XV – середины XVI в., но, по-видимому, возникли они ещё в эпоху Полоцкого княжества[53]). Вместе с тем он был слабо развит, судя по упоминанию «ездока» в грамоте Андрея Ольгердовича.

Как отметил уже В. И. Пичета, «выдвижение кандидатов на должности наместников-воевод, а также посылка великому князю поклонных просьб от имени всей земли предполагают функционирование специальных учреждений, краевых сеймов, постановления которых являются отражением настроений всей Полоцкой земли»[54]. И хотя есть основания думать, что на деле, во всяком случае в первой половине XVI в., они означали право полочан отклонять неугодного им воеводу[55], сути дела это не меняет: реализовывать это право должен был какой-то орган власти, а раз соответствующие статьи привилея 1511 г. принадлежат к его древнейшему пласту[56], то он должен был существовать уже в конце XIV в. Определение этого органа как «краевого сейма» правомерно для первой половины XVI в., но к этому времени социальный и административный облик Полоцкой земли претерпел существенные изменения: бояре значительно потеснили мещан в торговле, землевладении и управлении регионом, Полоцку было пожаловано магдебургское право. Привилей Витовта в данном случае явно фиксировал сложившееся ранее соотношение сил, и чтобы определить, ктó в Полоцке мог отклонять неугодных наместников в его эпоху, необходимо обратиться к источникам предшествующего периода – XIV в.

Эти источники неоднократно упоминают «полочан» как субъект права. Так, в послании епископа Якова рижскому пробсту и городскому совету (конец XIII или начало XIV в.) говорится: «была любовь ваша перваѧ с полочаны, съ дѣтми моими: што вамъ было надобѣ, то было ваше»[57]. В 1338 г. «полочане» целовали крест на соблюдении литовско-ливонского договора[58]. В 1380 г. ливонский магистр заключил перемирие «с Ягайлом и с полочанами»[59]. В сентябре 1386 г. смоленский князь Юрий Святосла-

---

[52] Подробнее см.: *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства. – С. 39–54.

[53] *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства. – С. 36–37.

[54] *Пичета В. И.* Полоцкая земля. – С. 221.

[55] *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства. – С. 28–30.

[56] *Макараў М. Д.* Ад пасада да магдэбургіі. – С. 150–151, 159.

[57] ПГ. – Вып. 1. – № 3 (Т. 1. – № 3).

[58] ПГ. – Вып. 3. – Прил. 1 (Т. 1. – № 8).

[59] Liv-, esth- und curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Bd. 3. Nachträge zu den zwei ersten Bänden, Fortsetzung von 1368–1393 / Hrsg. von F. G. Bunge. – Reval, 1857. – № 1152 (ПГ. – Т. 1. – № 12).

вич, присягая Ягайлу и Скиргайлу, обещал «со Ондреемъ Полоцкимъ и с полочаны миру не держати… а ни сылати ся»[60]. В уставе рижского торгового двора в Полоцке, датированном 29 сентября 1393 г., предусматривалась ситуация, когда купцам нужно было идти вместе со старостой «к королю или к полочанам»[61]. Несомненно, здесь нашла отражение более ранняя практика, поскольку Скиргайло был сведён с полоцкого стола совсем незадолго до этого[62].

Весьма показателен комплекс документов, относящийся к урегулированию полоцко-рижских торговых взаимоотношений в конце 30-х гг. XIV в. Сначала Гедимин и его приближённые заключили договор с ливонским отделением Ордена и Ригой о создании мирной зоны для торговли, утверждённый, в частности, крестоцелованием «епископа Полоцка, короля и города Полоцка»[63]. Вскоре после этого был составлен полоцко-рижский договор о порядке взвешивания товаров, скреплённый печатями полоцкого князя Глеба-Наримонта и епископа Григория (сохранился оригинал)[64]. В Рижском городском архиве сохранился и третий документ, составленный от имени городского совета Риги и адресованный полочанам[65]. Этот документ публиковался лишь однажды и совершенно прошёл мимо внимания историков: его нет ни в «Ливонских грамотах», ни в «Ганзейских грамотах», ни в обоих изданиях «Посланий Гедимина», ни в первом издании «Полоцких грамот»[66]. Не вполне ясен характер документа. Судя по его формулировкам, он был обращением властей Риги к полочанам. Написан он не на бумаге, которая в середине XIV в. использовалась для коммуникации с русскими землями (древнейший русский документ на бумаге – договорная грамота смоленского великого князя Ивана Алек-

[60] Смоленские грамоты XIII–XIV веков. – М., 1963. – С. 72.

[61] HUB. – Bd. 5. – № 125. – S. 74 (§ 4).

[62] Подробнее об этом см. ниже.

[63] ПГ. – Вып. 3. – Прил. 1 (Т. 1. – № 8).

[64] ПГ. – Вып. 1. – № 4 (Т. 1. – № 9).

[65] Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430. – Bd. 8. – Leipzig, 1897. № 1177. – S. 752–753. Благодарю М. Малинг (Берлин) за указание на эту публикацию. Сохранившийся экземпляр (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 36) представляет собой пергаменный лист, на одной стороне примерно на одну четверть высоту сверху заполненный средненижненемецким текстом послания, который переписан почерком первой половины – середины XIV в. Адреса нет, но из текста становится ясно, что послание было адресовано полочанам вскоре после заключения договоров – общего (с Гедимином) и о порядке взвешивания. Судя по дорогому материалу, перед нами, вероятно, чистовик послания, по каким-то причинам не отправленный.

[66] Документ был известен А. Л. Хорошкевич, но не был ею ни опубликован, ни использован в исследованиях. Новейшая публикация: ПГ. – Т. 1. – Прил. № 1.

сандровича с Ригой[67]), а на дорогом пергамене. При этом в документе отсутствуют протокол и эсхатокол. Это заставляет усомниться в том, что перед нами послание или его черновик: в первом случае рижане вряд ли стали бы пренебрегать важными формальностями, во втором – вряд ли стали бы составлять черновик на столь дорогом материале, как пергамен. Возможно, перед нами посольская инструкция[68]. Но по стилю оформления она отличается от других инструкций того времени, обычно разбитых на краткие пункты, каждый из которых начинается с новой строки со слова «Item» (и нередко написанных на бумаге, как документы, не предназначенные для долгосрочного пользования). Как бы то ни было, перед нами обращение властей Риги к неким полочанам. Каково же его содержание и какие выводы из него можно сделать?

Из рижского документа выясняется, что полочане отправляли в Ригу своих послов для обсуждения условий договора о порядке взвешивания, рижане составили проект договора и отправили его в Полоцк, после чего полочане написали текст договора и представили его на утверждение «королю и епископу». Как выясняется из того же источника, полочане вправе быть или не быть охваченными мирным договором, который заключил с Ливонией Гедимин (имеется в виду договор от 1 ноября 1338 г.). Раз происходила коммуникация по вопросу заключения договора о порядке торговли, значит, существовала некая организация, представлявшая жителей Полоцка, в частности, во внешних контактах. Вместе с тем она находилась в процессе оформления: если в первой половине XIV в. полочане не имели своей печати, а важнейшие документы скреплялись печатями полоцкого князя и епископа, то к концу века такая печать появилась[69], что свидетельствует как о росте использования письменного документа, так и об институционализации собраний полочан. К сожалению, остаются неизвестными такие важные аспекты деятельности этих собраний, как их численность и состав, расстановка сил на них. Можно лишь предполагать, что, коль скоро в их ведении находились вопросы внешней торгов-

[67] *Каштанов С. М.* Распространение бумаги на Руси в XIV–XVI вв. // Столярова Л. В., Каштанов С. М. Книга в Древней Руси (XI–XVI вв.). – М., 2010. – С. 95–100.

[68] Такую мысль в переписке со мной высказала М. Малинг (Берлин), которой приношу искреннюю благодарность.

[69] Она оттиснута на послании полоцкого наместника Монтигирда и полочан властям Риги, которое датируется 1394–1396 гг. Это наиболее ранний случай использования данной печати. См.: ПГ. – Вып. 1. – № 17 (Т. 1. – № 32); *Rimša E.* Pieczęcie miast Wielkiego Księstwa Litewskiego / Tłum. J. Sienkiewicz. – Warszawa, 2007. – S. 796–800.

ли, наиболее заинтересованными в них были те горожане, которые вели такую торговлю[70].

Таким образом, источники о Полоцке XIV в., несмотря на их немногочисленность, позволяют говорить о собрании полочан, которое наряду с князем и епископом участвовало в выработке условий договоров и их заключении, причём договоров не только торговых, но и политических.

От княжества к наместничеству

Перемены во властных отношениях в Полоцкой земле начались намного раньше прихода к власти Витовта, ещё в 1387 гг., когда Полоцк был отобран у Андрея Ольгердовича и пожалован его единокровному брату Скиргайлу. Одновременно он получил гораздо более значимое Трокское княжество. В результате Полоцкая земля перестала быть местом практически постоянного пребывания князя. К тому же Скиргайло, судя по всему, был бездетным (возможно, даже не был женат)[71], а потому, в отличие от Андрея Ольгердовича, не мог оставить в городе своих домочадцев, что также не способствовало укреплению его связей с полочанами. Вполне вероятно, что в городе находился Скиргайлов наместник, во всяком случае в периоды его отсутствия там (трудно себе представить, чтобы князь, покидая город, оставил его на произвол судьбы), однако важнейшие вопросы решались князем. Так, рижанину Герману Дасбергу в апреле–мае 1393 г. пришлось отправиться к Скиргайлу в Менск – очевидно, весьма значимый для него административный центр, – чтобы провести переговоры об освобождении задержанных там рижских купцов с их товарами и поручиться за них[72]. Переговоры именно с князем (и с полочанами), как уже говорилось, предусматривает и устав двора немецких купцов в Полоцке.

Это создало предпосылки для дальнейшего роста самостоятельности горожан. Так, судя по всему, при их участии около 1390 г. Полоцк на какое-то время «дался» Витовту, воевавшему с Ягайлом и Скиргайлом[73],

---

[70] Это предположение подтверждает позднейшее обращение рижан к «высшим купцам» Полоцка (см. подробнее: *Rohdewald S.* – Op. cit. – S. 110–116).

[71] *Petrauskas R.* [Rec.:] Jan Tęgowski. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów (Biblioteka genealogiczna. T. 2). Poznań. – Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. – 320 p. // Lietuvos istorijos metraštis. – 2001 metai. – T. 1. – Vilnius, 2002. – P. 192.

[72] *Лицкевич О. В.* Документы по истории Менской земли за 1386–1393 гг. // Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбурскага права): матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, 4–5 верасня 2009 г. – Мінск, 2010.

[73] Известие «Летописца великих князей литовских», составленного в окружении Витовта в конце его правления, позволяет датировать это событие 1389 или 1390 г. (ПСРЛ. – Т. 35. – С. 64, 70, 88).

но вскоре был возвращён королевскому брату. Однако уже в 1392 г. Витовт примирился с Ягайлом и, получив от него свою вотчину с центром в Троках, принялся устранять с политической сцены крупнейших удельных князей, которые могли служить ему противовесом, или низводить их до такого положения, которое лишало их этого влияния[74]. Мероприятия Витовта не обошли стороной и Полоцк: в апреле 1393 г. там ещё распоряжался Скиргайло[75], но не позже конца октября того же года он оказался при дворе польского короля, где и оставался в последующие месяцы[76], а, по-видимому, к концу 1394-го получил Киев, отобранный у Владимира Ольгердовича, где вскоре и умер[77]. Это означало, что власть над былыми владениями Скиргайла, в том числе Полоцкой землей, перешла к Витовту.

К сожалению, неизвестно, каким образом это произошло. Судя по документу Витовта от 3 октября 1393 г., текст которого сохранился в списке XV в.[78], дело не обошлось без конфликта, так что примирять двух литовских князей на встрече во Львове[79] пришлось королеве Ядвиге. Значит, Полоцкая земля должна была перейти под власть Витовта поздней весной или летом 1393 г. Судя по тексту соглашения, в котором упоминаются подданные (subditi) как Витовта, так и Скиргайла, у этого последнего остались какие-то владения, но неизвестно, где они располагались, сохранились ли они от предшествующего времени или состоялось выделение нового удела. Как бы то ни было, каким путём и при каких обстоятельствах совершился переход Полоцкой земли под власть Витовта, остаётся неизвестным. Можно лишь констатировать этот факт и задаться вопросом: кем и чем предстояло управлять Витовту?

Как показал В. А. Воронин, в XIV в. полоцкие князья жаловали своим подданным и передавали Церкви владения, занимавшие впоследствии окраинное положение в Полоцкой земле[80]. Вплоть до начала XVI в. терри-

---

[74] *Nikodem J.* Witold, wielki książę litewski (1354 lub 1355 – 27 października 1430). – Kraków, 2013. – S. 141–171.

[75] HUB. – Bd. 5. – № 92 (ПГ. – Т. 1. – Прил. № 3).

[76] Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 po 1420. (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. T. 15.). – Kraków, 1896. – S. 53–57, 172, 173, 176, 185, 191–192, 196, 199–200, 227, 230, 562. Этот источник фиксирует пребывание Скиргайла в Малой Польше вплоть до начала июля 1394 г.

[77] Подробнее см.: Lietuvos istorija. – T. 4. – Vilnius, 2009. – P. 372 – 374, 376 (текст Р. Петраускаса).

[78] CESXV. – T. 2. – Dod. 1. – P. 472.

[79] *Rutkowska G.* Itinerarium królowej Jadwigi z lat 1384–1399 // Dzieło Jadwigi i Jagiełły. W sześćsetlecie chrztu Litwy i jej związków z Polską. – Warszawa, 1989. – S. 215.

[80] *Варонін В. А.* Чарсцвяды. – С. 73–74.

ториальный состав региона не претерпевал существенных изменений[81]. О персональном составе верхушки полоцкого общества известно очень мало, тем не менее можно констатировать, что крупнейшие бояре Корсаки сохранили своё влияние, а купцы Сорочковы, или Сорочковичи – своё благосостояние. Иными словами, несмотря на попадание в плен к Ягайлу Андрея Полоцкого вместе с его боярами[82] и возможные репрессии в самом Полоцке, полной смены общественной верхушки на Полотчине не произошло ни после пертурбаций конца 70 – 80-х годов XV в., ни после вытеснения оттуда Скиргайла.

Так полоцкого князя в роли «господаря» Полоцкой земли сменил великий князь литовский. В качестве своего «господаря» его воспринимали полочане[83], ему принадлежало право верховной собственности на землю: и при Витовте, и впоследствии все известные пожалования земли, даней и зависимых людей на Полотчине этого периода осуществлены от его имени. К нему обращались рижане с жалобами на полочан. Бóльшую часть времени в Полоцке его представлял его наместник, или воевода (о нём пойдёт речь ниже), а великий князь появлялся там относительно редко, пребывая в историческом центре государства – Литовской земле. Чаще всего Полоцк посещал Витовт: почти за сорок лет правления он побывал там в марте 1399 г.[84], октябре 1400 г.[85], 1411 г., 1426 г.[86]; в ряде посланий, содержание которых указывает на промежуток между 1393 и 1405 гг. (они не имеют годовой даты), сообщается о пребывании Витовта в Полоцке в декабре и январе[87], но пока неясно, идёт ли речь об одном или о нескольких визитах в Полоцк и когда именно они имели место. Следующий великий князь Свидригайло за почти двухлетнее правление (1430–1432), судя по имеющимся данным, не был в Полоцке ни разу. После его свержения с литовского престола Полоцк стал его главным опорным пунктом в войне с Сигизмундом Кейстутовичем. Полочане признавали власть Свидригайла

---

[81] Подробнее см.: *Хорошкевич А. Л.* Полоцкие грамоты как исторический источник // ПГ. – Т. 2. – С. 331–332.

[82] Rachunki dworu. – S. 565. На это обратил внимание В. А. Воронин: *Варонін В. А.* Старонка біяграфіі князя Андрэя Полацкага // Гістарычны альманах. – Т. 15. Гародня, 2009. – С. 3.

[83] ПГ. – Вып. 1. – № 38 (Т. 1. – № 55).

[84] ПГ. – Вып. 1. – № 24, 26 (Т. 1. – № 38, 39); HUB. – Bd. 5. – № 364, 365.

[85] ПГ. – Вып. 1. – № 27 (Т. 1. – № 41); HUB. – Bd. 5. – № 433.

[86] *Purc J.* Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – 27 października 1430 roku) // Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza. Ser. Historia. Zesz. 11.). – Poznań, 1971. – S. 92, 104 (в последнем случае ошибочно напечатано «Płock» вместо «Połock», но в указателе мест, посещённых Витовтом, эта ошибка исправлена).

[87] ПГ. – Вып. 1. – № 46 (Т. 1. – № 29); LVVA. – F. 673. – Apr. 4 (K-18). – № 78, 114.

до лета 1436 г., и за это время – неполных четыре года – он бывал в городе четырежды: в сентябре – октябре и декабре 1432 г. (до и после первой попытки отвоевать у Сигизмунда Кейстутовича владения и престол, которая закончилась Ошмянской битвой)[88], летом 1433 г.[89], в сентябре 1435 г.[90] Это объясняется тем, что Полоцк находился недалеко от границы с Ливонией, а ливонская ветвь Тевтонского ордена постоянно оказывала Свидригайлу военную помощь, поэтому город прекрасно подходил для сбора войск с целью последующего соединения с ливонцами и похода в Литву[91]. О визитах в Полоцк Сигизмунда Кейстутовича, которому регион был подконтролен в 1436–1440 гг., ничего не известно. В ВКЛ, в отличие от соседней Польши, не сложилась система регулярных объездов государства монархом, и великие князья наведывались в Полоцк нерегулярно – как правило, для решения конкретных вопросов местной жизни или в связи с военными действиями на данном направлении, реже – в ходе объездов территории страны. Во время таких визитов господарь вершил суд вместе с полочанами, разбирал конфликтные ситуации в их отношениях с соседями, осуществлял пожалования.

Относительная редкость визитов великого князя в Полоцк компенсировалась при помощи поездок полочан к нему. Такие поездки совершали не только отдельные бояре и горожане, но и целые их делегации, члены которых рассматривались как «послы»[92].

Но великий князь не мог быть постоянно доступным каждому своему подданному из разных уголков страны. Поэтому в управлении Литовским государством возрастала роль нового для него средства коммуникации – письменного документа. Именно в конце XIV в. возникла великокняжеская канцелярия – институция, которая могла обеспечивать более или менее постоянную и интенсивную коммуникацию великого князя с его подданными и соседями. Вероятно, в конце XIV в. возник древнейший

---

[88] Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch. – Bd. 8. – 1429 Mai – 1435 / Hrsg. von H. Hildebrand. – Riga; Moskau, 1884. – № 624, 632, 651.

[89] Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz. XX. Hauptabteilung (Königsberger Archiv) (далее – GStAPK, OBA) 6540, 6541.

[90] Псковские летописи / Подг. А. Н. Насонов. – Вып. 2. – М.; Л., 1955. – С. 45, 132.

[91] В. А. Воронин выделяет ещё одну причину (правда, гипотетическую), по которой Свидригайло в 1432 г. бежал в Полоцк, – военную мобильность полоцких «местичей», превосходивших в этом отношении бояр, расселённых по сёлам (*Воронин В. А.* Полоцк в составе Великого Княжества Литовского. – С. 225).

[92] ПГ. – Вып. 1. – № 25 (Т. 1. – № 45); LVVA. – F. 673. – Apr. 4 (K-18). – L. 78, 97. Именно таким «послам» полочан приказывал рубить головы Сигизмунд Кейстутович в 1436 или 1437 г. (Liv-, est- und curländisches Urkundenbuch. – Bd. 9. – 1436–1443 / Hrsg. von H. Hildebrand. –Riga; Moskau, 1889. – № 133).

великокняжеский привилей Полоцкой земле, впоследствии пополнявшийся новыми положениями. Вместе с тем известно, что уже в конце XIV или начале XV в. Витовт отправлял полочанам специальные грамоты со своими распоряжениями[93]. «Повелением» Витовта полоцкий наместник Монтигирд и полочане сначала подтвердили торговый договор с Ригой, заключённый князем Семёном-Лугвенем (очевидно, несколькими годами ранее)[94], а затем расторгли его, опять-таки со ссылкой на великокняжеское распоряжение[95]. Грамотами оформлялись начавшиеся при Витовте массовые раздачи земли, даней и зависимых людей, проводившиеся от имени господаря, а также судебные решения его наместников[96]. При этом можно отметить не только рост количества документов, но и повышение их информативности, эффективности как средства разрешения конфликтных ситуаций. Так, сначала Витовт урегулировал отношения полочан с рижанами в каждом конкретном случае, но ряд условий договора не фиксировался письменно[97]; когда же конфликтные ситуации стали повторяться постоянно, на полоцко-рижских переговорах были выработаны условия торгового договора, утверждённые Витовтом и ливонским магистром Конрадом фон Фитингхофом в Копыси 2 июля 1406 г., а в следующем году – полочанами и рижанами[98]. Представляется отнюдь не случайным, что после заключения Копысского договора сократилась частота поездок Витовта в Полоцк и интенсивность переписки рижских властей с ним.

После 1393 г. Полоцкой землей управлял сановник, назначаемый великим князем. Сначала он именовался наместником[99], а с конца 30-х гг. XV в. постепенно стал утверждаться новый термин – «воевода». Воеводой впервые называет себя Прижкинт в послании в Ригу, которое предположительно можно датировать самым началом XV в. (ок. 1402–1403 гг.)[100],

[93] ПГ. Вып. 1. № 25, 46 (Т. 1. № 29, 45).

[94] ПГ. Вып. 1. № 17 (Т. 1. № 32).

[95] HUB. Bd. 5. № 247.

[96] См. упоминание о «листе судовом» полоцкого наместника Немира, который предъявлялся полоцкими боярами Оскерчичами и Теличиничами на господарском суде в 1557 г.: ПГ. Вып. 2. М., 1978. № 165 (Т. 1. № 28). Этот документ мог возникнуть между 1409 и 1422 гг.

[97] LVVA. F. 673. Apr. 4. K. 18. L. 78, 83.

[98] ПГ. Вып. 1. № 34, 35, 37, 38 (Т. 1. № 48–52, 54–55).

[99] Это название должности употребляется и в гипотетически выделяемой древнейшей части полоцкого областного привилея; в такой форме (в транскрипции) это слово зафиксировано в некоторых посланиях рижских купцов.

[100] ПГ. Вып. 1. № 53 (Т. 1. № 44). А. Л. Хорошкевич датирует его примерно 1439 г., и эта дата утвердилась в научной литературе. Однако послание написано более архаичным почерком, а упоминаемые в нём реалии более правомерно относить к последствиям войны 1401–1404 гг. (см. подробнее: ПГ. Т. 2. С. 60–61).

примерно с середины XV в. это наименование должности прочно закрепилось в Полоцке (воеводами последовательно именовали себя Андрей Сакович, Пётр Монтигирдович, Олехно Судимонтович), тем не менее вплоть до 1504 г. высший светский сановник Полоцкой земли именуется от случая к случаю то наместником, то воеводой, иногда даже державцей[101]. Один и тот же человек мог именоваться и воеводой, и наместником. Так, 8 марта 1464 г. Олехно Судимонтович назван наместником полоцким, а уже 17 июля– воеводой[102].

В полоцком областном привилее говорится о назначении наместника по согласованию с полочанами; как уже говорилось, в первой половине XVI в. это означало, что полочане могли отослать неугодного им наместника и просить у господаря нового[103].

Особого внимания заслуживает «кадровая политика» великих князей литовских в Полоцке. Обычно утверждается, что в результате реформ Витовта великокняжескими наместниками на русских землях становились, как правило, литовские бояре-католики. Однако данные о полоцких наместниках/воеводах демонстрируют несколько иную картину. Должность полоцкого наместника в рассматриваемый период занимали кн. Семён-Лугвень (ок. 1393–1395 гг.)[104], литовский боярин Монтигирд (ок. 1394/96 гг. – 1399 г., ранее июля 25)[105], не названный по имени родственник жены Витовта (назначен незадолго до 25 июля 1399 г.)[106], Домонт (упоминается в двух недатированных посланиях 1399–1407 гг., в одном из которых наместниками также названы Василий Дмитриевич, Овдошко Толстоусович, Терешко Константинович)[107], Прижкинт (1402–1403 гг.)[108], Кн. Иван Семёнович [Баба] Друцкий (упоминается в августе 1409 г.)[109], полоцкий боярин Фёдор (Корсак) (между 1409 и 1412 гг.)[110], литовский боярин Ян Немир (1412)[111], кн. Григорий – вероятно, Григорий Семёнович Друцкий (1420-е гг.)[112], православный боярин Ходко Юрьевич (27 сентября

[101] ПГ. – Вып. 1. – № 113 (Т. 1. – № 154).

[102] ПГ. – Вып. 1. – № 115, 116 (Т. 1. – № 160, 161). О датировке см.: ПГ. – Т. 2. – С. 134–135.

[103] *Варонін В. А.* Палітычны лад Полацкага ваяводства. – С. 28–30.

[104] ПГ. – Вып. 1. – № 19, 21 (Т. 1. – № 36, 37). Даты, приводимые в скобках, –это даты упоминаний того или иного лица в должности полоцкого наместника/воеводы.

[105] LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 80.

[106] LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 80.

[107] ПГ. – Вып. 1. – № 30 (Т. 1. – № 40); LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 79

[108] ПГ. – Вып. 1. – № 53 (Т. 1. – № 44).

[109] ПГ. – Вып. 1. – № 39, 40 (Т. 1. – № 56, 57).

[110] ПГ. – Вып. 1. – № 43 (Т. 1. – № 61).

[111] ПГ. – Вып. 1. – № 44, 45 (Т. 1. – № 62, 63).

[112] ПГ. – Вып. 1. – № 49 (Т. 1. – № 66).

1422 г.)[113], полоцкий боярин Василий Дмитриевич Корсак (между 1422 и 1434 гг.)[114] и некий Михаил (1434/35)[115]. Все они именуются наместниками (в иноязычных источниках употребляются соответствующие наименования должностей – нем. Hauptmann, лат. capitaneus), за исключением «воеводы» Прижкинта, относимого к этому периоду гипотетически (но, на мой взгляд, с большой долей вероятности)[116].

Как видно из приведенных данных, должность полоцкого наместника занимали не только бояре-католики, присланные из Литвы, но и православные князья (Лугвень, Друцкие) и местные бояре (Корсаки). Уже в конце XIV в. намечается тенденция использовать с целью подчинения того или иного периферийного региона власти великого князя его вельмож, знакомых местному обществу. Так, несомненно, полочане помнили Лугвеня как «великого князя полоцкого» времен Ягайла и Кейстута, и поэтому Витовт назначил его своим полоцким наместником. Эта традиция продолжается и впоследствии: в начале XV в. полоцкими наместниками побывали двое Друцких князей (по происхождению, скорее всего, Рюриковичей, связанных с соседней Витебщиной), а во второй половине XV в. полоцкими воеводами становятся Пётр Монтигирдович – сын Монтигирда, Андрей Сакович и его сын Богдан, двое Глебовичей – Станислав и Ян Юрьевич[117]. Возвращаясь в конец XIV и начало XV в., не следует забывать и о том, что и интересы Витовта, и средства их реализации были прежде всего династическими. У Витовта, в отличие от Ягайла, не было многочисленных братьев, на которых он мог бы положиться, поэтому он прибегал к помощи литовских бояр. Но это не означает, что у Витовта *вообще* не было родственников и «приятелей», которые были бы более приемлемы для жителей периферийных регионов. Важно, что это был верный господарю человек, который назначался и отзывался им, его представитель. Сходная картина наблюдается в Киевской и Смоленской землях: в первой наместниками/воеводами были Иван Ольгимонтович Гольшанский, его сыновья Андрей и Михаил, во второй – Ямонт Тулунтович и Роман Михайлович Брянский (что, кстати, показывает общность интересов жителей разных уголков Литовской Руси в их взаимоотношениях с великокняжеской властью)[118]. При этом и Друцкие, и Гольшанские были свояками

[113] Dokumenty strony polsko-litewskiej. – S. 11.

[114] ПГ. – Вып. 1. – № 52 (Т. 1. – № 67).

[115] Rigische Kämmerei-Register. – Bd. 1. – S. 192.

[116] См. также: ПГ. – Т. 2. – С. 413.

[117] О таких «династиях» наместников и воевод см.: *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje – XV a.: Sudėtis – struktūra – valdžia. – Vilnius, 2003. – P. 160–163.

[118] *Русина О. В.* Контроверзи історії київської княжої традиції XIII–XVI ст. // *Русина О. В.* Студії з історії Києва та Київської землі. – Київ, 2005; *Полехов С. В.* Новые до-

Витовта и этому были в какой-то степени обязаны своим позициям в его правление, да и впоследствии. Вероятно, поиски консенсуса с местным обществом были непростыми, коль скоро чуть более чем за четыре десятилетия в Полоцке сменились 12 наместников и воевод: для сравнения, за 1440–1513 гг. их было 9, в том числе такие «долгожители», как Андрей Сакович (1444–1458) или Олехно Судимонтович (1463–1477) (впрочем, в это время относительно краткие сроки занятия полоцкого воеводства объясняются тем, что почти для всех воевод Полоцк был лишь очередной ступенькой в карьере, чего нельзя сказать о конце XIV и первых десятилетиях XV в.).

Возможно, особенностью переходного периода было одновременное наличие в Полоцке нескольких наместников, отразившееся в одной грамоте (она не имеет даты, но по содержанию датируется временем между 1399 и 1407 гг.)[119]. Эту особенность можно объяснить двумя способами. Во-первых, собственно наместником – представителем великого князя мог быть один из них (Домонт, названный первым?), а остальные – его «наместниками» в значении «заместителей», широко распространённом в ВКЛ[120]. Во избежание путаницы великокняжеский наместник иногда уже в XV в. титуловался воеводой, что в начале XVI в. получило повсеместное распространение. Во-вторых, все перечисленные «наместники полоцкие» могли стоять на одном и том же уровне иерархии должностей. Известны случаи одновременного занятия одной и той же наместничьей должности несколькими лицами: так, захватив Смоленск в 1395 г., Витовт назначил туда наместниками кн. Ямонта Тулунтовича и Василия Борейкова[121], а в Козельске после его взятия в 1406 г. «посадиша посадникы своа»[122]. В Ковно в начале XV в. наместниками одновременно были Ян Сунгайло и Гинтовт, в нач. 30-х гг. XV в. – вероятно, Судивой и Шедибор Волимонтовичи[123]. В 1386 г. кн. Фёдор Острожский, став луцким наместником Ягайла, принёс ему присягу совместно с братом Михаилом[124].

кументы о Киевской земле XV века // Сфрагістичний щорічник. – Вип. II. – Київ, 2012; *Полехов С. В.* Смоленское восстание 1440 г. // Исторический вестник. – Т. 7 (154): Литва, Русь и Польша XIII–XVI вв. – М., 2014. – С. 160–197.

[119] ПГ. – Вып. 1. – № 30 (Т. 1. – № 40).

[120] Например, в Смоленске во второй половине XV в. (LM. Kn. 5. – № 17. – P. 45–46). Подробнее см.: *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje: Lietuvos pareigūnai XIV a. pabaigoje – XV amžiuje // Lietuvos istorijos metraštis. – 2001. – T. 1. – Vilnius, 2002. – P. 14.

[121] ПСРЛ. – Т. 4. – Ч. 1. – М., 2000. – С. 379; Т. 6. – Вып. 1. – М., 2000. – Стб. 512.

[122] ПСРЛ. – Т. 15. – Стб. 472.

[123] *Petrauskas R.* Ponas savo žemėje. – P. 13.

[124] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – T. 1. 1366–1506 / Wyd. Z. L. Radzimiński, P. Skobielski, B. Gorczak. – Lwów, 1887. – № 7. – P. 7–8.

В начале сентября 1432 г., заняв великокняжеский престол, Сигизмунд Кейстутович назначил виленским воеводой трокского воеводу Явна, но сохранил за ним его прежнюю должность, а его «соправителем» сделал князя Олелька Владимировича[125].

Великокняжеский наместник обладал значительно более узкими полномочиями, нежели «великий князь полоцкий». В отличие от него, наместник не мог самостоятельно жаловать землю, дани и зависимых людей. Это была прерогатива великого князя, а наместник лишь реализовывал его пожалования – представлял дело господарю, контролировал составление грамоты о пожаловании («правил» её), выяснял, подходит ли эта земля. Даже если наместник осуществлял такое пожалование, его, как правило, должен был утвердить господарь. Наместник возглавлял войска Полоцкой земли во время походов, вершил суд (во всяком случае ему принадлежала прерогатива суда по земельным делам, как представителю великого князя – верховного собственника земли). О характере власти наместника говорит древнейшая часть областного привилея 1511 г., восходящая ко временам Витовта: перечисленные в нём судебно-процессуальные действия, отнесённые к сфере деятельности великого князя, фактически осуществлял его наместник. Не располагал великокняжеский наместник и таким объёмом материальных ресурсов, как полоцкие князья предшествующего времени. На его обеспечение шли доходы с господарских дворов в Полоцкой земле и судебные пошлины[126], но если наместник и получал на Полотчине какие-либо земли, то, скорее всего, лишь во временное держание, на время исполнения им соответствующих обязанностей. Отсюда, видимо, стремление наместников, а впоследствии воевод, скупать земли на Полотчине.

Полоцкое вече

Какую роль в изменившемся соотношении властных полномочий играли полочане? Если источники XIV в. позволяют лишь констатировать институциональные черты их участия в жизни города и региона, то для XV в. уже имеет смысл задаваться вопросами: какими были численность и состав их собраний, как они эволюционировали, какми вопросами занимались, как взаимодействовали с великим князем и его наместником/воеводой. «Полочане» по-прежнему рассматривались как правомочный юридический субъект, с которым взаимодействовали другие субъекты с целью добиться благоприятного для себя результата. Свои послания по-

[125] GStAPK, OBA 6210; *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė. – P. 180, nuor. 136.

[126] ПГ. – Вып. 3. – № 323 (Т. 1. – № 476).

лочанам адресовали рижане[127] и Витовт[128], к полочанам также ездили их посольства[129], сами полочане отправляли свои посольства к великим князьям и властям Риги. При этом представление о *полностью самостоятельном* значении собраний жителей Полоцка лишь складывалось: известные рижские посольства отправлялись одновременно к наместнику и полочанам (в одном случае среди его адресатов также назван епископ), грамоты рижанам адресовались от имени полочан и наместника, полочане нередко ссылались на волю великого князя или его санкцию[130]. Само обилие великокняжеских посланий конца XIV – начала XV в. в Рижском городском архиве говорит о том, что власти Риги охотно апеллировали к нему и бережно хранили его решения, как последней инстанции. Лишь с 30-х годов XV в. известны самостоятельные (без участия наместника/воеводы) послания полочан. В середине – второй половине XV в. количество таких посланий резко увеличивается.

Яркий показатель процесса институционализации собраний полочан – появление «печати полоцкой и св. Софии». В конце 30-х гг. XIV в. такой печати ещё не было: к договору о торговле весовыми товарами привешены печати полоцкого князя и епископа, хотя из приведенного выше документа известно, что его условия были согласованы с полочанами. В конце же XIV и начале XV в. такая печать оттискивалась на посланиях полоцких наместников/воевод, написанных совместно с полочанами, причём как рядом с собственными печатями этих должностных лиц (наместников Монтигирда и кн. Ивана Семёновича Друцкого[131]), так и вовсе в их отсутствие. Это говорит о явлении, которое А. Л. Хорошкевич назвала «дуализмом» власти в Полоцке, – как о стремлении полочан показать определённую роль наравне с наместником воеводой, так и о признании данной ситуации этим последним.

Каким же был состав органа власти, к которому обращались (и небезуспешно) великие князья литовские и власти Риги? Дореволюционные историки охотно видели в нём вече. А. Л. Хорошкевич последовательно (хотя и условно) употребляет термин «полоцкий городской совет», т.е. усматривает в нем нечто аналогичное рижскому городскому совету. Ш. Родевальд пишет о «собраниях», относительно узких по своей численнос-

---

[127] «It(em) we(re)t sake, dat gy hir mer breve upsande(n) an de Russe(n), so doᵉt wol un(de) sc(re)ved en breve uppe Russch, wente hir is nu(m)me(n)t, de de breve tolke(n) kone, de gy hir sende(n) uppe Dudesch ghescreve(n), wente se ene holde(n) van de(n) Dudessche(n) breve(n) nycht» (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K-18. – L. 114).

[128] ПГ. – Вып. 1. – № 22, 46 (Т. 1. – № 19, 29); HUB. – Bd. 5. – № 365. – S. 185.

[129] LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 56, 88, 97.

[130] ПГ. – № 22; LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 53.

[131] ПГ. – Вып. 1. – № 17, 40 (Т. 1. – № 32, 57).

ти, но представлявших весь город (по принципу *pars pro toto*), которые развились под польским и немецким влиянием и постепенно эмансипировались. Какую же информацию об этих собраниях можно извлечь из источников?

Сама по себе терминология источников не в состоянии однозначно ответить на вопрос о характере данного органа власти. В лучшем случае мы узнаём, что в таком «собрании» участвовали представители тех или иных социальных групп (бояре, местичи и т.д.), но сколько их было и в каком отношении они находились к населению города, – на эти вопросы послания полочан не дают ответа.

Между тем сохранилось уникальное свидетельство, которое позволяет избежать умозрительных рассуждений и недвусмысленно говорит о том, что в Полоцке в начале XV в. функционировало вече. В письме из Полоцка, датированном вторником перед днём св. Мартина (без указания года; празднуется 11 ноября), немецкие купцы сообщали в Ригу, что полочане после очередного конфликта по поводу качества весов и взвешивания соли «созвонили вече» и запретили своим согражданам и «гостям» покупать соль, не взвешенную на этих весах[132]. Это известие важно сразу в нескольких отношениях. Во-первых, из него выяснялось, что «собрание» полочан – это вече, созванное при помощи колокольного звона, а это говорит о том, что в нём принимали участие достаточно широкие круги

[132] «Weten schole gy, borghermeste(re) unde rad, dat id iů vakene ghescr(even) is van der solt wichte, dat de valsch un(de) quad is, des heft de kopma(n) sin solt vorcoft ungheweghe(n), alset licht, unde dar wilt se wegeghelt afhebben, unde wy ene wilt es en nycht gheve(n) tor tiid, dat gy uns sc(re)ven, wer wy et schuldich sint ut to gheve(n)de edder nycht, hiru(m)me, dat wy en dat wegheghelt nycht gheve(n) ene wilt. So hebbet se en dinch ghesclage(n) unde hebbent dar a(n)ne vorboden eren borghere(n) un(de) den gheste(n) nyn solt to kopende van den Dudesschen anders den uppe den pu(n)dere. Hiru(m)me so ene vorcofte wy unse solt nycht gh(er)ne uppe desseme pu(n)de(re)» (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 111). Это известие использовал лишь П. В. Лукин со ссылкой на автора этих строк в качестве аналогии новгородского веча (*Лукин П. В.* Новгородское вече. – С. 280). Пользуясь случаем, уточню его перевод, согласно которому полочане жаловались на то, что соль, продаваемая немцами, слишком лёгкая. Хотя в конечном счете это и верно, в письме говорится о другом – что немцы хотят продавать соль, «как она лежит», т. е. упакованной в мешки, без дополнительного взвешивания в Полоцке. В другом послании, написанном тем же почерком и по тому же делу спустя несколько дней, находим формулировку «alset lach zunder wichte», т.е. для выражения той же мысли употреблено прошедшее время. Проблема продажи немцами соли в упакованном виде без дополнительного взвешивания остро стояла не только в Полоцке, но и в Новгороде, и новгородцы выдвигали точно такое же требование. Когда в начале XV в. они попытались его осуществить, Ганза просто прекратила подвоз соли в Новгород, и к старой практике пришлось вернуться (*Хорошкевич А. Л.* Торговля Великого Новгорода с Прибалтикой и Западной Европой в XIV–XV веках. – М., 1963. – С. 256–261).

жителей города, которым был слышен такой звон[133]. О том, что участниками таких собраний были именно горожане Полоцка, а не жители ближайшей сельской округи, которые тоже могли слышать колокольный звон (такую точку зрения также можно встретить в историографии), говорят прямые свидетельства источников: так, в одном из посланий немецких купцов в Ригу говорится о разногласиях «с королём (Витовтом. – *С. П.*) и городом»[134]. Во-вторых, как справедливо отметил П. В. Лукин, приведённое свидетельство проливает свет на «функции» веча: оно занималось повседневными делами, которые историкам XIX–XX вв. могли бы показаться малозначительными, но на самом деле были чрезвычайно актуальны для полочан. В-третьих, важные сведения извлекаются из другого послания, написанного тем же почерком и по тому же вопросу спустя несколько дней – в праздник св. Елизаветы (19 ноября). В нём говорится, что торговать невзвешенной солью немцам запретили полочане[135]. Значит, под полочанами авторы посланий в Ригу могли подразумевать вече (но то, что они подразумевали под ними *исключительно* вече, совсем не обязательно). В других посланиях того же времени и аналогичной тематики говорится просто о «полочанах», устанавливающих тот или иной порядок торговли[136].

Для полноты картины необходимо рассмотреть упоминания о полоцком вече, выходящие за хронологические рамки, заявленные в начале статьи. Косвенное указание на существование вечевых собраний можно видеть в «декрете» Казимира IV полоцким боярам, мещанам, городским дворянам и чёрным людям («черни») 1486 г. Этим документом великий князь распоряжался, в частности, «абы боѧре и мещане, и дворане горо*д*скии, и все поспольство въ згоде межи собою были, а дела бы наши г(оспо)д(а)ръские вси зъгодою посполꙋ справлѧли по давномꙋ, а сымали*с*(я) бы вси посполꙋ на томъ месте, где пере*д* ты*м* сыимывали*с*(я) здавна. А бе*з* боѧ*р* мещаномъ и двораномъ горо*д*скимъ, и че*р*ни со*и*мовъ не надобе чинить»[137]. Примечательно, что и великий князь, и столь влиятельная часть городского населения, как мещане, признают «чернь» полноправным участником собраний. В «декрете» Казимира слово «поспольство»

---

[133] Подробнее см. специальную работу: *Лукин П. В.* К истории вечевых колоколов // Новгородский исторический сборник. – Вып. 14 (24). Великий Новгород, 2014. – С. 135–167.

[134] «…hir is ene grote twedracht myt desser stat un(de) myt dem konynge van Lettouwe(n)» (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 105).

[135] LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 113.

[136] HUB. – Bd. 5. – № 354; ПГ. – Вып. 1. – № 23 (Т. 1. – № 47); LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 94, 113.

[137] ПГ. – Вып. 2. – № 195 (Т. 1. – № 265).

употреблено в узком смысле – как синоним «черных людей» или «черни», но гораздо чаще оно употреблялось в широком значении – «общество», «сообщество», поэтому делать далеко идущие выводы об участии «черных людей» в собраниях полочан на основании этого документа и многочисленных упоминаний «поспольства» в интитуляциях их грамот неправомерно. В узком значении слово «поспольство» употреблено в другом документе конца XV в., где перечислены его представители[138]; данные о них, собранные А. Л. Хорошкевич[139], также свидетельствуют об их полноправии.

С известием начала XV в. перекликается рассказ второго летописного свода Великого княжества Литовского, получивший в историографии название «Повести о Полоцке». Как бы ни оценивать его происхождение и источники[140], привлекают внимание слова о праве полочан «вечо мети и в звон звонити», как в Новгороде и Пскове, как об одной из «вольностей», полученных от князя Бориса-Гинвила. Это известие свидетельствует о знакомстве автора «Повести» с реалиями жизни Полоцка до 1498 г. – года введения магдебургского права. Выходит, что вплоть до этого времени сохранялось вече, созываемое при помощи вечевого колокола (косвенно на это указывает вышеприведенная фраза из грамоты Казимира 1486 г., сообщая о широком составе полоцких «соймов»).

Какие социальные группы представляло полоцкое вече? До первой половины XV в. именно о «полочанах» говорят самые разные документы – как «внешние» по отношению к Полоцку, так и исходящие от них самих. Но с течением времени появляются более точные характеристики этой группы. Так, по-видимому, в начале XV в. рядом со «всеми мужами полочанами» в интитуляциях полоцких грамот впервые упоминают-

---

[138] Русская историческая библиотека. – Т. 27. Литовская Метрика. – Отд. 1. – Ч. 1. Книги записей. – Т. 1. – СПб., 1910. – Стб. 464; ПГ. – Вып. 2. – № 205. – С. 127 (Т. 1. – № 272); Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4 / Par. L. Anužytė. –Vilnius, 2004. – № 139. – Р. 147. А. Л. Хорошкевич датировала его 1492 г., связав с присягой полочан новому великому князю Александру после смерти Казимира. Однако документ сохранился в 4-й книге записей Литовской метрики, которая охватывает 1479–1491 гг., – в частности, в неё записан и «декрет» Казимира 1486 г. о городовых работах в Полоцке; комплекс же документов, связанных с восшествием на престол Александра, компактно размещён в 5-й книге записей. Поэтому мне представляется более правомерным относить перечень полочан, получивших «присяжные листы», к концу правления Казимира; возможно, его следует связывать с тем же «декретом».

[139] ПГ. – Вып. 4. – С. 116–117 (Т. 2. – С. 193–194).

[140] Подробнее см.: *Флоря Б. Н.* Историческая традиция об общественном строе средневекового Полоцка // Отечественная история. – 1995. – № 5. – С. 110–116; *Філіпович М. А.* Полоцька земля в літописних та актових джерелах XI–XVI століть. – Київ, 2014. – С. 88–110.

ся бояре[141]. Примерно тогда же возникает представление о стратификации внутри группы «полочан» или «мужей полочан», поскольку появляется упоминание «от мала до велика». Позже с боярами начинают соседствовать «местичи», а затем и «все поспольство». Появление бояр и местичей в интитуляциях полоцких посланий в Ригу обычно датируют 30-ми годами XV в. Основание такой датировки[142] обычно видят в двух факторах: во-первых, слово «местичи» в датированном источнике на территории ВКЛ впервые появляется в 1432 г., а во-вторых, считается, что права полоцких местичей должны были расшириться в годы войны между Свидригайлом и Сигизмундом Кейстутовичем в 1432–1438 гг. Однако первое датированное упоминание отнюдь не означает, что ранее это слово не было известно в ВКЛ. Напротив, грамоты Сигизмунда Кейстутовича должны были быть понятны его подданным, а слово «местичи» и «место» были давно известны на территории соседнего Польского королевства. Вероятнее всего, один из этих источников возник ещё в 20-е годы XV в., во всяком случае между 1422 и 1434 гг.[143] Несомненно, полоцкие местичи получили от Свидригайла привилей беспошлинной торговли на территории его владений не ранее сентября 1432 г., т.е. уже после его бегства в Полоцк. Наконец, одно дело – наименование той или иной социальной группы, и совсем другое – участие представителей этой группы в управлении. Основную массу населения Полоцка составляли горожане (бояре, вероятно, в массе своей были размещены по сёлам, а городскими дворам владели лишь самые состоятельные из них, такие как Корсаки); кому же, как не им, сходиться на колокольный звон для участия в вече, пусть даже в сохранившихся источниках этого периода они не называются местичами или мещанами?

Вместе с тем не стоит недооценивать влияние полоцкого боярства уже в первой трети XV в. Ш. Родевальд подчёркивает, что с упразднением полоцкого княжеского стола бояре потеряли источник своего положения, так что им нужно было искать новые его источники – идти на службу к ве-

---

[141] ПГ. – Вып. 1. – № 53 (Т. 1. – № 44). О датировке см. выше.

[142] Из посланий, о которых здесь идёт речь (ПГ. – Вып. 1. – № 50, 51, 52, 53; Т. 1. – № 44, 67, 68, 71), надежно датируется лишь одно, написанное вскоре после Вилькомирской битвы, в конце 1435 г. или до 31 августа 1436 г.: ПГ. – Вып. 1. – № 51 (Т. 1. – № 71).

[143] ПГ. – Вып. 1. – № 52 (Т. 1. – № 67). Датировка связана с упоминанием Василия Дмитриевича Корсака в качестве полоцкого наместника: учитывая упоминание полоцкого наместника Михаила в 1434/35 г., а также репрессии Сигизмунда Кейстутовича против полочан в 1436–1437 гг. и его стремление занять ключевые должности в управлении русскими землями ВКЛ верными ему людьми, больше оснований относить это послание к периоду *до* 1436 г., точнее, между 1422 и 1434 гг. (упоминания соответственно Ходка и Михаила как полоцких наместников).

ликому князю литовскому и/или приобретать землю[144]. Землевладение же полоцкого боярства сложилось относительно поздно, и в этом отношении Корсаки были исключением. Однако это не означает, что в первой половине XV в. бояре в Полоцке были полностью лишены влияния. Как уже говорилось, полоцкие послания в Ригу, в интитуляциях которых появляются бояре, есть основания датировать не второй половиной 30-х годов XV в., а 1402–1403 и 1422–1434 гг. соответственно. Полоцкий наместник Немир между 1409 и 1422 гг. (возможно, около 1412 г.) осуществлял суд по торговому конфликту между полочанином и рижанином совместно с боярами. В решении великого князя литовского Казимира 1486 г. сохранилось упоминание о некоей грамоте Витовта, посвящённой сбору «помочи» с разных групп жителей Полоцка, в том числе и с бояр[145]. В сентябре 1432 г. Свидригайло был принят в Полоцке местными «боярами и жителями»[146], а спустя несколько дней его посольство к ливонскому магистру правили «русский князь Василий Иванович из Полоцка» и боярин Леонид Патрикиевич[147], известный по грамоте архиепископа Симеона II середины XV в.[148]. Участие в посольстве наряду с князем – вероятно, из рода Друцких – говорит о достаточно высоком месте Леонида Патрикиевича в общественной иерархии Полоцка. Значит, к этому времени боярство уже существовало в Полоцке как достаточно влиятельная сила.

Наконец, упоминания «малых» в источниках конца XIV – начала XV в. и «черни» в решении Казимира 1486 г., как и приведенные выше данные о созыве веча при помощи колокольного звона, указывают на участие в нем наименее обеспеченной, непривилегированной части свободного и полноправного городского населения, известной в разных городах Руси под именем «черных людей». Это не было особенностью Полоцка: известно об их участии в вечевых собраниях Смоленска, Новгорода, Пскова, Твери[149].

---

[144] *Rohdewald S.* – Op. cit. – S. 101–103.

[145] ПГ. – Вып. 2. – № 195 (Т. 1. – № 20, 265).

[146] LECUB. – Bd. 8. – № 624.

[147] LECUB. – Bd. 8. – № 632.

[148] *Матвеев И. И.* Неизвестная полоцкая грамота второй половины XV в. // Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. – № 4. – М., 1953. – С. 71–84; *Пудалов Б. М.* Загадка комиссионных грамот. XVI век // Исторический архив. – 2000. – № 5. – С. 203–204; ПГ. – Т. 1. – № 135.

[149] *Лукин П. В.* Новгородское вече в XIII – XV вв. Историографические построения и данные ганзейских документов // Споры о новгородском вече: междисциплинарный диалог. Материалы «круглого стола» (Европейский университет в Санкт-Петербурге, 20 сентября 2010 г.). (Res publica. Вып. 6). – СПб., 2012. – С. 10–60, здесь с. 30–33.

Вместе с тем уже в источниках конца XIV – начала XV в. имеются признаки выделения более узкой группы полочан, обладающих властными полномочиями. Как отметил Ш. Родевальд, среди полочан в это время источники выделяют «старших», «добрых»[150]. Сохранилось свидетельство этого времени о поездке делегации примерно из 40 «высших» полочан к Витовту[151] (разумеется, в достаточно длительную поездку из города не могла уехать *вся* городская верхушка). О некоем относительно компактном собрании полочан свидетельствует послание немецких купцов в Ригу 1409 г., в котором рассказывается, как немцы и полочане после осмотра весов направились к наместнику (на размеры этой группы косвенно указывает её мобильность)[152]. О том же косвенно свидетельствуют условия полоцких проектов договоров с Ригой и история предшествовавших им торговых конфликтов[153]: немцам запрещалось вести розничную торговлю, устанавливались минимальные размеры продаваемых и покупаемых партий, а ведь столь масштабную торговлю могли вести лишь очень состоятельные люди.

Приведённые свидетельства не позволяют согласиться и с другой мыслью Ш. Родевальда – о заимствовании полочанами организации и наименования собраний из практики коммуникации с рижанами. Швейцарский учёный указывает на собрания общины немецких купцов в Полоцке, в которой существовал руководящий слой, как на возможный источник такого заимствования. Однако едва ли такие собрания могли быть заимствованы из замкнутой иноязычной среды, с которой полочане контактировали лишь по определённым поводам (прежде всего торговым). Иное дело – терминология: вполне возможно, что такие термины, как «поспольство», были заимствованы из переписки с властями Риги. Дело в том, что она велась на старобелорусском (западнорусском) языке, и введение таких терминов могло принадлежать рижанам для передачи привычных им терминов. Но за терминологией должны были стоять некие реалии, которые бы она обозначала. Более того, сначала эти реалии должны были развиться до такой степени, что традиционная терминология перестала удовлетворять потребностям адекватного их обозначения. Таким образом, вся совокупность данных свидетельствует, что перед нами – не но-

---

[150] *Rohdewald S.* – Op. cit. – S. 110–116. См. также: ПГ. – Вып. 1. – № 30 (Т. 1. – № 40).

[151] HUB. – Bd. 5. – № 358.

[152] HUB. – Bd. 5. – № 862.

[153] См. специальную работу: *Хорошкевич А. Л.* Договоры Полоцка 1405–1406 гг. как источник по истории его внешней торговли и торговой политики // Археографический ежегодник за 1962 год. – М., 1963.

вообразование по рижскому или «центральноевропейскому» образцу, а результат эволюционного развития местного института, известного ещё по летописям долитовской эпохи.

Каковы были полномочия полочан в конце XIV – первой половине XV в. (как бы ни определять состав органа власти, стоящего за этим расплывчатым определением, – как веча или как некоего более узкого собрания)? Историки XIX–XX вв., рассуждая о «функциях» вечевых собраний русских городов, опирались на летописные известия, а потому относили к полномочиям веча решение тех дел, которые попали на страницы летописей, – призвание и изгнание князей, законодательство, объявление войны и заключение мира и т.д., одним словом, вопросы «большой политики». Но как выясняется из корреспонденции немецких купцов, торговавших с Новгородом, этим дело далеко не ограничивалось: на вече речь шла и о таких вопросах, которые вовсе не показались бы современному историку важными (торговля и проч.). В результате анализа этих источников П. В. Лукин пришёл к выводу, что «это вопросы, которыми вече *могло* заниматься. Могло оно заниматься и *другими* вопросами, с современной точки зрения, совершенно малозначимыми… А могло *не заниматься и этими*, что делает столь естественную для классической историко-юридической науки постановку вопроса о его функциях практически иррелевантной»[154]. В случае Полоцка ситуация с источниками обратная: большинство сохранившихся источников посвящено торговле с Ригой, поэтому данная сфера компетенции веча (или более узкого по своему составу и численности собрания полочан) известна лучше всего. Полочане устанавливали порядок торговли в своём городе – запрещали или разрешали розничную торговлю, продажу невзвешенной соли, принимали или отвергали новые весы и т. д. Причём имеются не только многочисленные свидетельства, которые говорят, что они делали это *фактически*. Это право признавали за ними рижане и Витовт, не считая чем-то незаконным, из ряда вон выходящим. Несмотря на то что Витовт активно пользовался своими властными полномочиями (сохранял за рижанами их права[155], разрешал им остаться в Полоцке[156], изгонял их оттуда[157], задерживал там купцов[158] или их товары – очевидно, через посредство наместника), полочане – это не простые исполнители воли великого

[154] *Лукин П. В.* Новгородское вече. – С. 277. Там же см. подробный обзор историографии.

[155] ПГ. – Вып. 1. – № 22 (Т. 1. – № 19).

[156] ПГ. – Вып. 1. – № 21 (Т. 1. – № 37); HUB. – Bd. 5. – № 576.

[157] HUB. – Bd. 5. – № 568.

[158] ПГ. – Вып. 1. – № 20 (Т. 1. – № 43).

князя литовского, раз тот советуется с ними[159]. Возможно, в этом смысле отношения Витовта с полочанами претерпели определённую эволюцию. В послании Витовта в Ригу 1397 г. и послании немецких купцов в Ригу 1399 г.[160] говорится, что то или иное полоцко-рижское соглашение достигнуто временно, до его подтверждения Витовтом. Но уже согласно жалованной грамоте Витовта 1399 г., полочане должны были целовать крест рижанам на справедливых условиях торговли. По справедливому замечанию А. Л. Хорошкевич, условия полоцко-рижской торговли изложены в грамоте Витовта чрезвычайно расплывчато. Очевидно, уже тогда предполагалось, что конкретные условия должны согласовать полочане и рижане. По-видимому, многочисленные торговые конфликты полочан с рижанами и особенности их соглашений заставили великого князя изменить тактику. В одном из писем немецких купцов в Ригу рассказывается, как те отправились к Витовту, находившемуся тогда в Полоцке, жаловаться на полочан по поводу порядка взвешивания товаров: «На это король ответил нам и сказал, что ему не было об этом известно, его здесь не было, когда был заключён мир, он намерен посоветоваться со своими горожанами и дать нам ответ». После этого Витовт через двух своих вельмож передал немцам, что необходимо провести полоцко-рижский съезд[161]. В другом послании передаются слова Монтигирда: он знает о договоре лишь то, что ему сообщили полочане[162]. Таким образом, в условиях господства устного слова конкретное содержание того или иного порядка, «старины» великому князю и его наместнику могли сообщить лишь полочане[163].

Эти обстоятельства, по-видимому, повлияли на дальнейшее урегулирование полоцко-рижских отношений. Вместо полоцко-рижского договора, который, судя по проектам 1405 г., планировалось заключить первоначально, соглашение было заключено в две стадии: сначала, в 1406 г., договор с рижанами заключил Витовт, а затем, год спустя – полочане (причём полоцко-рижский договор 1407 г. довольно точно и близко к тексту передаёт содержание Копысского). В Копысском договоре имеется

[159] HUB. – Bd. 5. – № 364; LVVA. – F. 673. – Apr. 4. – K. 18. – L. 78.

[160] ПГ. – Вып. 1. – № 19 (Т. 1. – № 36); HUB. – Bd. 5. – № 365.

[161] «Des antwerde uns de konyng un(de) sede, em en were dar nicht witlik an, he en were hir nicht, do de vrede ghemaket wart, he wolde sick bespreken myt synen borgheren un(de) wolde uns eyn antwerde seggen. Des sande he uns twe van synen uppersten un(de) segheden uns, dat id van unseme doende nicht en were, u(m)me de wicht to sprekende, dar mosten boden u(m)meteen up un(de) wedder beide van Dudeschen un(de) van Russen» (LVVA. – F. 673. – Apr. 4. –K. 18. – L. 78).

[162] HUB. – Bd. 5. – № 354.

[163] *Груша А. І.* Улада непарушнасці і памяці: «старина» і яе трансфармацыя ў XV – першай трэці XVI ст. // Соціум. – Вип 10. – Київ, 2014. – С. 216–245, здесь с. 230 и след.

более прямое указание: ст. 2 запрещает розничную торговлю вплоть до особых договорённостей полочан и рижан. В 1407 г. «мужи полочане» заключили договор с Ригой, который на понятном им языке повторял положения Копысского договора.

Однако торговлей полномочия полочан не ограничивались. В одном недатированном послании начала XV в. говорится о неких претензиях полочан к немцам по поводу церкви этих последних. Полочане судили суд с наместником/воеводой – не только по торговым делам, но и, как выясняется из источников начиная с середины XV в., по земельным[164]. Полочане ходатайствовали перед рижанами и ливонским магистром за свою «братью», просили военной помощи против Сигизмунда Кейстутовича, осаждавшего Полоцк в конце 1435 г. И в этом слышится отголосок не только бурных событий 30-х годов XV века, когда жители Полоцка, только что не щадившие себя во имя возвращения на престол свергнутого оттуда Свидригайла, на некоторое время оказались предоставлены сами себе, но и событий полувековой давности, когда Ягайло заключал перемирие с ливонским магистром не в одиночку, а с полочанами, а спустя несколько лет Юрий Святославич Смоленский, присягая Ягайлу и Скиргайлу, обещал не заключать союз и не ссылаться со своими вчерашними союзниками – Андреем Ольгердовичем и полочанами.

Проведённое исследование позволяет во многом уточнить представления о соотношении властных прерогатив в Полоцкой земле, эволюции этого соотношения в XIV–XV вв., в особенности при переходе от княжества к наместничеству в конце XIV в. Вопреки сомнениям Ш. Родевальда, удаётся проследить преемственность собраний полочан, упоминаемых в документах конца XIV – XV в., от вечевых собраний XII в. Первые не были созданы ни Копысским договором, ни заимствованием у тех или иных внешних сил – рижан, Польши и т. д. Мероприятия Витовта в сфере управления не сводились к одной лишь централизации. Пока правящие круги ВКЛ обладали достаточно скромными возможностями контроля за периферийными регионами, а аппарат управления последних был развит слабо, центральной власти не оставалось ничего иного, как считаться с

[164] ПГ. – Вып. 1. – № 80 (Т. 1. – № 121). Правда, как справедливо отметил Ш. Родевальд, судебная функция собрания полочан фиксируется источниками достаточно поздно (*Родевальд Ш.* От «вече» к городскому совету. – С. 18–20). Но не отразилась ли такая функция в известной статье полоцкого областного привилея, которая предписывала наместнику/воеводе судить суд с боярами и мещанами? Аналогичная статья читается в привилее Новогородской земле 1440 г. (*Жемайтис С. Г.* Привилей Новогрудской земле 1440 г. // Рукописные памятники. Публикации и исследования. – Вып. 4. – СПб., 1997. – С. 215–225, здесь с. 223, ст. 10).

местным обществом, в частности признать за ним определённые властные полномочия. Оно же, несмотря на рост самостоятельности, регионального и сословного самосознания, проявляло последовательную заинтересованность в сотрудничестве с великокняжеской властью.

Sergey Polekhov

Power in Polotsk in the 14th and the first half of the 15th century. From the history of relations between the center and regions in the Grand Duchy of Lithuania

The article analyzes the distribution of power between the inhabitants of the Polotsk land and the grand dukes of Lithuania in the light of their relations in the 14th and the first half of the 15th century. From the dawn of the 14th century one can trace various displays of political activity of the Polotsk inhabitants. Due to a mention in an unpublished letter of the German merchants from Polotsk we learn that the form of such political activity was veche – an assembly of the townspeople convened with a ringing bell, like in Novgorod and Pskov. Similar processes in the three cities may also be traced, such as the gradual institutionalization of veche (e.g. the appearance of the seal of «Polotsk and St. Sophia») and the emergence of a group of its most influential participants. It is stressed that the political activity of the Polotsk dwellers and its forms were not borrowed from Latin Europe (Riga, Poland etc.) but may be traced back to the 12th century.

The «personnel policy» of the grand dukes of Lithuania is also investigated in the article. It is shown that not only Catholic boyars from the noble Lithuanian families were appointed governors and palatines of the Polotsk land, but also Orthodox boyars and princes from the families connected to the local society. The author argues that it was due to the powerful position of the local society that the grand dukes had to reckon with it.

930.1 (477) «16»

Дмитро Вирський
Київ

РОТУНДУС ПРОТИ ОРІХОВСЬКОГО: ДИСКУСІЯ 1564/1566 р. ПРО ВОЛЮ І НЕВОЛЮ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

У статті представлена дискусія між С. Оріховським і А. Ротундусом 1564/1566 р., що стала непересічним явищем суспільно-політичної думки Корони Польської і Великого князівства Литовського. Вона гідно репрезентує складність об'єднавчого процесу, що завершився Люблінською унією 1569 р., а також креслить інтелектуальні обрії тогочасних еліт та урельєфнює значення специфічного «руського» досвіду для прийняття ними відповідних рішень.
Ключові слова: С. Оріховський-Роксолан, А. Ротундус, Люблінська унія 1569 р.

В статье представлена дискуссия между С. Ориховским и А. Ротундусом 1564/1566 г., которая стала незаурядным явлением общественно-политической мысли Короны Польской и Великого княжества Литовского. Она достойно представляет сложность объединительного процесса, завершившегося Люблинской унией 1569 г., а также очерчивает интеллектуальные горизонты тогдашних элит и делает рельефным значение специфического «руского» опыта для принятия ими соответствующих решений.
Ключевые слова: С. Ориховский-Роксолан, А. Ротундус, Люблинская уния 1569 г.

The article presents a discussion 1564/1566 between S.Orihovski (Orzechowski) and A.Rotundus, which has become an extraordinary phenomenon of political thought of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. It is adequately represents the process of the union (Polish–Lithuanian Commonwealth), ended the Lublin union in 1569, and also outlines the intellectual horizons of the then elite and indicates the importance specific «ruthenian» experience for them to take appropriate decisions.
Key words: S. Orzechowski-Roxolan, A. Rotundus, the Union of Lublin in 1569.

Станіслав Оріховський-Роксолан (1513–1566 рр.) – одна з ключових постатей в інтелектуальних процесах на теренах України середини XVI ст.[1]. Свій слід він залишив практично в усіх суспільнозначущих дискусіях свого часу. Як представнику перемиської шляхти з родоводом, який сягав XIV ст., найближчими йому були інтереси т.зв. Польської Русі

[1] Ця стаття є певним «розгортанням тез» моєї нової книжки, див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – К., 2013. – 215 с.

(західноукраїнських провінцій Польського королівства в кордонах з-перед 1569 р.). Він є автором слинної формули численних лояльностей – «*gente ruthenus, natione polonus*» або «*gente Roxolani, natione vero Poloni*» [з роду русин-українець, але за належністю до політичної нації – поляк], а також і менш знаного окреслення «*homo ex Ruthenis ortus, Romano tamen ritu*» [людина русько-українського походження, римо-католицької віри] – воно засигналізувало, що українці можуть бути і різного віровизнання.

Основною працею, в якій Оріховський – той, хто «першим в Русі» спокусився високими науками (автохарактеристика з цього твору[2]) – викладає свої погляди на політичну унію Литви і Польщі, є частина друга трактату «Квінкункс, тобто взірець устрою Польської держави» (Далі – «Квінкункс II»). Написаний на рубежі 1563/1564 р.[3], коли справа унії набула небувалої гостроти, він обстоює крайні пропольські погляди повної інкорпорації Великого князівства Литовського до Польської Корони.

Головними складовими позиції С. Оріховського є: 1) визнання Польського королівства найкращою державою світу на той час; 2) Литва вже здавна належить короні Польській де-юре; 3) аналіз справ у Великому князівстві Литовському доводить, що труднощі, які воно переживає (здебільшого через Лівонську війну), органічно властиві її природі; 4) заклик литовців до інкорпорації в Польщу, котра призведе до поширення польських «свобод» на населення литовської держави.

Роксолан ставить лад у Литовському князівстві поруч із устроєм Московської держави і Туреччини. Взагалі, формула князівської влади С. Оріховського нагадує думки на цю тему російського царя Івана Грозного, які він висловив у листуванні з князем А. Курбським. Згадаймо, наприклад, його знамените: «Жаловать своих холопей мы вольны и казнить их также вольны». Це листування було відоме у литовсько-польському суспільстві, тим дошкульніше Оріховський вражав литовців, ставлячи їх на одну дошку з їх одвічним недругом – Москвою, не кажучи вже про порівняння з Туреччиною – «ворогом усього християнського світу».

Почасти «антилитовський» запал Роксолана інспірований особистою праведно-католицькою нехіттю до лідера литвинів – Миколая Радзивіла Чорного (1515–1565 рр.), якого перемиський канонік вже перед тим заклеймив за підтримку Реформації (див. антипротестантстський твір від

[2] *Українські гуманісти* епохи Відродження / Відп. ред. В. Нічик. У 2 ч. – К., 1995. – Ч. 1. – С. 311.

[3] За згадками у тексті, описана в «Квінкунксі» розмова мала відбутися близько 10.II.1564 р., див.: *Ślaski J.* O chronologii polskich dialogów politycznych Stanisława Orzechowskiego. – S. 118. Сам автор у титулі пише, що подав його замість колядки на новий 1564-й рік послам на сейм коронний.

26 липня 1562 р. «Висновки проти єретиків щодо здоров'я вітчизни»[4]; оформлений він як лист-провокація до вождя польських і литовських протестантів – князя М. Радзивіла; основним мотивом твору є тема антидержавної та антисуспільної ролі Реформації – її автор вважає «троянським конем», що, в умовах війни з Московією, губить країну; Радзивілові ж, як чільному сенаторові, Роксолан пропонує діяти із міркувань державної користі, а не з конфесійних уподобань).

Особливо цікавим для української традиції є параграф з «Квінкункса II» під титулом «*Поляк закликає литвина до свободи*». Тут виразно бачимо позицію не просто поляка, а людини *gente ruthenus, natione polonus*. Отже, наведемо його майже повністю: «Не для себе, – звертається до «Литвина» «Поляк»-оратор, – а для тебе самого беру до свого гурту. Вольністю своєю зроблю тебе, невільника, вільним, як також невільного раніше русина зробив вільним і свобідним паном і рівним собі в усьому. З ним тепер у землі його мешкаю і одним з ним ґрунтом користуюсь. Всього на полі з ним маю не як з сусідом, а як зі своїм власним братом [читаючи таке мимохіть згадаєш Шевченкове *«колись були ми козаками, кохались з вільними ляхами» – Д. В.*]. Ґрунт і все князівство руське я, поляк, добувши у руських панів, у суворих тиранів, в одне тіло держави Польської під одним королем і під одним правом об'єднав. Таке саме добродійство я, вільний поляк, добровільно тобі, невільний литвине, дарую. А щоб це добродійство якнайвдячніше від мене прийняв, поглянь на свої недоліки і великі мої достатки. Для тебе пан народився, а для мене не народився. Ти маєш того пана, якого мусиш мати, а я, поляк, того короля маю, якого мати хотів. Ти не маєш жодного захисту проти зверхності свого князя, а я маю захист проти свого короля – присягу, тобто, ним учинену, – під зверхністю священицького стану. Ти, литвине, в ярмі природному, природного пана носиш на своєму хресті, а я, поляк, ніби орел, без пут буяв на своїй природній свободі під своїм королем. Тому польський народ сміливо так може говорити до Литви».

Відтак, саме статус української спільноти у складі Корони Польської для Оріховського є прикладом обопільної користі, що мають народи, які приєднались до поляків[5]. Такий «україноцентричний» погляд на унійну

[4] *Stanislai Orichovii Roxolano, Conclusiones in haereticos pro salute patriae* (Без місця і року друку). Того ж 1562 р. вийшов і польський переклад твору: *List do Oświeconego Pana [...] Mikołaia Radziwiła [...] przy Conclusiach przeciwko heretykom wydanych* (Без місця і року друку).

[5] Теза відома ще за промовою-передмовою, яку Оріховський написав до відомої книги Якуба Пшилуського «*Leges et statuta regni Poloniae*» / «Закони і статути Королівства Польського» (Краків, 1553). Так що тут Роксолан є вельми послідовним.

справу мав сприяти популяризації «інкорпораційної» програми в Литовській Україні і, як відомо, якщо щодо всього ВКЛ вона в Любліні в 1569 р. «не пройшла», то щодо українських земель – Волині, Поділля та Київщини – цілком вдалася.

Утім, навіть роблячи скидку на риторичні перебільшування, характеристика «невільних литовців» у Роксолана мала образити литовську громадськість, хоча й знаходила схвальні відгуки в особливо пропольські налаштованих колах[6]. За приклад останнього наведемо згадки про *niewolstwo litewskie* підляською шляхтою на Люблінському сеймі 1569 р.[7]; або т.зв. «Nowiny Lubielskie 1567 r.» / «Новини Люблінські» (Люблін, 1567) – у них автор-поляк (шляхтич коронний) мовить про те, що литвини за щастя лічити повинні прилучення до польських вольностей[8].

Попри загальну підтримку певні сумніви у радикальній програмі Оріховського висловив анонімний автор «Зем'янина або розмови батька з сином», виданого у Кракові в 1565 р.[9]. Власне, цей спостерігач не поступається Роксоланові у своїй прихильності до ідеї унії та вже не залишає поза увагою і сумніви «литвинів» щодо вигод останньої для їхнього суспільства. Він згадує, що литовці «теї унії так бояться, як вогню і у неволю забрання». Серед основних мотивів цього письменник називає побоювання, щоб «такова унія не була, *як коли вовк козу пожре*», тобто, що влада зосередиться в руках поляків, які на інших «бремя накладуть», від якого самі увільнені. Хоча сам автор «Зем'янин» лічить це побоювання за безпідставне – мовляв, Польща має республіканський, а не самодержавний устрій, а тому держава діє в інтересах усіх повноправних співгромадян.

---

[6] Взагалі, Оріховському було вже не вперше ображати литовців – згадаймо його дві промови 1548 р. проти шлюбу короля Сигізмунда-Августа із Барбарою Радзивіл, де він явно очорнював наречену-литовку, див.: *Вирський Д.* Станіслав Оріховський-Роксолан: життя і пам'ять. – С. 113.

[7] До речі, у Роксоланового концепта «неволі» було взагалі велике «унійне» майбутнє. Коли почалася агітаційна компанія за церковну унію на Русі, добрий знайомець Оріховського Бенедикт Гербест (Зелевич, 1531–1598) заговорить у Львові вже про «*грецьку неволю*», див.: *Herbest B.* Wiary Kosciola Rzymskiego Wywody, y Greckiego Niewolstwa Historya: dla Jedności: Z Kościelney dłuższey Historiey, dla Rusi nawrocenia pisaney. – Kraków, 1586.

[8] *Wiszniewski M.* Historia literatury polskiej. – T. 8. – Kraków, 1851. – S. 46.

[9] Написаний ще 1564 р. автором-читачем «Розмови про екзекуцію», який, здається, ще не знав «Квінкунса». Тривалий час його приписували С. Оріховському, утім уже в XX ст. визнали, що створив його інший письменник. Були спроби приписати його Я.-Д. Соліковському (який один раз ховався за іменем Оріховського в «Сон на яву»), утім, вони були спростовані. Тим не менш, автор явно поділяв погляди Роксолана на ситуацію в країні взагалі, див.: *Вирський Д.* «Зем'янин» Псевдо-Оріховського як пам'ятка консервативної суспільної думки України XVI ст. // Український історичний журнал. – К., 2005. – №6. – С. 190–198.

Крім того, оповідач-симпатик Оріховського пояснює нехіть «литвинів» до унії внутрішніми негараздами в Польщі, які не сприяють зростанню її авторитету у сусідів, та «слабкою обороною», яка також «не швидка, і тим, кого боронимо шкідлива». Наприкінці автор «Зем'янина» сам риторично запитує: «кому ж хочеться до такої [малопривабливої – *Д. В.*] справи приступити?» і не знає як зарадити такому стану речей.

Отже, можемо відмітити, що позиція «Зем'янина» від нестриманого оптимізму «Квінкунксу» Оріховського щодо перспектив унії Польщі і Литви, на умовах повної інкорпорації останньої, схиляється до більш зваженої і поміркованої позиції, свідомої, що «литвинам» є що втрачати в разі унії і вважати її беззастережним благом для Великого князівства Литовського було б наївним. Як відомо, на Люблінському сеймі 1569 р. польські правлячі кола пішли на компроміс щодо збереження багатьох «литовських прав» і в об'єднаній державі, що немало посприяло остаточній ухвалі унійного акта. Таким чином, відмінність «Зем'янина» від «Квінкунксу» в поглядах на унію Польщі та Литви може розглядатись як свідчення зростання у польському суспільстві більш реальних і компромісних поглядів на неї.

Отже не дивно, що у відповідь на закиди Оріховського не промовчали і «політичні литвини». Найбільш колоритною їх реакцією став твір «Розмова Поляка з Литвином»[10] (Брест, 1564 р. або 1565 р.)[11]. Його автором

---

[10] Переклад повної назви: *«Розмова Поляка з Литвином, з якої тут легко кожен побачити може, що є справжня вольність або свобода, і як би унія між Короною Польською і Князівством Литовським мала прийматись – здійснена проти образливого та помилкового писання Станіслава Оріховського, яким він невинне славне Князівство Литовське оббрехати хотів. Додана до того ж Розмова про неволю Литовську».*

[11] *[Rotundus A.]* Rozmowa Polaka z Litwinem, z ktorey thu snadnie każdy obaczyć może, co iest prawa wolność, abo swoboda, y iakoby Uniią Korona Polska z Księsthwem Litewskim przyiąć miała, przeciw sromotnemu i omylnemu Stanisława Orzechowskiego pisaniu, ktorym niewinnie sławne Księstwo Litewskie zelżyc chciał, uczyniona. Przydana iest ktemu Rozmowa o niewoley Litewskiey. – Breść, 1565? – 95 s.nlb.; *[Його ж.]* Rozmowa Polaka z Litwinem, 1564 / wydał J. Korzeniowski. – Kraków, 1890; *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa* debata o Rzeczypospolitej / wybór i opracowanie K.Koehler. – Kraków, 2009. Твір виданий анонімно. Ймовірно, вірш «Do Polaków i do Litwy», який включений до цього видання (підписаний «A. W.»), належить перу іншого литовського патріота – *Андрія Волана* (бл.1530/1531–1610 рр.). У вірші цьому вихваляється слушна литовська відповідь на образливий «Квінкункс», автора якого названо «мудруючим блазнем». Модерні перевидання «Розмови» Ротундуса див.: *[Rotundus A.]* Rozmowa Polaka z Litwinem, 1564. – Kraków, 1890; *Stanisława Orzechowskiego i Augustyna Rotundusa* debata o Rzeczypospolitej / wybór i opracowanie K. Koehler. – Kraków, 2009. – S. 149–225.

За текстом, описана розмова відбулася підчас Парчовського сейму – отже між 27.VI і 7.VIII.1564 р. (причому, ближче до кінця сеймування, бо у тексті є згадка, що від початку сейму вже кілька тижнів минуло).

був *Августин Ротундус* (Мелеський, бл. 1520–1582 рр.), який походив з міщанської родини польського Вєлуня, був щирим католиком. На час вступу в полеміку він вже відомий у Великому князівстві Литовському як державний діяч (віленській війт), юрист (студіював у Віттенберзі, Кракові, Падуї та Фераррі, взяв участь у творенні ІІ-го і ІІІ-го Литовських Статутів) та історик (десь після 1551 р., з інспірації короля та великого князя Сигізмунда-Августа, взявся за укладання нарису історії Литви, згідно з сучасними ренесансними нараційними нормами).

У своїй «Розмові» Ротундус, не виступаючи відверто проти унії, намагається пом'якшити або спростувати найбільш одіозні для литовського вуха висловлювання Роксолана. Він справедливо зауважує, що настанови Оріховського більше для розколу зручні, аніж для унії та й риторично-софістичними засобами автор «Квінкунксу» явно перебирає-зловживає.

Вустами «Литвина» Ротундус оголошує, що «нація наша» «зацна» і «ні в чому жодному народу християнському не поступається». Він також ретельно спростовує тезу Оріховського про те що королівство за сутністю вище князівства, доводячи, що знані історії погані королі, знані і добрі князі – отже не у титулі справа. До речі, автор «Розмови» демонструє високу ерудицію у справах історії «християнського Заходу» (факти протистояння пап і імператорів), Польщі та Литви, але скільки-небудь значної обізнаності із історичним досвідом Русі у нього не помітно (це до питання – чи не Ротундус навчив «руської історії» Стрийковського? Чи не він автор концепту «історії литовської *і руської*», яка стала родзинкою творчості Стрийковського? Здається, у знаних Ротундусові литовських хроніках «по-руські писаних» він шукав лише історії Литви).

Про «вольність» взагалі «Литвин» Ротундуса міркує, що тут важлива «міра», бо без неї воля – то сваволя, від якої суспільство-держава більше страждає. І чітка ієрархія ефективніша за анархічне змагання усіх з усіма, а «природний» король зовсім не обов'язково гірший за «обраного». Для ілюстрації цієї тези він не обминув і плачевного стану організації оборони Поділля поляками – злостиво зауваживши їм, що диспутувати сидячи по домівках про віру всяко легше, ніж іти воювати з татарами. Тут таки прямо заявив і про те, що запорука прихильності литвинів до унії – то ефективна допомога з боку Польщі у спільній війні з Москвою (остання вже загарбала чи не половину ВКЛ, отже треба те відвоювати, і вже з цілою великокняжою Литвою, а не її урізаною часткою, укладати унію).

Зрештою, зауважу, що цікавою є толерантна постава Ротундуса щодо православних у ВКЛ. Їх фактичне рівноправ'я з католиками автор «Розмови Литвина з Поляком» уважає обґрунтованим давніми привілеями, рішеннями Флорентійського собору (Флорентійською унією 1439 р.) та свідомим вибором Віленського сейму 1563 р.

Досить ймовірно, що Оріховський таки у чомусь зважив на критику Ротундуса, бо у пізнішому творі «Політія Польського королівства» (1564–1566 рр.) його висловлювання у справі унії вже не такі агресивні (серед прикладів князівств-тираній ВКЛ тут вже немає). Власне, «Політія» загалом лише систематизувала-академізувала погляди «Квінкункса» у формальному жанрі трактату про державний устрій (за Аристотелевим взірцем). Це не цілком завершений твір (Оріховський планував три книги, а відомі лише дві і то друга значно менша за обсягом, отже, також, ймовірно, незакінчена або «згорнута» дочасно)[12].

Бажаючи спопуляризувати ідеї «Квінкункса», Оріховський надіслав його латиномовну «Апологію» («Apologia pro Quincunce sive pro sacerdotali majestate», написана 24 червня 1566 р.) Пйотру Мишковському (бл. 1510–1591 рр.), декану краківському та підканцлеру королівства (а також колишньому однокурснику Оріховського за навчанням у Краківському університеті), з проханням подбати про її видання. Власне, захищає-апологетизує тут Роксолан дві останні свої праці – «Квінкункс» і промову на сеймику у Судовій Вишні – певне незадоволення щодо яких раніше висловив Мишковський[13].

Причому, саме промова у Вишні 13 березня 1566 р. (зачіпала особисті інтереси короля у справі розлучення із Катериною Габсбург) знервувала королівського придворного більше, але Оріховський воліє «переключити» увагу саме на «Квінкункс». Мабуть найцікавішими у цьому тексті є роз'яснення щодо критики литвинів. Оріховський нападає на щойно померлого (29.V.1565 р.) Миколая Радзивіла Чорного, вказуючи що саме «невільний» князівський лад Литви дозволив йому впроваджувати там протестантизм (реалізуючи гасло – чия влада, того і віра). Роксолан також малює карикатурний образ «національного героя» литовців – велико-

[12] У листі до Коммендоні 10.XII.1564 р. Оріховський писав, що вже має в руках «Політію» (може, це про 1-у книгу «Політії»?). У листі 28.IV.1565 р. йдеться про пересилку тексту «Політії» до краківської друкарні. У самому рукописі після тексту стоїть дата 15.IV.1566 р. 24.VI.1566 р. в «Апології Квінкункса» Оріховський пише, що «Політія» готова («маю в руках») і ось-ось вийде друком. Зрештою, фрагмент такого друку з XVI ст. (Краків, 1566?) був виявлений у 1970-х роках, див.: *Górska B. Stanisława Orzechowskiego «Policyja Królestwa Polskiego» – fragment nieznanego druku z XVI w. //* Ze skarbca kultury. – Wrocław, 1976. – Z. 27. – S. 5–12.

[13] Є версія, що Мишковський, обурений «Квінкунксом», ініціював постання «Ворожінь» Яна Кохановського («Wróżki», написані 1564 р., або 1566 р., або 1569 р. – видані вже 1587 р.), див.: *Gaertner H.* «Ziemianin». Bezimienny dialog XVI wieku na tle współczesnej publicystyki (myśli – styl – autorstwo). – Kraków, 1922. – S. 6. «Ворожіння» мали вигляд діалогу поміщика-«Земянина» і ксьондза-«Плебана», у якому, зокрема, спростовувались – як безпідставні – «віщунські» голоси про те, що Польське королівство, мовляв, іде до загибелі.

го князя Вітовта. Він, мовляв, завжди із луком ходив і в тих, хто зробив не по його, відразу стріляв (отже діяв не за законом, а цілком свавільно – по-тиранські). Повторює Роксолан і тези про взірцевість інтеграції до Польського королівства Русі для планованої унії з Великим князівством Литовським («такого роду князівством є наша Русь; оскільки поляки, перемігши її у великих військових змаганнях, включили її до Польщі і навернули, то вчинили один народ із двох»). Доля князівства, на думку Роксолана, розчинитися у королівстві (правовій «вільній» державі), стати її пересічним намісництвом. Цікаво також зауважити – вже оглядаючись на усі знані твори перемиського автора, що литовську династію Ягелонів він явно любив (королю Владиславу-Ягайлу Оріховські були зобов'язані своїми першими шляхетськими привілеями-наданнями), але лише як польських королів (!), а не як великих князів литовських.

Зрозуміло, пошуку компромісу, до якого дійшло 1569 р. у Любліні, жорстко-інкорпораційна позиція Оріховського не сприяла. За це йому часто дорікали модерні історики, часто-густо натякаючи, що під кінець життя Роксолан розучився відчувати кон'юнктуру та дух доби. Але, гадаю, це була одна з тих тем, де перемишлянин вважав себе безспірним авторитетом, думка якого і має бути визнана панівною (взагалі у Роксолана таки було декілька сталих ідей, під які він старанно намагався «прогнути» змінний світ). Зрештою, така позиція могла піти за обґрунтування відторгнення від Великого князівства Литовського Волині, Брацлавщини та Київщини, здійсненого 1569 р.

Цікаво також, що полеміка між Оріховським і Ротундусом мала відлуння у колі близькому до клану князів Острозьких – тогочасних вождів русинів-українців ВКЛ. Маю на увазі звістку, що Ян-Кшиштоф Тарновський, брат дружини князя Василя-Костянтина Острозького, порадів з критики Оріховського Ротундусом[14]. І це при тому, що до того Тарновські тривалий час були основними протекторами Роксолана.

У підсумку зауважимо, що дискусія 1564/1566 р. між Оріховським і Ротундусом є непересічним явищем суспільно-політичної думки Корони Польської і Великого князівства Литовського. Вона гідно представляє складність об'єднавчого процесу, що завершився Люблінською унією 1569 р., а також креслить інтелектуальні обрії тогочасних еліт та урельєфнює значення специфічного «руського» досвіду для прийняття ними від-

[14] Під 1565 (?) р. є звістка, що «*пан Тарновський*» був у захваті від якихось (Ротундуса?) «*книг проти Оріховського*», див.: *Materyały* **do dziejów piśmiennictwa polskiego i biografii pisarzów polskich/ zebrał Teodor Wierzbowski. – T. 1: 1398–1600**. – S. 125 (лист писаний ректором перемиської школи Станіславом Мареніушем (бл. 1532–1580 рр.) до Якуба Варгоцького).

повідних рішень. Та й зрештою, підняте цією дискусією питання – «рівноправний союз» чи «інкорпорація»? – взагалі у подальшій українській традиції стало чи не «вічним».

Dmytro Vyrskyi

Rotundus against Orihovski:
Discussion 1564/1566 of the liberty and slavery
in the Grand Duchy of Lithuania

The article presents a discussion 1564/1566 between Stanislav Orihovski (Orzechowski, 1513–1566) and Augustyn Rotundus (Mieleski, c. 1520–1582), which has become an extraordinary phenomenon of political thought of the Polish Crown and the Grand Duchy of Lithuania. It is adequately represents the process of the union **(***Polish–Lithuanian Commonwealth), ended the Lublin union in 1569, and also outlines the intellectual horizons of the then elite and indicates the importance specific «ruthenian» experience for them to take appropriate decisions.*

Orihovsky defended the position of full incorporation the Grand Duchy of Lithuania in the Polish Crown. Rotundus criticized extremes of the Orihovski and defended the rights of the Grand Duchy of Lithuania.

Article expands upon the author's book (biography Orihovski), which was published in 2013.

УДК 340.15 «1560–1570»

Андрій Блануца
Київ

«У ПРАВА МОВИТИ И СПРАВЕДЛИВОСТИ ДОВОДИТИ»: ІНСТИТУТ ЗАХИСТУ У 60–70-х роках XVI ст. У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

У статті аналізуються проблеми інституту захисту в справах про земельні спори у Великому князівстві Литовському у 60–70-х роках XVI ст. Доводиться, що становлення інституту захисту відбувалося тривалий час із поступовим нарощенням правових повноважень адвокатів у судовій практиці, наданих Другим Литовським Статутом.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Другий Литовський Статут, судові урядники, землеволодіння, шляхта.

В статье анализируются проблемы института защиты в делах о земельных спорах в Великом княжестве Литовском в 60–70-х годах XVI ст. Доказывается, что становление института защиты было длительным процессом с постепенным увеличением правовых полномочий адвокатов в судебной практике, узаконенных Вторым Литовским Статутом.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Второй Литовский Статут, судебные урядники, землевладение, шляхта.

The problems of institute of protection in cases of land disputes in the Grand Duchy of Lithuania in the 1560–1570-ies are analyzed in the article. It is proved that institute of protection formation was a long process with gradually increasing of legal powers of the lawyers, which was legalized by the Second Lithuanian Statute.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Second Lithuanian Statute, judicial officers, landowning, nobles.

У середині 60-х років XVI ст. у комплексі реформ, що впроваджувалися за польським зразком у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ), чільне місце мала судова реформа. Нею передбачалося створення окремих спеціалізованих судів повітового рівня – гродського, земського та підкоморського. Правову основу діяльності таких судів було закладено у низці положень Першого Литовського Статуту (1529 р.) та удосконалено у редакції 1566 р. (Другий Литовський Статут), яка стала чинною саме у період реформування ВКЛ.

Із утворенням зазначених судових інстанцій, шляхта ВКЛ, як показують сучасні дослідження, на досить високому рівні усвідомлювала зна-

чення права й тому мала достатню правову культуру. Вагомого значення у діяльності судової системи набуває інститут захисту. Поступово формується професійне коло адвокатів, термінологічно означене у документах як «умоцовані», «приятелі», «прокуратори»[1]. Паралельно у судах та під час здійснення будь-яких інших правових процедур інтереси клієнтів представляли обізнані у праві шляхтичі, які не ще мали статус професійного адвоката. Саме про діяльність таких «адвокатів» й піде мова у цьому дослідженні, джерельною базою якого послужать документи Литовської метрики, що хронологічно охоплюють середину 60-х початок 70-х років XVI ст. У цей перехідний, реформаційний, період масив судових справ шляхти ще фіксується у книгах великокнязівської канцелярії. До них заносилися й ті справи, які переводилися рішенням повітового суду на розгляд вищим, великокнязівським, судом. По інерції у цей період шляхта продовжувала фіксувати приватно-правові дії саме у книгах канцелярії великого князя литовського. Через це велику цінність мають книги ЛМ реформаційного періоду, бо в них вміщена документація різноманітного роду й характеру. Певний сегмент в них представлений даними про перших адвокатів або таких, що виконували їхні функції.

У перші ж дні впровадження судової реформи до однієї з книг ЛМ внесено запис (від 18 серпня 1566 р.) про перенесення справи на комісію волинських шляхтичів Ванка, Олехна, Івана, Матвія, Яцька, Грицька та Василя Білостоцьких з князем Янушем Андрошевичем, берестейським і луцьким біскупом, про межі між маєтком Білостоки перших та Торчином князя. Суть справи полягала в тому, що для полагодження суперечки між підданими згаданих маєтків Білостоками та Торчином великий князь литовський призначив розгляд справи (рок) на певний час. Для цього він створив комісію у складі суддів великокнязівського маршалка Михайла Єло-Малинського та волинського зем'янина Григорія Федоровича Гулевича. Утім великий князь з потреби державних справ (перепису війська) вирішив перенести розгляд справи на інший час: «ве*д* же мы, г(о)*с*(по) д(а)рь, хотечи, абы на обе*й* стороне межи вами справедливы*й* ро*з*судокъ ста*л*, то*т* рокъ на и*н*шы*й* ча*с* преложили (підкреслено мною – *А. Б.*), то е*ст* по выволо*н*ю со*й*му Берестей*с*кого в року теперешне*м* ше*ст*десятъ шостомъ, недавно минулого, за ше*ст* недель, которий рокъ еще и тепе*р* вамъ до*й*ти не можеть, с тое причины и и*х* мило*ст* панове рада н(а)ша, духо*в*ные и све*т*ские, будучи на со*й*ме Берестей*с*комъ и маючи слухи о небе*с*печно*сти* о*т* неприятеля нашого моско*в*ского, всимъ вобе*ц*

[1] *Старченко Н.* Умоцовані – прокуратори – приятелі. Хто вони? (становлення інституту адвокатури на Волині в кінці XVI ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – Вип. 1. – С. 111–144.

обывателемъ того па*н*ства нашо*г*(о) Велико*г*(о) кня*з*ства Лито*в*ского че-ре*з* листы свои росказали на служъбу нашу г(о)*с*(по)д(а)рьскую земъскую военъную ехати, за чимъ его милос*т* на то*т* кгру*нт* пе*н*ны*й* выехати и росправы з вами приняти не можеть, и жадалъ на*с* кн(я)зь бискупъ за то, абы*х*мо и тотъ рокъ на и*н*ши*й* ча*с* преложили (підкреслене мною – *А. Б.*)»[2]. Далі великий князь литовський розпорядився уповноважити комісарів вирішити земельний спір між луцьким і берестейський біскупом та волинськими шляхтичами. Уповноважені комісари у цьому випадку виступали стороною захисту інтересів родини Білостоцьких, адже «на которы*й* рокъ комисаро*в* н(а)ши*х* во*д*ле пе*р*шы*х* листовъ наши*х* не з руки его м(и)л(о)*с*ти и не з руки вашое, о*д*но з рамени нашо*г*(о) г(о)*с*(по)д(а)ръского на тотъ кгрунтъ вашъ пе*н*ны*й* вышлемъ и справедливость вамъ зъ его м(и)*л*(остью) вчинити кажемъ. А кня*з* бискупъ повине*н* буде*т* передъ тыми су*д*ями нашими на тотъ рокъ тепе*р* о*т* на*с* зложоны*й*, на оны*й* кгрунтъ самъ выехать и въ томъ ся вамъ во*д*ле права всправедливи*т*»[3]. Як бачимо у разі неможливості персонально розглянути судову справу, господар уповноважував довірених служебників (у даному разі призначив комісарів) вирішити конкретну справу, які уособлювали представників державного захисту.

Великий князь литовський за допомогою комісарського суду намагався залагодити справу про розмежування маєтку Ощов, що отримав у власність за правом опіки віленський воєвода, з Слонімською пущею, що належала до господарського Слонімського замку. По це стає відомо у листі Сигізмунда II Августа від сьомого серпня 1568 р., яким він призначив комісарський суд у складі берестейського воєводи Юрія Васильовича Тишкевича, новгородського каштеляна Григорія Воловича та господарського ловчого Федора Скуміна. Віленський воєвода (відомо із змісту листа) намагався здійснити розмежування, упоноваживши представляти його інтереси ощовським урядником, утім «…де*й*, вра*д*никъ его м(и)л(о)*с*ти ощовъски*й* […] на тотъ кгрунтъ доводы и весъ поступокъ правны*й* пере*д* вами оказати хотелъ, нижли, де*й*, вы часъ ему на то не взычыли»[4]. І на прохання віленського воєводи Сигізмунд II Август повторно призначив час здійснення розмежування: «Ведъ же мы, чынечы на жеданье пана воеводы виленьского прыказуемъ вамъ, ажъ бы есте оземшы ведомость отъ его м(и)л(о)*с*ти, кого з руки своее на тую справу будеть мети вольно его м(и)л(о)*с*ти послати (підкреслено мною – *А. Б.*), порозумевшыся с тыми су-

[2] Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 47. – Л. 35.

[3] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 47. – Л. 35–35 об.

[4] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 337.

*д*ями и часъ и рокъ на*з*начывшы, повторе тамъ на оны*й* кгрунтъ выехавшы, оного кгру*н*ту такъ яко чере*з* ва*с* ку замъку нашому Слонимъскому подали, з де*р*жанья нашого г(о)*с*(по)д(а)ръского не выпускаючы кграницъ положоны*х*, не казали, и копцовъ не роскопываючы, тую речъ поступкомъ правнымъ або обычаемъ е*д*нальнымъ сконъчыли, ничымъ не о*д*ступуючы росказанья и науки нашое, пе*р*во сего пры о*т*праве в(а)шо*й*»[5]. Тут вже віленському воєводі великий князь литовський гарантував можливість представляти його інтереси призначеним на цю справу урядником, який по-суті виконував функції адвоката, адже представляв інтереси свого патрона.

Йменуючись у судовій документації «умоцованими», такі шляхтичі, як показують документи, виконували поряд з адвокатськими (функції захисту) й представницькі функції. Часто такі дії були разовими і стосувалися різних сфер суспільно-правового життя шляхти ВКЛ. Яскравим доказом цього є занесення до книг великокнязівської канцелярії «оповідання» шляхтича Криштофа Граєвського від 25 березня 1567 р., за яким він, будучи на службі віленського воєводи пана Миколая Радзивілла (у тому числі виконував й адвокатські функції), фізично не зміг доїхати до місця отримання боргу, який мали повернути воєводі королівські дворяни Іван Яцкович Борзобагатий Красенський та його братаничі Іван, Степан, Обяш і Семен Олехновичі Борзобагаті, й тому доручив («умоцовал») свого брата Станіслава Граєвського, «абы за тые долъги отъ него узялъ досить вчыненье»[6]. При цьому дане доручення було оформлене письмово й засвідчене печаткою поручителя: «…и пры томъ, де*й*, мамърамы на листы зашытые и отвороные с по*д*писомъ руки своее и за печа*т*ю своею ему подавалъ для писанья квитовъ и инъшы*х* листовъ ку справованью у Бо*р*здобогаты*х* того до*л*гу потребныхъ»[7]. Як бачимо, уповноваження («умоцованє») на здійснення правової дії мало бути письмовим й тому оформлялося відповідним чином.

Суть же листа Криштофа Граєвського полягала в тому, що уповноважений ним Станіслав Граєвський «того до*л*гу, на ни*х* (Борзобагатих – *А. Б.*) не правившы, листы и записы з вызнаньемъ на вряде виленьскомъ на свое имя о*т* Бо*р*здобогаты*х* на то*т* до*л*гъ побралъ», а сам поручитель «то пакъ тепе*р* онъ, объваровываючы, абы о тую суму о*т* брата его Стани*с*лава Кграевъско*г*(о) Ива*н* Бо*р*здобогаты*й* и сыновцы его, и пото*м*ки и*х* записами на *й*мя Ивана Бо*р*здобогатого учынеными, тру*д*ности и шкоды не пры*й*мовали и о то правомъ не были утиснены, по*д*нялъся на враде Ивана

[5] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 337.
[6] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 154.
[7] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 154.

Бо*р*здобгато*г*(о) и сыновъцовъ его в томъ заступити и боронити нигде и*н*де, только пере*д* судо*м* г(о)*с*(по)д(а)рьскимъ на позовъ очевисте ему даны*й*, и за зложеньемъ року слу*ш*ного, яко бы могъ и пере*д* его кроле*в*ско*ю* м(и)л(о)*с*тью з братомъ свои*м* Станиславу Кграевъскому о тое мовити, а Бо*р*здобогаты*й* в томъ успокоити»[8]. Інакше кажучи, Криштоф Граєвський гарантував правовий захист Борзобагатим у разі порушення збору боргу «умоцованим» ним Станіславом Граєвським.

Подібне доручення зустрічаємо в «оповіданні» князя Кантимера Пятигорського від третього серпня 1568 р., у якому він «умоцовал» Захар'яша Мурзу отримати по квитах з королівської казни кошти, заслужені ним і його братом Давидом. Із змісту квитів дізнаємося, що певну суму коштів Захар'яш Мурза мав забрати собі (як повернення боргу, наданого Пятигорським), а решту доставити Кантимеру і Давиду Пятигорським. Доручення у тексті оформлене наступним чином: «…подава*л* вси тые квиты пану Заха*р*яшу, поручивши ему (підкреслено мною – *А. Б.*) вси тые п(е)н(я)зи заслужоные, на квитехъ описаные, што на ихъ почъты приходить в ска*р*бе его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)рьскомъ, справивши с тое сумы собе яко оную сто осмъдесятъ копъ грошей, которую кн(я)зь Канътиме*р* в него позычилъ, такъ и тые заслужоные п(е)н(я)зи, што з ними петиго*р*цы посполъ заслужилъ, то естъ всего сумою семъсотъ копъ грошей литовскихъ взяти, а остатокъ тое сумы п(е)н(я)зей, которая отъ тыхъ семисотъ копъ грошей, збывати будеть кн(я)зю Давыду Петиго*р*скому, брату его, и ему прислати»[9].

Для представлення у суді інтересів конкретних осіб «адвокат» мав отримати письмове доручення («лист умоцаваний»), за яким, власне, він й ставав на період розгляду справи адвокатом. Наприклад, сьомого серпня 1568 р. до канцелярських книг було записано оповідання й визнання господарського писаря й водночас васковського, корасницького та індурського державці Лаврина Войни про доручення представляти його інтереси у вількомирському суді князеві Павлу Соколенському Друцькому і його дружині княжні Ганні Любецькій. Умоцовані мали захищати інтереси Лаврина Войни у суді в справі про наїзд на триманий у заставному володінні маєток Коварськ, здійснений паном Григорієм Остиком зі своїми слугами. Лаврин Война так мотивував своє рішення доручити представляти у суді його інтереси: «А такъ ижъ я о то*м* жа*л* и крывду мою у права кгро*д*ского вилькоми*р*ского самъ тамъ до кгро*д*у ехати и справе*д*ливости доводити не будучи доспешонъ (підкреслено мною – *А. Б.*), для пильныхъ а обецъны*х* послу*г* г(о)с(по)д(а)рьскихъ злетиломъ и даломъ

[8] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 154–154 об.

[9] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 263. – Л. 96–96 об.

моцъ зуполную на листе своемъ вмоцованомъ такъ в речи моей, яко и своей (підкреслено мною – *А. Б.*) с паномъ Григоремъ Остикомъ у права мовити и справедливости доводити (підкреслено мною – *А. Б.*) кн(я)зю Павлу Соколенъскому Друцкому, подкоморему витебскому, ротмистру его королевское м(и)л(о)сти ездному, и малжонце его м(и)л(о)сти кн(я)гини Ганъне Лубецкой»[10]. Відповідно у «листе вмоцованом» була описана й сама скарга позивача: «Яко то жалоба моя ширей а достаточней на листе вмоцованомъ, от мене их м(и)л(о)сти (князеві Сокольському та його дружині – *А. Б.*) даным, описано и доложоно естъ»[11].

У цьому судовому випадку особливим є те, що Лаврин Война обрав для своє справи адвокатами саме Соколинських, власників маєтку, які віддали його у заставу позивачу. Тут яскраво відображено санкційну частину трансакційних договорів шляхти ВКЛ, за якою власники володінь, які віддавали їх у заставу або в оренду, у разі різних правопорушень зобов'язувалися своїми власними зусиллями відстоювати у судах[12].

Окрім вище згаданих прикладів адвокатської діяльності на непрофесійній основі у 60-х роках XVI ст. (початок реформ), такий вид діяльності мав місце і в 70-х роках XVI ст. Шляхтичі й представники інших суспільних верств залучали одноразово до конкретних справ тих чи інших «адвокатів». Термінологічно вони фігурують у джерелах також умоцованими. Так, 28 липня 1571 р. господарський підданий краківський єврей Феліск визнавав перед урядом королівської канцелярії, що має справу з віленським міщанином Юрком Шнайдером про срібло, розгляд якої призначено у міському віленському суді. Утім, маючи інші справи, він сам не зміг стати перед міським судом. Тому Феліск «поручилъ того права от себе зъ Юркомъ Шнайдеромъ доводити и того с нас на немъ позыскова*ти* сыну своему Соломону, которому на то теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своимъ моцъ зуполную от себе далъ на зыскъ и старту»[13] (підкреслено мною – *А. Б.*). Феліск також наголошував на тому, що після завершення даної справи у віленському міському суді його сина Соломона, якого Феліск уповноважив бути умоцованим, із Юрком Шнайдером «на томъ вжо он (Соломон – *А. Б.*) вечне перестати маеть»[14] (підкреслено мною – *А. Б.*). Тобто надалі Соломон переставав бути «адвокатом» краківського єврея.

---

[10] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 53.

[11] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 53.

[12] *Блануца А.* Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. – К., Інститут історії України НАН України, 2007. – С. 88–89.

[13] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 420 об. – 421.

[14] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 421.

У справі господарського дворянина Павла Станіславовича Тетерського з мінським воєводою паном Гаврилом Івановичем Горностаєм перший просив перед урядом королівської канцелярії, «абы тое оповеданье и данье моцы черезъ него до права Евлашевъскому до книгъ его королевъское м(и)л(о)*с*ти канъцлярей*с*кихъ записано»[15]. В «оповеданьи», датованим другим квітнем 1572 р., П. Тетерський повідомляв Сигізмунда II Августа про те, що притягнув до королівського суду мінського воєводу «ку праву о неучыненье отъправы сумы п(е)н(я)зе*й*, то есть десети тисече*й* копъ грошей литовъскихъ и двох*с*отъ золотыхъ польских на дворенине его королевъское м(и)л(о)*с*ти Анъдрею Врелевъскомъ отъ враду его м(и)л(о)*с*ти кгро*д*ского меньского за не досить учыненье описови его в розделенью име*н*я Све*р*женьского и нео*т*данье двох*с*отъ золотых польских сказаныхъ, и невзя*т*е о*т* него на*д* право посполитое, о*т* тое сумы ему на Врелевъскомъ сказаное, черезъ пана воеводу меньского самого пересуду сто шестьдесятъ и о*с*мъ копъ грошей, чого о*н* всего якъ за нео*т*правеньемъ оное сумы презысканое, такъ и в пересуде о пятьсотъ копъ грошей собе шкоды менуеть»[16]. Як і в інших прикладах надання адвокатських повноважень для ведення конкретної справи П. Тетерський «поручилъ то отъ себе прыетелю своему земенину короля его м(и)л(о)*с*ти Федору Евлашевъскому тое менованое справы своее за позвомъ пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью пильновати с паномъ воеводою меньскимъ во*д*ле оного по*з*ву у права мовенье мети и сказанье судовое пры*й*мова*ти*, на што ему теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ свои*м* далъ отъ себе моцъ зуполъную на зыскъ и страту»[17] (підкреслено мною – *А. Б.*).

У реформаційний період окрім осіб, які виконували адвокатські функції не постійно, з'являється група професійних адвокатів, які своєю роботою заробляли собі на життя та мали перспективи кар'єрного росту у місцевих владних структурах. Такі адвокати вже постійно виступають у судах від імені своїх патронів. Так, 20 січня 1569 р. «оповедалъ его королевъско*й* м(и)л(о)*с*ти умоцованы*й* служебникъ де*р*жавцы голъме*й*ского пана Михай*л*а Мышки Ва*р*ковъского Маты*с* Кушевъски*й*» (підкреслено мною – *А. Б.*), який «пильность чынилъ зъ с трема манъдатами его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти отъ пана своего противъ су*д*и и по*д*су*д*ку повету Лу*ц*кого о неслушное выда*н*е позву на него Грыго*р*ю и Василью Гулевичомъ» про несправедливі судові вироки у маєткових справах Михайла Мишки Варковського з Гулевичами[18]. Документально повноваження адвоката М. Миш-

[15] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 475.
[16] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 475.
[17] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 475.
[18] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 251 об.

ки Варковського зафіксовано наступним чином: «ино тотъ служебникъ пана Мышчы*н* за моцъю зуполъною, от пана его ему на то даною, в то*й* речы з оными особами, ве*р*ху имены описаными, именемъ пана своего пана Мышки росправу прыняти хотячы (підкреслено мною – *А. Б.*), тую пильность свою на томъ року за манъдаты его королевъское м(и)л(о)*с*ти прыпаломъ зъ стороны пана своего пере*д* г(о)*с*(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)*с*тью оповедалъ»[19]. Як результат, дії умоцованого Матиса Кушевського сприяли перенесенню розгляду справ за трьома мандатами на великокнязівський суд по поверненню великого князя литовського із Корон Польської до ВКЛ.

У 1572 р. до книги великокнязівської канцелярії було внесено «оповеданье» Каспора Шимковича, умоцованого жемайтійського войського пана Себастьяна Ждана, яким адвокат засвідчував пильність «ку усправе*д*ливе*н*ю за ма*н*дато*м* ска*р*бно*м*ъ г(о)*с*(по)д(а)рьско*м*ъ Ивану Заре*ц*ко*му* о неда*н*е п(е)н(я)зе*й* на потребу ко*р*(олев)скую»[20]. Як бачимо, інтереси жемайтійського урядника представлялися шляхтичем, якого вже можна вважати професійним адвокатом. Із запису дізнаємося особливості надання повноважень адвокату при веденні справи. Так, умоцований Каспор Шимкович «за мо*ц*ю зуполъною, о*т* п(а)на во*й*ского на листе его ему даною, на тотъ самы*й* рокъ се*з*де пере*д* его королев*с*кою м(и)л(о)*с*тью ку праве постановившыся, ажъ до сего дня (28 травня – *А. Б.*) пильно*ст* зъ стороны его чынилъ (підкреслено мною – *А. Б.*)[21]. Важлива для нас інформація стосується противника жемайтійського войського – Івана Семеновича Зарецького, котрий відмовлявся сплатити до королівської скарбниці шість тисяч золотих польських із володінь упітського і віленського тивунства, де він урядував. Так, І. Зарецький, «которы*й* тое речы во*д*ле манъдату и данья справы своее на пана во*й*ского попирати мелъ, самъ се*з*де не естъ и никого ку то*й* справе отъ себе з мо*ц*ю не прыслалъ (підкреслено мною – *А. Б.*), просилъ, абы тая пильно*ст* его для памети до книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ канъцляре*й*скихъ записано»[22]. Як бачимо, тивун не міг мати чи ще не мав шляхтича, який би виконував адвокатські функції.

Про глибоке знання литовського права, що засвідчує фаховість адвоката, дізнаємося із справи пана Миколая Кишки Техановського з Миколаєм Кончою про неслушне отримання привілею на писарство земське вілкомирське та про невписання до декретів доказів його прав у справі

[19] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 252.
[20] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 487 об.
[21] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 487 об.– 488.
[22] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 488.

з панами Остиками, занесеної до канцелярійських книг 29 липня 1570 р. Інтереси підляшського воєводи й дорогицького старости М. Кишки Техановського представляв його умоцований Мартин Менжинський, а Миколая Кончі – умоцований Романовський. Причому вони, на мою думку, вже були професійними адвокатами. Про це свідчить зміст їхніх промов, записаних писарем великокнязівської канцелярії і внесених до однієї із канцелярійських книг. Так, промови обох адвокатів насичені цитатами з литовського права, зокрема Другого Литовського Статуту. Наприклад, після запису суті позову підляшського воєводи умоцовані по черзі висловлювали свої доводи: «… што зъ строны того Миколая Кончи умоцованы*й* его река мови*л*, тыми словы поведи*л*, ижъ на тотъ позовъ пану воеводе по*д*ляшскому о*т*казывати не повиненъ, бо за границу Великого кня*з*тва Литовского 10 ро*з*делу четве*р*того арътыкулъ шестьдесятъ пе*р*вы*й*, в которомъ тако естъ описано (підкреслено мною – *А. Б.*), ижъ за границу якъ нихто никого позывати не мае*т*, такъ и апелевати никому не вольно…»[23], інший йому апелював: «зъ стороны Миколая Кончи Романовски*й* поведилъ, естъ по*з*ванъ, беручи […] статуту Великого кня*з*тва Лито*в*ско*г*о (підкреслено мною – *А. Б.*), што, де*й*, панъ воевода по*д*ляшъски*й* менить на позве своемъ яко бы Конча, не будучи обраны*й*, на тотъ вря*д* писарски*й* вступилъ, ино онъ отъ братьи своее шля*х*ты повету Вилькоми*р*ского на тотъ вря*д* обранъ, и межы електы былъ вписанъ, и отъ короля его м(и)л(о) *с*ти на тотъ вря*д* преложонъ, и того листомъ дали ко*р*(ролю) его м(и)л(о) *с*ти по*д* печатью и с по*д*писью руки его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти»[24].

Окрім апелювання до конкретних статутових артикулів умоцовані застосовували й письмові докази. Наприклад, М. Менжинський представив перед королівським судом випис із земських судових книг: «…того такъ же выписъ покладалъ (підкреслено мною – *А. Б.*) и поведи*л* Межи*н*ски*й*»[25]. Беручи таку дію на озброєння, противник М. Менжинського Романовський «поведи*л*, што, де*й*, панъ воевода подляшъски*й* домогаеться, абы Конъча елекъцыю положилъ»[26], тобто вимагав оригінал документа, який засвідчував правдивість обрання писарем конкретного шляхтича. Адвокати у цій справі долучали й свідчення свідків. Так, М. Менжинський просив долучити до справи свідчення двох шляхтичів, на що Романовський різко апелював: «А што, де*й*, береть собе ку помочи оповеданье оного шляхътича вилькоми*р*ского Матея Ма*р*тиновича, такъ же тежъ и служебника своего Павла Кгод*л*енского, ино то пану воеводе ку помочи

[23] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 66 об.
[24] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 66 об.– 67.
[25] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 67 об.
[26] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 67 об.

ити не можеть, бо, дей, тот Матей Мартиновичъ в повете Вилкомирскомъ не естъ оселый …»[27] (підкреслено мною – *А. Б.*).

Що важливо у цій справі, великокнязівський суд відмовив долучати до справи іншого адвоката підляшського воєводи – Миколая Павловича, «который ся умоцованымъ пана воеводы подляшъского быти менилъ, о то ничого не мовил, але яко неслушный умоцованый отъ права отъставенъ былъ…»[28] (підкреслено мною – *А. Б.*).

Як бачимо, дана судова справа яскраво засвідчує спеціальні знання права та професіоналізм двох умоцованих, які на цей період вже можуть вважатися професійними адвокатами.

Таким чином, документація Литовської метрики є цінним джерелом дослідження інституту адвокатури у ВКЛ та українських землях у його складі. Законодавчо закріплений інститут адвоката у Другому Литовському Статуті набуває широкого застосування, починаючи від середини 60-х років XVI ст., початку судової реформи у ВКЛ. Проаналізовані мною документи Литовської метрики цього періоду дають підстави говорити по початок формування інституту професійних адвокатів, утім ще широко адвокатські функції продовжують виконувати особи, які не набули статусу професійного адвоката. Вони уповноважуються вчинити ту чи іншу правову дію або разово, або у конкретній справі. Найчастіше адвокати реформаційного періоду у джерелах йменуються умоцованими й дуже рідко позначені терміном «приятель». Термін «прокуратор, яким позначалися адвокати у Другому Литовському Статуті, у цей період не використовується. Він набуває поширення у більш пізній період і широко застосовується у повітовій судовій документації.

[27] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 68. Неосілим у регіоні шляхтичам відповідно статутовим нормам заборонялося чинити будь-які правові дії: бути адвокатом, свідчити у суді, виступати свідком під час оформлення приватно-правових документів тощо.

[28] РГАДА. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 68.

Публікація документів

№1. 1566.08.18. – Люблін.

Преложенье справы на комисыю земя*н* зе*м*ли Волы*н*ское Белостоцки*х* з кн(я)зе*м* бискупо*м* луцкимъ о границы межи именьемъ Белостоцки*м* и То*р*чино*м*.

Жыкгимо*нт* Августъ, Бо*ж*ю м(и)*л*(о)стью коро*л* по*л*ски*й*, великий кня*з* лито*в*ски*й*, руски*й*, пруски*й*, жомои*т*ски*й*, мазове*ц*ки*й*, ифля*нт*ски*й* и иныхъ.

Земяно*м* зе*м*ли Волы*н*ское Ва*н*ку, Оле*х*ну, Ивану, Ма*т*фею, Я*ц*ку, Гри*ц*ку а Васи*л*ю Белосто*ц*кимъ.

Прысыла*л* до на*с* кня*з* Яну*ш* Андрошеви*ч*, бискупъ лу*ц*ки*й* и берестей*ск*ий, о томъ, и*ж*, де*й*, вы менуючи собе быти яко бы князь бискупъ [Лист 34] чере*з* границы старода*в*ные, зе*м*ли, поля, сеножа*т* и дубровы ваши вла*с*ные о*т* именья вашого Белосто*ц*кого до име*н*я его косте*л*ного То*р*чина на себе забирати мелъ, и вам бы на ты*х* же зе*м*ля*х* вамъ самы*м* и людемъ вашымъ белосто*ц*кимъ крывъды и шкоды о*т* его мило*с*ти деяти мели оде*р*жали есте о*т* его м(и)*л*(ости) и до всее капитулы костела головно*г*(о) лу*ц*кого святое Тро*й*цы. И с ка*н*цляреи нашое листы комисе*й*ные, взявши на то з руки своее и су*д*ями маршалъко нашого пана Миха*й*ла Ела Малы*н*ского, а земянина зе*м*ли Волы*н*ское Григо*р*я Федоровича Гулевича, и да*в*ши, де*й*, есте ему тые комисеи выеха*н*ю на оны*й* кгрунтъ пе*н*ны*й*, рокъ озна*й*мили, то естъ от пода*н*я его м(и)*л*(ости) листо*в* комисе*й*ны*х* за двана*д*ца*т* неде*л*, и то*г*(о) в листе*х* наши*х* докладаючи, где бы в томъ часе служба н(а)ша г(о)*с*(по)д(а)рьская и земъская вое*н*ная зашла, то*г*ды по роспуще*н*ю во*й*ска нашо*г*(о) у двана*д*цати неделя*х*, то па*к* есьмо с потребы Речи Посполитое пе*р*во сего пописъ во*й*ска нашого на день офярованя па*н*ны Марии преложили и на тотъ ча*с* у Креве всимъ станомъ становитесе есмо были росказали. Нижли, де*й*, вы не будучи, поко*л* бы з оное службы нашое во*й*ско нашо ве*р*нулося и роспущоно было о*т* пода*н*я его мило*с*ти листо*в* нашы*х* комисе*й*ны*х*, <u>у двана*д*цати неделя*х* рокъ пи*л*новати и суде*й* свои*х* выводити есте хотели</u> (підкреслене мною – *А. Б.*). Где жъ кн(я)зь бискупъ лу*ц*ки*й* а*ч*колвекъ готовъ былъ в томъ часе для службъ нашы*х* [Лист 34 об.] и Речи Посполитое его м(и)*л*(ости) яко раде нашо*й* о*т* на*с* ли*ст* е*з*дчати не позволили, для чого кня*з* бискупъ на то*т* ро*к* тамъ з вами приняти не мо*г*, мы то*т* рокъ, которо*й* е*с*те его м(и)*л*(ость) в томъ есе зложили о*т* пода*н*я комисеи за двана*д*ца*т* неде*л*, на сторону отъложили и чере*з* листъ нашъ инъши*й* рокъ вамъ озна*й*мить и зло-

жить велели, то естъ по роспущенью войска нашог(о) оного у дванадцати неделяхъ, яко то и в комисеях наших описано естъ. Потомъ кгды, дей, тотъ рокъ по роспущенью войска с Трабъ у дванадцати неделяхъ припадал, ино и тот рокъ вамъ естъ листом нышимъ отречонъ. С тых причин же князь бискупъ на сойме прошломъ в Кленскомъ, будучи забавен при нас г(о)с(по)д(а)ри справами земъскими, на которомъ листе нашомъ зложонъ былъ вамъ рокъ вжо певный за оными комисеями первшими на кгрунтех земляных стати по святе Великоднимъ прошлом у двухъ неделях, што вамъ на пен час дойти не могло. Кгды жъ за росказанемъ нашимъ г(о)с(по)д(а)рьским панове рада наша, их милость духовные и светские, княжата, панята и въсе рыцерство оного панства нашог(о) Великого князъства Литовского на съемъ Берестейский зездчали, на которомъ сойме и его милост кн(я)зь бискупъ луцъкий был, и ачколвекъ его милостых причын помененых на онъ час на тот рок з вами [Лист 35] росправы приняти и на оный кгрунт пенный выехати не могъ, вед же мы, г(о)с(по)д(а)рь, хотечи, абы на обей стороне межи вами справедливый розсудокъ стал, тот рокъ на иншый час преложили, то est по выволоню сойму Берестейского в року теперешнем шестдесятъ шостомъ, недавно минулого, за шест недель, который рокъ еще и тепер вамъ дойти не можеть, с тое причины и их милост панове рада н(а)ша, духовные и светские, будучи на сойме Берестейскомъ и маючи слухи о небеспечности от неприятеля нашого московского, всимъ вобец обывателемъ того панства нашог(о) Великог(о) князства Литовского через листы свои росказали на служъбу нашу г(о)с(по)д(а)рьскую земъскую военъную ехати, за чимъ его милост на тот кгрунт пенный выехати и росправы з вами приняти не можеть, и жадалъ нас кн(я)зь бискупъ за то, абыхмо и тотъ рокъ на инший час преложили.

А так мы, г(о)с(по)д(а)рь, с причины помененое тот рокъ на иншый час, то естъ по роспущенью войска н(а)шого с теперешней службы нашое г(о)с(по)д(а)рьское и земъское военное, на которую в року тепер идучомъ шестдесятъ шостомъ ехати росказано за дванадъцат недел складанъ. На который рокъ комисаров н(а)ших водле першых листовъ наших не з руки его м(и)л(о)сти и не з руки вашое, одно з рамени нашог(о) г(о)с(по)д(а)ръского [Лист 35 об.] на тотъ кгрунтъ вашъ пенный вышлемъ и справедливость вамъ зъ его м(и)л(остью) вчинити кажемъ. А князь бискупъ повинен будет передъ тыми судями нашими на тотъ рокъ тепер от нас зложоный, на оный кгрунтъ самъ выехать и въ томъ ся вамъ водле права всправедливит. Вы бы о томъ ведаючи, на тот рокъ первший по выволаню сойму Берестейского в шести неделях зложоный, на тотъ кгрунтъ вжо не выежъдчали и року того не пилновали. Але на тотъ рокъ в семъ листе нашомъ вамъ описаных и зложоных, пилни бы есте были.

Писа*н* у Люблине ле*т*(а) Бо*ж*(его) наро*ж*(енья) тисеча пя*т*со*т* ше*ст*десятъ шостого, м(е)*с*(я)ца августа 18 дня.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 47. – Л. 33 об.–35 об.

№2. 1567.03.25. – Варшава.

Оповеданье Крыштофа Кграе*в*ского, квитуючи некоторыхъ до*л*жнико*в*, брату его Стани*с*лаву Кграе*в*скому винъных, зъ упущенья ему яко умоцовано*му*, на то о*т* брата его посланому.

Ле*т*(а) Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1567, м(е)*с*(я)ца м(а)*р*ца 25 дня.

Постановившыся на враде г(о)*с*(по)д(а)рьскомъ канъцлере*й*скомъ обли*ч*не, дворанинъ г(о)*с*(по)д(а)рьски*й* Крыштофъ Кграевъски*й* оповедалъ и вызналъ, ижъ будучы онъ обовезанъ послугою его м(и)л(о)*с*ти п(а)на Миколая Радивила, воеводы виленьского, ма*р*шалъка зе*м*ско*г*(о), канъцлера Великого кня*з*ства Литовъского, старосты берестей*с*кого и шовленьского пана своего убера*т*и и не могучы еха*ти* для справованья до*л*говъ, которые на записе*х* свои*х* ему дворанинъ его кролевъское м(и)л(о)*с*ти Иванъ Я*ц*ковичъ Бо*р*здобогаты*й* Красеньски*й* з братаничами своими Иваномъ, Степаномъ, Обяшомъ и Семеномъ Оле*х*новичы Бо*р*здобогатыми *ж* зостали винъни, злетилъ, де*й*, то былъ пере*д* врадомъ его кроле*в*ское м(и)л(о)*с*ти берестей*с*кимъ брату своему Станиславу Кграе*в*скому, абы за тые долъги отъ него узялъ досить вчыненье.

А то, де*й*, уделалъ никоторого доси*т* вчыненья, за то в него не оземъшы, о*д*но уфаючы ему, брату своему, ижъ ни на его вере и м(и)л(о)*с*ти ку собе не омылить, и пры томъ, де*й*, мамърамы на листы зашытые и отвороные с по*д*писомъ руки своее и за печа*т*ю своею ему подавалъ для писанья квитовъ и инъшы*х* листовъ ку справованью у Бо*р*здобогаты*х* того до*л*гу потребныхъ. За которымъ, де*й*, зна*й*деньемъ и злеценьемъ его бра*т* его Станисла*в* Кграевъски*й* того до*л*гу, на ни*х* [Лист 154 об.] не правившы, листы и записы з вызнаньемъ на вряде виленьскомъ на свое имя о*т* Бо*р*здобогаты*х* на то*т* до*л*гъ побралъ, то пакъ тепе*р* онъ, объваровываючы, абы о тую суму о*т* брата его Стани*с*лава Кграевъско*г*(о) Ива*н* Бо*р*здобогаты*й* и сыновцы его, и пото*м*ки и*х* записами на *й*мя Ивана Бо*р*здобогатого учынеными, тру*д*ности и шкоды не пры*й*мовали и о то правомъ не были утиснены, по*д*нялъся на враде Ивана Бо*р*здобогато*г*(о) и сыновъцовъ его в томъ заступити и боронити нигде и*н*де, только пере*д* су-

до*м* г(о)*с*(по)д(а)рьскимъ на позовъ очевисте ему даны*й*, и за зложеньемъ року слу*ш*ного, яко бы могъ и пере*д* его кроле*в*ско*ю* м(и)л(о)*с*тью з братомъ свои*м* Станиславу Кграевъскому о тое мовити, а Бо*р*здобогаты*й* в томъ успокоити.

А ве*д* же где бы ся Бо*р*здобогаты*й* самъ могъ зъ Станиславомъ Кграевъскимъ о тое росправити, тогды вжо ему заступованья того не будеть потреба, а тое постановенье около того заступованья ничого не мае*т* шкоди*ти* пе*р*вшому обовя*з*ку и вызнанью Бо*р*здобогатого, которое о*н* оплаченье сумы два*д*цати и чотыро*х* тисече*й* золоты*х* личбы польское с нимъ вчынилъ. Пре*д* ся о*н* самъ и потомъки его мають Крыштофу Кграевъскому во*д*лугъ обовя*з*ку своего на раты описаные, тую суму два*д*цать и чотыры тисечы золотыхъ польское личъбы выплачывати, не беручы собе на помочъ никоторыхъ прычынъ и оборонъ. Али и*ж* за про*з*бою Крыштофа Кграевъского тое постановенье и очеви*с*тое со*з*нанье его у книги ка*н*цлереи его кроле*в*ское м(и)л(о)*с*ти записано, с которы*х* Ивану Бо*р*здобогато*му* выпи*с* се*с* да*н* е*ст*.

Писа*н* у Ва*р*шаве.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 154–154 об.

№3. 1568.08.03. – Книшин.

Оповеда*н*е кн(я)зя Ка*н*тимера Ка*н*саоковича Петиго*р*ского и да*н*е моцы Заха*р*яшу Ви*н*це*н*товичу Му*р*зе, заслуженого его, и брата его кн(я)зя Давыда в ска*р*бе одыскивати за долгъ у него позычоны*й*.

[Лист 96] Лета Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1568, м(е)*с*(я)ца августа 3 дня.

Пришедши пере*д* его м(и)л(о)*с*ть пана, кн(я)зь Канътиме*р* Ка*н*саокови*ч* Петиго*р*ски*й* оповеда*л* и очевисте вызна*л*, ижъ, будучы ему на службе его кролевъское м(и)л(о)*с*ти, позычи*л* онъ ку потребе свое*й* у товарища своего пана Заха*р*яша Виценътовича Му*р*зы сто и осмъдесятъ копъ грошей литовскихъ, на што *ж* и церокграфъ свой ему далъ. А особливе вызналъ, ижъ будучы ему с кн(я)земъ Давыдомъ Петиго*р*скимъ, братомъ своимъ, и з нимъ посполу, такъ же и з ыными товариши своими на служъбе его кролевское м(и)л(о)*с*ти с почъты ихъ заслужоного в ска*р*бе г(о)*с*(по)д(а)рьскомъ, пришло то на квите*х*, зъ ска*р*бу имъ даныхъ, шире*й* и достаточъне*й* описано естъ. А и*ж* кн(я)зь Давыдъ, братъ его, с панъства его кролевское м(и)л(о)*с*ти до Петиго*р* отъеха*л*, такъ же и онъ

маеть тогды, и*ж* на тыхъ квитехъ, яко кн(я)зь Ка*н*тиме*р* созналъ з обрахованья, межи ни*ми* приходить заслужоного пану Заха*р*яшу пятьсотъ и два*д*цать копъ грошей.

С тыхъ причынъ за ведомостью его м(и)л(о)*с*ти пана Григо*р*я Алексанъдровича Хо*д*кевича, пана виленьского, гетъмана навы*ш*шого Великого кн(я)зьства Литовского, старосты городе*н*ского и могилевского, и тежъ его м(и)л(о)*с*ть пана подава*л* вси тые квиты пану Заха*р*яшу, поручивши ему вси тые п(е)н(я)зи заслужоные, на квитехъ описаные, што на ихъ почъты приходить в ска*р*бе его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)рьскомъ, справивши с тое сумы собе яко оную сто осмъдесятъ копъ грошей, которую кн(я)зь Канътиме*р* в него позычилъ, такъ и тые заслужоные п(е)н(я)зи, што з ними петиго*р*цы посполъ заслужилъ, то естъ всего сумою семъсотъ копъ грошей литовскихъ взяти, а остатокъ тое сумы п(е)н(я)зей, которая отъ тыхъ семисотъ копъ грошей, збывати [Лист 96 об.] будеть кн(я)зю Давыду Петиго*р*скому, брату его, и ему прислати. Которое жъ оповеданье до книгъ пана его м(и)л(о)*с*ти записано.

Писанъ у Кнышине.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 263. – Л. 95 об.–96 об.

№4. 1568.08.07. – Книшин.

Оповеда*н*е п(а)на Лаври*на* Во*й*ны проти*в* п(а)на Григо*р*я Остика о наеха*н*е и о*т*ня*т*е име*н*я Кова*р*ска и да*н*е моцы кн(я)зю Павлу Соколи*н*скому и жоне его право*м* о то чинити.

Лета Божего нароженья тисеча пя*т*сотъ ше*ст*деся*т* осмого, м(е)*с*(я)ца августа семого дня у вовторо*к*.

Прише*д*ши облично до книгъ канъцеляреи его королевъское м(и)л(о)*с*ти панъ Лаврынъ Во*й*на, писа*р* г(о)*с*(по)д(а)рьски*й*, де*р*жа*в*ца васковски*й* и корасницъки*й*, и и*н*дуръски*й*, созналъ, ижъ што которое именье Коваръско заставила мне была в тисячи копа*х* грошей литовскихъ ее м(и)л(о)*с*ть кн(я)гини Павловая Соколинъская кн(я)гини Ганъна Любе*ц*кая, и яко вжо мне во*д*ле опису и листу своего заставного, на реи*ст*у положономъ, поступила и в мо*ц* служебнику своему Василью Ондреевичу подала (підкреслене мною – *А. Б.*).

То пакъ того жъ дня наехавши [Лист 53] моцно кгва*л*томъ панъ Григорей Ости*к* самъ особою своею з многими слугами и помочниками сво-

ими, и того слугу моего с того именья, вышей речоного Коварска, выгнал и на себе привернулъ, и тепер его вживаеть ку немалой кривде и шкоде моей. А такъ ижъ я о том жал и крывду мою у права кгродского вилькомирского самъ тамъ до кгроду ехати и справедливости доводити не будучи доспешонъ, для пильныхъ а обецъных послуг г(о)с(по)д(а)рьскихъ злетиломъ и даломъ моцъ зуполную на листе своемъ вмоцованомъ такъ в речи моей, яко и своей (підкреслене мною – *А. Б.*) с паномъ Григоремъ Остикомъ у права мовити и справедливости доводити кн(я)зю Павлу Соколенъскому Друцкому, подкоморему витебскому, ротмистру его королевское м(и)л(о)сти ездному, и малжонце его м(и)л(о)сти кн(я)гини Ганъне Лубецкой. Яко то жалоба моя ширей а достаточней на листе вмоцованомъ, от мене их м(и)л(о)сти даным, описано и доложоно естъ.

Которое оповеданье и вызнанье пана Лаврына Войны до книг канцелярейскихъ естъ записано. На што и выписъ собе кн(я)зь Соколиньский з малъжонъкою своею взялъ.

Писанъ у Кнышине.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 52 об.–53.

№5. 1568.09.02. – Варшава.

Лист, писаный до комисаров от его королевское м(и)л(о)сти до справы п(а)ну воеводе виленскому ку розграниченью именья его Ощовского с пусчою Слонимъскою назначоных, абы розсудокъ певный там зараз учынили и скончили то бы теж и угодливым обычаемъ.

Жыкгимонт Августъ.

Воеводе берестейскому, державцы волъковыйскому пану Юрю Васильевичу Тишкевича, кашталяну новгородскому, старосте слонимъскому пану Грыгорю Воловичу, ловчому нашому и дворанину нашому Федору Скумину.

Што есте за росказаньемъ нашымъ ку ограниченью пущы нашое Слонимъское выехавшы, за нестаньемъ воеводы виленьского и за невысланьемъ отъ его м(и)л(о)сти ку той справе на рокъ назначоный, на который кгрунт от именя [Лист 337] Ощовъского, которое его м(и)л(о)сть опекою по сыне дворанина нашого Льва Образцова одержалъ, ку замъку нашому Слонимъскому отехавшы, и границы положыти и копцы

закопати казали, яко шире*й* тая справа которымъ ся обычаемъ точыла, на листе нашомъ до на*с* отъ васъ прысланомъ, естъ описана. Ино панъ воевода виленьски*й* пе*р*во сего до насъ писалъ, а потомъ теперъ чере*з* по*д*канъцлерого Великого князъства Литовъского и намъ усказалъ, ижъ за потребами нашыми г(о)*с*(по)д(а)ръскими и земъскими пильными, ачъ его м(и)л(о)*с*ть самъ на тотъ рокъ на то*й* справе не былъ. Однако жъ, де*й*, вра*д*никъ его м(и)л(о)*с*ти ощовъски*й* [...][29] на тотъ кгрунтъ доводы и весъ поступокъ правны*й* пере*д* вами оказати хотелъ, нижли, де*й*, вы часъ ему на то не взычыли. И жедалъ насъ панъ воевода виленьски*й*, абыхмо повторе вамъ тамъ для тое справы выехати росказали и на ачъ кольве на тому року завитомъ слушне тотъ кгру*нт* ку замъку нашому Слонимъскому на насъ, г(о)*с*(по)д(а)ра, черезъ ва*с* естъ отъеханъ.

Ведъ же мы, чынечы на жеданье пана воеводы виленьского прыказуемъ вамъ, ажъ бы есте оземшы ведомостьотъ его м(и)л(о)*с*ти, кого з руки своее на тую справу будеть мети вольно его м(и)л(о)*с*ти послати, порозумевшыся с тыми су*д*ями и часъ и рокъ на*з*начывшы, повторе тамъ на оны*й* кгрунтъ выехавшы, оного кгру*н*ту такъ яко чере*з* ва*с* ку замъку нашому Слонимъскому подали, з де*р*жанья нашого г(о)*с*(по)д(а)ръского не выпускаючы кграницъ положоны*х*, не казали, и копцовъ не роскопываючы, тую речъ поступкомъ правнымъ або обычаемъ е*д*нальнымъ сконъчыли, ничымъ не о*д*ступуючы росказанья и науки нашое, пе*р*во сего пры о*т*праве в(а)шо*й*. Кгды есте ку ограниченью тое пущы нашое Слонимъское сланы были вамъ даное, конъчено. А такъ тую речъ за теперешни*м* росказаньемъ нашымъ повторе тамъ зъехавшыся, постановите [Лист 337 об.] и сконъчыте, о томъ бы есте намъ ведати дали.

Писанъ у Ва*р*шаве ле*т*(а) Бо*ж*(его) наро*ж*(енья) 1568, м(е)*с*(я)ца сеньтебра 2 дня.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 266. – Л. 336 об.–337 об.

[29] У ркп. пропущено місце для написання імені урядника.

№6. 1569.01.20. – Люблін.

Оповеданье пана Мыщино через служебника его, ижъ тотъ служебникъ пильность чынилъ зъ с трема манъдатами его кор(олевской) м(и)л(о)сти отъ пана своего противъ суди и подсудку повету Луцкого о неслушное выдане позву на него Грыгорю и Василью Гулевичомъ о нижей описаные речы.

Лета Божс(его) нарожс(еня) 1569, м(е)с(я)ца генъвара 20 дня.

Г(о)с(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)сть и великий князь Жыкгимонтъ Август рачылъ [Лист 251 об.] росказати до книгъ своих г(о)с(по)д(а) ръскихъ канъцлярейскихъ записати.

Оповедалъ его королевъской м(и)л(о)сти умоцованый служебникъ державцы голъмейского пана Михайла Мышки Варковъского Матыс Кушевъский (підкреслено мною – *А. Б.*), ижъ, дей, прыпалъ рокъ сегодне, у четвергъ, даты, вышей описаное, м(е)с(я)ца генъвара двадцатого дня, панъ его пану Михайлу Мышце за манъдаты его королевъской м(и)л(о)сти на жалобу его, выдаными з розными особами, то естъ наперъвей за однымъ манъдатомъ з врадниками земъскими повету Луцького судею Гаврыломъ Бокеемъ, а с подсудкомъ княземъ Остафъемъ Соколинъскимъ о незаписане до книгъ судовых оповеданья его, которое, дей, онъ чынилъ перед ними противъ хоружого земли Волынъское Грыгоря, а войского володимерского Василья Федоровичовъ Гулевичовъ, ижъ они позвы з ураду земъского луцького на жалобу их до него о побранье маетности рухомое и о взятье именья Серниковъ брата их Михайла Гулевича, выданые неслушне и не водле права на имену его положыли, а року певного ку станью не назначыли, и о невызволенье черезъ оных врадниковъ земъскихъ пана Мышки с того позву яко неправного, такъ же о неслушное и не водлугъ статуту земъского за тыми позвы зданье его от нихъ за другим манъдатомъ с тыми самыми Гулевичами, вышей описаными, Грыгоръемъ и Васильемъ, о тую жъ речъ, вышей описаную, ижъ неслушное зданье на него за оными позвы своими от суду земского Луцкого одержали и о апелеванье его до короля его м(и)л(о)сти не дбаючы, о тое жъ его позывають. А за третимъ манъдатомъ з одным войскимъ володимерскимъ Васильемъ Гулевичомъ о неслушное и заочное черезъ Гулевича одержанье выроку его королевъское м(и)л(о)сти противъ пана Мышце около именья Цевова, и сказанье на немъ сумы п(е)незей за шкоды Гулевичовы, которыи собе быт именовал зъ совитостю чотырох тисечей двухсотъ пятьдесятъ и пяти копъ грошей.

Яко тые вси вышей помененые справы и жалобы пана Мышчыны [Лист 252] шырей, достаточне и меновите на манъдатехъ его королевъское м(и)л(о)сти описаные, доложоны суть. Ино тотъ служебникъ пана Мышчыи за моцъю зуполъною, от пана его ему на то даною, в той речы з оными особами, верху имены описаными, именемъ пана своего пана Мышки росправу прыняти хотячы (підкреслено мною – *А. Б.*), тую пильность свою на томъ року за манъдаты его королевъское м(и)л(о)сти прыпаломъ зъ стороны пана своего перед г(о)с(по)д(а)ремъ его м(и)л(о)стью оповедалъ. Нижли ижъ иные вси справы на суди вырокъ его королевъское м(и)л(о)сти прыпалые, з некоторых пильных а велико важных потреб земъских суть отрочоны, по прыеханью его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръскомъ отъ сель, с Коруны Польское, в границы тамошнего паньства его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръского Великого князьства Литовъского за чотыри недели, тогды и тые справы пана Мышчыны, вышей на манъдатех его королевъское м(и)л(о)сти меновите описаные, в той же моцы права и року яко на сесь час были прыпали, отложыти рачылъ на тотъ же час помененый по прыеханью своемъ г(о)с(по)д(а)ръскомъ отъ сель, с Коруны Польское, в границы Великого князьства Литовъского за чотыры недели.

А на сесь час только стание и пилность зъ стороны п(а)на Мышчыны на томъ року за манъдаты прыпаломъ з росказанья его королевъское м(и)л(о)сти для паменти до книгъ его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръских канцлярейскихъ записано.

Писанъ у Люблине.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 251–252.

№7. 1570.07.29. – Варшава.

Справа п(а)на Миколая Кишки Техановского(о) з Миколаем Кончою о неслушне одержане привилею на писарство земское вилкомирское и о невписане до декретов доводов прав его в справе с п(а)ны Остиками.

Лета Божего нароженя тисяча пятсотъ семъдесятого, м(е)с(я)ца июля двадцать девятого дня.

Г(о)с(по)д(а)рь король его м(и)л(о)сть и великий княз Жикгимонт Августъ з их м(и)л(о)стью паны радами своими польскими и литовскими тое справы прислухивати рачилъ. Жаловалъ панъ его м(и)л(о)сть панъ Миколай Кишка Техановский, воевода подляшъский, староста дорогицкий

через умоцованого своего (підкреслене мною – *А. Б.*) Мартина Менжиньского. Ижъ, дей, минулого шестьдесятъ девтого року дворанинъ [Лист 66] его кор(олевской) м(и)л(о)сти Миколай Кишка повету Вилькомирского на сейму Любельскомъ на оный прошлый посломъ оброну будучи и отъ них взявши нас в рокъ цый под ихъ печатьми чотырох особъ шляхтичовъ на вряд писарство земское до того повету Вилкомирского по зешъломъ писари тамошнемъ Станиславе Девялтовскомъ у Короне оселость просить, онъ заочъне речъ свою украсивши, оных електово на инъструкъцеи описаныхъ над право и статутъ земский и ку уближенью справедливости его м(и)л(о)сти на сторону опустивъши, не естъ ведома за якою причиною на тое писарство у его кор(олевской) м(и)л(о)сти привилей себе упросил, а потомъ на рокох судовых земских прошлых о Светомъ Михайле рымъского свята в року прошломъ шестьдесятъ девятомъ оного вся шляхъта повету Вилькомирского писаромъ в томъ повете исти не хотела, але онъ обецуючи имъ скоро по тых одных рокох судовыхъ инъшого писара земского до того повету своимъ накладомъ у его кор(олевской) м(и)л(о)сти подъ некоторыми певными обовязки зъеднати упросилъ их, жебы только на одные тые роки веръху описаные судовые писаромъ тамъ мети мелъ, а то ни для чого инъшого, только з воли воеводе мстиславскому, старосте браславскому пану Юрю, а дворанину его королевское м(и)л(о)сти пану Григорю Остикамъ для справы ихъ, которую оны за позваньемъ своимъ зъ его м(и)л(о)стью имене Вижуны и о речи рухомые, о листы и привилья, на которые на оных роцех мели. Яко жъ, дей, онъ на онъ часъ на тых рокох о Светомъ Михайле у Вилькомири в той справе его м(и)л(о)сти, которую з воеводою мстиславскимъ, старостою браславскимъ паномъ Юръемъ Остикомъ и, дей, паномъ его м(и)л(о)сти паномъ Григоръемъ Остикомъ […] шкоде его м(и)л(о)сти, а надъ право доводовъ артикуловъ правных зъ стороны его противъ паномъ Остикомъ у судьи земского вилькомирского чиненыхъ до книг писати и докладати не хотелъ по вычитанью суду и жалобы позву учиненого выписомъ кгродскимъ вилкомирскимъ [Лист 66 об.] позванья своего и року доводного.

И што зъ строны того Миколая Кончи умоцованый его река мовил, тыми словы поведил, ижъ на тотъ позовъ пану воеводе подляшскому отказывати не повиненъ, бо за границу Великого князтва Литовского 10 розделу четвертого арътыкулъ шестьдесятъ первый, в которомъ тако естъ описано, ижъ за границу якъ нихто никого позывати не мает, такъ и апелевати никому не вольно, а хотя бы и вызвали за границы литовские и земль того паньства, тогды г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)л(о)сть таких речей судити не маеть и на дворе своемъ г(о)с(по)д(а)рьскомъ не допустить отъправовати, а тотъ, который вызоветь сторону за границу, заплатити маеть вызваному дванадъцать рублей грошей. И поведилъ Романовский, кгды

жъ, де*й*, статутъ того боронить, абы нихто никого за границу не вызывалъ, просилъ, абы Конча отъ позву вольны*й* учиненъ былъ, а вина статутовая водлугъ того жъ а*р*тыкулу стороне, абы на пану воеводе по*д*ляшскомъ вызнана была. Зъ стороны пана воево*ды* по*д*ляшъского Межинъски на то такъ поведилъ, ижъ зле собе сторона ку помочи тотъ а*р*тыкулъ статутовы*й* приводить, кгды жъ тотъ а*р*тыкулъ не о позве*х*, але и апеляцыя*х* о*т* судовъ до короля его м(и)л(о)*с*ти естъ описано. И бралъ собе ку помочи ро*з*делу четве*р*того а*р*тыкулъ два*д*цать пе*р*вы*й*, в которомъ такъ написано, ижъ естли бы воеводове, старостове и де*р*жавцы поветовые з вря*д*ники своими замъковыми справедливости кому учинити не хотели або сами кому судомъ своимъ в справе*д*ливость его уближенье учинили, тогды таковы*й* вря*д* г(о)*с*(по)д(а)рьски*й* пере*д* его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*тью листомъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)рьскимъ позвы быти меть, а тожъ ся, де*й*, и о вря*ду* суду земъского розумееть. А кгды зъ строны о то межи собою споро чинили, его ко*р*(олевская) м(и)л(о)*с*ть намовивши ся в томъ с паны радами своими и прихиляючи ся до того выше*й* описано*г*(о) статуту сказати рачилъ, абы коли на позовъ отъказывалъ.

Ино зъ стороны Миколая Кончи Романовски*й* поведилъ, естъ по*з*ванъ, беручи […] статуту Великого кня*з*тва Лито*в*ско*г*о, што, де*й*, [Лист 67] панъ воевода по*д*ляшъски*й* менить на позве своемъ яко бы Конча, не будучи обраны*й*, на тотъ вря*д* писарски*й* вступилъ, ино онъ отъ братьи своее шля*х*ты повету Вилькоми*р*ского на тотъ вря*д* обранъ, и межы електы былъ вписанъ, и отъ короля его м(и)л(о)*с*ти на тотъ вря*д* преложонъ, и того листомъ дали ко*р*(ролю) его м(и)л(о)*с*ти по*д* печатью и с по*д*писью руки его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти. Справы пана Меня Сави*ц*кого, писаря его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти, старосты мельни*ц*кого, доводилъ и тотъ ли*ст* пере*д* его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*тью поклада*л*, в котоpо*м* описуеть, ижъ его ко*р*(олевская) м(и)л(о)*с*ть с ты*х* чотыро*х* електо*в* отъ повету Вилькоми*р*ского на вря*д* писа*р*ски*й* земъски*й* до короля его м(и)л(о)*с*ти посланы*х*, тому Миколаю Кончи тотъ врядъ писа*р*ство земское повету Вилькоми*р*ского дати рачилъ и просилъ, абы во*д*ле листу его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти захованъ былъ. На то зъ стороны пана воево*ды* по*д*ляшского Меж*и*нски*й* поведилъ, не досыть на томъ, ижъ на то*т* вря*д* листъ данину его королев*в*ское м(и)л(о)*с*ти покладаеть, которы*й* самъ собе не веда*т* якимъ способомъ упросилъ, потреба того естъ, абы листъ тое елекъцыи на тотъ вря*д* положилъ. А што поведило бы, и*ж* быти о*т* братьи своее шля*х*ты на то*т* вря*д* писа*р*ски*й* обрану, ино о*н* не былъ обранъ, бо шля*х*та тыхъ рокo*х*, кгды к намъ з листомъ короля его м(и)л(о)*с*ти приехалъ. Против судья оповедали и за писара его мети не хотели, ижъ о*н* на себе ли*ст* имъ сво*й* подъ заруками тисечью копъ грошe*й* далъ, обецуючи имъ на одного с ты*х* електовъ ли*ст* у короля его м(и)л(о)*с*ти управити, которого ижъ былъ его

рукою написа*н*, на тотъ часъ мети его не можеть, и за ты*м* же имъ листу своего да*ти* ему упросилъ онъ у листы, которая тамъ на тотъ ему была. Ижъ ему допустили на о*д*ны тые роки справы судовые писати, которому листу и обовя*з*ку своему в немъ описаному, кгды досыть не учинилъ и писаромъ на тотъ рокъ, на которы*й* ся имъ обовезалъ и его казалъ шля*х*тичу оного повету Вилькоми*р*ского Мате*й* Касимовичъ самъ о*т* себе и отъ всеи братьи шля*х*ты пове*т*у Вилькоми*р*ского в томъ ся [Лист 67 об.] у вряду его королевское м(и)л(о)*с*ти кгро*д*ского вилькоми*р*ского пере*д* Тимофеемъ Головнею, спра*в*цою де*р*жавы Вилькоми*р*ское, року шестьдесятъ девятого, м(е)*с*(я)ца ноября двана*д*цатого дня оповедалъ и тотъ выписъ передъ королемъ его м(и)л(о)*с*тью покладалъ таки*м* же обычаемъ перъво сего, то естъ року шестьдесятъ девято*г*(о), м(е)*с*(я)ца ноября одина*д*цатого дня. Зъ стороны его м(и)л(о)*с*ти пана воево*ды* подляшского ма*л*жонка его м(и)л(о)*с*ти пани Ба*р*бара Хо*д*кевичовна чере*з* служебника своего Павла Кго*д*ленского на то*м* же выше*й* описано*м* вряде вилькоми*р*скомъ, и тое жъ на ко*п*цу оповедала. И того такъ же выписъ покладалъ и поведи*л* Межи*н*ски*й*, ижъ по такомъ оповеданью Конча на себе престерегаючи, абы братьи свое*й* шляхте во*д*лугъ обовязку своего и листу имъ на себе даного у заклады не впалъ, инъшому писарови тотъ вра*д* пустилъ и просилъ, абы за такимъ доводомъ Конъча за необраного и неслушне на тотъ врадъ вступленого писара былъ дозна*л*. А то што ся чере*з* него справовало, хто бы на то не зезволялъ, яко панъ воевода подъляшски*й*, которы*й* при присезе его не былъ и на то не зезволялъ, абы у права моцы и месъца не мело.

На што Романовски*й* поведи*л*, што, де*й*, панъ воевода подляшъски*й* домогаеться, абы Конъча елекъцыю положилъ. Ино тая елекъцыя при канъцлере короля его м(и)л(о)*с*ти зостала, ани тежъ звыча*й* естъ, абы сторона у себе то ховати мела, досыть маеть на данине листе короля его м(и)л(о)*с*ти, которая светъчить, ижъ Конча на тотъ вра*д* писа*р*ски*й* за тою елекъцыею з ласки короля его м(и)л(о)*с*ти постановленъ. И тому тежъ и самъ панъ воевода подъля*ш*ски*й* при*з*наветь его быти писаромъ в томъ позве короля его м(и)л(о)*с*ти, которымъ су*д* земски*й* вилькоми*р*ски*й* Григо*р*я Миколаевича су*д*ю Ю*р*ю Дявилътовского, по*д*судъка и оного самого Конъчу писаромъ земскимъ повету Вилькоми*р*ского о тую жъ речъ позываючи, написалъ на остатокъ и листо*м* своимъ властнымъ затворенымъ с по*д*писью руки своее до Коньчи писанымъ, писаремъ его быти сознаваеть, бо писаромъ [Лист 68] его менуеть и на томъ враде по*з*доровляеть, которы*й* ли*ст* пере*д* его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*тью былъ читанъ.

А што, де*й*, береть собе ку помочи оповеданье оного шляхътича вилькоми*р*ского Матея Ма*р*тиновича, такъ же тежъ и служебника своего Павла Кгод*л*енского, ино то пану воеводе ку помочи ити не можеть, бо, де*й*,

то*т* Мате*й* Ма*р*тиновичъ в повете Ви*л*коми*р*скомъ не е*с*тъ оселы*й*, а естъ служебъникомъ его м(и)л(о)*с*ти, которы*й* змовившися з малъжонъкою его м(и)л(о)*с*ти з*е*неву его м(и)л(о)*с*ти. А не навести тое оповеданье чини*л*, а те*ж* тое оповеданье не заразомъ на тотъ часъ на роко*х* судовы*х*, але яко ся з даты ты*х* выписовъ показуеть добре по тому, то естъ ажъ по Светомъ Миха*й*ле в шести неделя*х* м(е)*с*(я)ца ноября одина*д*цатого дня учинено, а на роко*х* судовы*х*, кгды онъ вра*д*у своего писа*р*ского ме*ст*це заседалъ и присегу учини*л*. О томъ Микола*й* Павловичъ, <u>которы*й* ся умоцованымъ пана воеводы по*д*ляшъского</u> (підкреслене мною – *А. Б.*) быти менилъ, о то ничого не мови*л*, але яко не слушны*й* умоцованы*й* отъ права отъставенъ былъ, такъ ни отъ кого иного шля*х*ты того повету Вилькоми*р*ского о томъ не было на о*н* часъ заразомъ у суду мовено. Такъ же ся и су*д*у кгро*д*скому нею поведано и показати того не могуть, абы онъ о*т*ступивши листу короля его м(и)л(о)*с*ти на писа*р*ство собе даного, таки*й* записъ на себе шля*х*те повету Ви*л*коми*р*ского давати мелъ, и о вшемъ ся колькосотъ справъ судовы*х* земскихъ на ты*х* роце*х* за его справою о*т*правило. А тежъ не одинъ бы па*н* воевода, але вся шля*х*та кгды бы Кончу такового быти розумели, зара*з* бы ся проти*в* ему оповедати и тымъ врадомъ ему справовати не допустили. На остатокъ бы и королеви его м(и)л(о)*с*ти о томъ на се*й*мъ чере*з* послы свои дати знати мели. А кгды жъ ся то все на онъ часъ отъ стороны упустило, того тепе*р* доходити не можеть, и просилъ, абы Конча во*д*лугъ того листу данины его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти за властного писара узнанъ былъ.

Зъ <u>стороны пана воево*ды* по*д*ляшского умоцованый его поведи*л*</u> (підкреслене мною – *А. Б.*) , што, де*й*, Конча бере*т* собе ку помочи листъ пана воево*ды* подляшского до себе писаны*й*, в которомъ его писаромъ пишеть, ино, де*й*, его м(и)л(о)*с*ть […][Лист 68 об.], але яко о немъ слыша*л*, такъ его написалъ, а потомъ кгды се доведалъ, ижъ не обраны*й*, на тотъ вра*д* вступилъ, тогды ся противъ ему в томъ служебникъ его м(и)л(о)*с*ти Кгодле*н*ски*й* именемъ малъжо*н*ки его м(и)л(о)*с*ти на враде оповеда*л*. Такъ тежъ ижъ в томъ по*з*ве зъ судьею и по*д*съдъкомъ вилькоми*р*скимъ позываючи, его писаромъ написалъ, ино з ихъ врадовъ иначе*й* се и*х* не годило, о*д*но во*д*лугъ ихъ тытуловъ, яко ся Конче писаромъ быти менилъ написати, ведъ же о то все якъ они, ижъ неслушное нисправное противъ его м(и)л(о)*с*ти сказанье учинили, такъ и Конъча, ижъ не обранымъ писаромъ естъ, ту суть по*з*ваны и такими тытулы написаны. А што поведаеть яко бы тотъ земени*н* Мате*й* Ма*р*тиновичъ мелъ быти его м(и)л(о)*с*ти служебникомъ, ино не только, же бы мелъ быти его м(и)л(о)*с*ти служебникомъ, але его м(и)л(о)*с*ть того Матея и ни *з*нае*т*, а што тежъ собе бере*т* Конъча на помочъ, ижъ умоцованы*й* его м(и)л(о)*с*ти пана воеводы по*д*ляшъского Микола*й* Павловичъ на онъ часъ на роко*х* судовы*х* земскихъ врадови его писа*р*-

скому не ганилъ, для тое причины того учинити не могъ, же не только врадови его ганити, але тежъ и ку жа*д*ному поступку правному отъ враду не былъ припушчонъ такимъ же обычаемъ, штос обе береть ку помочи, ижъ за враду его писа*р*ского бе*з* жа*д*ного наганенья о колькосотъ справъ на тыхъ рока*х* судовы*х* отъправило, то, де*й*, было кожъдому з нихъ очевисто тамъ будучи, на себе при*й*мовати вольно, а хотя чому крывды нетъ жадное. А тежъ и для того се то стало, ведаючи, ижъ Конча шля*х*те вилькоми*р*ско*й* таковы*й* листъ, яко выше*й* поменило, на себе далъ. И то еще поведилъ, кгды жъ тутъ естъ су*д*я и по*д*судокъ земски*й* вилькоми*р*ски*й*, же бы отъ его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти ты таки были, по*д* ихъ присегою, которую на вра*д* сво*й* учинили. Естли же онъ естъ на писа*р*ство обра*н*, и естли тепе*р* на его местъцу инъши*й* писарокъ не естъ.

И с тыхъ всi*х* выше*й* мененых причинъ просилъ Межиньски*й*, абы Конча за такового, которы*й* не за елекъцыею на то*т* вра*д* [Лист 69] вступилъ, до него былъ. А зъ стороны Кончи умоцованы*й* тые жъ выше*й* спольные обороны мовилъ, ижъ о*т* шляхты естъ обранъ, абы, де*й*, тутъ былъ его м(и)л(о)*с*ть воевода виленьски*й*, тогды бы и его м(и)л(о)*с*ть опеку тутъ достаточную справу далъ. И такъ воевода по*д*ляшъски*й* если бы бы*л* на онъ часъ у права што зыскалъ, тогды бы ему тое тру*д*ности не задавалъ, але ижъ ему не поклали справы судовые поклали, для того тую трудность задаеть Кончи, и так, же умоцованы*й* Конъчинъ просилъ, абы во*д*лугъ листу его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти Конъча захованъ былъ.

Его ко*р*(олевская) м(и)л(о)*с*ть с паны радами ихъ м(и)л(о)*с*тью на тотъ ча*с* при его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти будучими тое мовы старосты жалобливе о*т*пору стороны позваное выслухавши и добре а достаточне ее вырозумевши, кгды жъ Конъча отъ пана воеводы подляшъского о то, ижъ онъ яко его м(и)л(о)*с*ть менить не обраны*м* будучи, на тотъ вра*д* писа*р*ски*й* вступилъ, а ку уближенью справе*д*ливости свето*й* и ку шкоде его м(и)л(о)*с*ти зъ стороны его противъ пановъ Остиковъ доводовъ и поступко*в* правныхъ у суду земского вилькомиръского чиненых, достаточне писати и докладати не хотелъ, а Конъча данино*й* его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти и причинами выше*й* поменеными ся боронил. К тому, ижъ ся показало, ижъ Конча посполъ з судомъ земскимъ вилькоми*р*скимъ в то*й* же справе пана воеводы подъляшъского с паномъ воеводою мстиславскимъ и братомъ его паномъ Григо*р*емъ Остикомъ позвалъ, с которое ся то пе*р*ве маеть оказать чимъ бы ся уложило праву его м(и)л(о)*с*ти пана воеводы по*д*ляшъского. Про то его королевская м(и)л(о)*с*ть ро*з*судку своего г(о)*с*(по)д(а)рьского в то*й* речи меж сторонами […] отложити рачилъ тую справу поспо*л* зъ су*д*ею и подсудъкомъ и насъ с тымъ за тымъ позвомъ, которымъ суть […] росправа до*й*деть. Але ижъ того позву рокъ неслушно-

го позыванья оказалъся и вызволилъ судъ земск*ий* ви*л*комиръск*ий* [… …][30] тотъ врадъ [Лист 69 об.] земъск*ий* судъ вилькоми*р*ск*ий* позвомъ росправу принять.

Такъ же на ономъ року и оного того вра*д*у своего Конча за тымъ же позво*м* с паном воеводою подляшъскимъ росправу приняти маеть. Што до книгъ его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти канъцлере*й*ск*их* естъ записано и выпи*с* с книгъ по*д* печатью его ко*р*(олевской) м(и)л(о)*с*ти обома сторонамъ данъ.

Писанъ у Варъшаве.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 269. – Л. 65 об.–69 об.

№8. 1571.07.28. – Варшава.

Злеценье моцы о*т* Фелиска жыда до права з Шна*й*деромъ Ю*р*комъ сыну его Саломону.

Лета Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1571, м(е)*с*(я)ца июля 28 дня.

Постановившыся очевисто на враде канъцляреи его королев*с*кое м(и)л(о)*с*ти Великого князъства Литовъского по*д*даны*й* г(о)*с*(по)д(а)ръск*ий* Фелискъ, жы*д* с Кракова, добровольне оповедалъ и вызнавалъ, ижъ, де*й*, што которое право маеть онъ мети пере*д* врадомъ ме*й*скимъ виленьскимъ з мещаниномъ виленьскимъ Ю*р*комъ Шна*й*деромъ о сребро свое чере*з* минцъ ми*с*тра виленьского небощыка Ю*р*ка беге*м* сапофелимъ менует невинъне часо*в* прошлы*х*, вжо о*т* колька летъ в него взятое. Ино, де*й*, онъ за инъшыми справами и потребами своими не могучы самъ для того права до Вильни ехати, злетилъ и поручилъ того права о*т* себе зъ Ю*р*комъ Шна*й*деромъ доводити и того с на*с* на немъ позыскова*ти* [Лист 421] <u>сыну своему Соломону, которому на то теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своимъ моцъ зуполную о*т* себе далъ на зыскъ и старту</u> (підкреслено мною – *А. Б.*).

Такъ ижъ што кольвекъ тотъ сынъ его Соломонъ с помененымъ Ю*р*комъ Шна*й*деромъ правомъ або еднаньемъ постановить, <u>на томъ вжо о*н* вечне перестати маеть</u> (підкреслено мною – *А. Б.*). И просилъ Фелискъ,

[30] У тексті через незадовільну якість не читається дві стрічки запису.

абы тое сознанье его до книгъ г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ канъцлярей*с*кихъ записано было. Што за прозбою его учынено.

Писанъ у Ва*р*шаве.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 420 об.–421.

№9. 1572.04.02. – Варшава.

Злеценье моцы до права о*т* Павла Станиславови*ча* Тетеръского Федору Евлашевъскому з воеводою и старостою меньскимъ пано*м* Гаврыло*м* Го*р*ностаемъ о неучыненье о*т*правы сумы п(е)н(я)зе*й*.

Лета Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1572, м(е)*с*(я)ца апрыля 2 дня.

Г(о)*с*(по)д(а)ръ король его м(и)л(о)*с*ть и великий кня*з* Жыкгимо*нт* Авгу*ст* рачылъ росказати до книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ канъцлярей*с*кихъ записати.

Постановившыся очевисто пере*д* его королев*в*скою м(и)л(о)*с*тью, дворенинъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръский Павелъ Станиславовичъ Тете*р*ский оповедалъ, ижъ, де*й*, што прыпозвалъ онъ по*з*вы [Лист 475] его королевъское м(и)л(о)*с*ти воеводу и старосту меньского, де*р*жавцу каменецького п(а)на Гаврыла Ивановича Го*р*ностая пере*д* на*с*, г(о)*с*(по)д(а)ра его м(и)л(о)*с*ть, ку праву о неучыненье отъправы сумы п(е)н(я)зе*й*, то естъ десети тисече*й* копъ грошей литовъскихъ и дво*х*сотъ золотыхъ польских на дворенине его королевъское м(и)л(о)*с*ти Анъдрею Врелевъскомъ отъ враду его м(и)л(о)*с*ти кгро*д*ского меньского за не досить учыненье описови его в розделенью име*н*я Све*р*женьского и нео*т*данье дво*х*сотъ золотых польских сказаныхъ, и невзя*т*е о*т* него на*д* право посполитое, о*т* тое сумы ему на Врелевъскомъ сказаное, черезъ пана воеводу меньского самого пересуду сто шестьдесятъ и о*с*мъ копъ грошей, чого о*н* всего якъ за нео*т*правеньемъ оное сумы презысканое, такъ и в пересуде о пятьсотъ копъ грошей собе шкоды менуеть. Што шырей на жалобе его в томъ позве естъ описано и доложоно.

А такъ Павелъ Тете*р*ский за иными пи*л*ными потребами своими на тотъ рокъ пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью становити и тое справы своее с паномъ воеводою меньскимъ доводити, не будучы доспешонъ, злетилъ и поручилъ то отъ себе прыетелю своему земенину короля его м(и)л(о)*с*ти Федору Евлашевъскому тое менованое справы своее за позвомъ пере*д* его королевъскою м(и)л(о)*с*тью пильновати с паномъ вое-

водою меньскимъ водле оного позву у права мовенье мети и сказанье судовое прыймовати (підкреслено мною – *А. Б.*). На што ему теперешнимъ очевистымъ сознаньемъ своим далъ отъ себе моцъ зуполъную на зыскъ и страту (підкреслено мною – *А. Б.*). И просилъ Тетерский, абы тое оповеданье и данье моцы черезъ него до права Евлашевъскому до книгъ его королевъское м(и)л(о)сти канъцлярейскихъ записано. Што за прозбою [Лист 475 об.] его вчынено, а Федору Евлашевъскому сесь выпис естъ дан.

Писанъ у Варшаве.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 474 об.–475 об.

№10. 1572.05.28. – Варшава.

Оповеданье умоцованого войского жомойтьского пана Себестыяна Ждана на йме Каспора Шымковича, иж чынилъ пильност ку усправедливеню за мандатом скарбномъ г(о)с(по)д(а)рьскомъ Ивану Зарецкому о недане п(е)н(я)зей на потребу кор(олев)скую.

Лета Божс(его) нарожс(еня) 1572, м(е)с(я)ца мая 28 дня.

Што позванъ est мандатом его королевское м(и)л(о)сти войский земли Жомойтьское, тивунъ волости Бирженянъское панъ Себестыянъ Миколаевич Жданъ королю его м(и)л(о)сти справы скарбного его м(и)л(о)сти г(о)с(по)д(а)ръского, державцы упитского, ключника и подключого виленского Ивана Семеновича Зарецького усправедливенью его королевъское м(и)л(о)сти о то, яко перво сего до него листъ г(о)с(по)д(а)ръский писанъ, абы на потребы короля его м(и)л(о)сти до рукъ скарбного шесть тисечей золотыхъ польскихъ дал, а их собе с платов г(о)с(по)д(а)ръских с тивунства своего выбралъ, альбо тежъ того тивунъства поступити не хотелъ. Яко шырей est описано на манъдате его королевъское м(и)л(о)сти, за которымъ, кгды прыпалъ рокъ ку станью Себестыяну Миколаевичу, зложоный теперешнег(о) м(е)с(я)ца мая четвертогонадцат дня у середу, тогды земенинъ г(о)с(по)д(а)ръский земли Жомойтьское Каспор Шымъковичъ за моцю зуполъною, от п(а)на войского на листе его ему даною, на тотъ самый рокъ сезде перед его королевскою м(и)л(о)стью ку праве постановившыся, ажъ до сего [Лист 488] дня пильност зъ стороны его чынилъ (підкреслено мною – *А. Б.*).

Нижли ижъ, де*й*, Заре*ц*ки*й*, котор*ый* тое речы во*д*ле манъдату и данья справы своее на пана во*й*ского попирати мелъ, самъ се*з*де не естъ и никого ку то*й* справе отъ себе з мо*ц*ю не прыслалъ (підкреслено мною – *А. Б.*), просилъ, абы тая пильно*ст* его для памети до книгъ его м(и)л(о)*с*ти г(о)*с*(по)д(а)ръскихъ канъцлярей*с*кихъ записано. Што за про*з*бою его учынено.

Писанъ у Ва*р*шаве.

Оригінал: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389. – Оп. 1. – Ед. хр. 268. – Л. 487 об.–488.

Andriy Blanutsa

«*U prava moviti i spravedlivosti dovoditi*»: the institute of protection in the 1560 - 1570-ies int the Grand Duchy of Lithuania

The article deals with the wide range of the questions connected with formation of institute of protection in the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – the GDL) in 1560 – 1570-ies. Institute of protection is a terminological designation of institute of protection in sources, competence of judicial officials under precepts of law of the grand duke, realization of norms of protection in jurisprudence on the example of land disputes between nobles and princes. It is proved that formation of institute of protection lasted long time with gradually increasing of the lawyers' powers in court practice, which were fixed in the Second Lithuanian Statute.

Documents of the Lithuanian Metrica are a valuable source for studying of institute of the legal profession in the GDL and on the Ukrainian lands in its structure. This institute was fixed by the Second Lithuanian Statute, but more broad application got from the middle of the 1560-ies, with the beginning of judicial reform in the GDL. The analyzed documents of the Lithuanian Metrica give the grounds to speak about that formation of institute of professional lawyers was in this period.

At the same time, functions of lawyers continue to carry out persons who didn't get the status of the professional lawyer. They are authorized to carry out legal action disposable or in certain case. Lawyers of the reformation period mostly were called «umotsovanny» in the sources and very seldom designated by the term «friend» [«priyatel»]. The term «procurator» which used for lawyers designation in the Second Lithuanian Statute wasn't applied during this period. It gained distribution in the later period and was widely used in district [«povet»] judicial documentation.

УДК 94(438+478)«16»

Валентин Константинов
Кишинев

ПОЛИТИКА РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ В ОТНОШЕНИИ МОЛДАВИИ В НАЧАЛЕ XVII ВЕКА

На початку XVII ст. ситуація для Молдавського князівства біла стабільною. Після 1611 р. розпочввся новий період в історії Модавського князівства – польсько-турецьке протистояння. Між 1612 і 1621 рр. військові зіткнення відбулись у 1612, 1615–1616, 1620 і 1621 рр. Ці дати слід доповнити 1617 р., коли польсько-турецькі війська були готові до протистояння, а також 1618 р., більш відомим як рік Оринінської битви, яка, не дивлячись на невизначеність, стала синонімом татарського набігу. Набіг стався після того, як татарські війська вночі обійшли розрізнені польскі табори, а потім грабували польські землі впродовж наступних тижнів.

Проте ми не повинні розглядати цей період лише як протистояння. Майже після кожного військового зіткнення, сторони переходили до переговорів, в яких молдавські господарі відігравали важливу роль посередників.

Ключові слова: Молдова, Польща, Отоманська Порта, протистояння, XVII ст.

В начале XVII в. ситуация для Молдавского княжества была стабильной. После 1611 г. начался новый период в истории Молдавского княжества – польско-турецкого противостояния. Между 1612 и 1621 гг. военные столкновения произошли в 1612, 1615–1616, 1620 и 1621 гг. Эти даты следует дополнить 1617 г., когда польско-турецкие войска были готовы к противостоянию, а также 1618 г., более известным как год Орынинской битвы, которая, не смотря на неопределенность, стала синонимом татарского набега. Этот набег случился после того, как татарские войска ночью обошли разрозненные польские лагеря, а потом грабили польские земли на протяжении последующих нескольких недель.

Однако мы не должны рассматривать это период только как противостояние. Почти после каждого военного столкновения, стороны переходили к переговорам, в которых молдавсике правители играли важную посредническую роль.

Ключевые слова: Молдавия, Польша, Отоманская Порта, противостояние, XVII в.

In the first years of the 17th century, the situation for the Moldavian principality was stable. After 1611, began a new period in the history of the Moldavian principality – the Polish-Turkish confrontation. Between 1612 and 1621 armed clashes occurred in 1612, 1615–1616, 1620 and 1621. These dates should be added and 1617 when the Polish Turkish troops were ready for confrontation, but in 1618, known more as the year of Orynin battle, which despite its

uncertainty became synonym of Tatar raid. This raid occurred after that Tatar troops bypassed Polish separated camps and looted Polish lands for next few weeks.

We should not consider only confrontation in this period. Almost every time after a military confrontation, the parties proceeded to negotiate in wich Moldavian rulers played an important mediating role.

Key words: Moldova, Poland, Ottoman Empire, confrontations, 17th century.

В конце XVI века в Дунайских княжествах вспыхнуло восстание против Османской Империи. В результате политических уступок со стороны турецких правителей в Молдавии была установлена система двойного польско-турецкого сюзеренитета[1]. В конце 1595 года на молдавский престол сел польский ставленник Еремия Могила, у которого был и польский индигенат[2]. Время правления Еремии Могилы с точностью можно определить как период наибольшего влияния Польши в Молдавии. Создание буферной зоны между Османской Империей и Речью Посполитой было очень важным для польского короля, особенно если в Молдавии правил поддерживающий польскую политику господарь. Однако эта система продлилась недолго. Первые проблемы появились в тот же момент, когда встал вопрос о правопреемнике Еремии Могилы. Уже в 1605 году у польского короля появились сведения о плохом здоровье Еремии Могилы. Именно тогда встал вопрос о правопреемнике[3]. По условиям договора 1598 года в Молдавии на место Еремии должен был сесть его сын Константин[4]. Проблема, однако, заключалась в том, что в 1605 году Константин был слишком маленьким для того, чтобы править такой страной как Молдавия. Новое посольство в Константинополь оговорило эти проблемы и сразу же после смерти Еремии Могилы на его место сел его брат Симион[5]. Как установлено, его правление началось на следую-

[1] О польской политике того времени см.: *Milewski D.* A campaign of the great hetman Jan Zamoyski in Moldavia (1595) // «Codrul Cosminului». – XVIII. – 2012. – № 2. – С. 261–286; *Constantinov V.* Mołdawia w stosunkach międzynarodowych w końcu XVI i na początku XVII wieku // «Rzeczypospolita wobec Orientu w epoce nowożytnej», pod red. Dariusza Milewskiego. – Zabrze, 2011. – S. 10–21.

[2] О сути и предоставлении польского индигената см.: *Wdowiszewski Z.* Regesty przywilejów indygenatu w Polsce (1519–1793). – Buenos-Aires-Paryż, 1971.

[3] *Ciobanu V.* Politica at diplomatie on secolul al XVII-lea. Юnrile Romane on raporturile polono-otomano-habsburgice (1601–1634). – Bucuresti, Editura Academiei, 1994. – S. 35–36; Idem. Succesiunea domneasca a Movileatilor – un litigiu politic international // «Anuarul Institutului de Istorie an Arheologie «A. D. Xenopol» din Iatia – XXV (1988). – S. 281–291.

[4] *Kołodziejczyk D.* Ottoman-polish diplomatic relations (15th–18th century) / An annotated Edition of'Ahdnames and Other Documents. – Brill, Leiden, Boston, Këln, 2000. – P. 313–323.

[5] Именно в том году в Молдавию и Константинополь был послан Станислав Витовский с тем, чтобы обговорить возможность того, чтобы вместо еще очень молодого Кон-

щий же день после смерти своего брата[6]. В свою очередь и он не правил слишком долго. В сентябре 1607 года он внезапно умирает. Существовало предположение, что его отравили, а за всем этим стояла невестка, бывшая жена его брата – Елизавета Могила[7]. В этот конкретный момент уже сыновья обеих братьев, Еремии и Симиона, по земскому праву имели право на наследственность престола. Война, в которой участвовали сторонники обоих двоюродных братьев, закончилась после вторжения воинского контингента Стефана Потоцкого победой партии, которая поддерживала Константина Могилу[8]. И хотя казалось, что все беды остались позади, тем более, что противник Константина, и в то же время его двоюродный брат Михаил, вскоре умер, все же новая дестабилизация ситуации состоялась в 1611 году[9].

Тогда в дунайских княжествах вспыхнул новый политический конфликт. Трансильванский князь Габриел Баторий сместил с престола Валахии Раду Шербана, ставленника Габсбургов, который нашел убежище в Молдавии. Не смотря на турецкие предостережения не оказывать поддержку смещенному господарю[10], Константин Могила не только поддержал Раду Шербана, но и активно участвовал в военных действиях того года. Поэтому решение турок сместить молдавского господаря вполне объяснимы.

В конце 1611 года начинается новый этап в турецко-польских отношениях. Увы, новый исторический этап не был похож на предыдущий, конца 1595 г. Если тогда Османская Империя была вовлечена в продолжительный конфликт с Империей Габсбургов, то в 1611 году в этом регионе была относительная тишина, хотя действия трансильванского князя могли нарушить покой. Со своей стороны, в это время Речь Посполитая была вовлечена в продолжительный конфликт с Москвой и не могла сосредоточить свое внимание на проблемы в Молдавии. Новый молдавский

стантина на молдавский престол сел брат уже больного Еремии, Симион Могила. Копия инструкций Витовскому в Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Teki Naruszewicza, sygn. 9 (1587–1612), f. 152–155 v.

[6] *Caproєu I.* Structuri fiscale et administrative ontr-un catastif moldovenesc de visterie din 1606 // «Anuarul Institutului de Istorie «A. D. Xenopol» din Iatia. – XXX (1993). – S. 256–257, nota 12.

[7] *Costin M.* Letopiseaul Orrii Moldoveion. Idem, Opere, editie critica P. P. Panaitescu, Bucuresti, 1958. – P. 57.

[8] *Costin M.* Letopiseaul Orrii Moldovei... – P. 57.

[9] Об создавшейся ситуации в 1611 г. см. нашу статью: Despre tractatul lui Radu Mihnea cu oraeul Bratov din 12 septembrie 1611 // «Ioan Neculce – Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei» – Iati (serie nour). – IV–VII (1998–2001). – P. 107–123.

[10] *Iorga N.* Studii at documente. – vol. IV. – P. XC.

господарь, Штефан Томша II как ответ на оказание помощи изгнанному господарю совершил несколько набегов на приграничные Молдавии польские территории, а также и на Каменец[11].

Турецкие власти надеялись на то, что между новым господарем и польскими правителями воцарится мир. Таким образом, в первой половине 1612 года турецкий султан,[12] равно как и великий визирь,[13] послали несколько писем с объяснениями их действий конца 1611 года, когда был смещен польский ставленник. В свою очередь в Польше смещение молдавского господаря было воспринято не как действие против молодого молдавского господаря, а как действие против самой Речи Посполитой[14].

Интересно как действовал в создавшейся ситуации польский король и его приближение. С одной стороны речь шла об интересах Речи Посполитой, однако с другой стороны участие приближения короля в действиях 1612 года скрывалось по дипломатическим причинам. Все нужно было поставить на счет зятя Изабелы Могилы, матери Константина, которого турки сместили с престола Стефана Потоцкого, который руководил военной кампанией по возвращению престола для польских ставленников[15]. Эта кампания закончилась битвой при Сасовом Роге, где польское войско было разбито на голову. Дело в том, что именно в тоже время турки готовили военную кампанию против трансильванского князя Габриела Батори, смутителя спокойствия 1611 года, из-за которого турки чуть не потеряли свое влияние на севере Дуная. Когда турки узнали о начале кампании по восстановлению Могил на молдавский престол, они просто направили приготовленное войско против поляков, таким образом, предрешив исход битвы[16]. Победа над своими противниками дала возможность Штефану Томше начать новые репрессии против польских земель, в которых ему активно помогали татарские отряды[17]. Только к началу октября 1612 года

---

[11] Bibl. Czart. Teki Naruszewicza, T. 107 (1612), nr. 2; Hurmuzaki, IV/2, nr. CCCXLVI, стр. 332.

[12] *Corfus I.* Documente privitoare la istoria Romuniei culese din arhivele polone, sec. XVII. – Bucureєti, Ed. Academiei, 1983. – XVII. – P. 82, nr. 34.

[13] *Corfus I.* XVII. – P. 77–81, nr.33.

[14] *Piasecki P*. Kronika. – Krakow, 1870. – P. 250–251.

[15] Эту позицию польского двора объяснил Дариуш Скорупа: *Skorupa D*. Stosunki polsko-tatarskie 1595–1623. – Warszawa, 2004. – P. 169–170.

[16] *Constantinov V.* The political and military realities Nothward Danube in 1612 // «Studia z dziejyw stosunków z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku». – Zabrze-Tarnowskie Góry, 2013. – P. 148–162.

[17] WAP Kraków, Archiwum Sanguszków, Ms. Nr.75, tom 2, стр.21–23; *Гаркавец А*. Кыпчакское письменное наследие. Том I.: Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Alma-Ata, 2002. – С. 1069.

противоборствующим сторонам удалось договориться и заключить договор[18].

И хотя этот договор и был заключен, противоборство перешло на дипломатический уровень. Все гонцы и послы в Стамбуле требовали смещения Томшы с престола, а в свою очередь молдавский господарь делал все возможное для того, чтобы отношения не наладились, тем более, что он знал о всех этих польских требованиях.

В последующих годах обострение в польско-турецких отношениях произошло равным образом и из-за того, что казаки после конца великой московской смуты вернулись в Запорожье, а татары продолжили, но уже с новой силой регулярные набеги на польские земли, подпитанные и турецкими рекомендациями, как ответ на казацкие набеги. Турецкие вельможи не видели ничего назойливого в том, что татары совершают набеги на польские территории[19]. С их точки зрения набеги могли прекратиться только после того, как Речь Посполитая послала бы татарам соответствующие подарки. Попытки остановить набеги казаков и татар не увенчались успехом. Каждая из сторон укоряла другого в нежелании сохранять мир, тогда, как и казаки и татары без всяких помех совершали набеги на территории своих противников.

Молдавский господарь волей неволей был включен в эти противоречия, тем более, что набеги на польские земли очень часто в это время происходили с молдавской территории[20]. В свою очередь политическая система Речи Посполитой позволяла отдельным приграничным магнатам проводить собственные военные действия в Молдавии. Другое дело, имели ли они на то разрешение от польского короля. Король использовал эту противоречивую систему в своих целях. Если военные походы были бы удачными, то он мог бы приписать себе успех операции. В случае неудачных кампаний приграничных магнатов он мог отмежеваться от их действий. Так стало в 1612 г. после того, как военная экспедиция, организованная с целью вернуть на господарский престол Константина Мо-

---

[18] Hurmuzaki, supliment II, vol.II, nr.CXC, стр. 369–371, на основе одной копии из Biblioteka Jagiellocska, Nr.102, fila 464. В AGAD, Archiuwum Radziwiiiyw, dz.II, nr.575 другая копия.

[19] Эти набеги имели большую роль в стабильности молдавского господаря. О том как они воздействовали на ситуацию Молдавии см.: *Constantinov V.* Impactul incursiunilor cazacilor at tartarilor asupra relatiilor dintre Stefan II Tomta at polonezi // «Buletin scaintific al tinerilor istorici». Materialele conferintei scainютfice internationale anuale a tinerilor cercetrtori. – Serie Nour, I (VI). – 2012. – P. 55–61.

[20] О количестве татарских набегов и о путях через которые они перебирались в Польшу см: *Horn M.* Chronologia i zasiąg najazdów Tatarskich na ziemie Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600–647 // Studia i Materiaiły do Historii Wojskowości. – VIII (1962). – Cz.1. – S. 3–71.

гилу, кончилась полным поражением польского корпуса. Так случилось и осенью 1615 года, когда другие два зятя той же Елизаветы Могилы, Михал Вишневецкий и Самуэль Корецкий организовали новый поход с той же целью – вернуть Могилам молдавский престол. Тогда у амбициозной домны оставались еще два сына, которые вполне могли бы побороться за молдавский престол[21].

В целом молдавская кампания конца 1615 – первой половины 1616 года ничего, кроме ожесточения противоречий между Речью Посполитой и Османской Империи не принесла. В конце концов, недвусмысленно польский король, равно как и польный гетман Жолкиевский, отказались поддержать польский корпус, находящийся в Молдавии, и его судьба была предрешена[22]. Летом 1616 года при Драгшанах состоялась битва, в которой турки одержали победу[23]. Самуэль Корецкий попал в плен[24], а Вишневецкий умер несколько месяцев ранее при невыясненных обстоятельствах. Сыновья амбициозной домны были вынуждены принять ислам, равно как и их мать. Таким образом, этот момент стал концом правительствующего дома Еремии Могилы.

Оставались, однако, представители другой ветви Могил – сыновья Симиона Могилы: Габриэль, Иоан и Петр – будущий митрополит. Польские правители сначала поддерживали на господарский престол Габриэля Могилу[25], а когда турки наотрез отказались дать ему Молдавию, согласились с кандидатурой Раду Михни, который до того времени правил в Валахии, начиная с 1611 года. В данном случае для поляков было важно то, что сместили так ненавистного им Томшу.

Правление нового господаря, между 1616–1619 годами, было очень трудным. Именно на его правление приходится наиболее сильные набеги татар на территорию Речи Посполитой, которые держали в большинстве своем свой путь через Молдавию. В то же время желание турок обуздать казаков летом 1617 года привели к мобилизации польской армии. Договор в Буше/Яруге, который был заключен при посредничестве молдавского

---

[21] *Constantinov V.* Batolia de la Dragnani din vara anului 1616 at conjunctura diplomatica on jurul acesteia // Revista de Istorie a Moldovei. – 2013. – № 2. – P. 8–18.

[22] Польский сейм который начинал свою работу 27 апреля, между другими проблемами обсуждал и молдавскую. А в открытии работ сейма польский канцлер Крыски не двузначно обратил внимание на трудную ситуацию в которой оказалась Речь Посполита: *Hurmuzaki*, supliment II, vol. I, стр. 399–414, nr. CCV.

[23] *Charles J.* Istoria scurta at adeverata a celor mai memorabile lucruri ontamplate on tulburarile din urme ale Moldovei // Ilarian P. Tesauru de monumente istorice pentru Romania. – Tom. II. – Bucuresti, 1863. – P. 74–77.

[24] Откуда чудом спасся.

[25] Был приближенным Станислава Жолкевского.

господаря[26], стал, скорее всего, перемирием, чем полноценным договором между двумя государствами. Следующий год, 1618 г., известен, прежде всего, событиями, которые произошли при Орынине, когда татарские орды, минув ночью польскую армию, сильно разорили прилегающие земли Речи Посполитой[27].

Невозможность предотвратить татарские набеги в Польшу стала главным мотивом смещения Радула Михни в начале 1619 года, когда польский посол потребовал от Османской Порты другого господаря[28]. Это потом, когда между Радулом Михней и поляками будут хорошие отношения, северные соседи Молдавии будут утверждать, что были им довольны всегда[29], хотя факты говорят все таки о другом.

Новое правление в Молдавии Гашпара Грациани было принято поляками одобрительно[30]. Еще в 1616 году он содействовал освобождению из турецкой неволи Стефана Потоцкого[31]. Был знаком польским политическим кругам еще и по содействии оказанному в ходе австрийско-османских переговоров по продлению мира между ними заключенного в 1606 году[32].

С самого начала Грациани предпринял действенные шаги по налаживанию отношений между крымскими татарами и поляками. Нужно признать, что уже в это время для предотвращения татарских набегов были установлены принципы выплаты поляками подарков татарам, а в их определении новый молдавский господарь сыграл важную роль. Другое дело, хотели ли поляки сами платить подарки татарам. В любом случае, подарки так и не были посланы татарам, что имело свои последствия в действиях, которые происходили в этом регионе в последующие года. 1619 год в общем был спокойным и стороны надеялись на установление мира

---

[26] *Kołodziejczyk D.* Ottoman-polish diplomatic relations (15th-18th Century), An annotated Edition of'Ahdnames and Other Documents…. – Brill, Leiden, Boston, Këln, 2000. – P. 345–353.

[27] О том как Орынинский инцидент предрешил судьбу первого правления в Молдавии Раду Михни см.: *Constantinov V.* Conjunctura internationale on jurul confruntarii de la Orynin din anul 1618 at consecinaele ei pentru Gara Moldovei // «Miscelania historica in honorem Professoris Marcel-Dumitru Ciuca septuagenarii», editerunt Cristian Luca, Claudiu Neagoe, Marius Padurarue – Brtila-Piteati, 2013. – P. 239–252.

[28] *Piasecki…* – P. 274–275.

[29] См. реляцию Серебковича: AGAD, Libri Legationum Nr. 30, стр. 43–46.

[30] Pisma Stanisiawa Żołkiewskiego, wydał A. Bielowski. – Lwów, 1961. – S. 356.

[31] *Iorga N.* Iorga N. «Doamna lui Ieremia vodr» // «Analele Academiei Romane. Memoriale Sectiunii Istorice». – Seria II. – Tom XXXII (1910). – №. XXXIX. – S. 1069.

[32] Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei at Marii Romaneєa, vol. IX (1614–1636), Acte єi scrisori, publicate de Andrei Veress, Bucuresti, Editura Cartea Romaneasca. – 1936. – P. 48, nr.40.

между собой[33]. Однако, предложенные поляками условия казакам, которые должны были остановить казацкие набеги на турецкие территории, в принципе были ими отвергнуты, а их гетман, П. Сагайдачный, смещен с занимаемой должности, а на его место был избран Яцко Бородавка. Это привело к усилению набегов казаков на турецкие территории с одной стороны, ну а с другой – поставило под знаком вопроса все усилия молдавского господаря по установлению мира в регионе. Турецкие власти, в свою очередь, уже не делали ставку на Грациани и особенно не старались поддержать мир в регионе.

Решение о смещении Гашпара Грациани имело совсем неожиданные последствия. Предпосылок для смещения тоже хватало. Турецким властям было хорошо известно то, что молдавский господарь стоит на стороне Польши в создавшейся ситуации. К этому еще добавилось и то, что между Грациани и трансильванским князем Габриэлем Бетлемом были враждебные отношения из-за перехваченных писем князя, отправленные татарскому хану и перенаправленными польским властям[34]. Поляки использовали эти письма в своей дипломатической борьбе против трансильванского князя, которого подозревали в заговоре против христианских стран с целью укрепления османского влияния в Центральной Европе, но и расширения их владений в том же регионе. Реакция трансильванского князя была очень сильной. Он даже арестовал молдавских послов, посланные Грациани, для того, чтобы наладить испорченные отношения[35]. Уже в середине 1620 года польско-османские переговоры зашли в тупик, а польский посол Отфиновский покинул Истамбул без того, чтобы достигнуть какого-нибудь результата. Без ожидаемого результата закончилось и польское посольство в Крым, где польский посол был арестован и был выпущен только через несколько лет. В создавшейся ситуации смещение Гашпара Грациани выглядело нормальным последствием, как событий последних лет, так и неудачей усилий молдавского господаря в налаживании отношений между Османской Империей и Речи Посполитой.

То, что последовало, было оценено в польской историографии с особенно большим пристрастием. Тогда в 1620 году польская армия потерпела сокрушительное поражение[36]. Последовала Хотинская битва в 1621 году, которая закончилась неопределенно. И хотя каждая сторона утверж-

---

[33] О роли Грациани в стабилизации и улучшении отношений между поляками и турками в 1619 году см.: *Majewski R.* Cecora rok 1620. – Warszawa, 1970. – S. 26–33.

[34] *Piasecki...* – S. 279; *Costin.* – S. 67

[35] Moldova on epoca feudalismului. – Vol. I, alcatuitori P. G. Dmitriev, D. M. Dragnev, E. M. Russev, P. V. Sovetov, Cisinau. – 1961. – P. 369–370, № 164.

[36] Несомненно самой важной работой относитель Цецорской битвы являяется: *Majewski R.* Cecora rok 1620. – Warszawa, 1970.

дала, что именно она являлась победителем[37], в реальности вещи выглядели совсем иначе. Турки претендовали на годовую дань и даже дали понять полякам, что они заключили договор именно потому, что поляки якобы согласились на выплату дани[38].

В конце концов, когда польские послы наотрез отказались согласиться с выплатой годовой дани, турки пошли на встречу и договор все-таки был заключен К. Збаражским[39], а новый посол К. Серебкович изменил невыгодные статьи в польско-турецком договоре[40].

Таким образом, если в первых годах XVII века ситуация для молдавского княжества была стабильной, то после 1611 года начинался новый период в истории молдавского княжества – польско-турецкого противостояния. Между 1612 и 1621 гг. военные столкновения происходили в 1612, 1615–1616, 1620, 1621 гг. К этим датам нужно еще добавить и 1617 год, когда польские и турецкие войска были готовы к противостоянию, и 1618 год, известный более как год Орынинской битвы, которая, несмотря на свою неопределенность, стала синонимом татарского набега, произошедшего после того, как татарские войска ночью обошли польские разрозненные лагеря и грабили польские земли последующие несколько недель.

И все-таки, было бы неправильно видеть в этом периоде только противостояние. Почти что каждый раз после очередного периода военных действий стороны переходили к переговорам, а молдавские господари играли важную посредническую роль в этих переговорах.

Valentin Konstantinov

The policy of Poland against Moldova at the beggining of the 17th century

At the end of the 16th century, in 1594, in the Romanian Principalities outside the Carpathians broke a rebellion against the Ottoman Empire. As a result of this compromise reached between the Poles and Turks, in Moldova was established a system of dual suzerainty, Polish and Ottoman. In late 1595, on the throne of the Principality of Moldova came Ieremia Movilă, which also had the

[37] *Kołodziejczyk D.* Tratatul de la Hotin – un exemplu de diplomatie premodernr // «Revista de Istorie a Moldovei». – 2004. – P. 20–25.

[38] О ходе хотинских переговоров, в которых бывший и будущий молдавский господарь Раду Михня сыграл большую роль: Pamiętniki o wyprawie chocimskiej r. 1621, z rękopisów współczesnych i druków mniej znanych zebrał Legota Pauli. – Kraków, 1853 – S. 165–166.

[39] О посольстве К. Збаражкого см.: *Twardowski S.* Przeważna legacyja, Jasnie Oświeconego Księcia Krzysztofa Zbaraskiego / wyd. krytyczne oprac. Roman Krzywy. – Warszawa 2000.

[40] AGAD. – Libri Legationum Nr. 30. – fila 43–46.

quality of being Polish citizen, which meant at least a significant anterior period of his family's relationship with the Polish socio-political society. His reign marks the maximum of the Polish influence in Moldova. Creating a buffer zone between the Ottoman Empire and Rzeczpospolita was very important for the Polish king and for this he sustained to come on the throne of Moldavia a person fully faithful to the Polish interests.

However, the system did not last long. The first problems arose when it came to question the problem of the successor of Ieremia Movilă. Very recently, in 1605, the Polish king discovered that the health of Ieremia Movilă is shaky and it raised the problem of decision upon his successor on the throne of Moldova.

According to the conditions of the Polish-Ottoman Treaty 1598, after Ieremia should come to the throne his eldest son, Constantin. The problem was that in 1605, Constantin was still a minor, so he could not make political decisions, especially in Moldova, a country with internal and external difficulties. New Polish envoys to Constantinople, clarified the situation and, immediately after the death of Ieremia, his brother, Simion succeeded. As has been established, his reign began the very next day after the disappearance of the former ruler. In turn, Simion Movilă didn't reign for a long time. In September 1607, he died unexpectedly and there was the assumption that he had been poisoned by his sister-in-law, Elisabeta Movilă, the widow of Ieremia. At that time, the sons of both brothers, of Jeremiah and of Simion, had the right, according to the law of the earth, to rule the country. The war between the supporters of the cousins' groups ended after the intervention of Stefan Potocki, with the victory of the supporters of Constantin Movilă, the son of Ieremia. Although it seemed that nothing will jeopardize the stability in Moldova, Gabriel Báthory's actions, in early 1611, had to throw again the entire Romanian space into a new phase of instability.

In the first years of the XVII century, the situation for the Moldavian principality was stable. After 1611, began a new period in the history of the Moldavian principality - the Polish-Turkish confrontation. Between 1612 and 1621 armed clashes occurred in 1612, 1615–1616, 1620, 1621. These dates should be added and 1617 when the Polish Turkish troops were ready for confrontation, but in 1618 known more as the year of Orynin battle which despite its uncertainty became synonym of Tatar raid occurred after hours Tatar troops bypassed Polish disparate camps and looted Polish lands next few weeks.

We not must to see in this period only confrontation. Almost every time after a military confrontation, the parties proceeded to negotiate and Moldavian rulers played an important mediating role in these negotiations.

УДК 94(438)«1648»

Олександр Юга
Кам'янець-Подільський

СТАВЛЕННЯ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ ДО РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1648 РОКУ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

У статті робиться спроба розкрити ставлення політиків Великого князівства Литовського щодо спочатку козацького повстання 1648 р. на Запорожжі, а в подальшому розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби, а також простежити розбіжності в позиціях власне коронної та литовської еліти.

Ключові слова: Річ Посполита, Велике князівство Литовське, козацька Україна, еліта, «українська проблема».

В статье делается попытка раскрыть отношение политиков Великого княжества Литовского относительно сначала казацкого восстания в 1648 г. на Запорожье, а в дальнейшем развертывание на украинских землях национально-освободительной борьбы, а также проследить расхождения в позициях собственно коронной и литовской элиты.

Ключевые слова: Речь Посполитая, Великое княжество Литовское, казацкая Украина, элита, «украинская проблема».

The article reveals the politicians' attitude of the Grand Duchy of Lithuania to the first Cossacks uprising in 1648 in Zaporizhia, and further deployment of Ukrainian lands into the national liberation struggle, as well as it traces the differences in the positions of the actual Crown and Lithuanian elites.

Key words: Rich Pospolita, the Grand Duchy of Lithuania, Cossack Ukraine, elite, «Ukrainian problem».

Попри вагомі здобутки вітчизняної історичної науки у дослідженні різних аспектів української революції XVII ст., поза увагою дослідників продовжує залишатися ряд проблем, пов'язаних з висвітленням позиції еліти Речі Посполитої, зокрема її литовської частини, у розв'язанні «української проблеми».

Відзначимо, що з початком в 1648 р. козацького повстання на Запорожжі в середовищі еліти Речі Посполитої активізували діяльність прихильники двох напрямів політики щодо повсталих – радикального та

поміркованого, які почали виокремлюватися ще з кінця XVI ст.[1]. Прихильники першого відстоювали необхідність силової розправи з повстанцями, а другого – пропонували врегулювання конфлікту шляхом переговорів та незначних поступок. Причому, позиція поміркованої частини коронних політиків станом на початок 1648 р. була зумовлена планами короля Владислава IV підготовки війни проти Туреччини, до якої планувалося залучити козацтво. Відтак, вони не вбачали в лютневому козацькому виступу загрози для Речі Посполитої, пов'язуючи його з підготовкою до чорноморської виправи. Натомість, еліта Великого князівства Литовського не могла пояснювати заворушення козацтва підготовкою до чорноморської виправи, оскільки їй були відомі рішення сейму 1646 р. про заборону підготовки війни проти Туреччини та залучення до неї козацтва. Проте, представники власне литовської політичної еліти нічого не знали про те, що король після 1646 р. не відмовився від задуму «турецької війни» і таємно продовжував працювати над пошуком підтримки козацтва. Зокрема, вперше про це литовський канцлер А. С. Радзивілл дізнався аж в середині травня під час перебування у Варшаві (йому про це розповів Є. Оссолінський)[2] . Відтак, постає питання – як поставилися литовські політики щодо спочатку козацького повстання на Запорожжі, а в подальшому розгортання на українських землях національно-визвольної боротьби?

В польській історіографії відзначається, що інформацію про вибух козацького повстання у Великому князівстві Литовському сприйняли без особливого занепокоєння. Причому, пояснюється це тим, що до 1648 р. вже відбувалися козацькі заворушення, відтак, події на Запорожжі не були чимось надзвичайним[3]. Знову ж таки, на початку червня литовський підканцлер Л. Сапіга отримав інформацію про поразки коронних військ на Жовтих Водах та під Корсунем[4], яка також була сприйнята, порівняно з Короною, спокійно, а перемоги повстанців пояснювалися невдалими діями коронних гетьманів. Як відзначив литовський надвірний маршалок Антоній Ян Тишкевич, «які гетьмани, така справа»[5]. Таке зауважен-

---

[1] Archiwum domu Radziwillow // Scriptores rerum polonicarum. – Kraków, 1885. – T. 8. – S. 115; Listy Stanislawa Zolkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 74.

[2] *Romański R.* Wojny kozackie. – Warszawa: Bellona, 2012. – S. 24–25.

[3] *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006. – S. 15; *Wisner* H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania 1648 roku od smierci Władysława IV do elekcji Jana Kazimierza // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2000. – S. 182.

[4] *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – К., 2012. – Т. 1 (1648–1649 рр.). – С. 49–50.

[5] Цит. за: *Wisner H.* Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 182.

ня дозволяє припустити, що литовці відмежовували себе від конфлікту Корони з козацтвом. Попри це виникає запитання, таке пояснення означало визнання представниками литовської еліти доцільності застосування збройного методу вгамування повсталого козацтва чи, навпаки, критику надмірно жорсткої політики Корони щодо козацтва, яка і спричинила повстання? Чи можливо існували ще якісь причини на перший погляд байдужого ставлення литовців до козацького повстання?

Пояснення цього, на наш погляд, необхідно шукати ще в Люблінській унії 1569 р. Справа в тому, що після її укладення українські землі, які входили до складу Великого князівства Литовського, перейшли під владу власне Корони. Відтак, у сприйнятті литовської владної верхівки, разом з ними Корона успадковувала й усі клопоти, пов'язані з питаннями утримання приєднаних територій у належному порядку (покорі). Скажімо, укладення Б. Хмельницьким навесні союзницького договору з Кримським ханством також не викликало занепокоєння в Литві, адже впродовж другої половини XVI – першої половини XVII ст. литовці вважали, що убезпечення південного кордону від татарських набігів було завданням власне коронного війська[6]. Наприкінці XVI ст. окремі литовські сеймики не погоджувалися на сплату Литвою татарам упоминків, аргументуючи свій спротив тим, що від 1569 р. це був обов'язок Корони[7].

Таким чином, допоки козацьке повстання не стосувалося безпосередньо теренів Великого князівства Литовського, доти його політична еліта не переймалася необхідністю його придушення. Навіть якщо б таке бажання з'явилося, воно не мало шансів на практичну реалізацію, адже Литва не мала у розпорядженні власного постійного війська – в разі необхідності ведення воєнних дій на підставі рішень сейму або віленської конвокації щоразу створювалася нова армія, яка в мирний час розпускалася[8]. Проте, впродовж перебігу весною козацького повстання сейм у Речі Посполитій не скликався, відтак рішення про формування литовського війська не могло бути прийняте, хоча, з позиції литовської еліти воно поки що було й не потрібне.

Натомість, відомість про смерть 20 травня короля викликала загальну тривогу. В даному випадку литовська еліта побоювалася, що важким становищем Речі Посполитої в період безкоролів'я можуть скористатися

[6] *Biernacki W.* Op. cit. – S. 45.

[7] *Opaliński E.* Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587–1652. – Warszawa, 1995. – S. 91.

[8] *Wisner H.* Wojsko litewskie pierwszej połowy XVII wieku // Studia i materiały do historii wojskowości. – T. XIX. – Cz. 1. – S. 69; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 45–46.

Швеція та Московська держава, розпочавши наступ на литовські землі[9]. Так, ще в день смерті короля Я. Радзивілл в листі до смоленського воєводи Єжи Кароля Глебовича вказував на необхідність готуватися до оборони, оскільки «сусід (Московська держава – *О. Ю.*) не пропустить тієї оказії (смерті короля – *О. Ю.*)»[10]. Відтак, литовський польний гетьман звернувся до сенаторів з проханням надати дозвіл на формування необхідного війська[11]. Тобто, як тільки но з'явилася потенційна загроза для Литви, представники її еліти відразу активізувалися. І це було цілком зрозуміло, адже якщо вгамування повсталого козацтва було проблемою Корони, то питання гарантування безпеки з боку Московської держави перебували уже в компетенції власне Великого князівства Литовського. Проте, як бачимо, необхідність мобілізації військових сил зумовлювалася не розгортанням повстання на українських землях, а можливою небезпекою з боку Швеції та Москви. Чим пояснюється така нейтральність представників литовської еліти щодо українських подій? Чи можна тут задовольнитися, в якості причини такого стану справ, лише територіальною віддаленістю козацької України? Як відзначають дослідники, Литва в плані можливості втручання в українські справи, зокрема підтримки коронних військ, була нейтралізована діяльністю Б. Хмельницького, спрямованою на розгортання на теренах князівства внутрішніх «хлопських бунтів»[12]. Водночас зауважується, що литовський фронт мав для українського гетьмана другорядне значення, більше того, він прагнув уникнути конфлікту з Литвою. Натомість основна мета «козацьких диверсійних акцій» полягала в тому, щоб, створивши атмосферу загрози для Литви, не допустити її військового втручання на українські терени й унеможливити співпрацю з Короною[13]. Таку думку поділяють і сучасні українські дослідники[14].

З іншої сторони, представники литовської еліти, зокрема гетьман Я. Кішка та польний гетьман Я. Радзивілл самі не поспішали з мобілізацією – це залежало від конкретних дій з боку Московської держави. Тим

---

[9] *Radziwill A.S.* Pamiętnik o dziejach w Polsce, 1647 – 1656. – Warszawa, 1980. – T. 3. – S. 77.

[10] *Wisner* H. Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 183.

[11] *Radziwill A. S.* Pamiętnik... – T. 3. – S. 96–97; *Wisner H.* Janusz Radziwill 1612–1655, wojewoda wilenski, hetman wielki litewski. – Warszawa, 2000. – S. 91–96.

[12] *Kochowski W.* Historya panowania Jana Kazimierza. – Poznan, 1840. – T. 1. – S. 51.

[13] *Wisner H.* Działalność wojskowa Janusza Radziwiłła, 1648–1655 // Rocznik Białostocki. – 1976. – T. XIII. – S. 66.

[14] *Степанков В.* Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. 1. – С. 89–96.

більше не йшлося про допомогу коронному війську у придушенні козацького повстання, що було зумовлено проблемою підпорядкування військових сил Польсько-Литовської держави. Справа в тому, що згідно конституції 1589 р. «Про гетьманську владу» у випадку необхідності співпраці між коронними і литовськими військами, керівництво ними мало зосереджуватися у руках литовського гетьмана. Оскільки великий литовський гетьман Януш Кішка, будучи на той час хворим, практично усунувся від військових справ, Я. Радзивіл сподівався, що керівництво об'єднаним військом перейде до нього[15]. Тим часом коронним урядом у червні (під час варшавської наради сенаторів з канцлером) було прийнято рішення про обрання для керівництва військовими силами Речі Посполитої трьох реґіментарів, які повинні були перебрати на себе повноваження коронних гетьманів М. Потоцького та М. Калиновського, котрі перебували в полоні. Водночас литовське військо за розпорядженням уряду мало вирушити в Україну[16].

Проте, оскільки сподівання Я. Радзивілла не справдилися, він заборонив литовським жовнірам переходити під командування призначених коронних реґіментарів[17], що послаблювало військовий потенціал Речі Посполитої. Його невдоволення можна зрозуміти, адже навіть у випадку скликання посполитого рушення, яким повинен був розпоряджатися король, у випадку Литви монарх реально не керував ним (хіба що особисто перебував в обозі). Насправді фактичним керівником був литовський гетьман, а в разі його відсутності з різних причин (зокрема хвороби) – литовський польний гетьман[18]. У випадку ж літа 1648 р. навіть за відсутності в державі короля, перебування в полоні коронних керманичів війська та хвороби литовського гетьмана Я. Кішки, Я. Радзивілла обійшли увагою. Князь О. Сангушко в листі від 21 червня до литовського підканцлера К. Л. Сапіги з приводу вищеописаних подій відзначав: «замість двох втрачених гетьманів нам дано трьох, оминувши панів гетьманів Великого князівства Литовського, котрих у разі відсутності коронних вождів вживали проти ворогів Корони для початку і завершення воєн»[19]. Водночас автор листа висловлював побажання, «щоб литовський народ (в особі його державних керівників – *О. Ю.*) був інакше трактований у примаса

[15] *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 16.

[16] *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – 2-е вид., доп., перероб. – К.: Либідь, 1995. – С. 113–114.

[17] *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 16–17; *Wójcik Z.* Wojny kozackie w dawnej Polsce. – Kraków, 1989. – S. 66.

[18] *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 47.

[19] *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни… – С. 64.

королівства…, бо якщо коронні є одним тілом (державним) з Великим князівством Литовським, то шкода було б забувати про праву руку і принижувати вождів В. кн. Литовського»[20].

Щодо «одного державного тіла» Речі Посполитої вважаємо, що не варто ідеалізувати політичних відносин між власне Великим князівством Литовським та Короною, адже не слід забувати, що в 1569 р. тогочасна литовська еліта пішла на об'єднання з Короною не від доброго життя, а під тиском обставин – відчуваючи власну беззахисність перед Московською державою. Мали місце і територіальні суперечності, адже правляча литовська еліта в другій половині XVI ст. неодноразово піднімала питання повернення до складу князівства Волині та Київщини[21]. Загалом, після 1569 р. Литва та її керманичі намагалися відстоювати політичну рівноправність з Короною[22]. Відтак, після смерті в травні 1648 р. короля Я. Радзивілл основні зусилля спрямував на зміцнення політичних позицій Литви в цілому та власних зокрема. Українські ж події (допоки вони напряму не зачіпали Литви) його цікавили в контексті їх впливу на послаблення позицій власне Корони, особливо з початком безкоролів'я, та намаганнями зосередити владу на теренах князівства у власних руках. Тим більше, що через хворобу литовський гетьман Я. Кішка не брав активної участі в політичному житті. Як відзначають окремі польські дослідники, Я. Радзивілл намагався будь-що добитися скликання віленської конвокації (генеральний литовський з'їзд, який був скасований Люблінською унією), що збільшувало б політичну самостійність Литви, а відповідно і вплив самого гетьмана. Назване зібрання навіть мало повноваження звертатися від імені князівства до сусідніх держав[23]. Водночас в середовищі литовської еліти не було єдності щодо необхідності скликання конвокації – Сапіги негативно ставилися до цього, оскільки непокоїлися, що в умовах безкоролів'я це могло збільшити політичний вплив Я. Радзивілла[24].

Таким чином, до літа політична еліта Великого князівства Литовського практично відмежувалася від подій на українських землях. В джерелах простежується занепокоєння лише мобілізаційними заходами Москов-

[20] Там само. – С. 65.

[21] *Mazur K.* W stronę integracji z Koroną. Sejmiki Wołynia i Ukrainy w latach 1569–1648. – Warszawa: Neriton, 2006. – S. 258–259.

[22] *Błaszczyk G.* Współczesne spojrzenie na stosunki polsko-litewskie w latach 1569–1795 // Rzeczpospolita w XVI–XVIII wieku. Państwo czy wspólnota? – Toruń, 2007. – S. 85, 91.

[23] *Wisner H.* Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 183.

[24] Op. cit. – S. 185.

ської держави та сумніви щодо намірів Швеції[25], натомість даних, які б засвідчували стурбованість чисельністю повсталого козацтва не має.

З кінця червня ситуація змінюється. Це було спричинено насамперед діями козацького полковника П. Головацького, який зі сторони Чернігівського воєводства перейшов кордон Великого князівства Литовського і захопив Бихів[26]. Литва безпосередньо зіткнулася з «бунтівним козацтвом», до якого почало приєднуватися місцеве населення[27]. Саме з цього часу, як засвідчують джерела, литовці починають перейматися "повстанням всієї України»[28]. Водночас, простежується розуміння литовською шляхтою зв'язку дій козацтва з заворушеннями місцевого поспільства. Так, за словами шляхтича Владислава Єжі Халецького, які стосувалися подій початку липня, "не тільки козаки самі повстали в Україні, але й тут (в Литві – *О. Ю.*) скрізь закликають добровольців на війну, посилають універсали, бунтують селянство»[29]. Отже, литовці безпосередньо відчули небезпеку з боку повсталого козацтва, а відтак почали уважніше придивлятися до його дій. Характерно, що литовська шляхта не сподівалася такого розвитку подій «аж в цих краях, котрі вважали досить спокійними»[30]. Необхідно зауважити, що оскільки постійної армії у Литві не було, то придушення заворушень на теренах князівства стало справою приватних хоругв тих магнатів, яким безпосередньо загрожували повстанські загони[31].

Не вдаючись до характеристики перебігу військових сутичок литовців з козацтвом та власним повсталим поспільством відзначимо, що розмах національно-визвольної боротьби на теренах козацької України влітку почав викликати у литовської еліти відчуття стурбованості за долю всієї Речі Посполитої (справа підвищення політичної ваги князівства в структурі державного організму Речі Посполитої в умовах розгортання повстань на литовських теренах починає відходити на другий план). Проте, вважаємо, що недостатньо пояснювати посилення інтересу литовців до українських подій лише заходами Б. Хмельницького щодо організації повстань на теренах князівства. Тим більше, що гетьман робив це вкрай обережно, щоб не викликати різкого невдоволення владних кіл Литви й не налаштовувати їх проти козацької України. Відтак припускаємо, що були й інші причини. Зокрема цілком можливо, що ще після смерті ко-

---

[25] *Radziwill A. S.* Pamiętnik… – T. 3. – S. 77.

[26] *Степанков В.* Велике князівство Литовське… – С. 90; *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 18.

[27] *Radziwill A. S.* Pamiętnik... – T. 3. – S. 83.

[28] *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни… – С. 77.

[29] Там само. – С. 79.

[30] Там само.

[31] *Biernacki W.* Powstanie Chmielnickiego... – S. 20–21.

роля, під час спільних з коронними урядовцями нарад наприкінці травня, присутні на них литовські політики[32] могли дізнатися про результати весняних переговорів з Б. Хмельницьким, зокрема про наміри гетьмана «створити нове князівство», а Київ проголосити «своєю столицею», про що до Варшави повідомляв брацлавський воєвода А. Кисіль[33]. Відтак, коли наприкінці червня Литва безпосередньо зіткнулася з козацькими загонами Б. Хмельницького, знаючи від коронних політиків про його задуми, її еліту це не могло не стурбувати. Адже у випадку успішної реалізації планів українського гетьмана, ситуацією могла скористатися Московська держава, здійснивши наступ на литовські землі. У сприйнятті литовських політиків ситуація для втручання Москви дійсно виглядала сприятливою: Корона послаблена в результаті травневих поразок, завданих повсталим козацтвом, а Литва була паралізована повстаннями поспільства. Відзначимо, що такі побоювання були аж ніяк не безпідставні, адже вже на початку червня Б. Хмельницький закликав царя Олексія Михайловича здійснити наступ на Річ Посполиту[34]. В разі реалізації такого сценарію удар на себе прийняла б саме Литва.

Отже, порушена проблема ставлення еліти Великого князівства Литовського до розгортання національно-визвольної боротьби на теренах козацької України в 1648 р., особливо в його першій половині, не знайшла розв'язання в українській історіографії, що засвідчує необхідність її подальшого глибокого наукового аналізу. Як видно з вищевикладеного матеріалу, до кінця червня 1648 р. правляча верхівка Литви не переймалася українськими подіями, аж поки їх вплив не проявив себе на теренах князівства у вигляді повстань поспільства. Водночас, не дуже віриться, що за тривалий період з лютого до кінця червня перебіг подій на українських землях, підконтрольних Короні, не знаходив жодних відгуків у представників власне литовської еліти. Сподіваємося, пошук нових джерел допоможе глибше розкрити дану проблему.

---

[32] *Wisner H.* Janusz Radziwiłł wobec wybuchu powstania... – S. 183.

[33] ВУсР. – Т. II. – С. 28.

[34] ВУсР. – Т. II. – С. 32–33.

Oleksandr Yuga

The attitude of the Lithuanian elite to deploying of the national liberation struggle in Ukraine in the first part of 1648: formulation of the problem

This research work appears primarily to deal with the Lithuanian elite's attitude to Cossack uprising in the beginning of 1648. In particular it is noted that unlike the crown politicians who explained Cossacks' continuous preparation as the Black Sea campaign, the elite of the Grand Duchy of Lithuania could not thus explain the actions of Cossacks, as they knew the decision of the Seim (Parliament) in 1646 banning the preparation to the war against Turkey and the Cossacks' involvement in it. However, representatives of the Lithuanian political elite actually did not know that the King after 1646 did not abandon the plan «Turkish war» and secretly continued to work hard to find the support of Cossacks.

The Grand Duchy of Lithuania did not take much concern regarding to the information about explosion of Cossacks' rebellion, the explanation for this perception, in author's opinion, should be traced back in the Union of Lublin in 1569. According to its conclusion Ukrainian lands being the part of the Grand Duchy of Lithuania came actually under the rule of The Crown. Therefore, the perception of the Lithuanian ruling elite was the following within inherited lands The Crown had the hassle associated with maintenance issues to keep territories in the correct order (obedience). Thus political elite did not care a necessity of their suppression until the Cossacks' uprisings did not apply directly to the territories of the Grand Duchy of Lithuania. Moreover, after the King's death in May 1648, Lithuanian political elite were interested in Ukrainian events in the context of their impact on the weakening of The Crown of its own; they attempted to concentrate the power in the territory principality within their own hands.

Since late June the situation had changed, as Lithuania directly confronted with the «rebellious Cossacks», they began to join the local population. It was the very time, as sources confirm, when Lithuanians began to worry about «rebellion all over Ukraine».

УДК 340.15 «1651»

Андрій Гурбик
Київ

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕТЬМАНАТ ТА ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ У ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ 1651 р.: ДРУГА ЛОЄВСЬКА БИТВА

У статті проаналізовано передумови та початок вторгнення військ ВКЛ в Україну в 1651 р. Розглянуто перебіг та наслідки Другої Лоєвської битви між армією Я. Радзивілла та українськими військами полковника М. Небаби.

Ключові слова: вторгнення, армія, битва, Український Гетьманат, Велике князівство Литовське.

В статье проанализированы предпосылки и начало вторжения войск ВКЛ в Украину в 1651 г. Рассмотрены ход и последствия Второй Лоевской битвы между армией Я.Радзивилла и украинскими войсками полковника М. Небабы.

Ключевые слова: вторжение, армия, битва, Украинский Гетманат, Великое княжество Литовское.

The article analyzes the background and start on invasion in Ukraine in 1651. Considered the course and aftermath of the battle Loyevskoyi between the army Ya. Radzyvilla and Ukrainian army colonel M. Nebaby.

Key words: invasion, army, battle, Ukrainian Hetmanate, the Grand Duchy of Lithuania.

Досить актуальним напрямком розвитку вітчизняних історичних досліджень залишається не лише зясування суті й перебігу козацько-селянської боротьби на білоруських теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) у контексті розвитку Української революції середини XVII ст., але й детальне відтворення цілісої картини воєнного протистояння Українського гетьманату та ВКЛ, які загалом потребують подальшого вивчення як на концептуальному так і на фактологічному рівнях. Адже перші перемоги армії Б. Хмельницького та процес творення Української козацької держави справили помітний вплив на суспільні настрої та викликали масове покозачення білорусько-українського населення півдня ВКЛ (переважно селянства, міщан та частково православної шляхти). Український Гетьманат в ході Визвольної війни постійно у своїй політиці приділяв значну увагу білоруському напрямку, зосереджуючи на порубіжжі чималі військові сили навіть у найдраматичніші моменти ві-

йни (приміром в час Берестецької кампанії влітку 1651 р.). В ході українських визвольних змагань Білорусь все більше входила в орбіту геополітичих інтересів Гетьманату, а на її території поширилися козацький адміністративно-соціальний устрій та присуд, що в подальшому призвело до протистояння з Москвою.

Білоруський контекст зовнішньої політики Українського Гетьманату 50-х років XVII ст. набув в історіографії самостійного звучання вже в працях істориків XIX ст. – початку XX ст.[1] Хоча в польській історіографії, починаючи від часу появи праць Е. Котлубая, боротьба білоруського населення ВКЛ часто розглядался в контексті концепції «домової війни» в Речі Посполитій. В рядянській історіографії зазначена проблематика розроблялася за рахунок залучення широкого кола архівних джерел з одного боку, хоча в жорстких заідеологізованих офіційних рамках, які передбачали не всебічне дослідження проблеми, а обгрунтування наперед заданих пропагандистських тез[2].

Тому враховуючи необхідність повного дослідження всього комплексу проблем пов'язаних із впливом Української визвольної війни середини XVII ст. на білоруський етнос (встановлення чіткої послідовності військово-політичних подій, визначення передумов та перебігу українсько-російського протистояння в Білорусі, поширення козацького устрою й покозачення білорусів тощо) в сучасній українській історіографії, починаючи з 90-х років XX ст., в цьому напрямку ведеться значна науково-пошукова робота. Причому дослідження проводиться як в руслі загального переосмислення історичних подій в Україні середини XVII ст. так, власне, і в контексті їхнього широкого впливу на білоруські тере-

---

[1] *Терлецький О.* Козаки на Білій Русі в роках 1654–1656 // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – Львів, 1896. – Т. 14. – С. 1–30; *Смирнов Я. И.* Князь Януш Радзивилл и его Киевский поход 1651 г. // Труды Х111 археологического сьезда в Екатеринославе, 1905 г. – Екатеринослав, 1908; *Липинський В.* Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII – ім. ст. – К; Відень, 1920. – С. 220–254.

[2] *Марченко М.* Боротьба Росії і Польщі за Україну (1654–1664 рр.). – К., 1941; *Мальцев А. Н.* Боевое содружество русского, украинского и белорусского народов в борьбе за освобождение Украины и Белоруссии (1654–1655 рр.) // Воссоединение Украины с Россией 1654–1954. – Сборник статей. – М., 1954. – С. 264–306; *Казаченко А. И.* Борьба украинского народа за воссоединение с Россией. – М., 1954; *Похилевич Д. Л.* Белорусское казачество // Наук. зап. Львівського держ. ун-ту: сер. іст. – Львів, 1957. – Т.43; *Игнатенко А. П.* Борьба белорусского народа за воссоединение с Россией (втор. пол. XVII–XVIII вв.). – Минск, 1974; *Мальцев А. Н.* Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М. 1974; *Абецедарский Л. С.* Белоруссия и Россия: Очерки русско-белорусских связей второй половины XVI–XVIII вв. – Минск, 1978; Белоруссия в Эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. – Т. 2. – Минск, 1960.

ни ВКЛ, військово-політична боротьба на яких вже навіть висвітлюється не відокремлено, а як цілісне явище із подіями Української революції XVII ст. (зважаючи на широке представлення українського етносу на поліськокому українсько-білоруському порубіжні)[3].

Водночас, задекларована проблематика тією чи іншою мірою постійно перебуває у полі зору сучасних польських, російських та власне білоруських дослідників[4].

---

[3] *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. – К., 1992; *Їхня ж.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення; *Їхня ж.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К., 1995; *Горобець В. М.* Білорусь козацька. Полковник І. Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655–1659). – К., 1998. – 98 с.; *Його ж.* Проблема політичного підпорядкування Південно-Східної Білорусі як вузол українсько-російських суперечностей // Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою. – К., 2001. – С. 151–177; *Його ж.* Проблеми збереження козацької займанщини на білоруських землях у стосунках з Варшавою та Москвою (вересень 1658 – грудень 1659 р.) // Там само. – С. 210–220; *Федорук Я.* Переговори Речі Посполитої з Москвою і укладання Віленського миру (1654–1656) // Переяславська рада 1654 року (історіографія та дослідження). – К., 2003. – С. 796–861; *Смолій В. А.*, *Степанков В. С.* Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657) // Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 107–162; *Горобець В.М.* Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: вплив суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесів // Ук р. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 16–47; *Гурбик А. О.* Київський полковник Антон Жданович // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3–4; *Його ж.* Українська армія у війні коаліційних сил проти Речі Посполитої (1656–1657) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К., 2000. – Вип. 7. – С. 69–78; *Його ж.* Українсько-російські військово-політичні відносини в період Раднотської системи (1656–1657 рр.) // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Ф. П. Шевченка. – Т. 2. – К., 2004. – С. 205–232; *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: досягнення сучасної історіографії та історіографічні завдання // Регіональні проблеми української історії: Збірник наукових праць. − Умань: ПП Жовтий, 2009. – Вип. 2. – С. 79–101; *Кривошея В.* Козацька еліта Гетьманщини: монографія. − К. : ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. − 452 с.; *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) // Україна і Велике Князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей II Міжнародної наукової конференції, присвяченої 75-річчю Інституту історії України Національної академії наук України / 22 – 24 вересня 2011 р. Кам'янець-Подільський. – К., 2011. – С. 56–59. *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К., 2013. – Т. 2. – С. 153–161.

[4] *Rachuba A.* Wilno pod okupacją moskiewską w latach 1655-1661. – Lithuania, 2 (11), 1994; *Wójcik Z.* Jan Kazimierz Waza. – Wroclaw, Warszawa, Kraków, 1997; *Kossarzecki K.* Działalność wojskowa pułkownika Iwana Nieczaja na Białorusi w latach 1657–1659 // Україна в Центрально-Східній Європі – Вип. 5. – К., 2005. – С. 359–391; *Serczyk W. A.* Na płonącej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny 1648–1651. Warszawa, 1998; *Biernacki W.*

Саме надважливість для історичної долі України подій літа 1651 р. обумовлювала раніше і нині визначає їхню наукову актуальність. Оскільки в той час внаслідок важкої Берестецької битви (18–30 червня 1651 р.)[5] та захоплення Києва військам ВКЛ під командуванням Я. Радзивілла (25 липня 1651 р.) в умовах розпорошеності козацьких сил та наступу із заходу величезної польської армії, постало питання про саме виживання Української козацької держави. Але коли Берестецькій битві приділялась значна увага, то бої на українсько-білоруському порубіжжі та оборона Києва, які відбувалися практично синхронно з Берестецькими подіями, були змальовані не так повно. Тому сьогодні на часі систематизація усіх джерельних відомостей (архівних та опублікованих) по темі дослідження, адже останні, часто-густо були розпорошені у різнорідних виданнях джерел та монографічних дослідженнях Досить важливим джерелом для вивчення дипломатичних взаємовідносин та воєнного протистояння Українського гетьманату й ВКЛ у перші періоди Української революції 1648–1676 рр. є так званий табірний / канцелярський щоденник польного литовського гетьмана Януша Радзивілла, який в даний період відігравав

Powstanie Chmielnickiego: Dzialania wojenne na Litwie w latach 1648–1649. – Zabrze, 2006; *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа: (1655–1657 гг.). Документы, исследование. – М., 1994; История внешней политики России конец XV–XVII вв. (От свержения ордынского ига до Северной войны). – Отв. ред. Г. А. Санин. – М., 1999; Русская и украинская дипломатия в Евразии: 50-е годы XVII века. – М., 2000; *Сагановіч Г. М.* Войска Вялікага княства Літоўскага ў XVI–XVII ст. Мн.,1994; *Сагановіч Г.* Невядомая вайна: 1654–1657. – Мн., 1995; *Чаропка С. А.* Казацка-сялянская вайна на Палессі ўлетку 1648 года // Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2005. – № 2 (29). – С. 138–141; *Чаропка С. А.* Гістарыяграфія Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. на Беларусі // Извест. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2006. – № 2 (35). – С. 37–44; *Чаропка С.А.* Наступствы Казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. для Беларусі (дэмаграфічны і гаспадарчы аспекты) // Изв. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины . – 2008. – № 4 (49). – С. 17–25; *Чаропка С. А.* Спробы афармлення казацкіх палкоў на Беларусі ў сярэдзіне XVII ст. // Изв. Гом. гос. ун-та им. Ф. Скорины. – 2008. – № 4 (49). – С. 59–63; *Чаропка С. А.* Знешнепалітычнае становішча ВКЛ напярэдадні Казацка-сялянскай вайны. // Менталитет славян и интеграционные процессы: история и современность, перспективы: Материалы V Международной научной конференции (Гомель, 24–25 мая 2007 г.) – Гомель. ГГТУ им. П.О. Сухого, 2007 г. – С. 120–123; *Чаропка С. А.* Казацка-сялянская вайна 1648–1651 гадоў на Беларусі: некаторыя вынікі даследавання // Известия Гомельского государственного университета им. Ф. Скорины. 2009, № 4. – С. 92–96; *Чаропка С.* Палескі паход Януша Радзівіла 1649 г. // Бел. гіст. часопіс. – 2011. – № 1. – С. 15–22; *Чаропка С.* Палесьсе ў полымі войнаў сярэдзіны XVII ст. // ARCHE. – 2011. – №3 (102). – С. 235–269; *Чаропка С. А.* Спробы рэанімацыі казацка-сялянскай вайны ў Беларусі вясной-летам 1651 г. // Науч. труды Респ. инст-та высш. школы: Историч. и психолого-педагогич. науки. сб. науч. статей. Вып. 11. В 2 ч. Ч.1. – Минск: РИВШ, 2011. – С. 293–298.

[5] Датування у статті подається за юліанським (старим) стилем. Ррізниця між останнім та григоріанським (новим) для ХУІІ ст. становить 10 діб.

провідну роль у командуванні литовським військом (за номінального великого гетьмана литовського Януша Кишки (1646–1653)). Основні події вказаного щоденника охоплюють цілісні й фрагментарні частини майже трирічного історичного періоду (від червня 1649 й до лютого 1652 року) і є безцінним джерелом з даної тематики. Дослідження цього унікального літопису подій розпочалося ще в 70-х роках XX ст., коли польський професор Т. Василевський віднайшов щоденник у варшавському Архіві головному актів давніх (АГАДі). Подальша дослідницька робота над цією неповторною історичною пам'яткою була продовжена такими авторитетними вченими як Ф. Сисин, Г. Віснер, М. Нагельський, В. Степанков, Ю. Мицик[6] і триває й надалі у наш час.

Тому досить актуальним є систематизація всього наявного матеріалу й детальний розгляд комплексу проблем щодо форсування підрозділами Я. Радзивілла Дніпра і Сожа, Другої Лоєвської битви та просування військ ВКЛ на півночі України у напрямі Любеча, Чернігова й Києва влітку 1651 р.

На кінець зими – початок весни 1651 р. склалося досить загрозливе становище на північних кордонах України. В даний період литовський воєначальник Семен Павша[7] сповіщав у ставку свого гетьмана про пере-

---

[6] *Nagielski M.* Janusz Radziwiłł hetman polny litewski w świetle diariusza kancelaryjnego z lat 1649–1652 // Radziwiłłowie. Obrazy literackie, biografie, świadectwa historyczne / red. K. Stępnika. – Lublin, 2003. – S. 305–316; *Nagielski M.* Diariusze Radziwiłłowskie w zbiorach działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych // Miscellanea Historico- Archivistica. – Nr. 13. –2002. – S. 35–50; *Мицик Ю. А.* Полковник Ілля Голота і битва під Загалєм 1649 р. // На службі Кліо. Збірник наукових праць на пошану Любомира Винара з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. – Київ-Нью-Йорк-Париж-Львів. – 2000. – С. 176–189; *Його ж.* Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 // УІЖ. – 2001. – № 1. – С. 134–147; *Його ж.* Національно-визвольна війна українського народу 1648–1658 рр. на Сіверщині очима полонених повстанців // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 3–26; *Його ж.* Із табірного щоденника князя Януша Радзивілла // УІЖ. – 2007. – № 4. – С. 183–198; *Його ж.* Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 р р. // Гісторыя Лоеускай зямли. Факты. Каментарыі. – Гомель, 2006. – С. 30–34; *Його ж.* Битва під Лоєвом 1649 р. // Гісторыя Лоеускай зямли. Факты. Каментарыі. – Гомель, 2006. – С. 34–43.

[7] Павша Семен Ян (?–1655) походив із мозирської православної шляхти. Був воєначальником ВКЛ, командував хоругвою (150 вершників), брав участь у Першій Лоєвській битві 1649 р. У подальшому командував полком (у 1651 р. отримав звання ротмістра), який захищав від українських військ мозирську ділянку кордону ВКЛ, обороняв бабичську переправу на Прип'яті. У червні 1651 р. на чолі 8 хоругв (в тому числі 3 драгунських) перейшов кордон і розпочав наступ на Україну. Отримавши на Овруччині кілька перемог, в кінці літа обєднався із загонами стольника ВКЛ Вінцента Госевського та брав участь у поході на Київ. Активний учасник бойових дій на території ВКЛ впродовж 1653–1655 рр. За деякими відомостями, загинув на Берестейщині у сутичках із козацькими загонами

дислокацію з Чернігова в район Любеча трьох українських полків під командою Мартина Небаби, Матвія Гладкого та Прокопа Шумейка. Тоді ж, запобігаючи можливому вторгненню на українські землі військ Я. Радзивілла, гетьман україни Б. Хмельницький наказує київському, ніжинському, переяславському та чернігівському полковникам активізувати свої дії та організувати захист північних рубежів козацької держави. Особливу активність в даний період проявляли Чернігівський (з містами Черніговом, Борзною, Любечем, Меною та Седневом) і Ніжинський полки, очолювані відповідно Мартином Небабою та Степаном Пободайлом. Ними було налагоджено сторожову службу для захисту річицького та лоївського шляхів, а також боротьбу із радзивіллівськими вивідниками. Зокрема, на півночі Чернігівщини було заарештовано городнянського війта Криштофа Хваща, якого згодом стратили як шпигуна.

За свідченням козака Г. Задяца на початку травня 1651 р. основні сили київського полковника Антона Ждановича зосереджувалися у місті Києві, де був «остался гарнизоном немалый полк с Антоном»[8]. Але вже на середину травня, як сповіщали козаки, «двум полкам – Киевскому, которым командует полковник Антон Жданович, и Черниговскому, которым командует Гладкий, приказали идти к Чернобылю»[9]. Загалом у травні 1651 р. розташування українських козацьких військ було таким: А. Жданович зі своїм полком стояв поблизу Чорнобиля, загони С. Пободайла під Лоєвом (сьогодні селище міського типу Гомельської обл.) на Дніпрі, війська М. Небаби – на річці Сож[10]. Підрозділи Гаркуші вели кровопролитні бої на Овруччині із шляхетськими загонами Семена Павші. Як сповіщав про сутички з козаками у своєму листі до Я. Радзивілла згадуваний полковник Павша: «Прийшли до того неприятеля в край Овруцький, якого було повно по різних містах та містечках, в там тих краях скупчених заставши, насамперед в Народичах містечку»[11]. Обороняли Народичі козацькі загони під керівництвом Наталчича та Сасименка. У ході жорстокої битви, в якій полягла більшість захисників, частина козаків разом із своїми ота-

І. Виговського в жовтні 1655 р. [Polski słownik biograficzny. – T. 25. – Z. 106. – Wrocław etc., 1980; Radziwiłł B. Autobiografia / wyd. T. Wasilewski. – Warszawa, 1979. – S. 121–144].

[8] Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К. 1965. – № 156. – С. 406; *Мицик Ю.* Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн. 2. – К., 2004. – С. 120–136.

[9] Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг . – № 165. – С. 423.

[10] Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 3. – Сп р. 19. – Арк. 52, 54; Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в 3-х томах (далі – ВУР). – Т. 3. – М., 1954. – № 19. – С. 58.

[11] Starozytności historyczne polskie. – T. 1. – Kraków, 1840. – S. 314.

манами «в містечку і в церкві закрилися». Як далі писав у своєму листі Павша «мусили їх шаблею і вогнем знищити, а інші в луки між ріками повтікали»[12].

Захопивши Народичі, підрозділи Павші рушили до Норинська, який захищали загони Лащівця та Сагайдачного. Де, як писав з литовського обозу сучасник тих подій, «теж козацтво кілька хоругв перед містом щастя свого з нами пробували, але їм пан Бог не допоміг; відібрали з допомогою шабель дві хоругви і бубни у них і сотники, які на залозі в Норинську були, із нами вступили в сутичку, там же при тих хоругвах полягли, а інші в Горині потонули»[13]. Лащівець і Сагайдачний, як і захисники Народич, теж вирішили за краще вмерти на полі бою, але не потрапити в ганебний полон.

У ході важких оборонних боїв, «полк Гаркуші, який йшов із Овруча», відступив на з'єднання з «київським полковником Антоном» під Чорнобиль. Щоправда на Гаркушу був знову напав польсько-литовський корпус, який козаків «немало поклав, а більше всього під містечком Любанем за три милі від Чорнобиля»[14]. Слідом за козацькими загонами потягнулася й місцева українська людність. Люди, боячись грабунків та насильств, забирали худобу, грузили свої статки на вози або човни й рухались в напрямку Чорнобиля та Києва. Наприкінці травня поблизу Чорнобиля під прикриттям полків Гаркуші й Ждановича було вже зібралося близько 8000 голів худоби, зігнаної з Овруччини. На шляху просування загарбників залишались пустки, оскільки відступаючі навіть спалювали свої садиби. Як писав сучасник, яке ж було здивування литовського війська, коли вони застали спаленим: «Корогут село велике, в якому було подим'я [дворогосподарств. – *А. Г.*] більше 400»[15]. Згодом, як доносила литовська розвідка, «Антон [Жданович] з Гаркушею розділили худобу, 8000, яку з краю Овруцького до обозу їм приведено, частину її немалу до Києва відіслано, а меншу половину при собі зоставили»[16].

Провадячи локальні сутички, розпочинати широкомасштабний наступ вглиб козацької України (з генеральним напрямком на Київ) Я. Радзивілл весною 1651 р. все ж не наважувався. Не могли його переконати це зробити ні листи коронного гетьмана Потоцького, який намагався синхронізувати виступ військ Великого князівства Литовського і розпочатий вже наступ коронної армії, ні поради «гарячих» голів із оточення самого Ра-

[12] Ibid.
[13] Ibid.
[14] Документы об освободительной войне украинского народа. – № 167.
[15] Starozytności. – S. 315.
[16] Ibid.

дзивілла. І справа тут полягала не в особистому ставленні литовського гетьмана до Б. Хмельницького, чи бажанні зберегти нейтралітет, що постійно демонструвалося у переговорах з гетьманом України. Я. Радзивілл досить добре розумів усю складність та серйозність подібного кроку. І як досвідчений полководець знав, що без широкої підготовки до походу на Київ, останній може зазнати провалу. То ж готувався до нього враховуючи всі фактори. А в квітні на перешкоді вісйськових дій були навіть природні умови, зокрема небачена здавна в цих поліських краях повінь. Як сповіщалося у листі від 16 квітня 1651 р. до Хієроніма Піноцего: «військо литовське, як тільки вода спаде, якої тут від давньої пам'яті такої великої не бувало, має волю за Дніпро вирушити»[17].

Досить актуальною була й проблема оснащеності литовського війська боєприпасами та фуражем, та й не усім солдатам було ще виплачено кошти за попередні воєнні дії, оскільки шляхта ВКЛ без ентузіазму збирала гроші для армії Я. Радзивілла. А щоб не припиняти підготовку до походу, військо заохотили обіцянкою виплатити гроші в травні в Мінську[18]. То ж до цього часу литовський гетьман не зміг би ніякою силою відвести армію від вказаного міста на значну відстань.

Суттєвим чинником, який впливав у даний період на плани Я. Радзивілла були військові сутички з українськими підрозділами на українсько-білоруському порубіжжі та рейди козацьких загонів останніх вглиб ВКЛ, що моментально підносили спалах народної боротьби білоруських селян в тилу литовського гетьмана. Тож, не забезпечивши собі надійного тилу, та, належним чином не вивчивши ростановку військових сил на півночі України, Я. Радзивіллу годі було й думати про успішний похід вглиб українських земель.

Лише на початку літа 1651 р. Я. Радзивілл провів необхідні виплати війську й завершив підготовку до походу. Але перед гетьманом ВКЛ залишалася ще одна дилема: який із двох можливих стратеічних напрямків наступу обрати. Один міг пролягати на Річицю і далі через Дніпро, а інший на Мозир і далі через Прип'ять. Як слушно зазначав Е. Котлубай, цей останній був безпечніший, оскільки штурмувати Дніпро було важче та й тут із значними силами стояв чернігівський полковник М. Небаба. Але з іншого боку, якби Я. Радзивілл скерував війська на Мозир, то оголив би весь свій лівий фланг і відкрив козацьким військам дорогу вглиб ВКЛ[19]. Тому, вірно оцінивши ситуацію. Я. Радзивілл прийняв єдино правильне

[17] *Grabowski A.* Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnèj Polski. – T. 2. – Kraków, 1845. – S. 108–109.

[18] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – К., 1996. – С. 224.

[19] *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. – Wilno, Witebsk, 1859. – S. 167.

стратегічне рішення – наступати на Україну через Дніпро. Цим він не лише прикривав від козацьких рейдів ВКЛ, але й сковував війська Небаби на порубіжжі, та, при сприятливих обставинах, намагався розгромити останні в кількох великих битвах.

4 червня 1651 р. Я. Радзивілл відкрито заявив українським послам, що розпочне супроти Українського гетьманату військові дії, оскільки ВКЛ та Польща складають одну Річ Посполиту і не можна воювати з однією з них, не маючи справи з іншою[20]. А як важливий привід до початку військових дій було використано активізацію козацьких рейдів на східно-білоруські території ВКЛ весною-літом 1651 р. Останні, очевидно, були частиною стратегічного плану Б. Хмельницького на стримування військ литовського гетьмана на північних рубежах Української держави. Як відомо в кінці травня М. Небаба спрямував 7-тисячний загін козаків Забіли під Гомель (штурм якого розпочався 26 травня 1651 р.), а Шохова з 4000 козаків і 500 татар направив через Брянщину до Рославля та Кричева. Проте незважаючи на значну підтримку білоруського населення ці походи не дали бажаних наслідків. Загін Шохова не зміг здобути Кричева і в кровопролитних боях зазнав значних втрат[21]. Невдало діяв і корпус Забіли під Гомелем, який так і не поталанило здобути[22].

Труднощі українських козаків у Білорусі значною мірою обумовлювались доброю організованістю та активною оборонною тактикою військ Я. Радзивілла. Зокрема, довідавшись, що Гомель обложений українськими козаками, литовський гетьман відправив туди на підмогу загін Францкевича (1500 чоловік), який загалом і вирішив долю битви на користь ВКЛ[23]. Ось як про бойові дії в червні 1651 р. сповіщав сам Я. Радзивілл з бобруйського обозу у листі до Я. Кишки: «в п'ятницю прийшли до Річиці, допомогу Гомелеві зараз відправляємо, а людям [військовим залогам. – *А. Г.*] у Бабичах і в Хойниках знищити полк козацький, який від Бабич у чотирьох милях став, наказуємо»[24]. Як бачимо, крім захисту білоруських міст, литовський гетьман проводив і наступальні дії проти українських полків, що захищали чорнобильський напрямок. Стратегічно важливою тут була переправа через Прип'ять у Бабичах, яку утримувала литовська застава

[20] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. – К, 1994. – С. 131; *Смирнов Я. И.* Указ. соч. – С. 262–263.

[21] Документы об освободительной войне украинского народа. – С. 582–583; Нарысы гісторыі Беларусі. – Ч. 1. – Мн., 1994. – С. 207.

[22] Документы об освободительной войне украинского народа. – С. 457–458; 518–520.

[23] *Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. – S. 167.

[24] Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). –Archiwum Radziwillow (далі – AR). – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 276.

під командуванням С. Павші. Проте вирватись за Прип'ять на оперативний простір цим підрозділам військ Я. Радзивілла не було можливості, оскільки з українського боку стояли значні сили полковників Ждавновича та Гаркуші, які впритул до переправи наблизили велику залогу. Останніх необхідно було відтіснити від переправи. І це добре розумів сам Радзивілл. У листі до короля (червень 1651 р.) він писав: «Маючи відомість, що Антон полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабич, щоб прогнати наших людей з сеї переправи – єдиної, що її можемо мати на Прип'яті, я вирішив удати, ніби то ми хочемо заходити йому у тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник разом з деякими близькими хоругвами, сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і, рушившись, спробувати щастя. Припускаю, що неприятель, покладаючись на свої сили і окопи буде почувати себе безпечним з сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно поспішить за ним і вони його зможуть за Божою поміччю щасливо атакувати на переправі. Коли вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля де стоїть немала їх [козаків] залога і щораз збільшується. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на сполучення з військом Вашої Королівської Милості, і на очах Вашої Королівської Милості, сповнити свій обов'язок»[25]. Проте одразу втілити в життя цю військову операцію не вдалося через необхідність боронитись від козацьких рейдів. Через деякий час, як згодом писав С. Павша, хоча «мені Антон [Жданович] і Гаркуша на шляху, яким до них йшов, на переправах з військом у кількості 4000 мені шлях заступили були. Але я іншим трактом пішов і через ріку Словечну зі всією компанією переправився нікого з товариства [шляхти] не втратив, крім тих, які позаду волоклися при возах. Та засідка [козацька] на них напала і хлопів і челяді убито мені більше десятка, а інші болотом над Словечною рятувалися»[26].

У вказаний період приходили до обозу Я. Радзивілла й жителі досить віддалених земель, налякані появою у їхніх регіонах українських козаків. Їм для захисту литовський гетьман надав кількатисячний загін Мирського. Цікаво, що зазначені події в ставці гетьмана Я. Радзивілла, яка наприкінці червня 1651 р. перебувала вже поблизу Речиці, відбувалися на очах козацького посольства, що прибуло ще 3 червня і було затримане в литовському обозі. На дивний збіг в часі «мирного» посольства і агресивних козацьких рейдів під Гомель і Рославль вже звертав увагу М. Грушевський[27]. Означені обставини свідчили про певні прорахунки української

[25] Цит. за: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 225.
[26] Starozytności. – S. 315.
[27] *Грушевський М.* Вказ. праця. – С. 228.

сторони в дипломатичних стосунках із гетьманом ВКЛ, та неузгодженість дій поковників на Півночі України. Тому-то українські посли (Пободайло, Передримирський, Кланевський) до литовського гетьмана не відразу були прийняті Я. Радзивіллом, та й повної довіри до них вже не було. Навпаки у литовського командування виникла підозра, що метою приїзду козацьких посланців було затягування часу та розвідування позицій і сил литовського гетьмана. Тому останній, завершуючи приготування до боїв, вирішив якнайдовше затримання посланців, щоб інформація про основні сили ВКЛ поступила до українського керівництва якнайпізніше. Та ще й використав козацьке посольство для дезинформації захисників лоєвської переправи. Бо, відпускаючи українських послів, дав зрозуміти останнім, що відправляє з свого обозу досить великий підрозділ (3000 чоловік)[28] під командуванням литовського стражника І. Мирського аж під Рославль. Пересвідчившись, що загін Мирського дійсно зібрався і вирушив у похід, козацькі посланці й передали цю інформацію на лоєвську заставу. Це згодом зіграло погану службу її захисникам, оскільки, останні випустили з уваги згаданий 3-тисячний загін, та й загалом послабили пильність, бо не допускали можливим переходу в наступ значно зменшених (таким чином) основних сил Я. Радзивілла. Тим паче, що остаточно не згасла й надія української сторони на нейтральність гетьмана ВКЛ.

Тим часом, ретельно спланований Я. Радзивіллом план ведення бойових дій супроти українських підрозділів на Півночі України вступив у практичну фазу реалізації. Виряджаючи 21 червня 1651 р. корпус Мирського, нібито, на смоленщину, насправді ж «наказав йому через Сож аж під Гомелем переправитися і в тил неприятелю [українській залозі на Дніпрі. – *А. Г.*] заходити»[29]. А сам гетьман ВКЛ зі всім військом рушив з-пд Речиці берегом Дніпра вниз до Лоєва, спускаючи «частину піхоти й великих гармат на байдаках водою»[30]. Відомо, що із початком Української революції XVII ст. Любецька околиця разом із найзначнішими містами Любечем та Лоєвом потрапили у сферу впливу українського козацтва де замість старостів було створено Любецьку та Лоєвську сотні. Хоча подальша доля цих адміністративних утворень Українського гетьманату склалася по-різному – Лоєв (внаслідок воєнного протистояння та двох Лоєвських битв 1649 і 1651 років) зрештою перейшов до Речицького

[28] Котлубай називав 2500 чоловік (*Kotlubaj E.* Życie Janusza Radziwilla. – S. 168).

[29] Biblioteka Muzeum im. Ks. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). – №145. – S. 213. (Архівні документи Бібліотеки музею ім. князів Чарторийських у Кракові (Спр. №145) використовувалися нами за мікрофотокопіями, що зберігаються в Національній бібліотеці у м. Варшаві (мікрофільм №6698)).

[30] Ibid.

повіту Мінського воєводства ВКЛ, а більшість Любецької околиці було розподілено між сотнями Чернігівського козацького полку Українського Гетьманату[31].

Тим часом у погоджений з Мирським день 26 червня 1651 р. Я. Радзивілл «домовленої години рівно з світанком на березі Дніпра навпроти козацьких шанців з військом став і знак подав трьома пострілами з гармат пану стражнику [Мирському]», який з військом за п'ять днів, зробивши великий перехід, переправився через р.Сож і непомітно наблизився до козацького табору з тилу[32]. Таким чином розпочалася Друга Лоївська битва[33]. Українські підрозділи, які на світанку 26 червня побачили на протилежному правому березі Дніпра готове до переправи велике радзивілове військо, негайно вийшли з табору й зайняли укріплені шанці над водою, щоб дати відсіч при можливій атаці неприятеля. Але в цей самий час, почувши три умовні гарматні постріли, як сніг на голову, з тилу вдарив по козаках загін Мирського. Після короткої й лютої січі останній захопив укріплений козацький табір, «а згодом і самі шанці опанував»[34]. Як писав П. Шевальє: «Козаки хоробро оборонялися півтори години, а потім їх опір [корпусом Мирського] було зламано і їх розгромлено»[35]. Значна частина козаків загинула, п'ятеро ранених вирвалося з оточення й поспішило попередити Небабу, а решта відступила вниз Дніпра до Любеча[36].

Друга Лоєвська битва входила у свою вирішальну стадію. Я. Радзивілл розумів, що величезна армія полковника М. Небаби стоїть неподалік під Ріпками в 5-ти милях звідси і, що в будь-який час вона може вдари-

---

[31] *Кондратьєв І. В., Кривошея В. В.* Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – С. 9–12; *Мицик Ю.* З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 16–26; *Кондратьєв І.* Лоєвське староство у 1585 – середині XVII ст. // Пятыя міжнародныя Доўнараўскія чытанні. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф. Скарыны, 2005. – С. 195–204; *Кондратьєв І. В.* Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоєвського староств у XVI – першій половині XVII ст. // «Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзеянне і ўзаемааўплывы»: зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.:Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С. 29–36.

[32] BCzart. – №145. – S. 213.

[33] Таким чином, бойові дії у районі Лоєва розпочалися 26 червня (за старим), або 6 липня (за новим стилем), але аж ніяк «у середині липня 1651 р.», як про це пише І. С. Стороженко. («Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво». – С. 267).

[34] BCzart. – № 145. – S. 213–124; AGAD. –AR. – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 16. – S. 277.

[35] *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з фр. Ю. Назаренко. – К., 1993. – С. 166–167.

[36] BCzart. – № 145. – S. 214.

ти на загін Мирського. Тому останньому наказано було зайняти оборону, а сам литовський гетьман «зараз з військом пішим перправився і коней якнайшвидше наказав переправляти»[37]. Декілька наступних годин мали вирішити все. І дійсно «заледве деякі хоругви вершників» Я. Радзивілла встигли переправитися, як буквально «через годину зараз з Небабою полковником чернігівським, з Литвиченком ніжинським і Шумейком надзвичайно швидко» підійшло п'ятнадцятитисячне військо[38].

Адже, як тільки М. Небаба дізнався від захисників Лоєвської переправи, «же ляхи прийшли на те місце де їх залога була, але небагато ляхів»[39], то одразу вирішив розбити загін Мирського ще до того часу як переправиться з основними силами сам Я. Радзивілл. Тому-то чернігівський полковник, швидко зібравши всі наявні в його таборі сили, спішно повів військо з-під Ріпок[40] на Лоєв куди був прибув «в полудень» того ж дня (26 червня 1651 р.). Але як і в Першій Лоєвській битві (літо 1649 р.) поспішність козацьких полководців не привела до бажаних результатів. Оскільки, спрямувавши наступ на загони Мирського, Небаба випустив з поля зору основні сили Я. Радзивілла, очевидно, припускаючи, що останні ще на протилежному березі Дніпра. Але такі припущення замість розсудливості й конкретних розвідувальних дій дорого обійшлися чернігівському полковнику. Не був несподіваним цей блискавичний наступ основних сил українських козаків і для Мирського, який вже був «готовий» до оборони. З початком бою Я. Радзивілл, який вже встиг був переправити на лівий берег Дніпра (за чверть милі від табору Мирського) піхоту та 3 хоругви кінноти, вдарив з флангу на військо Небаби, що загалом і вирішило хід битви. Як сповіщав з литовського табору сучасник: «зразу хоругви їздні [литовська кавалерія] взялися до справи на неприятеля рішуче насіли і так змішали, що ті відступити мусили»[41]. Таким чином, як і в Першій Лоєвській битві вирішальним фактором перемоги армії ВКЛ став удар у тил та фланг українського війська. Тільки в битві 1649 р. цей удар завдав допоміжний двотисячний підрозділ, що за щасливої (для литовської сторони) нагоди саме повертався із розвідувального рейду, а в 1651 р. таким, фактично засадним полком виявилися основні сили самого Я. Радзивілла. Що загалом свідчило про повну дезорієнтацію українського командування, яке сходу/зопалу взялося усіма силами громити фактично допоміжний

[37] Ibid.

[38] Ibid.

[39] Starozytności. – S. 317.

[40] М. С. Грушевський неточно зазначав, що М. Небаба «рушив з Чернігова». (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. 9. – Ч. 1. – С. 322).

[41] BCzart. – № 145. – S. 209, 210, 211, 215, 241.

литовський корпус Мирського та упустило з поля зору основні литовські хоругви. Звичайно не обійшлося тут і без везіння, яке знову допомогло армії Я. Радзивілла. Адже затримка хоча б на одну-дві години із переправою війська ВКЛ, могла призвести не лише до повного розгрому загонів Мирського, а й тих незначних підрозділів самого Я. Радзивілла, які лише почали були переправлятися через Дніпро. А ще більша затримка з переправою на 4–5 годин, могла б взагалі поставити під сумнів можливість для військ ВКЛ форсувати козацький лівий берег Дніпра та продовження наступу в Україні. Але у Другій Лоєвській битві все склалося саме на користь армії Я. Радзивілла. І цьому значною мірою посприяли й значне везіння, і добра підготовка до наступу на Україну, й рішучість литовського командування, й витривалість/стійкість тих підрозділів, які першими вступили в бій із значними силами українського війська. Про причини подальшої поразки козаків в Літописі Самовидця сповіщалося: «старшій козацькій Небаба, полковник черніговській, порвавшись несправне, скочил противко тому войску справному, которого зараз тое войско литовское зломило, и много козаков порубали, и того самого Небабу, неуважного полковника, там же стято»[42]. Як бачимо, непідготовленість, нашвидкуруч зібраного війська, та «неуважність» козацького полководця виявилися вирішальними, про що зазначав у Літописі й Самовидець[43].

Хоча в цілому тактичне розташування українських військ напередодні Другої Лоєвської битви 1651 р. було вдалим. Вочевидь козацькі воєначальники врахували досвід програної й досить важкої Першої Лоєвської битви літа 1649 р. На Дніпрі поблизу Лоєва перебувала незначна застава (близько 300 чоловік), а основні сили розташовувалися «задля пространности» (тобто для маневру) в двох таборах поблизу Ріпок. Але в умовах карколомного розгортання подій козацькі воєнначальники не змогли адекватно оцінити ситуацію і замість того, щоб згуртувати війська й організувати оборону на другому рубежі в районі Ріпок, боячись розголосу, що не втримали ввірених їм північних рубежів України, вирішили швидко будь-якою ціною виправити ситуацію. Але стрімкий наступ українських військ за тих обставин міг бути успішним лише тоді, коли б М. Небаба невеликим козацьким підрозділом заблокував пошарпаний попереднім боєм із береговою українською залогою литовський корпус Мирського, а основну свою силу спрямував би на те місце де саме переправлялися хоругви Я. Радзивілла (трохи нижче за течією Дніпра). Останні, таким чином, не мали б змоги розгортатися в бойові порядки та одразу вступати в бій, а при вдалому збігу обставин рішучим натиском були б зім'яті, скинені в

[42] Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 61.
[43] Там само.

Дніпро і добиті в воді. Що в подальшому б поставило і корпус Мирського в тупикову ситуацію: або здаватися, або тримати нетривалу облогу, або ж рятуватися втечею вплав на правий литовський берег Дніпра. І уникнути значних втрат при кожному із вказаних сценаріїв війську Мирського б не вдалося. Тому саме наявність варіантів не лише вдалого, а й переможного ведення/завершення Другої Лоєвської битви робить цю повторну поразку козацьких військ під Лоєвом чи не найдраматичнішою в історії Національної революції середини XVII ст.

Перш за все досить дошкульними виявилися людські втрати українського війська: «вбитими кілька тисяч полягло, між іншими й сам Небаба полковник чернігівський, як його називали козаки «Батько»; в'язнів багато забрано між якими небіж Небаби; писарів військових, сотників й інших козаків, як Чернігівського полку так і Ніжинського, бубни і 14 хоругв»[44]. А П. Шевальє в своїй «Історії» додавав: «загинули три головні козацькі полковники, в тому числі й Небаба, козацьке військо було розбите, три тисячі козаків убито, багато взято в полон»[45]. Мужність українських козаків, козацької старшини і самого М. Небаби, які безстрашно провели цю криваву битву, дістала високу оцінку у Я. Радзивілла, який у листі до дружини (26 червня 1651 р.) порівнював козацького полковника із відомим козацьким полководцем М. Кричевським, що поліг у Першій Лоєвській битві 1649 р.: «Небаба хоробро наступав на нас, але, подібно до Кречевського він і сам загинув, і втратив усе своє військо»[46]. Полковник Мартин Небаба, немовби підтверджуючи своє козацьке прізвище, дійсно по-чоловічому мужньо бився до останньої краплі крові. В одному із листів з литовського обозу (27 червня 1651 р.) так описувалися останні хвилини життя чернігівського полковника, якийЮ втративши коня, «почав був пішо відходити, коли товариш [шляхтич] з хоругви пана старости мозирського почав насідати. Там же [Небаба] довго боронився від того товариша і врешті між собою зійшлися, лише той товариш зійшов з коня, якого інший відвів. На той час [Небабу] посікали удвох і коли його в праву руку поранили лівою боронився, аж його на місці забито»[47]. На вбитому полковнику був «жупан атласний зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими гудзиками й таким же шнурком, шабля в оправі, перстень на пальці і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в

[44] BCzart. – № 145. – S. 215; AGAD. – AR. – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 277.

[45] *Шевальє П'єр.* Історія війни козаків проти Польщі. – С. 166–168.

[46] Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – Т. IV. – 1882. – С. 333.

[47] Starozytności. – S. 318.

якому було 7000 золотих – то йому князь [Я. Радзивілл] дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу»[48].

Таким чином, полковник М. Небаба, як і його попередник М. Кричевський, зазнавши важких поразок не те, що не бажали здаватися в полон Я. Радзивіллу (хоча мали таку можливість), але більше воліли померти від ран в бою, усвідомлюючи свою власну відповідальність за ті великі людські втрати й відкритий через це шлях наступу армії ВКЛ на Україну. Вражене мужністю українських воєначальників литовське командування звеліло належно похоронити усіх полеглих козаків та українським звичаєм на їх честь насипати високі кургани. Думається, що попри здобуті коштовні трофеї (які переможці взяли у переможених), литовська сторона все ж дала змогу похоронити загиблих із військовими почестями з деякими обладунками та зброєю. Згодом в історичних джерелах згадувалося про понад півтора десятка високих могил загиблим у 1649 р. козакам М. Кричевського та про кілька курганів на честь полеглих воїнів М. Небаби. Зокрема, вважається, що виявлені краєзнавцями два кургани (які було знесено колгоспниками десь у 60-х роках XX ст.) неподалік села Малинівка / Духівщина, що поблизу Любеча, мали відношення саме до описуваних подій Другої Лоєвської та наступних битв літа 1651 р.[49].

Наступного після битви дня 27 червня 1651 р. Я. Радзивілл наказав «гармати й піхоти більшу частину з возами всіма залишити» в обозі, а сам з кіннотою рушив під Ріпки «на ті табори Небаби і Литвичонка, які були обкопані і розташовувались неподалік один від одного»[50]. Підступивши впритул гетьман ВКЛ «рушив пана підстолія литовського, придавши йому пана Курпського і пана Воронича й дві татарські» хоругви, але козаків не застали в таборах, щоправда, «живності багато там знайшли»[51]. До рук Рдзивілла, як і в Першій Лоєвській битві, потрапив також чималий козацький обоз, який відстав від основних бойових порядків: «вози з борошном, не відаючи про поразку своїх ішли до війська козацького, при яких було 200 козаків піших з самопалами, яких оточивши всіх живцем взяли. Полонені оповіли, що їх було у полку Небаби 20 000, але послав 3 000 під Кричев, а 2 000 послав для живності, сам мав 15 000»[52].

---

[48] Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 322.

[49] *Коваленко О.* Мартин Небаба // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети / Редкол: В. Смолій (відп.ред) та ін. – К., 1998 – Кн. 1 – С. 240; *Степанков В.* Михайло (Станіслав) Кричевський // Полководці Війська Запорізького: Історичні портрети. – С. 177–192.

[50] BCzart. – № 14. – S. 215.

[51] Ibid. – S. 216.

[52] Starozytności. – S. 318.

Поразка в Другій Лоєвській битві мала трагічні наслудки для Української козацької держави. Остання не могла не відгукнутися болем у серцях людей та не відбитися на настроях козацьких загонів. А з іншого боку втрата найбоєздатніших сил Чернігівщини та обозу з боєприпасами й фуражем робили край практично беззахисним перед армією Я. Радзивілла та відкривали стратегічний напрям на Київ, Чернігів та інші міста Сіверщини.

Деморалізовані козацькі загони деякий час вже не наважувалися приймати бій з великою армією литовського гетьмана й відступали до Києва та Чернігова. Як писали з литовського обозу, «прийшла була відомість, що козаки не хочуть нашим досаджати з Любеча втекли і місто пусткою зоставили»[53]. Тому, сам Я. Радзивілл, збираючись до Чернігова, «направив пана Підбереського з капітаном ... щоб місто [Любеч] опанували, що й сталося; бо козаків ще там застали, але як швидко до брами прийшли, так вони іншою вискочили і в ліси пішли; бубни і чотири хоругви відбили»[54]. За відсутності відповідних українських джерел такі бравурні (часто однобічні й перебільшені) реляції з литовського обозу загалом адекватно змальовують лише загальний настрі на Півночі України. Хоча історики й фахівці з воєнного мистецтва постійно зазначають, що переможці часто значно перебільшують параметри своїх успіхів та применшують досягнення своїх переможених супротивників. А тому до нас не завжди доходять відомості про ті героїчні епізоди та локальні успіхи козацьких підрозділів, які відступаючи, все ж стримували на своїх плечах окрилену Лоєвською звитягою армію ВКЛ.

Того ж таки 27 червня 1651 р., «відпочивши кілька годин, [Я. Радзивілл] рушив, до Чернігова бажаючи, в тому їх страху перебуваючих, ввійти, або на певну принаймі виманить битву»[55]. За п'ять миль від Чернігова до литовського гетьмана прибули «міщани чернігівці... піддаючись, аби їх тільки не трачено і дітей їх, а що є ще кілька тисяч парубків, які також до Небаби збиратися почали, мали були видати князю його милості», – сповіщалось у листі з литовського обозу в цей день[56]. Щоправда козаки, на відміну від міської верхівки, які обрали «на місце Небаби чернігівським полковником Пободайла», зайняли більш рішучу позицію і вирішили оборонятися в місті, значно укріпивши останнє. Тому, коли Я. Радзивілл 29 червня «в неділю ранесенько став під містом з кількома хоругвами» то побачив, що в Чернігові «вали потужні, в яких [козаки] обозом стали

[53] BCzart. – № 145. – S. 216.
[54] Ibid.
[55] Ibid.
[56] Starozytności. – S. 318.

і за ними огорожа міська нова (бо в той час війни постійно сипали й будували), і ті й ті обоє людьми осаджені», то зрозумів, що «не без великої шкоди» доведеться «проводити людей до штурму». А тому відмовився від останнього, намагаючись маневрами коло міста виманити його захисників у відкрите поле. Проте навчені гірким досвідом Небаби козаки не піддалися на ці тактичні хитрощі литовського гетьмана[57]. Як влучно писав М. С. Грушевський: «так виправляв новий чернігівський полковник Пободайло помилки свого «неуважного» попередника»[58].

Така затяжна ситуація одразу поставила перед Я. Радзивіллом дилему: чи йти далі на Київ, заливши в тилу великий чернігівський гарнізон, чи все ж осадити й штурмом взяти Чернігів (на що необхідно було переправити під місто великий обоз з артилерією). Остаточно не вирішивши для себе цю дилему, гетьман ВКЛ, як пише Самовидець, під Черніговом «нічого не вскуравши, назад повернув на Любеч»[59]. Туди ж наказав «возам і озброєнню з обозом приходить». Хоча попри Чернігів «боком кілька хоругв татарських і вісімнадцять значків челяді лозної, придавши по товаришу [шляхтичу], від Десни пустив на Слабин[60], аби лівим крилом все, що трапиться загорнули і хлопам скупчуватися і за Десну посилку переправляти не допускали»[61]. Проте і без таких заходів Чернігів залишався єдиним в окрузі місцем де ще перебувала сильна козацька залога. Інші прилеглі території були залишені людьми, які подалися геть, не бажаючи залишатися на милість завойовникам. Тому останні «застали там пустки в будинках, але в полях багато збіжжя та худоби і військо значно поживилося», – як писали з литовського обозу[62].

Вже через тиждень після перемоги у Другій Лоєвській битві Я. Радзивілл, який певний час перебував з обозом під Любечем, почав розуміти, що сил для повномасштабних бойових дій на півночі України у нього недостатньо. Оскільки, для успішного наступу на Київ литовської армії частину необхідно було залишити для облягання Чернігова, а також зоставити залоги в Любечі, Лоєві, Кричеві, щоб забезпечити свої комунікації та, в разі потреби, шлях для відступу. У листі з-під Любеча до полоцького воєводи (від 3 липня 1651 р.) литовський гетьман сповіщав, що мусить дробити своє військо, бо «посполитого рушення до сих пір не ви-

[57] BCzart. – № 145. – S. 217.

[58] *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 323.

[59] Літопис Самовидця. – С. 61.

[60] Слабин – поселення в 25 км південніше від Чернігова вниз за течією Десни (М. Грушевський чомусь назива «Слабунь» (Назв. праця. – С. 326)).

[61] BCzart. – № 145. – S. 217.

[62] Ibid.

дно за винятком Новогрудського воєводства». Тому Я. Радзивілл прохав великого гетьмана литовського Януша Кишку (1646–1653) аби той «гарячим універсалами» спішно збирав з воєводств ВКЛ посполите рушення й направляв до Річиці й далі «на границю [з Україною. – *А. Г.*] для цілої ойчизни заспокоєння». Сам же литовський гетьман зачищав захоплену територію України від козацьких підрозділів та проводив розвідку «чекаючи на язика доброго на шпигів відправлених». А 8 липня 1651 р. «виправив чату добру за Чернігів до Седнева[63]... пана підстолего литовського, пана оберштер лейтенанта Ганскопфа, пана майора Нольда, пана старосту радунського і кілька інших хоругв»[64]. У десятих числах липня 1651 р. Я. Радзивілл приймає рішення розпочати потужну («з гарматами») облогу Чернігова. Тим паче, що чернігівцям нізвідки було чекати швидкої підмоги, адже литовські підрозділи зачистили усю навколишню територію в радіусі кількох десятків кілометрів навколо міста (від Седнева до Слабина). Але все змінила ситуація, що склалася на овруцько-чорнобильському напрямку наступу військ ВКЛ.

Тим часом полковники Гаркуша і Жданович, які до цього успішно тримали оборону супроти підрозділів С. Павші на Прип'яті, дізнавшись про розгром військ Небаби, вирішили на початку липня 1651 р. відступати у напрямку Києва. Оскільки необхідно було не лише зміцнити військами давню столицю, але й не дати основним силам Я. Радзивілла (лівим берегом Дніпра) раніше від українських підрозділів підійти до міста, а, можливо, і зайти в тил козацьким полкам. Ведучи жорстокі бої з військами, присланого Я. Радзивіллом під Чорнобиль, великого стольника литовського В. Гонсевського[65] (під команду якого передавався і полк у Бабичах) «Гаркуша із своїм полком... з місця рушив і пішов до Києва»[66]. Згодом, як сповіщали з литовського обозу відійшов з-під Чонобиля і А. Жданович з полком «за чим чорнобильці ворота нашим відкрили і решту козаків Смальському, який був туди посланий, видали; той же задню сторожу там ще зоставивши, сторожу козацьку знищив, кілька сотень вбив і значних в'язнів узяв»[67].

---

[63] Седнів – поселення за 35 км на північний схід від Чернігова.

[64] Ibid. – S. 217–218; AGAD. – AR. – Dz. IV. – T. 16. – Kop. 188. – S. 277.

[65] Вінцент Корвін-Гонсевський/Госевський (1620–1662) (польскою: Wincenty Korwin Gosiewski) – відомий воєначальник та державний діяч Речі Посполитої. Починаючи з 1641 р. був великим стольником литовським, а в 1651 р. отримав посади великого литовського підскарбія й писаря, атакож звання генерала литовської артилерії в армії ВКЛ. Згодом дослужився до посади польного гетьмана литовського (1654–1662), змінивши легендарного Януша Радзивілла.

[66] BCzart. – № 145. – S. 218.

[67] Ibid.

Спільними силами, полковники Жданович і Гаркуша вирішили зайняти оборону на переправі через ріку Ірпінь (права притока Дніпра) поблизу Димера «в п'яти милях від Києва». На березі ріки укріпили козацький табір та викопали шанці. Хоча Гонсевський пізніше в своїй реляції зверхньо писав, що «козацькі полковники, урятувавши себе і недобитків втікли до Києва», все ж інші джерела твердять, що полки Ждановича і Гаркуші мужньо вели бої на ірпінській переправі. Зокрема про бої, які розпочалися під Димером 7 липня 1651 р. так сповіщав російський посол Г. Богданов: «Киевкий полковник Онтон с козаками, не допуская польских людей [литовське військо] до Киева, встретил за 15 верст и польские люди с казаками учинил бой, и бились вовесь день. И козаки польских людей побили и до Киева их не допустили... и с ляхами бой у него [Ждановича] был неодинова и до Киева польских воинских людей не допускал»[68]. Дане свідчення цілком заперечує захоплюючі оповіді сучасників з литовського табору, які занадто прикрашали свої перемоги та применшуали ратні справи козаків. Тому тут слід поставити під сумнів висновки тих дослідників, які писали про пасивність А. Ждановича й інших козацьких воєначальників в оборонних боях на Півночі України. Навпаки, думається, слід підкреслити зваженість та правильність тактики Гаркуші й Ждановича, які, знекровлюючи ворога в оборонних боях, уміло вели війська й величезний обоз, не даючи можливості себе оточити, й, не відкриваючи дороги на Київ.

Після боїв під Димером козацькі війська, спаливши великий міст через Ірпінь, відступили до Києва. І це теж був вірний крок, оскільки, лівобережжям до Києва уже прямували хоругви самого Я. Радзивілла, який в будь-який час міг переправитися через Дніпро, і, відрізавши Гаркушу й Ждановича від міста, оточити і знищити останніх. Це було б дійсною катастрофою, оскільки, практично останній великий корпус Української держави припинив би своє існування й беззахисним залишився б не лише Київ, а й уся козацька Україна. Тому Жданович і Гаркуша вірно визначили своє головне стратегічне завдання – це збереження армії ціною територіальних поступок і знекровлення ворога в оборонних боях. Необхідно було виграти час.

У першій половні липня 1651 р. все вирішували тижні, а то й дні. Оскільки Б. Хмельницький, який у цей час перебував у Паволочі, і куди до нього прийшли вісті про поразку під Берестечком та розгром М. Небаби під Лоєвом, вже розсилав універсали по Україні із закликами до наро-

[68] ВУ Р. – Т. 3. – С. 115.

ду підніматись на боротьбу із загарбниками[69]. Хоча реально військовими силами допомогти захисникам Києва гетьман України не міг, але, все ж, він побував у місті десь між 8 і 11 липня де опікувався його обороноздатністю та, нібито, навіть провів старшинську раду. За іншими відомості Б. Хмельницький їздив до Києва на богомілля, адже останні поразки українських військ робили ситуацію критичною. А з іншого боку слід було також узгодити позиції із київськими церковними ієрархами перед підходом армії Я. Радзивілла до міста.

В той же час Я. Радзивілл відмінив призначений на 10 липня великий штурм Чернігова, в якому було «замкнулося недобитків Ченігівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто з усієї Сіверщини більше як 40 000 козаків»[70], залишив коло міста залогу, а також, «полишивши застави в Любечі й Лоєві рушився зі всім військом до Києва»[71]. Це рішення було прийняте 15 липня, а сам похід розпочався вже наступного дня. Частина обозу, гармати й угорська піхота були відправлені на байдаках водою. Основне ж військо з кіннотою чисельністю близько 10 000 чоловік рушило суходолом й, подолавши за тиждень чимало річок і рік («одного дня п'ять мостів собі побудували, другого дня сім разів плавали»), 22 липня «в 3 милях від Києва» об'єдналося із загонами Гонсевського, які першими підійшли до Вишгорода. 23 липня 1651 р. до міста вступила й армія Я. Радзивілла. Вишгород було розорено, а церкви пограбовано. Існує легендарний преказ про те, як під час безчинств один із литовських вояків проколов списом ікону Божої Матері й та почала кровоточити. А потім у ві сні Я. Радзивіллу явилась сам Богородиця й застерегла литовського гетьмана, якщо він не покарає винуватця то не зможе залишити місто. Через що Я.Радзивіл наказав стратити святотатця й лише тоді продовжив рух на Київ[72].

Попереду армію ВКЛ та козацьке військо чекало нове випробування 1651 року – битва за Київ.

***

Узагальнюючи викладений матеріал відзначимо, що після важкої поразки під Берестечком (червень 1651 р.) оборонні бої проти армії ВКЛ на півночі України, важка Друга Лоєвська битва та подальша битва за Київ

---

[69] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Хроніка. – С. 134–135; Starozytności. – S. 277.

[70] Цит. за: *Грушевський М.* Назв. праця. – С. 325.

[71] Там само.

[72] *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – С. 343.

влітку 1651 р., з одночасним піднесенням масової партизанської війни, фактично врятували від знищення козацьку державу. І хоча українські полки змушені були 25 липня 1651 р. здати Київ, проте завойовники вже не могли швидко просуватися на південь козацької України, оскільки війська захисників були врятовані, а активні військові операції не лише скували литовську армію в місті, але й змусили її згодом рятуватися відступом і з'єднанням із коронним військом. Виграний час дозволив Б. Хмельницькому швидко мобілізувати й протиставити польсько-литовським військам досить чисельні козацькі полки, підняти дух українського війська, а головне добитись збереження й визнання Української держави.

Загалом актуальність піднятої проблематики полягає ще й у тому, що, попри значно вагоміші стратегічні наслідки для ВКЛ Другої Лоєвської битви 1651 р., сучасниками тих подій більше пошановувалася Перша Лоєвська битва 1649 р., яка увійшла в історію як найбільша перемога полководця Я. Радзивілла. Адже саме через це польного гетьмана литовського на кінець року так тріумфально зустрічали у столиці Речі Посполитої де відбувалися фактично ритуальні події з увіковічення пам'яті Лоєвської звитяги. Адже 21 грудня 1649 р. під час Варшавського сейму Я. Радзивілл поклав перед польським королем Яном II Казиміром та сенаторами близько 40 козацьких хоругв, які було здобуто під час Першої Лоєвської битви. Близько шести років ці трофейні козацькі знамена перебували у варшавських костелах, а в 1655 р. їх вилучили шведські солдати, які здобули Варшаву. Вважається, що до сьогодні в шведських архівах і музеях збереглося не більше десяти тих «лоєвських» хоругв.

Віншування Я. Радзивілла, як переможця Першої Лоєвської битви, тривали цілий рік і до річниці битви у 1650 р. було опубліковано чимало хвалебних матеріалів у європейських газетах. А нащадки Я. Радзивілла з гордістю згадували про цю перемогу свого славетного предка і у XVIII ст. Чого аж ніяк ми не можемо констатувати про не менш важливу Другу Лоєвську битву 1651 р. Хоча саме після останньої Я. Радзивіллу вдалося провести подальший похід до Чернігова й Любеча та ненадовго заволодіти Києвом, про що литовський польний гетьман не міг навіть мріяти після Першої Лоєвської битви у 1649 р. Водночас, незважаючи на велике значення Другої Лоєвської битви 1651 р. останній не було відведено належного місця від самого початку та найраніших фіксацій подій середини XVII ст. в історіографії та картографії. Зокрема, на одній із перших карт західних картографів («Генеральній карті України» / «Delineatio generalis Camporum Desertorum vulgo Ukraina», створеної В. Гондіусом у 1648–1652 р р. за рукописною картою Г. Л. де Боплана 1639 р.), де Україна була територіально представлена вже найбільш широко («від Московії до Трансільванії»), у п'ятому варіанті карти автори зробили написи

лише про Першу Лоєвську 1649 та Берестецьку битви 1651 р.73 Хоча ще сучасник подій Самуїл Тврдовський (1605–1661) у своїй римованій хроніці «Громадянська війна» (Каліш, 1683) вже писав про битву під Лоєвом 1651 р. (замітимо не під Ріпками) та поразку військ М. Небаби.

Цікаво, що відомості про Першу Лоєвську битву 1649 р. навіть були потрапили до старонімецької преси середини XVII ст. (газет, листів, брошур та «летючих листків»), яка свого часу загалом досить вагоме місце відводила висвітленню українських подій (вміщувала матеріали з історії запорозького козацтва, писала про участь українських козаків у Тридцятилітній війні, їхню боротьбу проти Османської імперії; широко розповідала про Національно-визвольну війну середини XVII ст. та добу Руїни)[74].

Деяке замовчування й невизнання Другої Лоєвської битви 1651 р. спостерігається і в наш час, адже у новітній академічній Енциклопедії історії України (К., 2009) на відповідних сторінках вміщено лише статтю «Лоєвська битва 1649»[75]. Така недостатня увага наукових видань до Другої Лоєвської битви 1651 р. породила плутанину й в узагальнюючих працях, підручниках та посібниках, як шкільних так і вузівських. Останні, за традицією яка йде ще від відомої свого часу книги О. Субтельного (Україна. Історія. – К.,1991) або взагалі не згадують про ці події (а це ж важливий історичний факт з десятками тисяч учасників битви та значними жертвами), або інколи пишуть про бій «під Ріпками 6 липня 1651 р.»[76]. Хоча, битва відбулася неподалік Лоєва й за десятки кілометрів від Ріпок. Очевидно тут має місце вплив традиції, яка йде ще від польського хроніста XVII ст. С. Твардовського, який довільно на власний розсуд, навіть Першу Лоєвську битву 1649 р. називав Речицькою, хоча Речиця була досит віддаленою від дійсного поля бою.

---

[73] *Вавричин М.* Комплекс карт України Ґ. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України : Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М.П. Коць, 2000. – С. 19–20; *Бортняк Н.В.* Україна на стародавніх картах у працях і науково творчих планах Марії Вавричин // Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. ред. І. Копич. – Львів, 2011. – С. 473–483.

[74] *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Украины (вторая половина XVI – середина XVII в.). – Ч. 1. Немецкие и австрийские источники. – Дн-к, 1981; *Мыцык Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Дн-к, 1985; http://www.archives.gov.ua/ArchUkr/Mycyk-PivnZona.php#M4; *Мыцык Ю. А., Підгорна Н. М.* Біля джерел німецької історіографії козацтва // Зарубежная историография истории запорожского казачества. – Запорожье, 1992. – С. 21–30.

[75] Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 257–258.

[76] *Литвин В.* Історія України: Підручник. – К., 2006. – С. 169 (те ж саме у виданні 2011 року).

Таким чином, наявна навчально-довідкова література або ж ігнорує Другу Лоєвську битву, або ж називає її по іншому. Зокрема, універсальний довідник авторства Г. В. Середницької («Історія України» (К.,2013)) «рекомендований, узгоджений та затверджений» Міністерством освіти і науки України під 1651 р. згадує винятково лише «Білоцерківський мирний договір» та «Бересте[йс]ьку **(!)** битву»[77] без Лоєвських подій. Деякий виняток з-поміж сучасних довідників становить посібник виданий в Кам'янці-Подільському (2011, 2012, 2014). Саме в ньому можна знайти рядок про вторгнення Я. Радзивілла 1651 р. та «поразку українських військ під Лоєвом»[78]. Хоча й не вказано точної дати цієї значної битви (ні року, ні дня, ні місяця). А от І. Панчук у посібнику для підготовки до ЗНО (Тернопіль, 2014) вирішив перестрахуватися й помістив під датою (26. VI.1651) рядок «битва під Лоєвом і Ріпками»[79] (С. 103). Тобто, чи то одна битва тривала на багатокілометровому просторі між Ріпками й Лоєвом чи то в один день відбулося дві битви, що невірно ні з одного ні з іншого боку. Тож важливо, щоб наукові напрацювання дослідників більш оперативно й точно потрапляли на сторінки сучасної навчально-довідкової літератури.

---

[77] *Середницька Г. В.* Історія України. Універсальний довідник для школярів та абітурієнтів. Опорні конспекти: 7 – 11 кл. Повний курс підготовки до державної підсумкової атестації та зовнішнього незалежного оцінювання. – К., Вид. «Книги України», 2013. – С. 76 (272 с.).

[78] *Гісем О.В.* Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. 3-тє видання, доповнене та перероблене / Олександр Гісем. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. – С. 161 (588 с.); *Гісем О. В.* Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. 4-те видання, доповнене та перероблене / Олександр Гісем. — Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2012. – 612 с. *Гісем О. В.* Історія України. Довідник + тести. Повний повторювальний курс, підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. / Олександр Гісем. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – 640 с.

[79] *Панчук І.* Історія України: комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання. – Тернопіль, 2014. – 464 с.

Andrii Gurbyk

Ukrainian Hetmanate and the Grand Duchy of Lithuania in the military-political confrontation 1651: Loyevska second battle

Ukrainian hetmanate during the National liberation revolution of the 17th century permanently paid much attention to the Belarusian direction, focusing on the border with the Grand Duchy of Lithuania (henceforce – the GDL) considerable military forces, even at the most dramatic situations of the revolution. During the Ukrainian liberating actions Belarus got to geopolitical interests of a hetmanate more often, and the Cossack's administrative and social device and jurisdiction was extended on its territory. Difficulties for the Ukrainian Cossacks in Belarus were caused by good organized Lithuanian troops and active defensive tactic of Yanush Radzivill. His troops closely came to the Ukrainian border. In the third week of June, 1651 the plan of military operations nearest the northern Ukrainian borders which was carefully planned by Yanush Radzivill entered a practical phase of realization, and troops of the GDL launched an offensive on the Ukrainian positions.

On June 26, 1651 there was the Second fight near Loyev, during which Ukrainian troops under command of the colonel Martyn Nebaba suffered defeat. As well as in the First fight near Loyev (1649) the attack on the back and the flank of the Ukrainian army became a decisive factor in a victory of troops of the GDL. It is indicated disorientation of the Ukrainian command which began to smash the auxiliary 3 000 corps of I. Mirskiy and also let out the main Lithuanian troops of Yanush Radzivill from a field of vision.

Generally after a severe defeat near Berestechko (on 18–30 June, 1651), defensive actions against the GDL army near the northern Ukrainian borders, difficult Second fight near Loyev (on June 26, 1651) and the subsequent to it fight for Kiev in the summer of 1651, with simultaneous blossoming of the guerrilla movement, weakened strengths of the opponent and actually saved from destruction the Ukrainian Cossack state.

УДК: 327(474/476:470:485) (091) «1654–1667»

Володимир Газін
Кам'янець-Подільський

МІЖ МОСКВОЮ ТА ВАРШАВОЮ: ВІНЦЕНТ КОРВІН-ГОСЄВСКІЙ ЯК ОБРАЗ ЛИТОВСЬКОЇ ЕЛІТИ В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ВІЙНИ 1654–1667 рр.

У статті висвітлюється позиція одного з провідних політичних та військових діячів Великого князівства Литовського Вінцента Корвіна-Госєвского в період московсько-польської війни 1654–1667 рр. Акцентується увага на його контактах з царським урядом та зусиллях, спрямованих на створення умов для польсько-московського замирення.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Вінцент Корвін-Госєвскій, Москва, Варшава, переговори, посольство.

В статье освещается позиция одного из ведущих политических и военных деятелей Великого княжества Литовского Винцента Корвина-Госевского в период московско-польской войны 1654–1667 гг. Акцентируется внимание на его контактах с царским правительством и усилиях, направленных на создание условий для польско-московского примирения.

Ключевые слова: Великое княжество Литовское, Винцент Корвин-Госевский, Москва, Варшава, переговоры, посольство.

The article highlights the standpoint of Vincent Corvin-Hosyevskiy ,one of the leading political and military figures of Grand Duchy of Lithuania during the period of Moscow-Polish war (1854–1667). His cooperation with the tsarist government and his efforts spent to create grounds for Polish-Moscow reconciliation are emphasized.

Key words: Grand Duchy of Lithuania, Vincent Corvin-Hosyevskiy, Moscow, Warsaw, negotiations, Embassy.

Період російсько-польської війни 1654–1667 рр. став одним з найважчих в долі як Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), так і його «народу політичного», представленого шляхетсько-магнатськими колами. Адже саме територія ВКЛ опинилася в епіцентрі військового протистояння та за досить короткий час (у ході двох кампаній 1654 й 1655 рр.) майже повністю була окупована московськими військами. Через неспроможність керівництва Речі Посполитої надати допомогу литовцям (могутність Варшави була підірвана подіями української революції, що спалахнула у 1648 р., та шведською окупацією («Потоп», яка розпочалася у 1655 р.), верхівка ВКЛ опинилася перед важким вибором:

залишитися вірною королю та Речі Посполитій, присягнути московському цареві чи піти на укладення литовсько-шведської унії. Відтак, з початком війни у середовищі литовської шляхти та магнатерії стався очевидний розкол. Фактично, на чолі відповідних угруповань опинилися три найвпливовіших персонажі литовської політики вказаного періоду – Януш Радзівілл, Павел Сапєга та Вінцент Корвін-Госєвскій. Хоча останній не був серед тих, хто присягнули московському володареві, проте в цей період затіяв активну «політичну гру», намагаючись і зберегти свої посади та володіння, офіційно залишаючись вірним королівським підданим, і отримати максимальні дивіденди від співпраці з московською владою.

Вінцент Корвін-Госєвскій (Гонсєвскій) – представник відомого шляхетського литовського роду. Його батько Алєксандер Корвін-Госєвскій у свій час був відомим воєначальником та дипломатом Речі Посполитої. Вінцент (р.н. 1625), отримавши гарну освіту (навчався у Болонському університеті), доволі швидко зробив кар'єру у ВКЛ. Уже у віці 21 рік він отримав посаду стольника великого литовського, а в листопаді та грудні 1650 року обирався шляхтою маршалком сейму. В армії ВКЛ дослужився у 1651 році до звання генерала артилерії. У 1652 році обіймав посаду підскарбія великого литовського, а в 1654 році, коли Януша Радзівілла було призначено великим гетьманом литовським, Вінцент обійняв посаду польного гетьмана литовського. Висуваючи його на місце фактично другої людини в Литві, король намагався дещо применшити вплив опозиційного до королівського двору Радзівілла[1].

Відтак, Госєвскій з початком наступу московських військ разом з Радзівіллом опинився на чолі литовських військ, які протистояли Москві[2]. Коли ж великий литовський гетьман приймає рішення шукати порозуміння з шведами (як засіб порятунку Литви від загарбання й розорення її росіянами), польний гетьман його не підтримав. Він виказував гостре невдоволення прошведською позицією гетьмана Я. Радзівілла й говорив, що особисто підмовляв того, щоб той «був у підданстві великого государя»[3]. При цьому позиція Госєвского постає доволі неоднозначною. З одного боку в розмовах з царськими посланцями він повсякчас намагається постати в образі щирого прихильника Москви Так, зокрема, у

[1] Historia panowania Jana Kazimierza z klimakterów Wespazyana Kochowskiego przez współczesnego tłómacza w skróceniu na polski język przełożona wydana z rękopismu w roku 1840 przez Edwarda Raczyńskiego. – Poznan: Naklad i czcionkami N. Kamińskiego i spółki, 1859. – T. 2. – S. 175–176.

[2] *Заборовский Л. В*. Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа (1655–1656): Документы, исследование. – М.: Наука, 1994. – С. 8.

[3] Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф. 96. – Оп. 1. – Д. 6. – Л. 122.

розмові з Ієвлєвим просив, щоб той особисто в своєму донесенні царю вказав, що Госєвскій «…має надію на його государеву милість і надалі буде повідомляти про все, де що почує»[4]. З другого боку, веде мову про небажання зрадити королю та Речі Посполитій, як про це він заявляв у розмові з іншим царським посланцем Ліхарєвим. При цьому заявляв, що в інтересах як Московської держави, так і Польщі укласти вічний мир[5]. Така позиція Госєвского фактично на той час була характерною для значної частини литовської магнатерії та шляхти. Литовська верхівка таким собі умиротворінням Москви та постійним декларуванням прихильності до московського царя намагалася зберегти свої володіння (силою зброї намагатися відстояти свої землі видавалося нереальним). Проте, з іншого боку, литовці були занепокоєні перспективою заміни шляхетської демократії московським самодержним режимом. Одним з виходів з даної ситуації вбачалося укладення польсько-московського миру (25 липня 1655 р. московським воєводам надходить лист від литовської знаті, зокрема підписаний і В. Госєвскім, в якому містилося прохання припинити військові дії та вчинити перемир'я до часу, коли за цісарського посередництва розпочнуться польсько-російські переговори. При цьому керівники ВКЛ наголошували, що *«…всі ми готові померти за королівство наше Польське і Велике князівство Литовське»*[6]), навіть якщо заради цього необхідно буде віддати польську корону московському царю, за умови гарантування шляхетських прав, вольностей, власності. За даними В. Степанкова, вперше ідею обрання Алєксєя Міхайловіча на польський престол московським урядовцям підкинув саме В. Госєвскій[7].

Відзначимо, що Госєвскій особливо відзначався активністю в сенсі свого виказування зичливості московському царю. У вересні 1655 р. до воєводи Я. Чєркасского прибули литовські посланці, серед яких був і посланець В. Госєвского, його довірена людина хорунжий Стефан Францишек Медекша[8]. Московське керівництво вирішило максимально продемонструвати свою ласку до литовців, намагаючись прихилити їх на свій бік. Так, царем була надіслана грамота з розпорядженням Чєркасскому наділити посланців щедрим жалуванням, а, зокрема, гетьманові відіслати листи, жалувану грамоту, два сорока соболів та сорок в 60 карбованців і сорок в 50 кар-

---

[4] Там же. – Л. 123–124.

[5] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия… – С. 30 – 31.

[6] Там само. – С. 9–17.

[7] *Степанков В.* Богдан Хмельницький і проблема державності України. – УІЖ. – 1991. – № 11. – С. 136

[8] Там само. – С. 34; *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России (по 1800 г.). – Ч. 3. – М., 1897. – С. 129.

бованців. При цьому говорилося: «*Якщо вони (литовська шляхта – В. Г.) почнуть нам, в г-ю, служити, і службу свою покажуть, і присягу вчинять, і ми, в.г., пожалуєм їх нашим, государевим, милостивим жалуванням, свої, г-кі очі бачити накажемо»*[9].

І надалі серед вищих посадовців ВКЛ найактивніше продовжував позиціонувати себе прихильником Москви Вінцент Госєвскій. Напередодні Віленських переговорів він направляє свого посланця до московського воєводи Богдана Апрєльєва[10] й споряджає його інструкцією, в якій йшла мова про необхідність негайного укладення польсько-російського миру та спрямування спільних зусиль на війну проти Швеції. Сам Госєвскій наголошував на своєму щирому бажанні досягнення згоди між королем польським та царем, вказуючи, що це можуть засвідчити і Ліхарєв, і Артишєв, і Ієвлєв, які раніше прибували до нього з посольствами. При цьому зазначав, що в даний час серед польського керівництва є багато таких, що вважають доцільніше укласти мирний договір зі шведами. Госєвскій же доводив, що не належить до таких, а залишається щирим прихильником царя[11].

Враховуючи що саме литовці демонстрували прихильність до ідеї російсько-польського порозуміння, Москва уже традиційно прагнула заручитися підтримкою з боку литовської еліти, в якій вбачала свого союзника. На користь Москви було те, що значна частина литовської та білоруської шляхти зайняла відкрито колаборантські позиції. За відповідні «царські ласки» вона готова була визнати зверхність царя. Відповідно в Москві не скупилися.

В умовах, коли після укладення Віленської угоди імплементація її положень (щодо обрання царя спадкоємцем польського престолу) залежала від рішення сейму, Москва активізує «обробку» лояльної литовської еліти. Уже невдовзі після Вільна 4 листопада 1656 р. царем було направлено стольника Артемона Матвєєва і піддячого Первільєва до Госєвского з метою переконати його, щоб той на сеймі «доставив російському государю польську корону». У розмові з царськими посланцями польний литовський гетьман вкотре завірив московське керівництво у своїй прихильності й, зокрема, порадив царю одружити його сина Алєксєя на королівській племінниці, що, на думку Госєвского, мало б сприяти полсько-московськомцу порозумінню й завершнню віленського політичного процесу[12].

---

[9] *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия… – С. 35 – 36.

[10] РГАДА. – Ф. 79. Сношения России с Польшей 1656 г. – Д. 25. – Л. 14.

[11] Там же. – Д. 27. – Л. 16–16 об.

[12] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С. 131.

20 грудня 1656 р. до Госєвского та Сапєги було послано чергових царських резидентів: до першого знову відправився стольник Артемон Матвєєв, а до другого – Афанасій Нєстєров. Цікаво, що Госєвскій не приховуючи свій матеріальний інтерес, за підтримку московської політики виставив доволі конкретну ціну – 100 тис. польських золотих [13].

На початку 1657 р. активні контакти між московським керівництвом та литовською знаттю продовжувалися. Традиційно в епіцентрі їх був гетьман Госєвскій. Так, 6 лютого 1657 р. до Москви прибув його гонець з повідомленням про наміри коронних вельмож без погодження з царем примиритися з шведами. У відповідь царський уряд 20 лютого направив до нього дяка Івана Міхайлова, який мав винагородити таку старанність і зичливість литовського вельможі[14]. Думається однак, що тут було не стільки бажання догодити цареві, скільки несприйняття про шведського курсу, який був пов'язаний з давнім суперником Госєвского Янушем Радзівіллом.

На початку 1657 р. в Литву знову відправляється Матвєєв, який до цього вже досяг значних успіхів в справі «обробки» литовської еліти. Він мав уважно слідкувати з тамтешніми справами, а в разі, коли намітяться протиріччя між польською та литовською верхівками і створяться передумови для розриву, попіклуватися, щоб литовська знать і військо перейшли під високу руку государя і присягнули йому. Матвєєв від царя отримав також завдання визначити на кого з польських політиків чи урядовців можна опертися у питанні вирішення долі польської крони на користь царя. Серед останніх на першому місці був саме Вінцент Госєвскій, який власне в розмові з Матвєєвим вкотре наголошував: *«Я готовий присягнути великому государю, готовий присягнути, що буду старатися для проголошення його спадкоємцем короля Яна Казімєжа… Якщо государ дасть мені грошей, то я стану закликати начальних людей і військо таємно і присягу дам за всіх»*[15]. Відповідно, саме на його особі московський уряд акцентував свої зусилля. Уже 28 травня 1657 р. до гетьмана направлено (звичайно, не з пустими руками) чергових посланців Аврама Лопухіна і Ніколая Тіхоновского[16]. Дані місії вкотре означили ту роль, яку відводили в Москві литовцям в справі практичної реалізації положень Віленської угоди 1656 р.

---

[13] Там же. – С. 132.

[14] Там же.

[15] *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. История России с древнейших времен / Отв. ред.: О. Д. Ковальченко, С. С. Дмитриев. – М.: Мысль, 1990. – С. 37–38.

[16] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С.132.

Слід відзначити, що позиція литовської верхівки, яка вбачала порятунок Литви в укладенні польсько-московського мирного договору, вкрай негативно ставилася до спроб Варшави досягти порозуміння з Військом Запорозьким. Вони не без підстав вважали порозуміння з Москвою и Чигирином взаємовиключними. Відтак, серед тих, хто стосовно козацької України займав жорстку й безкомпромісні позицію, віддавав перевагу силовому вирішенню «української проблеми», були литовські гетьмани П. Сапєга та В. Госєвскій, канцлер К. Пац та підканцлер А. Нарушевіч. Зокрема, саме через дії підрозділів П. Сапєги, які спровокували зіткнення з козаками в районі р. Горині та Случі та здійснили спроби витіснити українські гарнізони з Пінського повіту[17], на початку 1658 р. виявилося під загрозою зриву польсько-українське перемир'я.

Попри всі старання московської дипломатії, зокрема, й в сенсі «обробки» литовської верхівки, віленські домовленості залишилися нереалізованими. Відтак, постало питання скликання чергового посольського з'їзду. У цих умовах в Москві знову намагалися заручитися підтримкою литовців. Показовими були доволі активні контакти між воєводою Афанасієм Ордін-Нащокіним, який в цей час перебрав на себе роль головного промотора порозуміння з Вашавою, та польним литовським гетьманом Вінцентом Госєвскім. У Москві спонукали Нащокіна активніше впливати на останнього, наголошуючи, що *«...Госєвскому писати часто та царською милістю обнадіювати»*. У свою чергу польний гетьман намагався максимально скористатися з даної ситуації для отримання «царської милості». Зокрема, у своїй листах він просив надати царське жалування для вояків його полку, а також 3 тис. рушниць. При цьому він вкотре торкався перспективи польсько-московського замирення, яке вбачав основним чинником того, щоб *«в Корони Польської з князівством Литовським протиріч не було»*. При цьому радив росіянам заручитися підтримкою впливових в Польщі маршалка Єжи Любомірского та познанського воєводи Яна Лєщиньского[18]. Через своїх посланців Медекшу та Лосовского наприкінці січня 1658 р., зазначаючи на поширенні серед польських вельмож настроїв обрати спадкоємцем польського трону угорського короля

[17] Памятники, изданные Временною Комиссиею для разбора древних актовъ, высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генералъ-Губернаторе (Далі – ПВК). – К.: Университетская типографія, 1859. – Т. 3. – Р. 3. – С. 20.

[18] Акты Московскаго государства, изданные Императорскою академіею наукъ. – Т. II. Разрядный приказ. Московскій стол 1635 – 1659. – СПб. Тип. Императорской академіи наукъ, 1894. – С. 600.

Леопольда, наголошував, що литовці, навпаки, зберігають прихильність до російського царя[19].

Однак в жовтні 1658 р. стосунки між московським керівництвом та Госєвскім різко змінилися. Тут слід сказати, що попри «гру» останнього, спрямовану як на задоволення своїх особистих інтересів, так і сподівань литовської верхівки, він попри все зберігав вірність Речі Посполитій. У ситуації загострення відносин з Москвою, які перейшли в чергову фазу збройного протистояння, він опиняється в його епіцентрі. 8 жовтня в районі села Варки його полки зіткнулися з військами князя Долгорукого. Госєвскій виступив проти переважаючих сил противника. Спочатку успіх був на боці литовців і їх кіннота навіть змусила відступати росіян. Однак врешті росіяни зуміли завдати поразки литовцям. Ті відступили, а сам польний гетьман потрапив в полон[20]. На думку З. Вуйціка, битва під Варкою ознаменувала завершення польсько-російського перемир'я, започаткованого Віленськими переговорами 1656 р.[21].

Аж до 1662 р. Госєвскій в якості поважного бранця перебував в Москві, а його звільнення постало в якості однієї з ключових вимог Варшави, від якої залежало продовження польсько-московських мирних переговорів. А власне сам Госєвскій був включений до складу повноважного посольства Речі Посполитої на майбутні переговори з росіянами[22].

В інструкції комісарам як одне з завдань, ставилося питання звільнення Госєвского. А король Ян Казімєж навіть самі переговори поставив в залежність від звільнення польсного гетьмана, зазначаючи, що не приступить до переговорів, якщо цар не відпустить Госєвского. При цьому відкидалися спроби Москви виміняти останнього на Шерємєтьєва, який з 1660 р. перебував у кримському полоні. Наголошувалося, що російський воєвода потрапив в полон як переможений воєначальник, а Госєвского підступно схопили й вивезли до Москви. Натомість король готовий взамін польного литовського гетьмана звільнити чотирьох видатних російських полонених[23]

---

[19] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С. 133.

[20] Historia panowania Jana Kazimierza. – S.19; *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11–12. – С. 44.

[21] *Wójcik Z.* Traktat andruszowski i jego geneza. – Warszawa: PWN, 1959. – S. 35.

[22] Volumina Legum. Przedruk zbioru praw staraniem XX pijarow w Warszawe, od roku 1732 do roku 1782, wydanego. – Petersburg: Nakładem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1859. – T. IV. – S. 369; *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С. 135.

[23] *Соловьев С. М.* Сочинения. В 18 кн. Кн. VI. Т. 11 – 12. – С. 114.

У березні 1662 р. Вінцент Госєвскій разом з іншими полоненими поляками був звільнений без жодного викупу[24]. Жест московської влади відбувся напередодні вкрай важливих, з точки зору, царського уряду переговорів, які мав провести А. Ордін-Нащокін. Росіяни розраховували, що звільнення Госєвского сприятиме позитивному їх результату. Власне польний литовський гетьман мав доставити до Варшави грамоту, в якій офіційно сповіщалося про рішення царя направити до Польщі повноважне посольство для «великих і таємних справ»[25].

Госєвскій провів в ув'язненні в Москві чотири роки. Після звільнення отримав знову всі займані ним посади, ставши одним з прихильників короля Яна Казімєжа в його протистоянні з бунтівною шляхтою. У 1662 р. був схоплений опозиційними королю литовськими конфедератами і розстріляний.

Загалом у постаті Вінцента Корвіна-Госєвского відобразилася доля литовської шляхти, яка в умовах жорсткого московсько-польського протистояння, боротьби за домінування в регіоні Центрально-Східної Європи опинилася в якості заручника ситуації, шукаючи виходу з якої, литовці змушені були вести складну гру, підштовхуючи і Варшаву, і Москву до мирних переговорів, вважаючи, що лише за таких умов зможуть врятувати свої землі від остаточного розорення.

Volodymyr Gazin

Between Moscow and Warsaw: Vincent Corwin-Hosyevskiy as image of lithuania elite under Russian-Polish War of 1654 – 1667

During the Russian-Polish War of 1654–1667, when by 1655 the major part of Grand Duchy of Lithuania had been occupied by Moscow and Swedish troops in either part, the head of GDL stood up a difficult choice: to remain faithful to the King and Polish-Lithuanian Commonwealth, to swear to the king of Moscow or work out Lithuanian-Swedish union. However, Lithuanian elite became the object of intensive «treatment» primarily on the side of Moscow government. The purpose of that special treatment was to force it to swear allegiance to the king.

Those events featured Vincent Corwin-Hosyevskiy, one of the leading contemporary Lithuanian politicians and military leaders, Polny Lithuanian Het-

[24] *Бантыш-Каменский Н. Н.* Обзор внешних сношений России. – Ч. 3. – С. 136.

[25] *Галактионов И. В.* Из истории русско-польского сближения в 50–60-х гг. XVII века (Андрусовское перемирие 1667 года). – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1960. – С. 58.

man. Against the background of his acute dislike of Lithuanian Hetman Janush Radziwill, who accepted the protection of the Swedish and Lithuanian-Swedish union, Hosyevskiy appeared to be the most active supporter of the rapprochement with Moscow. During the period of 1655–1658 the most intensive relations hips with Moscow authorities occur under the guidance of Hosyevsky. He positioned himself as a true supporter of the king in favor of the latter taking the Polish throne, promoted formation of pro-Moscow party, in the medium of the Polish gentry. However he did not neglect his private interests.

Eventually Hosyevsky remained loyal to the Polish king. As a result, on October 8, 1658 in the battle at the village Varki he was in captured by Moscow, troops and he remained imprisoned until 1662. After returning to Lithuania he was soon killed by the Confederates who were in the opposition to the king of Poland.

In general, the figure of Vincent Corvin-Hosyevsky displayed the fate of the Lithuanian nobility, who faced Moscow-Polish conflict and the struggle to dominate in Central and Eastern Europe. Looking for the way out they became dependant on the situation, and struggled to make Lithuania and Moscow have peace negotiations, The y believed that only in that way they could save their lands from complete ruining.

УДК (477) «17–18»

Василь Кононенко
Київ

РЕЦЕПЦІЯ ЛИТОВСЬКОГО СТАТУТОВОГО ПРАВА У ГЕТЬМАНЩИНІ НАПРИКІНЦІ 1680-х – ПОЧАТКУ 1760-х рр.: МОДЕРНІЗАЦІЯ ЧИ ВІДСТОЮВАННЯ «СТАРИЗНИ»?

У статті проаналізовано рецепцію Литовського Статуту в праві та судочинстві Гетьманщини наприкінці 1680-х – початку 1760-х рр. В дослідженні верифікується робоча гіпотеза, що революція 1648 р. стала запереченням Військом Запорозьким «старого порядку» в Речі Посполитій, зокрема й використання у судочинстві Литовського Статуту; з гетьманату І. Мазепи спостерігається виразна тенденція до запозичення зазначеного права як основи в регулюванні відносин у суспільстві; подальша успішна рецепція литовського статутового права перетворила його на найважливіший сегмент «малоросійського права». Хоча статутове право було елементом «старизни», однак його рецепція принесла модернізаційні зміни в суспільство Гетьманщини.

Ключові слова: Литовський Статут, рецепція, Гетьманщина, модернізація, «старизна».

В исследовании проанализировано рецепцию Литовского Статута в праве и судопроизводстве Гетманщины в конце 1680-х – начале 1760-х гг. В статье верифицируется рабочая гипотеза, что революция 1648 р. стала для Войска Запорожского стала отрицанием «старого порядка» Речи Посполитой (в том числе и Литовского Статута); гетманату И. Мазепы присуща четко выраженная тенденция к использованию статутового права как основы в регулированию отношений в обществе; дальнейшая успешная рецепция литовского статутового права трансформировала его в самый важный сегмент «малороссийского права». Хотя статутовое право и было элементом «старизны», но его рецепция принесла модернизационные изменения в обществе Гетманщины.

Ключевые слова: Литовский Статут, рецепция, Гетманщина, модернизация, «старизна».

The study is dedicated to reception of the Lithuanian Statute in Hetmanate during the late 1680-ies to the early 1760-ies. In the article is verified working hypothesis, that successful reception of the Lithuanian law transformed it into the most important segment of «Little Russian law». Although Lithuanian Statute was an element of «staryzna», but his reception brought modernization changes in Hetmanate society.

Key words: Lithuanian Statute, reception, Hetman, modernization, «staryzna».

Гетьманщина[1] виникла у ході революції 1648 р. та сформувалася протягом постійних воєн як мілітарна політична інституція. Це наочно відбилося в найпоширенішій у середовищі політичної еліти назві своєї держави – «Військо Запорозьке». Однак, реґіментарі, починаючи від Б. Хмельницького, звертали увагу не тільки на армію, але й робили спроби розбудови цивільної адміністрації (бюрократичної системи, що виконувала поряд з військовими фіскальні та низку управлінських функцій), інституцій судочинства, поділу суспільства на тих, хто воював (козаків) й тих, хто платив податки (поспільство). Проте такі зусилля гетьманів (та й центральної української адміністрації в цілому) в умовах постійних війн і масового супротиву населення веденню значних податків зазнавали невдач. Остаточний перехід суспільства Гетьманщини у мирне русло існування стався лише з початком гетьманату І. Мазепи[2]. Зусиллями цього українського реґіментаря проводилося свідоме формування центральної адміністрації; гетьманського двору; фіскальної системи, котра окремою статтею видатків забезпечувала регулярне наймане військо; церковної й культурно-освітньої політики; судочинства, яке в своїй діяльності керувалося виключно нормами права; козацького стану, юридично відмежованого від поспільства.

У статті розглянуто рецепцію статутового права у Гетьманщині, яке, з одного боку, для тодішньої еліти та адміністрації було «старизною». З іншого боку, звернення до Литовського статуту[3] у судочинстві з кінця XVIII ст. стало важливим засобом для легітимізації новацій, що упрова-

---

[1] Еліта цього українського державного утворення вживала різні самоназви. До найбільш вживаних у 1680–1760-х рр. належали «Військо Запорозьке» та «Мала Росія» («Мала Русь», «Малоросія»), до менш – «Україна», «Гетьманщина», «Гетьманат». Термін «Гетьманщина» для тодішніх жителів Лівобережжя та Запорожжя значив територію, яка керувалася реґіментарем – найавторитетнішою політичною фігурою для тодішніх українців. Цей термін почав застосовуватися з 1720–1730-х рр. та увійшов у широкий вжиток в наступному XIX ст. Як відзначив В. Пришляк, лише в «Ніжинському літописі» від 1736 р. сім разів вжито політонім «Гетьманщина» (Див.: *Пришляк В.* «Коротка передишка часів Апостола»: Гетьманщина у 1727−1734 роках // Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 568).

[2] Переведення Гетьманщини на «мирні рейки» функціонування впроваджувалося в умовах постійних воєн, які хоча майже не проводилися на території «Малої Росії», однак позначалися на внутрішній політиці. За О. Оглоблином з 8081 днів гетьманування І. Мазепи лише 36 було «мирними» (Див.: *Оглоблин О.* Гетьман Іван Мазепа. – Нью-Йорк-К.-Львів-Париж-Торонто, 2001. – С. 101).

[3] Згідно з Литовським статутом, судді могли задля більшої справедливості використовувати інші «права християнські» (розд. 4, арт. 5, п. 4). У Гетьманщині, крім Литовського статуту, застосовувалися «Саксонське зерцало» та «Порядок». Проте, якщо перший слугував в якості нормам права, то вони – передусім як норми судового процесу.

джувалися українською адміністрацією. Вивчення цього процесу уміщено у рамки поміркованої модернізації українських бюрократичних установ та правової свідомості[4].

Як відзначив О. Лазаревський, до кінця XVII ст. для полкового суду норми Литовського статуту були не обов'язковими[5]. Втім, наявність цих книг в представників адміністрації Гетьманщини свідчить про їх часткове використання в юридичній практиці. Скажімо, після арешту І. Самойловича залишилася бібліотека, в якій поміж інших книг було 2 примірника Литовського статуту[6]. Щодо судочинства у містах з магдебурзьким правом, то Статут у них застосовувався ледь не після Хмельниччини. Для прикладу, у Борисполі з 1660 р. використовували статутове та магдебурзьке право[7]. Вважається, що на цей час на українських землях найбільше використовувалися польськомовні видання Литовського статуту, передусім 1648 р. (1588 р. видано руською мовою; польські переклади XVII ст. – 1614, 1619, 1648, 1693, 1698 рр.)[8].

---

[4] Під «модернізацією» в дослідженні розуміються свідомі зусилля політиків та інтелектуалів у створенні й реалізації проектів реформ, покликаних змінювати суспільство й надавати йому звичних для нас сучасних характерних ознак (раціональні та ефективні політичні інституції, розвинені фінанси, рівні права для громадян, визначальна роль освіти та науки тощо). З цього питання див.: *Головко В.* Модернізації теорії // Енциклопедія історії України. – Т. 7: Мл-О. – К., 2010. – С. 18–20; *Гавров С.* Социокультурные процессы модернизации // Вопросы социальной теории. – 2009. – Том III. – Вып. 1(3). – С. 359–368; *Chuanqi H.* The Civilization and Modernization // http://www.modernization.com.cn/Index2.htm [дата доступу – 28.02.2014].

Якщо вивчення відносин між «старизною» та «новизною» у Великому князівстві Литовському досліджувалося (Див.: *Кром М.* «Старина» как категорія средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII века) // Mediaevalia Ukrainica: ментальність та історія ідей. – Т. III. – К., 1994. – С. 68−85; *Blanutsa A., Vashchuk D.* «Old ways» versus «novelties» in the legal and economic sources of the Grand duchy of Lithuania ca. 1450−1700 // Lithuanian historical studies. – Vol. 12. – 2007. – Vilnius, 2009. – P. 19−40), то стосовно Гетьманщини ця тема є маловивченою.

[5] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. – 1898. − № 7–8. – С. 86.

[6] *Алмазов А.* Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений. – М., 2012. – С. 35, 40.

[7] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии (Замечания на монографию Д. П. Миллера – Суды земские, гродские и подкоморские в XVIII в.) // Киевская старина. – 1898. − №7–8. – С. 88.

[8] На початок XVIII ст. виникла потреба у перекладі Литовського статуту з польської мови на зрозумілу староукраїнську (Див.: *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – К., 1998. – С. 160, 163.).

З кінця XVII ст. Статут почали ширше використовувати і в полкових судах[9]. За І. Мазепи норми Литовського статуту стають частиною «прав та вольностей» Війська Запорозького. Так, доноси та звинувачення у зраді почали розглядатися виключно у правовому полі, у тому числі й відповідно до норм Статуту[10]. Приміром, у 1701 р. стародубський полковник М. Миклашевський мав контакти з впливовими особами Великого князівства Литовського, але не був покараний «за зраду» – для його засудження потрібні були вагомі докази, як це передбачено у статутовому праві, а не лише факт листування з М. Коцелом[11]. Широке застосування Литовського статуту дало підстави М. Грушевському на початку XX ст. зробити таку інтерпретацію цього процесу:

> «За недостачею власних збірників законів, які б нормували новий лад, вони (представники української адміністрації гетьманату І. Мазепи – *В. К.*) по судах і урядах міських і козацьких уживають старі збірники законів – Литовський статут і Магдебурзьке німецьке право міське, і з них старі поняття про права панські, властительські починають всякати в нові відносини, точать самі підстави нового ладу (підкреслення наше – *В. К.*)[12].

Зміни у правосвідомості та судочинстві, які мали місце за І. Мазепи, відбилися в політико-правовому проекті, укладеному українськими емігрантами у Бендерах 5 квітня 1710 р. У присязі «Договорів та постанов» читаємо:

> «Я, Филиппъ О*р*ликъ, новоизбра*н*ный Войска Запоро*ж*ского Гєтманъ, присягаю Г[оспо]ду Б[о]гу во Тро*й*цы С[вя]той славимому на томъ: ижъ, будучи волними голосами по давнымъ правамъ и обыкновєніямъ войсковымъ, za соизволєніємъ Naяснѣйшого Королєвского В[є]л[и]ч[єс]тва Швєдского, протєктора nашєго, о*т* Енєралной Старшины и о*т* всєго Войска Zапорожского ту*т* при боку Его жъ Королєвского В[є]л[и]ч[єс]тва и у Днѣпра на низу zостаючого, чєрє*з* посланны*х* особъ, обраный, оголошєный и во*з*вєдєный на zнамєнитый урядъ Гєтманский, яко сіє договоры и постановлєня ту*т* описа*н*ныє, а с полною обрадою на актѣ тєпє*р*єшной єлєкції, мєжи мною и тымъ жє Войскомъ Zапоро*ж*скимъ узаконєнныє и утвєржєныє, во всѣхъ пунктахъ, комматах и пєріодахъ нєпрємѣнно исполняти, мило*ст* вѣрность и пєчаловитоє ку Ѡ*т*чизнѣ Малороссий*с*кой, Матцѣ n[a]шой, о добрѣ оной посполитомъ, о цѣлости публичной, о разширєню правъ и волностєй войсковы*х* старанє, сколко силъ, розуму и способовъ станєтъ, мѣти, жадны*х* факцій з посторонными

[9] Лазаревский А. Малороссийские посполитые крестьяне (1648–1783). – К., 1908. – С. 17.

[10] У листі від 13 квітня 1692 р до царів реґіментар просив перевести розгляд доносів у правове русло (Див.: З епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та автор передм. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 73–74).

[11] *Лазаревский А.* Описание старой Малороссии. – Т. 1. – К., 1888. – С. 30.

[12] *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К., 1992. – С. 338.

панствами и народами, и внутрь в Ѿтчизнѣ на зруїнованє и якоє жъ колвєкъ оной зашкожєнє нє строїти, подсылки всякіє, Ѿтчизнѣ правамъ и волностємъ войсковымъ, шкодливыє, Енєралной Старшинѣ, полковникомъ и кому колвєкъ налєжатимєтъ, обявляти, кỳ годнымъ и заслужонымъ в Войску Запорожскомъ особамъ пошанованє и кỳ всєму старшому и мєншому товариству любовъ, а кỳ проступнымъ, вєдлугъ артикỳловъ правных, справєдливость заховати обѣцỳю и должєнъ бỳду (підкреслення наше – *В. К.*)»[13].

Як бачимо, «права» у присязі вжито 3 рази. Значення у цих трьох контекстах різне, хоча в них є спільні риси. У першому випадку «право» вжите у значенні «старизни». У другому – в сенсі поміркованої модернізації, а саме розширених, покращених прав. У третьому – правам Вітчизни. Четверте використання – «артикули правні» – Литовський статут, оскільки саме так його зазвичай називали на початку XVIII ст.[14].

Наступник І. Мазепи у Гетьманщині – І. Скоропадський мав свідомість подібну до покоління політиків та інтелектуалів кінця XVII – початку XVIII ст. Одразу після свого напівлегального обрання наголошував на основному завданні своєї влади – захисті прав жителів Гетьманщини. Зокрема, в універсалі Войцеховичам від 15 лютого 1710 р. гетьман писав, що він «всілякі давніх Малоросійських регіменту нашого прав конституції, бажаємо в цілості непорушній утримувати…»[15]. Також у своїх листах гетьман піклувався оборону прав «малоросійських обивателів» тощо[16].

---

[13] Староукраїнський оригінал «Договорів та постанов» опубліковано: Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія / Підг. О. Вовк // Архіви України. – 2010. – Вип. 3-4. – С. 145–166; «Пакти і конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / Відп. ред. В. Смолій; упорядники М. Трофимук, Т. Чухліб. – Львів: Світ, 2011. – С. 77–117. Оригінал документа зберігається в Російському державному архіві давніх актів (Див.: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 124. – Оп. 2. – 1710 г. – Д. 12. – Л. 2–12 об., копія в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф. 2236. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 4–15).

[14] І. Скоропадський у листі до Г. Галагана від 9 липня 1721 р. з приводу земельної суперечки писав: «…Вставши рано, вели собі правнії артикули для лучного порозумленяся о таких пенних і неслушних куплях прочитати» (Див.: Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927 // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 6. – К., 1929. – С. 456).

[15] Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скорун и Войцеховичей XVII–XVIII в. – К., 1884. – С. 266.

[16] Для прикладу, див. листи І. Скоропадського до Г. Головкіна у 1715–1716 рр.: Научно-исследовательский отдел рукописи Российской государственной библиотеки (Москва). – Ф. 204. – Картон 37. – № 6. – Л. 48, 48–48 об., 49, 49–50 об., 51 об. Цікаво, що імперські високопосадовці також використовували таку термінологію (Див.: Материалы для отечественной истории / Издал М. Судиенко. – Т. 2. – К., 1855. – С. 103, 128, 174 і далі).

Свідченням того, що литовське статутове право міцно увійшло в юридичну практику, стало й те, що на нього орієнтувалися вищі урядовці[17].

Сам І. Скоропадський, захищаючи українську велику торгівлю використовували при цьому норми Литовського статуту. І. Джиджора в «Економічній політиці російського правительства…» інтерпретував це так:

> «…гетьмани, вже від Скоропадського почавши, намагалися стати в поміч таким купцям тим способом, що видавали їм універсали, якими відсували речинці сплати довгів вірителям на пізніше, звичайно на 1–3 роки. Се було можна зробити тим більше, що на Україні аж до 1754 р. не обов'язував ще вексельний устав, виданий за Петра II, а пожички опиралися на статутових «облігах». Такі універсали мали дійсну обов'язуючу правну силу»[18].

Скоропадський намагався оберігати збанкрутілих купців. І. Джиджора наводить універсал від 20 березня 1719 р.:

> «вѣдаючи, же онъ здавна в статечномъ пребываючи обхожденіи не чрез марнотратство якоє пришол в своєм имѣніи до скудости, лечь божіим допущеним чрез вызше выраженъныє разніє случаи …выдаємъ сей нашъ з канцеляріи войсковой универсалъ таковій, абы всякиє оного Козмы Якимовича кредиторы сожалѣючи християнскимъ серцем той єго не толко в грошах но и в худобѣ не меншой подупалости выждали єму долгу два роки и свободноє чрез той часъ дали єму-ж помешканиє. […] доброволно постановили и расположили оные должныя гроши на роки по части, якіє бы он, Якимович, моглъ що року при поможи божій с свого купеческого промислу старателно всякому кредитору по обклигам без провизіи уищати – рейментарско предкладаєм»[19].

---

[17] Див.: *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930. – С. 81; Звідомлення І. Ю. Черкаського про відрядження до Харкова р. 1927. – С. 456.

[18] *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. – С. 81.

[19] Там само. – С. 82. Наведемо фрагменти 1 розділ 27 артикулу Литовського статуту: «**О листехъ железныхъ, кому мають быть даваны**. Тежъ уставуемъ, ижъ листы железные с канъцляреи нашое не мають быти даваны тым, которые маетности свои на зъбыткох марне утратили и за токовыми [!] збыточными утратами в долъги попали, але тымъ маемъ давати таковые листы, которые в долъги пришли и в убоство попали з божъего допущенья, то естъ ижъбы огнемъ погорели або маетности ихъ стонули, або бы отъ розбою, або отъ непрыятеля нашего забраны были, або хто бы тежъ для речи посполитое ку утрате и убоству и ку долгомъ пришолъ, такъже купъцомъ и инымъ людемъ упалымъ, окромъ жидовъ. Вед же дальшого часу волъности не маем тыми листы узычати и давати, толко в наболшой речи и суме тры годы. А в томъ часе маеть се тотъ о заплату старати. […] А на остатни день выстья року будуть повинъни рукоими оного на томъ же вряде поставити, а долъжники долъговъ своихъ и оного истъца в того вряду упоминатисе, найдовати и доходити будуть. А естли бы рукоими не поставили, тогды сами за листы або за доводомъ правнымъ тые долъги повинъни будуть платити» (Див. електронний варіант Литовського

За І. Скоропадського *de facto* були зроблені спроби закріпити статутове право як одне з основних для судочинства у Гетьманщині. Справа в тім, що гетьман сприяв перекладу «Литовського статуту», «Саксону» та «Порядку» на староукраїнську мову й створення на їх основі кодифікованого права[20].

> «О. Лазаревський доводив: переклад, коли і не зводу законів, але прав малоросійських почато з ініціативи І. Скоропадського за рік до його смерті. Гетьман «выхлопотал» у Петра І навіть спеціальний указ, тексту, правда, якого ми не маємо. Безпосередньо в універсалі від 16 травня 1721 р. написано: «… Иж зайшол нас… государя нашого всемилостивейшого указ таковой, дабысмо повелели правніе книги, з которих зде в Малороссіи всякіе справи судими бывают, а именно Саксона, Статут Великого княжества литовського и Порядок, з полского діалекту на наше руское (украинское. – *О. Г.*) наречіе» (підкреслення наше – *В. К.*)[21].

Якби переклад було здійснено і затверджено, то статутове право *de jure* стало основними нормами поведінки у Гетьманщині. Рецепція вже старих для XVIII ст. кодексів, початок існування яких на століття раніше, може розглядатися як повернення до «старизни». Проте, оскільки цей процес містив уведення у судочинство норм римського права, його слід розглядати як один з сегментів поміркованої модернізації Гетьманщини.

***

За попередників наказного гетьмана П. Полуботка у судочинстві Гетьманщини не діяла ієрархія судів і тому кожен житель намагався розв'язувати свої суперечки одразу в Генеральному військовому суді та Генеральній військовій канцелярії[22]. Для виправлення цього та інших недоліків у правовій системі Гетьманщини П. Полуботок та його оточення почали паралельно до діяльності Колегії реалізовувати свій проект «поп-

---

статуту 1588 р.: http://starbel.narod.ru/statut1588_4.htm). Запозичення в універсалі І. Скоропадського з розд. 1, арт. 27 Статуту та відповідні фрагменти Литовського статуту підкреслено нами.

[20] *Гуржій О.* Гетьман Іван Скоропадський. – С. 160, 163, 272.

[21] Там само. – С. 160, 163.

[22] Незначні справи, які розглядалися у вищих інституціях Гетьманщини: декрет Генерального військового суду про розподіл спадщини жителя с. Краснопілля Коропської сотні Ніжинського полку Г. Олещенка від 16 червня 1710 р. (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1); позовний лист Генерального військового суду Новомлинському жителю В. Дем'яненку за продаж двору малолітніх дітей, якими він опікувався, від 25 вересня 1717 р. (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 254. – Арк. 1–2); чолобитна глухівського жителя О. Високоленка від 3 жовтня 1722 р. на дружину, яка продала майно та втекла з коханцем (Див.: ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 27. – Арк. 1–3) і т.д.

равлення» судочинства. Модернізаційні зміни були представлені в універсалах Генеральної військової канцелярії від 19 (30) серпня та 3 (14) грудня 1722 р. В уже універсалі П. Полуботка від 19 серпня 1722 р. читаємо:

> «мы по оному его імператорского величества указу и по особливой званыя нашего должности, завстягаючи […] одъ таковихъ непослушнихъ и дерзновенныхъ поступковъ (зловживань у судочинстві – *В. К.*) и остерѣгаючи, жебы которий зъ старшины и другихъ зъ урядниковъ и державцовъ, на комъ тое указу монаршое преслушаніе объявитъся, на чести и здоровю не пострадалъ […] суди вездѣ въ полку тамошнемъ мѣетъ отъ сего часу панъ полковникъ со всякимъ надлежащимъ устроити порядкомъ, жебы не самъ онъ, и не одинъ судя, але въ присудствіи и другой старшины тамошной, такожъ безъ урядовых, толко бы честных и разумнихъ особъ, которихъ нарочно тому опредѣляти надлежитъ, справи судовые въ судебной избѣ разсмотрувалъ и рѣшалъ бы обще совѣстно по истиннѣ, яко право и самая слушность указуетъ, безъ жадного пристрастія и неправости […] ежели ж хто, сѣлским, албо сотеннымъ не доволствуючись судомъ, апелліоватиметъ до полкового или зъ полкового суда до Войскового Енералного, теды мѣютъ суди, предъ которими тотъ апеллянтъ судимъ былъ, письменное за руками своими требуючой сторонѣ дати свѣдителство»[23].

Як бачимо, універсал від 19 серпня 1722 р. належав до своєрідної відповіді на публікацію указу Малоросійської колегії від 17 серпня про заборону стягувати у суді «наклади». Український універсал повторював декларовану Колегією заборону та додатково закріплював принцип колегіальності судового процесу, оскільки полковникові чи полковому судді суворо заборонили одноосібно вирішувати судові справи. Крім того, універсал передбачав формалізацію судового процесу[24]. У реформуванні судочинства Полуботок одночасно звертався до «старизни» – Литовського статуту (сюжети про сумлінність суддів), так і намагався підлаштувати їх відповідно до уявлень імператорського двору щодо необхідності модернізації судочинства (заборона винагород суддям, колегіальність, формалізація судового процесу). Крім цього, суддями мали також бути місцеві «без урядові» старшини. Останнє можна інтерпретувати як початок ідеї визнання необхідності розділення «військової» та цивільної (судової) адміністрації. Останнє є основою Литовського статуту та заперечувалося козацьким судочинством.

---

[23] Універсали Павла Полуботка (1722–1723) / Упор. В. Ринсевич. – К., 2008. – С. 91–92.

[24] *Горобець В.* «Волимо царя східного…» Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава. – К., 2007. – С. 354.

Важливою новацією, втіленою у життя українською адміністрацією, стало запровадження 20 серпня 1722 р. інституції асесорів Генерального військового суду. За О. Лазаревським це було запозиченням зі статутового судоустрою[25]. Хоча після арешту Полуботка та його найближчого оточення, інституцію асесорів Генерального військового суду було ліквідовано, особи, які обіймали посади асесорів, працювали і в полкових судах. Зокрема, стародубський полковий суд за Д. Апостола поповнився двома «асесорами»[26].

«Справа» Полуботка кваліфікувалася як надзвичайно тяжкий державний злочин[27]. Арештований наказний гетьман, переписуючи російськомовний переклад чолобитної, дописав вимогу «замість Малоросійської колегії створити генеральний суд з семи персон»[28]. Представники імперської влади звинувачували П. Полуботка та його оточення у самочинних модернізаційних реформах: «Чому ви, не оголосивши Вєльямінову, влаштували у себе крім генерального суду ще якийсь свій суд і які справи провадили в тому суді?»[29] Наказний гетьман на цей раз виправдовувався уже прецедентами з минулого:

> «мы учинили в Глухове суд с совета старшин и сказывали о том ранее бригадиру Вельяминову, что наш генеральный судья заболел, а челобитчиков много […] Суд этот вовсе не был иной, кроме генерального, он был учрежден временно вместо генерального […] такое случалось ранее…»[30].

Відтак, за П. Полуботка спостерігалися елементи рецепції статутового права, причому як бачимо «старизна» – Литовський статут – використовувалася для впровадження новацій.

***

У сфері українського судочинства наприкінці 1720-х – початку 1730-х рр. також спостерігалися модернізаційні зміни. За «Анонімною запискою про обмеження влади гетьмана» Генеральний військовий суд мав стати верховною інституцією у правовій системі Гетьманщини, яка у своїх рішеннях керувалася українським правом, займалася судочинством

---

[25] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 91.

[26] Рішення стародубського полкового суду 1730 р. підписали обозний, суддя, писар та два асесори (Див.: *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 93).

[27] *Бовгиря А.* Слідство над Павлом Полуботком 1723 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 8. – К., 2008. – С. 110.

[28] *Лазаревский А.* Павел Полуботок // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 198−199.

[29] *Костомаров Н.* Павел Полуботок // Павло Полуботок – український гетьман / Упор. В. Замлинський. – К., 1990. – С. 17.

[30] Там само.

у разі правопорушень з боку гетьмана та приймала апеляційні оскарження рішень нижчих судів:

> «чтоб всяк з малороссіянъ первей в томъ судѣ билъ судимъ, которому подчиненъ ест. А если там не будет удовольствованъ праведно, то даби оттуду апеляцію чинилъ до Енералного Суду. А мимо Суд Енералній даби ніхто суженъ не билъ» (п. 5).
>
> «А у заслужонихъ и служащихъ малороссіянъ, которіе имѣют маетности по жалованнимъ грамотамъ и по Гетманскимъ унѣверсаламъ, собою Гетманъ без розиску Суда Енералного без вини и без Указу не отбиралъ би. А что прежде бившіе на уряди Енеральніе и Полковничіе маетности и прочіе угодія отойшли от тѣхъ урядовъ в Гетманское, також и другихъ разнихъ державцовъ, владѣніе – в томъ милостивое даби учинено било разсмотреніе, чтоб впред имѣющимъ в онихъ би урядах персонамъ не иметь скудости. Також старшини и сотниковъ без розиску Суду Енералного от чиновъ Гетманъ собою не оставлялъ би» (п. 2).
>
> «чтоб впред Гетманская власть сама собою смертних екзекуцій не опредѣляла и жаднихъ публѣчнихъ побоями и другими безчестными видами наказаній знатнимъ малороссіянамъ и заслужонимъ и чиновникамъ не чинила и никого сама по своей волѣ не судила, но якое в чомъ на кого дѣло позовется, о томъ би в Судѣ Енеральномъ разсмотрувано по правамъ малороссійскимъ (підкреслення наше – *В. К.*)» (п. 4)[31].

Таблиця 1.

Структура модернізаційних контекстів
у «Анонімній записці про обмеження влади гетьмана» (бл. 1727 р.)

Контексти використання новацій	Розділення гетьманської влади на приватну на публічну	Суд – окрема незалежна від гетьмана влада	Обмеження гетьманської влади генеральною старшиною	Апеляція до «гетьманських статей», «малоросійських прав»	Легітимація «старизною»	Перенесення новацій на майбутнє
П.1	+		+			
П.2	+	+	+	+	+	+
П.3	+	+				
П.4		+		+		
П.5		+		+		
П.6	+		+			
П.7			+		+	
Разом	4	4	4	3	2	1

Як бачимо, цей проект містить два контексти, в яких новації легітимізувалися «старизною».

[31] Анонімна записка про потребу обмежити владу гетьмана // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 361–362.

За березневими проектами 1728 р. також планувалася модернізація судочинства, причому найвищою інституцією якого ставав Генеральний військовий суд. Хоча «Рішительні пункти» затвердили судову систему Гетьманщини у половинчастому вигляді у порівнянні з тим, що пропонував Д. Апостол (Генеральний військовий суд складався з 3 українців та 3 росіян, український гетьман був лише його президентом, кінцевою апеляційною інстанцією стала імперська Колегія іноземних справ), українська центральна адміністрація отримала юридичне підтвердження того, що нормами права у Гетьманщині виключно «малоросійське право» (п. 1, 15), що містило «Литовський Статут». По-друге, «Рішительні пункти» зобов'язували провести кодифікацію українського законодавства (п. 20).

Імперські модернізаційні проекти у сфері судочинства та права були використані українською адміністрацією для впорядкування нижчих судів відповідно до українських потреб та створення кодифікованого права для Гетьманщини. Перше було реалізовано в «інструкції» Д. Апостола (1730 р.), основою якої стали Литовський статут, Саксонське зерцало, Порядок судів і справ міських Магдебурзького права, а також напрацювання П. Полуботка з реформування судочинства у 1722–1723 рр.[32] Інструкція розвивала кращі традиції права на українських землях: змагальний процес судочинства, тортури в кримінальних справах обмежувалися, при виконанні вироку з козаків стягувалася лише «нав'язка», прирівняна до шляхетської, встановлювалася обов'язковість купчих, заповітів та інших документів у письмовій формі[33].

За Д. Апостола широко використовувалося звернення до Литовського Статуту для відстрочення сплати боргів українським купцям. І. Джиждора свого часу це інтерпретував так:

> «Зважаючи на скількість того роду універсалів, можна напевно сказати, що такий спосіб був введений в систему, при чім гетьманська канцелярія зуміла надати таким універсалам правну підставу і силу, основуючи їх не тільки на формульці уживаній Апостола зі слів жалуваної грамоти на гетьманство про «власть устроєвати всякіє воинскіє и гражданскіє порядки», але крім того опираючи їх на 27 артикулі 1 розділу зобов'язуючого на Україні кодексу, а власне литовського статута»[34].

Таким чином, на перший погляд, скромні реформи українського судочинства вплинули на подальшу модернізацію правової системи у Гетьманщині.

---

[32] *Крупницький Б.* Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – С. 134.

[33] Инструкция гетмана Данила Апостола малороссийским судам // Киевская старина. – 1887. − №1. – С. 139–154.

[34] *Джиджора І.* Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр. – С. 82.

«Права, за якими судиться малоросійський народ…» – важливий модернізаційний проект[35]. Їх поява багато у чому завдячувала уряду Російської імперії. Це було пов'язано з тим, що представники російської влади не були компетентними в «малоросійському праві» і тому наказувалося українській адміністрації кодифікувати. «Комісія зводу малоросійських прав» розпочала роботу після указу від 28 серпня 1728 р. Імперський уряд уважно стежив за її роботою та неодноразово підштовхував українську владу до пришвидшення кодифікації[36]. Стосовно перших кроків роботи Комісії, то Л. Окиншевич у Москві віднайшов першу спробу кодифікації 1730 р.; також відомо, що на 1731 р. було укладено три розділи «Прав, за якими судиться малоросійський народ».[37] До травня 1734 р. члени Комісії працювали у дома[38]. У 1734 р. їх перевели до Москви, але наступного року повернули до Глухова. Перша редакція «Прав, за якими судиться малоросійський народ» була зроблена у перший Глухівський період (до 1734 р.)[39], тобто протягом гетьманування Д. Апостола.

Тривала робота «Комісія зводу малоросійських прав» мала резонанс у середовищі козацьких інтелектуалів, оскільки до роботи у ній були залучені військові канцеляристи, освічені люди з духовенства та міщанства[40]. У процесі роботи «Комісії» виникало багато питань, тому її члени зверталися за допомогою до Д. Апостола «дати нам інструкцію». У 12-ти її пунктах задавалися різні питання щодо узгодження старих норм права та судового процесу з новими реаліями життя. Наприклад, запитувалося:

> «как излагать те места Статута въ которыхъ говорится о шляхте и ея привилегіяхъ, и какимъ словомъ и понятіемъ слова эти заменять […] вносить ли въ сводъ те артикулы Статута, которые къ управленію народа и содержанію вольностей его относятся»[41].

---

[35] Права, по которым судится малороссийский народ… – К., 1879.

[36] Исследование // Права, по которым судится малороссийский народ… – К., 1879. – С. 10.

[37] Звідомлення Л. О. Окиншевича про відрядження до Москви (травень – липень року 1926) // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 360.

[38] Звідомлення І. Ю. Черкаського про командирування до Чернігова в серпні 1926 // Праці Комісії для виучування історії західноруського та українського права. – Вип. 3. – К., 1927. – С. 379–381.

[39] *Слабченко М.* Як судився малоросійський народ // Київська старовина. – 1994. – №1. – С. 49–52.

[40] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 1024. – Арк. 32–34; Спр. 3792. – Арк. 1–5; Спр. 7237. – Арк. 1; Спр. 8683. – Арк. 3–3 зв.;Спр. 12157. – Арк. 2, 9.

[41] Исследование // Права, по которым судится малороссийский народ… – К., 1879. – С. 20.

Такі та подібні питання не змогли не привести до утворення у складі першої Комісії новаторської партії на чолі з Лохвицьким сотником В. Степановим, яка вимагала реалізувати пункт 20-й «Рішительних пунктів», тобто «троє прав звести в один звід»[42]. План В. Степанова підтримували церковні представники (печерський архімандрит) та В. Думитрашко-Раїч. Проти них виступила партія, яку очолив перший голова Комісії – генеральний суддя І. Борозна. Ця консервативна група була проти зведення трьох статутів в один новий кодекс[43].

Перший модернізаційний погляд на кодифікацію зрозумілий зі слів В. Степанова:

> «Вышепрописанное же все не таким порядком, якъ въ старихъ книгахъ, но новихъ, къ натуральному близшим, располагаем и пишем, чтобы одно елико возможно ближе другаго следовало и вязалось, инако же делать показалось нам не порядочно и немодно» (підкреслення наше – *В. К.*)[44].

Їхні опоненти виступали за звід законів з фрагментів писаного права без адаптування до тогочасних викликів. І. Борозна, захищаючи традицію та літеру права, писав князю О. Шаховському, що новатори хочуть нове право укласти «на образу Малій Росії»[45].

Як відомо, врешті-решт, перемогла позиція новаторів: «Права, за якими судиться малоросійський народ» стали новаторською кодифікацією, в основі якої покладено «старизну» – Литовський статут. Так, за дослідженнями В. Месяца, у 1716 пунктах «Прав…» містилося 1033 посилань на Литовський статут[46]. Цей кількісний показник засвідчив пряму залежність українського правового кодексу від статутового права.

Хоча частина представників української адміністрації виступали за максимальне збереження «старизни» у кодифікації права, «Права, за якими судиться малоросійський народ…» стали сміливим модернізаційним проектом, який вдало використав «старизну» для легітимації нових суспільно-політичних та соціально-економічних умов функціонування української еліти та суспільства.

---

[42] Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – С. 136.

[43] Там само. – С. 137.

[44] Исследование // Права, по которым судится малороссийский народ… – К., 1879. – С. 23.

[45] Там же.

[46] *Месяц В.* История кодификация права на Украине в первой половине XVIII в. – К., 1963. – С. 23.

***

Нововведення у сфері судочинства за гетьманування К. Розумовського стали показовими у намаганні адміністрації Гетьманщини та еліти суспільства покращити правову систему і пристосувати до нових умов у Російській імперії. О. Лазаревський цілком справедливо свого часу писав, що нові суди вказують на «інтелектуальну силу того суспільства»[47].

Центральна адміністрація протягом 1750-х, але особливо 1760-х рр., намагалася поновити незалежну правову систему та реформувати судочинство, ліквідувавши наявні недоліки та пристосувавши його до нових умов. Вже 25 вересня 1750 р. з Похідної Генеральної військової канцелярії щойно обраного реґіментаря до Генеральної військової канцелярії надійшло розпорядження, щоб апеляційні справи не надсилалися до Сенату, оскільки вони розглядатимуться у Гетьманщині[48].

На гетьманування К. Розумовського «малоросійським правом» вже розумівся Литовський статут, інші кодекси, які визначалися ним, яке осмислювалося в якості основного регулятора відносин у суспільстві.

Г. Теплов у записці 1762 – початку 1763 рр. про дію артикулів Литовського статуту у Гетьманщині пише як про доконаний факт. Він наводив приклади, як згідно Литовського статуту регулювалися соціально-екномісні та суспільно-політичні відносини (п. 6, 8, 9, 11, 12)[49]. Апелювання до Литовського статуту постійно використовувалося не тільки в судах, але й в рішеннях української центральної адміністрації. Коли К. Розумовському у грудні 1751 р. потрібно було відмовити у проханні стосовно введення у Миргородському полку посад підкоморія, коморників і возних, то він аргументував свій вчинок «згідно сили малоросійських прав книги статуту розділу дев'ятого»[50]. Однак гетьман пізніше використовував таку ж аргументацію для впровадженню цих же посад на початку 1760-х рр. Посилання на «малоросійське право» у 1750-х – на початку 1760-х рр. активно застосовувалося у більшості подібних ситуаціях[51].

Масштабність використання Литовського статуту підтверджує той факт, що його використовували для аргументації тих бажаних суспільно-політичних практик, які не були пов'язаними зі статутовим правом. Для

---

[47] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 98.

[48] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. – Ф. І.– Спр. 53833. – Арк. 154.

[49] *Теплов Г.* Записка о Малой России // Політична історія Гетьманщини XVIII ст. у документах і матеріалах. – К., 1997. – С. 92–108. Далі посилання на пункт цього документу.

[50] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 594. – Арк. 1.

[51] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2485. – Арк 4, 4 зв., 5.

сучасника Г. Теплова, навіть виборність старшини легітимізувалася Литовським статутом:

> «В заключение самой только важности сего дела надлежит взять еще в разсуждение разд. 4 арт. 1 пункт 1-й, где определяется и устанавливается, что есть ли бы который из чиновников земских, то есть: Судия, Подсудий и Писарь умер, тогда другие чиновники оставшиеся известить имеют Королю, а, в отсутствие Короля, высшему Правительству, и тогда указано будет на срок съехаться для избрания новых из природных Литовских четырех Кандидатов […] Из сего права Малороссиянцы в обыкновенный ввели закон, что не токмо Гетман и Старшины Генеральны, то есть: Обозный, два Судьи, Подскарбий, Писарь, два Асаула, Хорунжий и Бунчужный избираются вольными голосами, но и Полковник и Полковые: Обозный, Судья, Писарь, два Асаула и Хорунжий, такожде Сотник, Сотенный Писарь, Хорунжий и Атаман выбором постановляются» (п. 8).

К. Розумовський протягом 1750-х рр. приклав значних зусиль, аби зробити судочинство Гетьманщини ефективнішим та більш справедливим. Коли за Єлизавети Петрівни була заборонена смертна кара, то гетьман сприяв реалізації цього закону у Гетьманщині. Доцільно відмітити, що у Гетьманщині людей, які вчиняли важкі злочини, карали не засланням на роботи до балтійського порту Рогорвика (пізніше на рудники до Сибіру), як у Росії, а – роботами у Батурині до 10 років[52].

Український гетьман 8 квітня 1752 р. скасував розгляд дрібних справ у письмовій формі. Це стало поверненням до судочинства, яке існувало до впровадження Петровського указу «Про суд за нововстановленою формою» від 5 листопада 1723 р., поверненням до статутового права та пришвидшило розгляд малозначимих суперечок[53]. З 1754 р. згідно з гетьманським ордером усі високопосадовці Гетьманщини та українські аристократи мали судитися у земельних справах не в Генеральному військовому суді, а починаючи з полкового[54]. Все це свідчить про помірковану модернізацію автономного українського судочинства.

Необхідність проведення судової реформи поступово визрівала у середовищі гетьманського двору протягом 1750-х рр. та перебував під впливом концепції необхідності розділення військової влади від цивільної. У 1750 р. реєнт Генерального військового суду Ф. Чуйкевич почав укладання кодексу «Суд і розправу в правах малоросійських», присвяченого К. Розумовському, яке остаточно завершив у 1758 р.[55] У цьому кодексі

---

[52] Звідомлення І. Ю. Черкаського про командирування до Чернігова в серпні 1926. – С. 373.

[53] Там само. – С. 376.

[54] Там само.

[55] Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – Т. 1. – С. 83–147.

систематизовано діючі юридичні норми, зокрема статутового права, та запропоновано різні заходи для поліпшення судочинства. Для прикладу, пропонувалося зручно розмістити нові й незалежні від військової адміністрації земські суди, формування Генерального військового суду з 10 депутатів – по одному від кожного полку[56].

Сприятливе сприймання правниками потенційних змін у судочинстві вплинуло на те, що гетьман універсалом від 17 листопада 1760 р. провів реформу Генерального військового суду. Тепер усі судові справи мали вирішуватися у Генеральному військовому суді (а не Генеральній військовій канцелярії), а сама інституція складалася з 10 виборних представників від полків та 2-х генеральних суддів[57]. За цією реформою Генеральний військовий суд ставав подібним до трибуналу Речі Посполитої, де усі справи вирішувалися депутатами, обраними від воєводств[58]. В універсалі від 17 лютого 1763 р. остаточно скасовано судові функції Генеральної військової канцелярії, що стало наступним кроком у проведенні судової реформи та зменшило кількість апеляційних інстанцій. У вересні 1763 р. для вирішення питань щодо планованих у судочинстві реформ було скликано Старшинську раду[59]. На ній було висловлено бажання створити й інші суди відповідно до Литовського статуту, крім вже існуючого підкоморського. Суддів для гродського (кримінального) суду вирішено не обирати – судочинство мало вестися полковим судом старшини з полковником на чолі. На цій раді були розроблені усі деталі щодо числа судів, їх складу, порядку виборів на ці посади тощо[60].

Нова система судочинства, була впроваджена універсалом К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. ще до офіційного дозволу імперського уряду. О. Лазаревський вважає причиною цього поспіху негласну згоду уряду Катерини II[61]. Хоча слід вказати, що в універсалі від 19 листопада гетьман зазначав: «вважаю себе зобов'язаним у виконанні вказаних височайших грамот, привілеїв і зараз останнього, наданого її Імператорською Величністю, про заснування відповідно до малоросійських прав справжніх підкоморних і про приведення до порядку малоросійських судових місць відповідно до затвердженого в Малій Росії права для якнайшвид-

---

[56] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 95.

[57] *Струкевич О. К.* Політико-культурні орієнтації еліти України-Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – С. 359, 375; *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 95.

[58] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 96.

[59] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – С. 83.

[60] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 99.

[61] Там само. – С. 100.

шого здійснення правосуддя кожному ображеному»[62]. Тобто імперський уряд, зі слів К. Розумовського офіційно підтвердив проведення судової реформи.

В юрисдикцію земського суду входили цивільні справи, підкоморського – справи щодо меж маєтків, а гродського – кримінальні. Апеляційне оскарження можна було подавати до Генерального військового суду[63]. Цю реформовану систему судочинства остаточно пропонувалося закріпити у «Проханні малоросійського шляхетства» (п. 22)[64]. Багато модернізаційних проектів пропонувалося закріпити з посиланнями на відповідні розділи та артикули Литовського статуту. Скажімо, землю, як найбільше багатство того часу, укладачі «Прохання» пропонували передати у віддання українській адміністрації:

> «По праву малороссийскому – книге Статута, разделу 3, артикулу 12 – и по пунктам прежних гетманов никто из иностранных и прихожих людей не имеет никакого права к произведению в чины и к награждению деревнями и землями, но все таковые авантажи должны получать природные знатные и заслуженные малороссийские люди; от нескольких же уже лет производятся в Малой России в чины и награждаются деревнями иностранные пришельцы и заграничные люди […] Всеподданейше вашего императорского величества просим, как оних грузин ныне из Малой России вывесть, так и впредь иностранных и заграничных людей как деревнями и землями, так и чинами не награждать, кроме таких, которые, поселясь в Малой России, знатные вашему императорскому величеству заслуги покажут и в том от гетмана и старшины рекомендованы будут, но чтоб все таковие награждения и авантажи оставались навсегда при природних малороссиянах (підкреслення наше – *В. К.*)». (п.5)[65]

---

[62] Див.: *Путро О.* Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення) – Ч. ІІ. – К., 2008. – С. 72.

[63] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 83–84.

[64] Прошение малороссийского шляхетства и старшин вместе с гетманом о восстановлении разных старинных прав Малоросии / Укл. О. Струкевич // Укр. істор. журн. – 1993. – № 7–8. – С. 88–98; №9. – С. 87–95. Далі посилання на пункти цього документа.

[65] Фрагмент з 3-го розд. 12 арт. Статуту див.: «**Около недаванья чужоземъцомъ достоеньствъ и врядовъ всяких, а приходнемъ зъ иньших паньствахъ [!] и оселости не давати.** Такъже мы, г[о]с[по]д[а]ръ, обецуемъ и шлюбуемъ под присегою нашою, которую учинили есмо великому князству литовъскому и всим станомъ обывателемъ его, беручи то изъ статуту старого, короля его м[и]л[о]сти Жикгимонта Першого, тому паньству, великому князству литовъскому, даного, а в сесь укладаючы и на то позволяючы, што жъ в томъ паньстве, великомъ князстве литовскомъ, и во всихъ замлях [!], ему прислухаючих, достойностей духовных и светъскихъ, городовъ, дворовъ, кгрунътовъ, староствъ, державъ, врядовъ земскихь и дворныхъ, посесый або в деръжанье и поживан[ь]е и вечностей жадных чужоземцомъ и заграничникомъ, ани суседомъ того паньства давати не маемъ. Але то все мы и потомъки нашы, великие князи литовские, давати будемъ повинни только литве, руси, жомойти – родичомъ старожитнымъ и уроженъцом великого князства литовъского и иныхъ земль, тому великому князству належачыхъ. А хто зъ чужоземцовъ, заграничниковъ

Права духовенства також аргументувалися Литовським статутом:

> «Пользуясь теми ж правами, привилегиями и преимуществами, духовный чин в Малой России, что и шляхетство, имеет по силе малороссийского права – книге Статута разделу 2, артикулу 9 – и установлений сеймових то же самое обязательство к отправлению воинской службы из своих имений, которая отправляема была во время бытности под Польшею чрез определяемых к тому от духовного чина воинских людей» (п. 7)[66].

Земля у тогочасній Європі на Схід від річки Ельби мала цінність, як правило, лише тоді, коли на ній працювали прикріплені селяни. Тому укладачі «Прохання малоросійського шляхетства» пропонували прикріпити посполитих до землі, аргументуючи це, між іншим, Литовським статутом:

> «Малороссийские мужики по правам малороссийским и многим в сходство тех прав, изданных сеймовыми установлениями, не имеют никакой вольности в свободном из места на место переходе, кроме в таком случае, когда их помещик уволит; ибо по силе вышеописанных прав всяк помещик своего беглого мужика и слугу, где бы он ни был, сыскав со всем его домом и пожитками, взять и пожилое на том, кто его примет, доправить может, как-то и до сего времени в Польше и в Великом княжестве Литовском водится […] Для сего всеподданнейше вашего императорского величества я, гетман, со всем малороссийским шляхетством просим: 1) таковой самовольный малороссийских мужиков переход в силу прав малороссийских впредь навсегда пресечь. […] 4) Запретить всякого звания мужикам впредь вечно не выписываться в казаки. Всего вышеописанного мы от вашего императорского величества просим не токмо для сохранения в своей силе прав наших, но и для всеобщего Малой России благосостояния…(підкреслення наше – *В. К.*)» (п.18)

и суседовъ того паньства и всих земль, ему прислухаючых, важилъ се што с того упросити, взяти и в деръжанье прийти, а, упомененый будучы, того заразомъ не пустилъ, тогды маетность его вся маеть быти взята до столу и скарбу нашого, великого князства литовъского. Ведь же и тубыльцомъ, хотя и родичомъ великого князства литовъского, достоеньства и вряды всякие мають быти даваны добре значнымъ и правдиве незмышлене в томъ воеводстве або повете оселымъ». Запозичення у «Проханні малоросійського шляхетства» з Литовського статуту підкреслено нами.

[66] Фрагмент з 2-го розд. 9-го арт. Статуту див.: «**О духовъныхъ, яко мають служъбу земъскую служити.** Уставуемъ тежъ, ижъ вси духовъные з ыменей своихъ светъскихъ и костелъныхъ наданых, с которыхъ служъба земъская военъная бывала, такъже з ыменей своихъ отчизных, купленых и закупленых шляхетъскихъ, войне повинъныхъ, службу земъскую военъную мають служити тымъ обычаемъ, выправуючи с тыхъ именей своихъ почотъ повинный и при немъ за свою особу ч[е]л[о]в[е]ка доброго шляхтича, войне годного, водле уфалы земъское соймовое. А тые почты свои становити мають подъ хоруговъю поветовою межы обывателей тыхъ поветовъ, в которыхъ хто з нихъ именья головнейшие маеть». Запозичення у «Проханні малоросійського шляхетства» з Литовського статуту підкреслено нами.

Таблиця 2.

Структура модернізаційних контекстів у «Проханні малоросійського шляхетства» (1763 р.)

Використання новацій	Апеляція до закону – «прав малоросійських», пунктів	Регламентація інституцій, розвиток бюрократії	Захист торгівлі, прав купецтва та міщанства	Легітимація «старизною»	Охорона козацьких прав, реорганізація війська	Оформлення стану кріпаків –«малоросійських мужиків»	Поділ судової та «військової» влади	Розвиток освіти	Збільшення території
П.1									
П.2		+							
П.3						+			+
П.4		+							
П.5	+			+					
П.6	+			+					
П.7	+							+	
П.8				+	+		+		
П.9	+				+				
П.10	+				+	+			
П.11					+				
П.12					+	+			
П.13			+				+		
П.14			+	+					
П.15			+						
П.16			+						
П.17			+						
П.18	+					+			
П.19								+	
П.20	+								
П.21	+	+		+					
П.22	+	+					+		
П.23		+							
П.24	+	+							
П.25			+						
Разом	10	6	6	5	5	4	3	2	1

Як бачимо, у «Проханні малоросійського шляхетства» новації легітимізувалися не лише Литовським статутом, але й низкою інших чинників серед яких на першому місці право, чільне місце посідає старизна у цілому та ідея розділення «військової» та судової влади. Усі три чинники так чи інакше пов'язані зі статутовим правом.

***

Значну частину запланованого реформування судочинства українській адміністрації вдалося здійснити протягом кінця 1763 – та першої половини 1764 рр. За універсалом від 1 грудня 1763 р. старшиною Гетьманщини обиралися члени підкоморських, земських і гродських судів у відповідності до Литовського статуту[67]. На початку 1764 р. було створено 20 повітів, а в травні того ж року було обрано членів нових судів[68].

Реалізовані зміни поновили судову систему, котра діяла на українських землях (але не на території Гетьманщини) до 1648 р.: дали можливість відокремити цивільні суди від кримінальних, спростити судовий процес та апеляційне оскарження. Більше того, ця реформа підпорядкувала суспільство одним юридичним нормам, хоч, наприклад, у земських судах судилися козаки, але судили тільки представники шляхетства[69]. За О. Лазаревським, нова система судочинства не була позбавлена недоліків, оскільки реформа стосувалася лише структури суду, зате закони залишалися тими ж самими. Стосовно гродських судів, то в реальності вони стали лише новою формою вже існуючих козацьких судів, на чолі з полковниками[70].

Реформа правової системи Гетьманщини, проведена українською адміністрацією, була підтверджена указом імператриці від 10 листопада 1764 р. (за трьома іншими актами цього ж дня оголошувалася відставка реґіментаря, скасовувався гетьманат та запроваджувалася Малоросійська колегія). Це свідчило, що в очах імперського уряду Катерини II судові реформи української адміністрації виглядали прийнятними навіть у контексті планованої радикальної модернізації Гетьманщини та ліквідації української автономії.

Отже, з часу І. Мазепи спостерігається виразна тенденція до рецепції статутового права. Подальша рецепція Литовського статуту була пов'язана з кодифікацією «Прав, за яким судиться малоросійський народ». На початку 1760-х рр. було виокремлено з «військової» адміністрації Гетьман-

[67] ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 2696. – Арк. 1.

[68] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 100.

[69] *Когут З.* Російський централізм і українська автономія. – С. 83–84.

[70] *Лазаревский А.* Суды в старой Малороссии… – С. 101, 103.

щини Генеральний військовий суд та створені нові органи судочинства відповідно до статутового права. Усі зміни, пов'язані з рецепцією Литовського статуту в Гетьманщині так чи інакше уводили чи легітимізували «новизни» української адміністрації. Важливість модернізаційних змін опосередковано засвідчується тим, що вони були у 1764 р. закріплені імперським урядом, який проводив радикальні реформи. Рецепцією «старизни» – статутового права – українська адміністрація реалізувала низку новацій: створення правової системи Гетьманщини, формування правової бази для виключного соціального статусу нобілітету, розділення козацтва та поспільства, закріпленого на юридичному рівні.

Vasyl Kononenko

Reception of Lithuanian Statute in Hetmanate's Cossack Court in the late 1680-ies – early 1760-ies.: Modernization or defending «old ways»?

Until the Union of Lublin of 1569 the territory of Hetmanate belonged to the Grand Duchy of Lithuania. Lithuanian statutes (1529, 1566) were the law for the population of all regions of the Duchy. Although after the Union of 1569 Ukrainian lands became the part of the Polish Crown, but Lithuanian Statute continued to function in the former provinces of Grand Duchy of Lithuania. Moreover, the Third Lithuanian Statute (1588) was accepted in the Polish Crown. The result of the beginning of the Ukrainian revolution in 1648 was formation of Hetmanate – the first and the largest autonomous region, which have been separated from Polish-Lithuanian Commonwealth. During the first years of Ukrainian autonomy the Lithuanian Statute was not used in Cossack Court. However the reign of Ivan Samoilovich (1672–1687) and Ivan Mazepa (1687–1709) was the beginning of usage of the Lithuanian Statute in the Cossack court.

The aforementioned demonstrates that topic of this article is an actual scientific problem of the East-Central European Early Modern history. This investigation is dedicated to the reception of the Lithuanian Statute in Hetmanate's Cossack court during the late 1680-ies to the early 1760-ies. The article verifies the existing hypothesis that the Ukrainian revolution of 1648 became the denial of the Rzeczpospolita «Ancien Régime» (including Lithuanian Statute), but after several years there was a gradual return to the old social system. It is stated that historical sources during Ivan Samoilovich's and Ivan Mazepa's reign can testify the tendency of usage of the Lithuanian Statute in regulation of relations in the Ukrainian society. It is shown that in historical sources the reign of Ivan Skoropads'ky, Pavlo Polubotok, Danylo Apostol and Kyrylo Rozumovs'ky was the evidence that «the Little Russian law» was not only a tradition, but a legal

system, based on the Lithuanian Statute. Moreover, during successful reception of Lithuanian statute the traditional Cossack rights were transformed into «Little Russian law».

It is proved that although the Lithuanian Statute was an element of «old ways», but its reception brought about modern changes in the Hetmanate society. It is stated that appeal to the Statute by Cossack officers to shape the basis for realizing moderate modernization of court by Ukrainian administration; the acceptation of the Lithuanian Statute by imperial government in 1764 became a part of radical reforms in Hetmanate too.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ

УДК 930.2:737«15»

Костянтин Хромов, Ірина Хромова
Київ

МІСЦЕВІ МОНЕТИ-НАСЛІДУВАННЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV ст. НА ЛИТОВСЬКО-ОРДИНСЬКИХ ПРИКОРДОННИХ ТЕРИТОРІЯХ

Процес перетворення місцевих наслідувань в повноцінні удільні монети є логічним рядом поетапних змін у економіці регіону, де відбувалося карбування, та політичних змін. Всі ці зміни виявляються в підходах до оформлення таких монет. У даній статті пропонується до розгляду схема з 6 етапів, яка має підтвердження на конкретних прикладах.

Ключові слова: нумізматика, монета, наслідування, оформлення монет, Улус Джучи, «київські наслідування», Джанібек.

Процесс преобразования местных подражаний в полноценные удельные монеты является логической цепочкой поэтапных изменений в экономике региона, где производилась чеканка, и политических изменений. Все эти изменения выражаются в подходах к оформлению таких монет. В данной статье предлагается к рассмотрению схема, состоящая из 6 этапов, которая подтверждается на конкретных примерах.

Ключевые слова: нумизматика, монета, подражание, оформление монет, Улус Джучи, «киевские подражания», Джанибек.

The process of converting local imitations in complete local coins is a logical series of phased changes in the regional economy, which was coinage, and, naturally, political changes. All these stages of changes are manifested in the approaches to the design of coins. In this paper are proposed to consider a scheme with 6 stages, which is confirmed on concrete examples.

Key words: numismatics, coin, imitations, design of coins, Jochi Ulus, «Kiev imitation», Janibek-khan.

До уваги читачів пропонуємо розгляд питання, з яким зіштовхується кожен дослідник на шляху вивчення економічної моделі існування литово-ординського прикордоння у другій половині XIV ст. – причини виникнення наслідувань джучидських монет та виявлення етапів трансформації їх в удільні випуски. Також, з поглибленням вивчення цих монет перед дослідниками постають питання щодо місцевої чи запозиченої протогеральдики, що існує на монетах у вигляді допоміжних знаків.

Відомо, що з 40-х років XIII ст. більша частина територій сучасної України підпадає під владу Улусу Джучі. Через особливості свого державного та життєвого устрою владна верхівка кочової аристократії зберегла старий адміністративний апарат у більшості захоплених земель із усталеними територіальними межами, тож деякі з українських земель не були включені до сфери володінь власне Улусу Джучі і зберегли підпорядковане Улусу місцеве управління з доданими до нього інститутами зовнішнього управління та збору доходів (баскаків).

Безумовно, одним із найпомітніших моментів в економіці Улусу, а також васальних йому князівств, є початок карбування татарами власної монети. Карбування виникає у кількох центрах практично одночасно ще до кінця XIII ст. та має яскраві територіальні особливості.

Зі зміцненням центральної влади та об’єднанням різних вілайєтів Улусу Джучі в один економічний простір, відбувається уніфікація монетної системи з виділенням кількох областей, що карбували монету за власним ваговим стандартом (Азак і Хорезм).

У XIII – першій половині XIV ст. центральні українські землі залишаються осторонь від торгівельних шляхів із Середньої Азії та Китаю до Європи через Крим. Тому і надходження монети на землі, які дещо пізніше складуть значну частину литовсько-ординського прикордоння, був мізерним. Навіть мотивовані пошуки археологічного матеріалу у конкретних місцевостях дали дослідникам на сьогодні лише одиничні знахідки монет, загублених чи тезаврованих до початку 50-х років XIV ст.

У середині XIV ст. на території Улусу Джучі відбуваються дві події, що змінили картину євразійського світу. Це пандемія пошесті (чуми) та початок «Великої Зам’ятні», що поступово призвели до роздрібнення та розпаду Улусу Джучі. Пандемія зруйнувала звичні економічні зв’язки, на зміну торгівельним шляхам за віссю «схід-захід» знову, як у домон-

гольський час виникли місцеві торгівельні шляхи, спрямовані у більшості випадків по осі «північ-південь», що були максимально прив'язані до напряму течій більшості судноплавних річок. Залишки «великого шовкового шляху», що продовжували функціонувати, змушені були пристосовуватись до нових реалій і прокладали нові напрямки в обхід земель, вражених пандемією та усобицею.

Таким чином, відбулося зміщення торгівлі, а відповідно і активних економічних процесів на землі Середнього Подніпров'я і далі – у бік Верховських князівств та князівств Північно-Західної Русі.

Розвиток економічних зв'язків, торгівлі і ремесел вимагає насичення ринку розмінною монетою і охоче її приймає. Перенесений східний елемент у торгівлі масово приніс у землі Придніпров'я джучидську срібну монету – денг (данг). Згодом, до джучидської монети додаються іноземні монети, обіг яких набуває міжнародного значення: празькі гроші та львівські півгроші. Можливо, що відбувається розподілення монети за напрямами ринку – джучидські монети, як найлегші, – обслуговують міжнародний (у бік сходу та північного сходу), регіональний і місцевий ринки. Львівські півгроші – скоріше за все – регіональний, що зв'язував Галицьке королівство з князівствами на території Подніпров'я. Празький гріш і зливки-соми обслуговували міжнародні торгівельні операції у бік заходу. Звісно, суворого розподілення немає і поодинокі знахідки празьких грошей та львівських півгрошів є нормальним явищем для більшої частини українських земель.

Джучидська мідь, що, по суті, була кредитною монетою з примусовим курсом на території власне Улусу, у прикордонних землях не приймається і в обігу участі не бере.

Приблизно протягом десятиліття активного економічного розвитку і наступних політичних змін у кінці 50 – на початку 60-х років XIV століття, регіон литово-ординського прикордоння зіштовхується з нестачею карбованої монети в обігу. Також у найбільш розвинутих місцевостях (Київська земля тощо) роздрібна торгівля відчуває нестачу дрібної розмінної монети – мідь не приймається населенням категорично, а срібної дрібної монети в Улусі Джучи, Львові та інших сусідніх регіонах на цей час не карбувалося.

Вихід із цього становища був знайдений традиційний, що своїм корінням сягав у античність. Нестача повноцінних грошей в обігу, карбованих офіційно володарями права монетної регалії, компенсувалося карбуванням регулярних та нерегулярних місцевих наслідувань, що обслуговували, передусім, повсякденний грошовий обіг (дрібний гурт, роздріб, послуги та інші дрібні операції).

До регулярного типу відносимо випуски монет-наслідувань на території Улусу Джучі та на території прикордонних з ним, залежних від нього князівств, що мали розвинені штемпельні ланцюжки, поєднані в характерні типи та групи, та концентрувалися навколо того чи іншого адміністративного центру. Тобто можемо говорити, що такі наслідування належали до, так би мовити, «офіційного карбування». Особливості регламентації таких емісій поки що малодосліджені та потребують спеціальної розвідки.

Крім того, імітуючи попередників, регулярні наслідування в деяких випадках ставали основою для виникнення власного, удільного карбування – на них з'являються елементи протогеральдики, кириличні легенди тощо.

Нерегулярне карбування наслідувань має значний ареал поширення, який включає практично всю територію сучасної України. По своїй суті нерегулярні наслідування являють собою тогочасні підробки монет, що могли бути карбовані будь-де за власною ініціативою й бажанням карбувальника. Монети такого типу майже ніколи не вибудовуються у «штемпельні ланцюжки», адже їх випуск був безсистемним, випадковим. Від справжніх ці монети відрізняються також більшим коливанням метрологічних показників та неможливістю прочитати незвичні для місцевого населення написання легенди арабською мовою. Виготовлялися вони зі срібла різної проби, міді і шляхом плакування (пошаровим вкриванням) мідного ядра сріблом або іншим білим металом (можливо навіть цинком) у будь який спосіб.

Наслідування джучидським монетам з другої половини XIV ст. – досить поширена практика для майже всіх руських удільних князівств і відомі дослідникам ще з початку XIX ст. Так, Х. Френ писав, що «монети, які руські князі почали карбувати під пануванням монголів у XIV ст., мають або самі арабські написи, або поряд арабські і руські. З цих іноземних написів лише незначна кількість є досить визначними, або обраними і поміщеними з певною метою руськими монетарями, якими в процесі виконання керували ймовірно власне татари»[1]. Наводячи для прикладу монетні випуски руського удільного карбування з «двомовними» легендами, дослідник приходить до висновку про те, що це був один із способів відображення підпорядкування князівської влади ханській адміністрації[2]. Таким монетам Х. Френ протиставляє іншу групу монет з відтворенням арабських написів, які за його твердженням «не мають взагалі жодного

[1] *Френ Х.М.* Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды с монетами разных иных мухамеданских династий в прибавлении – СПб, 1832. – С. 5.

[2] Там само.

значення і являють собою продукт очевидного «свавілля», хоча і для їх виготовлення була своя певна мета»[3]. Першочерговою називається розвиток торгівлі у підпорядкованих джучидській адміністрації землях та вільне надходження туди руської монети. Для цього вона потребувала візуальної схожості з татарською[4]. Механізм оформлення монет місцевими майстрами уявлявся Х. Френу досить довільним – вирішальна роль належала фантазії самого виробника. За зразок могла братися будь-яка татарська монета, незалежно від хронології її випуску «особливо, якщо вона у своїх арабських написах представляла щось помітне і разюче». Зображення з таких монет знімалися будь-якими доступними для сучасників способами і наносилися на місцеві монети, які «отримували зовнішній вигляд татарських монет»[5]. Основними характерними рисами в легендах джучидських монет, які отримали розповсюдження серед наслідувань, Х. Френ називає Символ Віри та означення куфічними літерами міста Гюлістану[6]. Цікаво, що у своїй характеристиці удільного карбування Х. Френ дає визначення двох періодів розвитку наслідувань в удільне карбування з шести, які пропонуємо ми і детально опишемо далі за текстом – це прості регулярні і нерегулярні наслідування та елементи наслідувань у ранньому удільному карбі.

Кількісно наслідування, незалежно від видової приналежності, представлені серед знахідок менше, ніж екземпляри оригінального джучидського карбування. Однак остаточні висновки робити ще зарано, адже періодично на досліджуваній території з'являються нові знахідки монет.

У свою чергу, виявлення, фіксація та вивчення будь-яких наслідувань, карбованих поза використанням права монетної регалії Улусу Джучі, дозволяє нам висунути припущення про існування регіонального карбування монет у прикордонних землях Улусу. Зокрема, це стосується і території литовсько-ординського прикордоння.

Якщо уявити собі весь логічний процес перетворення джучидських монет у регулярні та нерегулярні наслідування, а наслідувань в удільне карбування, то можемо виділити наступні етапи:

1. карбування імітацій, більш-менш точно відтворюючих оригінал із додаванням або зміненням певних елементів декору і накреслення легенди;
2. перетворення легенди у символи, що важко упізнати;

[3] Там само. – С. 6.
[4] Там само. – С. 5.
[5] Там само. – С. 6.
[6] Там само.

3. виокремлення деяких елементів легенди (часто – візерунків, рідше – складів або окремих літер) як центральних зображень на монеті;

4. перетворення деяких елементів легенди у знайомі різчику геральдичні знаки;

5. візуальне виділення цих знаків у самостійний елемент зображення, що займає центральне місце одного з боків монети;

6. додавання до цього знаку кириличної легенди, перетворення наслідування на удільну монету.

Прикладом таких перетворень є такі монети.

Три монети зі складу Сосницького скарбу (1911 р.) дозволяють проілюструвати 1-й і 2-й етапи запропонованої схеми трансформації, коли замість простого копіювання невідомих для різчика арабських літер, він починає проявляти творчий підхід і користується при відтворенні зображень власним сприйняттям.

Ці монети (фото 2–4) являють собою наслідування добре відомого типу денгів Токтамиша (фото 1). Монети цього типу не мають ніяких випускних даних, а лише ім'я та титули Токтамишу. На сьогодні, судячи з ареалу поширення цих монет, можемо стверджувати, що цей тип карбувався у причорноморсько-азовському регіоні у 80-ті роки XIV століття. Тут були розповсюджені і його масові наслідування. Три фото дозволяють спостерігати перетворення елементу легенди (частина слова «ал-Адл» – «справедливий») спочатку у декоративний елемент імітації (фото 2), а потім, прикрашаючи цей елемент відповідно до смаків різчика чи замовника (фото 3), перетворюють його у знакоподібне зображення (фото 4). Поки що нам невідомо – чи є це зображення спробою відобразити геральдичний знак, добре відомий сучаснику чи просто фантазією різчика. На другій монеті (фото 5) під фантазійне викривлення підпала друга частина цього слова, перетворена у якийсь незрозумілий нам знак із додаванням S-подібного символу ліворуч. Вцілілий фрагмент третьої монети рядки цієї імітації несе на собі як суміш знаків, морфологічно схожих як на кириличні, так і на арабські літери.

Третій та п'ятий етапи яскраво ілюструє наслідування денгу Абдаллаха, прототип якого (фото 6) карбований у Орді у кінці 60-х років XIV століття. Ми маємо приклад виділення та перетворення на центральну фігуру, навкруг якої компонуються інші елементи зображення (фото 7). Цією фігурою для майстра, що різав штемпель стає, на нашу думку, зображення суміші двох арабських слів «Аллах» та «султан». Навколо цього зображення формується незрозуміла легенда, що нагадує арабську. Написи на прототипі зворотної сторони не мають яскравих зачіпок для відтворення, тому й на наслідуванні вони відтворюються невиразними рисами та крапками.

Три монети з Борщівського скарбу (1948 р.) ілюструють 3, 4 та 5 пункти описаного вище процесу переходу наслідувань у монети із самостійним геральдичним зображенням (фото 8–10). Тобто, по суті, ми маємо справу з моментом перетворення наслідування джучидської монети у самостійну монету, зображення якої побудовано за сучасним для карбувальника європейським зразком – у центрі герб та круговий напис довкола. На нашу думку, до появи власне самостійної не наслідувальної монети (тобто здійснення власної монетної регалії на законних підставах) залишається лише один крок – поява на монеті легенди, яку можемо прочитати.

У деяких випадках, удільне карбування з'являлось відразу у вигляді монети, що поєднувала останні два (5, 6) пункти. Це відомі вже дослідникам монети Дмитра Ольгердовича Брянського та Дмитра-Корибута зі слов'янськими легендами та протогеральдичними зображеннями[7].

Перед тим, як будуть представлені висновки, варто зробити певну ремарку. В першу чергу наголосимо, що обрана авторами тематика має особливий склад джерельної бази, яка поповнилася за останні роки і продовжує активний процес формування. Ця особливість полягає у характері походження новознайденого монетного матеріалу, який стає на сьогодні якщо не основою, то вагомим компонентом у вивченні даної проблематики серед сучасних дослідників. Мова йде про монети, що походять з приватних колекцій. Зайвим буде деталізувати всю дискусійність питання щодо об'єктивності та повноцінності таких джерел, що існує у вітчизняному науковому просторі. Однак, висловимо нашу думку – враховуючи те, що приватні колекції повсякчас ставали основою чи не всіх найбільших музейних зібрань, тож на сьогодні приватні колекції як і колись – результат розвитку культури суспільства, утворюються вони за своїми визначеними

[7] *Зайцев В. В.* Монеты Дмитрия Ольгердовича Брянского (1372 – 1379 рр.) // Нумизматика. № 1 (24). – 2010, февраль. – С. 11–12; *Хромов К.* Новое в изучении Новгород-северских подражаний джучидским дирхемам третей четверти XIV века // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы, Вильнюс, 26-28 апреля 2006 г. Тезисы докладов. – С. 158–159; *Хромов К., Хромова И.* Новгород-Северская монета Дмитрия Ольгердовича// Труды международных нумизматических конференций. Труды IV международной нумизматической конференции «Монеты и денежное обращение в Монгольских государствах XIII–XV вв.». Болгар 2005, 6–11 сентября 2005 г. – М., 2008. – С. 75; *Хромова І.* Атрибуція монет Чернігово-Сіверського князівства: проблеми та здобутки // Сіверянський літопис. – Чернігів, 2008. – №. 3. – С. 22–28; *Ее же.* К иконографии киевских и северских монет второй половины XIV в. // Нумизматические чтения 2009 года. К 80-летию А. С. Мельниковой и 90-летию В. В. Узденикова. Тезисы докладов и сообщений. – М.: ГИМ, 2009. – С. 28–31; *Її ж.* До питання про вплив джучидської монетної традиції на формування місцевої монетної справи в українському Подніпров'ї середини – другої половини XIV ст. // Український історичний збірник (2009). – К.: НАН України, Інститут історії України 2009. – Вип. 12. – С. 49–59.

законам формування і несуть певний відбиток соціальних та культурних змін у сучасному суспільстві. Матеріал, який вони містять, є новітнім для науки, а тому потребує якнайбільш уважного, доскіпливого та виваженого аналізу і покладає на дослідника велику відповідальність. Проте ці обставини в жодному разі не повинні сприяти ігноруванню таких джерел. Варто звернутися до досвіду інших країн, де такого роду проблеми давно вирішені. До того ж, саме випадкові знахідки останнім часом формують масив джерел для поглибленого дослідження монетної справи та грошового обігу в руських удільних князівствах XIV – початку XV ст.

Повертаючись до результатів проведеного аналізу, зазначимо наступне. Карбування місцевих регулярних наслідувань джучидських монет стало логічним наслідком тогочасних умов економічного розвитку регіону та особливостей його грошового обігу. Найперша потреба, яку ці монети мали на меті задовольнити, та їхнє основне призначення – це насичення регіональних ринків дрібною срібною розмінною монетою, адже мідна джучидська монета місцевим ринком не сприймалася. Ця дрібна срібна монета мала обслуговувати невеликі місцеві торгівельні операції (роздріб, дрібний гурт). Як приклад, саме таку функцію виконували «київські» наслідування Джанібеку[8].

Процес перетворення місцевих наслідувань у повноцінні удільні монети є логічним рядом поетапних змін у економіці регіону, де відбувалося карбування та політичних змін. Всі ці зміни виявляються в підходах до оформлення таких монет. У цій статті ми запропонували до розгляду схему із 6 етапів, яка має підтвердження на конкретних прикладах.

[8] *Хромов К. К.* К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека), Тезисы XII ВНК, Москва, 2004 г. – С. 87; *Его же.* О монетной чеканке на территории Киевского княжества в 50-е годы XIV века («киевские» подражания монетам Джанибека) // Восточная нумизматика на Украине. Часть II. Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. / Под общ. ред. К. Хромова. – К.: Купола, 2007. – С. 60; *Хромова І.* До історії розвитку карбування на українських землях: місцеві наслідування джучидських монет XIV ст. // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць / Відп. ред. Г. В. Боряк; Упоряд.: В. В. Томазов, І. К. Хромова. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2013. – Число 22–23. – С. 462–470.

Карта 1. Розташування західно-ординських і місцевих центрів карбування та міст литовсько-ординського прикордоння.

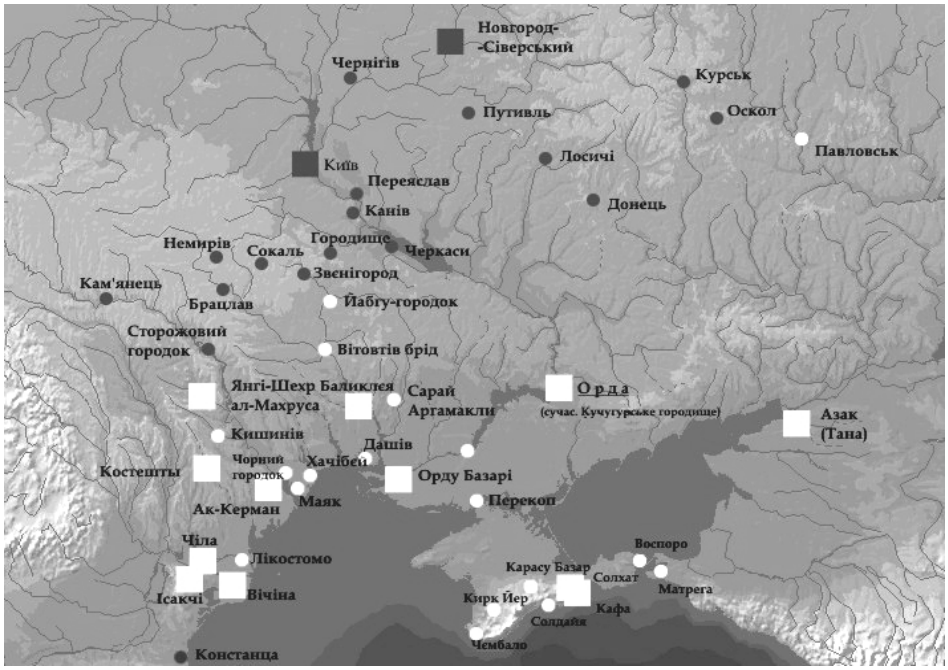

Карта 2. Зміна торгівельних шляхів в середині XIV ст.

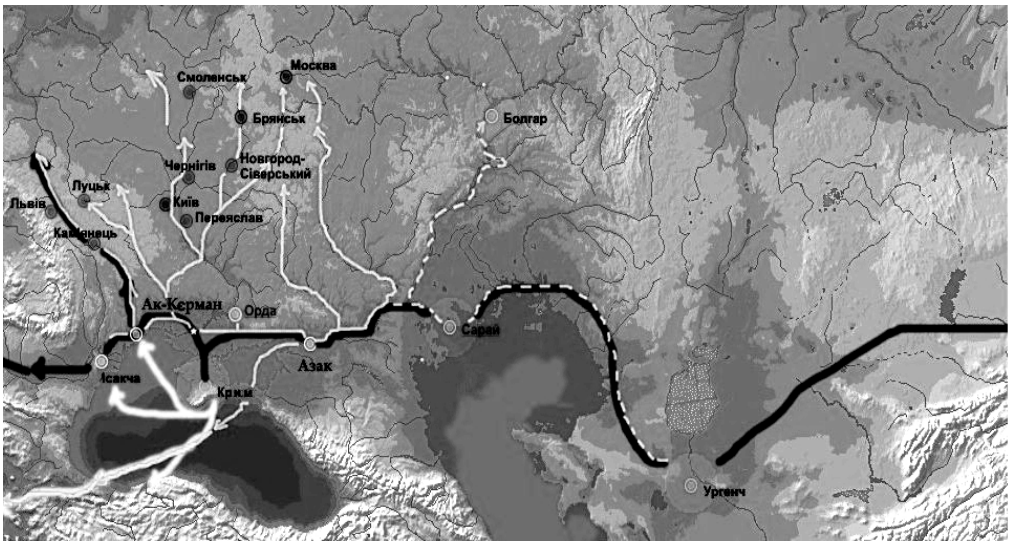

Фото 1. Приватна колекція (Україна).

Фото 2. Сосницький скарб (Національний музей історії України (далі – НМІУ). Нумізматична колекція. – AR-13784/3).

Фото 3. Сосницький скарб (НМІУ. Нумізматична колекція. – AR-13784/48).

Фото 4. Сосницький скарб (НМІУ. Нумізматична колекція. – AR-13784/34).

Фото 5. Приватна колекція (Україна).

Фото 6. Приватна колекція (Україна).

Фото 7. Приватна колекція (Україна).

Фото 8. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/7).

Фото 9. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/10).

Фото 10. Борщевський скарб (НМІУ. Нумізматична колекція – AR-6537/14).

Kostyantyn Khromov, Iryna Khromova

the local coins-imitations of the second half of the 14th century on the lithuanian-tatars border territory

To attention of readers offered some questions, which is faced each researcher towards the studying economic model of existence Lithuanian-Tatar bordered territories in the second half of the 14th century – the reasons of appearance imitations of Jochid's coins and identify stages of transformation them in the local editions.

The coinage of regular local imitations of Jochid's coins was a logical consequence of contemporary economic development conditions and characteristics of its cash flow. The very first requirement that these coins were intended to and their main purpose – is the saturation of the regional markets fine silver small change, because copper Jochid's coin local market wasn't perceive. This small silver coin had to serve small local commercial operations (retail, small wholesale). As an example, this function is performed «Kiev imitation» by coins of Janibek-khan.

The process of converting local imitations in complete local coins is a logical series of phased changes in the regional economy, which was coinage, and, naturally, political changes. All these stages of changes are manifested in the approaches to the design of coins. In this paper, we proposed to consider a scheme with 6 stages, which is confirmed on concrete examples:

1. Coinage imitations, more or less accurately reproducing the original with the addition or modify certain elements of decor and style of legends.

2. Transformation legends into the symbols, that is difficult to recognize.

3. Singling out of certain elements from legend (often – patterns, less often – some letters or compositions) as the central images on the coin place.

4. Transformation of certain elements of legend into the heraldic signs, which was familiar to Carvers.

5. Visual selection of these signs into an independent element of the image, which is occupies a central place at one of the coin's sides.

6. Addition to this signs/central element a Cyrillic legend, and finally, the transformation of imitation into complete local coin.

УДК 94(477)

Петро Кулаковський
Острог

ЗВИНИГОРОДСЬКИЙ ПОВІТ У ЛИТОВСЬКУ ДОБУ

Стаття присвячена вивченню формування Звинигородського повіту в складі Великого князівства Литовського. Ефективному розвитку цього процесу перешкоджали постійні татарські напади. Як наслідок, на середину XVI ст. Звинигородщина являла собою практично незаселену територію, яка виступала об'єктом підприємницької діяльності переважно брацлавської шляхти й міщан. Субрегіон став одним з центрів таких форм господарської діяльності, як пасічництво, мисливство, рибальство, які могли розвиватися за несприятливих умов українського прикордоння.

Ключові слова: Звинигородський повіт, Велике князівство Литовське, татари, колонізація, намісники, управління.

Статья посвящена изучению формирования Звинигородского повета в составе Великого княжества Литовского. Эффективному развитию этого процесса препятствовали постоянные татарские набеги. Как следствие, в средине XVI века Звинигородщина представляла из себя практически незаселенную территорию, которая выступала объектом предпринимательской деятельности преимущественно брацлавской шляхты и мещан. Субрегион являлся одним с центров таких форм хозяйственной деятельности, как пасечництво, охота, рыболовство, которые могли развиваться в неблагоприятных условиях украинского пограничья.

Ключевые слова: Звинигородский повет, Великое княжество Литовское, татары, колонизация, наместники, управление.

Article is devoted to studying of forming of the Zvenyhorodskyy district in composition the Grand Duchy of Lithuania. The permanent Tatar attacks prevented effective development of this process. As a result, in the middle of the 16th century Zvenyhorodschyna was practically uninhabited territory, which acted as entrepreneurship mainly for Bratslav gentry and middle class. The sub-region has become one of the centers of these forms of economic activity, as apiculturing, hunting, fishing, which could develop under adverse conditions of Ukrainian border.

Key words: Zvenyhorodskyy district, Grand Duchy of Lithuania, Tatar, colonization, deputies, governing.

Звинигородський повіт як територіально-адміністративна одиниця Великого князівства Литовського є, без сумніву, найменш відомою для дослідників територією цієї держави. Такий стан визначається браком джерельних даних, слабкою заселеністю території, непостійним існуванням навіть адміністративного центру повіту– Звинигорода. Географічне розташування повіту – на одному з головних татарських шля-

хів в українські землі (Чорному), віддалено від основних водних артерій регіону (Дніпра і Бугу), на перетині інтересів більш потужних центрів (Києва і Брацлава) – призвели до його пограничного розташування і тяжіння одночасно/поперемінно до Поділля чи Київщини. Це призводило до «обкроювання» повіту на користь обох центрів з одночасною не зацікавленістю в його самодостатньому розвитку. Як наслідок, з'явилося поняття «Звинигородщина», під яким розумілася територія повіту, що від'єднувалася від адміністративного центру – Звинигородського замку – і долучалася до інших повітів князівства чи існувала як самостійна територіальна одиниця.

Територія майбутнього литовського повіту в києво-руську добу залишалася пограничною територією між осілим і кочовим населенням. Причиною слабкої динаміки «осідання» населення тут, як видається, була специфіка місцевої річкової системи. Колонізація, яка розвивалася довгий час по річковим артеріям, не мала значних перспектив на Звинигородщині. З півночі географічною перешкодою для колонізації території виступали притоки Дніпра, насамперед Рось, які протікали з заходу на схід і, відповідно, у тому ж керунку сприяли колонізаційним потокам. З заходу таку ж «стіну» творили ліві притоки Бугу, зокрема Соб. Гірський та Гнилий Тікичі, басейни яких практично співпадали зі Звинигородщиною, потенційно відкривали колонізаційний поступ на південь – по течіях Висі й Синюхи, але вимагали від колоністів опанування всього цього річкового ареалу, що, зважаючи на впадіння Синюхи до Бугу далеко в степах, було завданням надскладним. Як наслідок, така перспектива для XIV–XVI ст. виглядала менш привабливою, ніж колонізаційний поступ по Бугу й Дніпру. З такої ситуації об'єктивно виникало, що Звинигородщина протягом всього цього періоду була зоною не лише ризикової колонізації, але й колонізації спорадичної, схильної то до наступу, то до відступу.

Зрештою, не слід забувати про те, що через Звинигородщину пролягав, як вже згадувалося, один з основних шляхів в українські землі з Криму – Чорний. Цей шлях, подолавши Дніпро біля Очакова, йшов лівобережжям Бугу, долаючи бродами цілий ряд невеликих річок, в тому числі Вись, Гнилий Тікич. Вийшовши за межі Звинигородщини Чорний шлях поділявся на два відгалуження. Одне направлялося на Білу Церкву й Київ, а інше – на Волинь. Постійні татарські напади й проходи їх по Звинигородщині не давали можливості створення тут стійкої мережі населених пунктів.

Більше ніж століття, з середини XIII до середини XIV ст., Звинигородщина перебувала під татарським контролем. Італійський францисканець Плано Карпіні, який у лютому 1246 р. перебував у Каневі, повідомляв, що вся навколишня територія управлялася татарами і являла собою переважно татарські пасовища. На правобережжі Дніпра, включно

з Звинигородщиною, за його інформацією, кочувала орда Куремси, яка на зиму опускалася до північного узбережжя Чорного моря[1]. Однак Звинигородщина розташовувалася на периферії татарського впливу. Автори XV–XVI ст. відзначали, що власне Татарія у цьому регіоні розпочиналася дещо південніше – у полях за Брацлавом і на південь від Тясмина[2]. По узбережжям Бугу та Синюхи протягом вказаного періоду кочувала ханська ставка. Ще в середині XVI ст. кримський хан Сагіб Ґірей нагадував литовському князеві Сигізмунду-Августу, що в урочищах по Бугу й Синюсі бували колись кочовища Батия, Узбека, Джанібека, а також збереглися численні «кешені» (татарські надгробки)[3]. Про тісні зв'язки субрегіону з економікою Золотої Орди свідчить знайдення тут десятка скарбів джучидських монет, переважно хана Джанібека (1342–1357 рр.)[4].

Напередодні походу литовського князя Ольгерда на Поділля Звинигородщина, за версією цілого ряду дослідників, перебувала в складі Ямболукської орди. Її основні кочів'я традиційно знаходилися західніше Дністра, між Карпатами і нижніми течіями Пруту та Дунаю. На початку 1350-х рр. молдавани за допомогою угорців витіснили цю орду на схід. Як наслідок, користуючись послабленням центральної влади у Золотій Орді, Ямболукська орда захопила ханські кочів'я по Дністру, Бугу і Синюсі. Центром цієї орди став Ябу-городок, розташований на лівому березі Бугу, після впадіння до нього Синюхи[5]. Дещо іншу версію пропонує Я. Дашкевич. На його думку, Велике Поділля в цей час розподілялося між трьома темниками – Кутлу-Бугу, Хаджибеєм і Дмитром. Перший володів Подунав'ям, Хаджибей – Причорномор'ям, Дмитро – Прославією

---

[1] Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – М., 1957. – С. 67, 68, 70.

[2] Книга хождений: Записки русских путешественников XI–XV веков. – М., 1984. – С. 121; Мемуари до історії Південної Русі. – Дніпропетровськ, 2005. – Вип. I (XVI ст.). – С. 188–189.

[3] Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государствование короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год) / Сост. М. Оболенский, И. Данилович. – М., 1845. – С. 41.

[4] *Котляр М.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 85, 87–90; *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 30–31.

[5] *Брун Ф.* Черноморье. – Одеса, 1879. – Ч. 1. – С. 79, 179; *Смирнов В. Д.* Кримское ханство под. верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887. – С. 179, 343, 345; *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 182; *Його ж.* Нове про татарську старовину Бозьсько-Дністрянського степу // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 164–166; *Його ж.* Степове Побужжя в господарському та військовому укладі українського пограниччя // Журнал Научно-исследовательских кафедр в Одессе. – 1926. – Т. 2. – С. 99.

(Брацлавщиною). Північні межі Прославії сягали річки Дмитрів Кільш (пізніший Гнилий Тікич). Дмитро, за версією Я. Дашкевича, був ісламізованим русином або аланом. Після 1362 р. північні межі володіння Дмитра посунулися до Саврані; йому вдалося, натомість, зосередити в своїх руках колишні володіння Кутлу-Бугу і Хаджибея. Паломник початку XV ст. монах Зосима відзначав південніше Брацлава наявність «Мітеревих кешеней» (Дмитрового кладовища). Лише після смерті Дмитра (між 1377 та 1380 рр.), на думку Я. Дашкевича, литовцям вдалося опанувати Велике Поділля – аж до берегів Чорного моря[6].

Саме з цими трьома темниками, за свідченням Матея Стрийковського, литовський князь Ольгерд зав'язав у 1362 р. на р. Синя Вода (Синюха) битву. Серед інших міст литовський князь, перемігши у цій битві, підкорив Торговицю, Білу Церкву і Свинигород (Звинигород)[7]. І хоча, згідно цього ж автора, татар «загнали за Перекоп», останні швидко відновили свій контроль над степовою частиною Правобережжя Дніпра. Слід гадати, що до 1380 р., коли до влади в Золотій Орді прийшов Тохтамиш, на Звинигородщину, як і на все Східне Поділля, поширювався контроль Коріатовичів. На цей час припадає, правдоподібно, і поява в Звинигороді першого дерев'яного замку.

Історики Золотої Орди, зокрема В. Єгоров, стверджують, що після 1360 р. на Правобережжі Дніпра улусів цієї держави вже не було. Цей автор пов'язує це з затяжною кризою, в яку потрапила Золота Орда після смерті Джанібека[8]. З цим можна погодитися лише частково. Татари тут, без сумніву, мали свої кочів'я, а після 1380 р. їм вдалося повернути контроль над Східним Поділлям, в тому числі й Звинигородщиною. Тому, ймовірно, якийсь час Східне Поділля було кондомініумом Коріатовичів і татар.

Лише 1393 р. з наказу Вітовта Скиргайло оволодів Звинигородом і Черкасами[9]. Вітовт у зв'язку з цією подією надав київському князю Во-

---

[6] *Дашкевич Я.* Степові держави на Поділлі та в Західному Причорномор'ї як проблема історії України в XVI ст. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 114, 116–118.

[7] *Stryjkowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – T. 2. – S. 7.

[8] *Егоров В.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – М., 1985. – С. 50–51.

[9] Полное собрание русских летописей. – М., 1980. – Т. 35: Летописи белорусско-литовские. – С. 65, 101, 138, 159, 186, 206, 228; Фелікс Шабульдо пересунув цю дату на 1395 р. і пов'язав з походом Тамерлана до середнього Подніпров'я (*Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси. – С. 143–144). Всупереч думці цього автора, перенесення цієї дати є не можливим, оскільки наприкінці 1394 р. Скиргайло вже був мертвий.

лодимиру Ольгердовичу Копиль, а Київ передав Скиргайлу[10]. Немає сумніву, що у часи правління Скиргайла у Києві Звинигород знаходився у сфері його впливу[11]. Скиргайло, як свідчать літописи, був отруєний і помер наприкінці 1394 р.[12].

Литовський контроль над Східним Поділлям і після цього був, значною мірою, умовним. Татари продовжували вважати його своїм. Про це свідчить опис перськими авторами знаменитого походу в Золоту Орду Тимура в 1395 р. Останній, за свідченням Шерефа-ад-Діна Шамі і Шерефа-ад-Діна Йєзді, досяг річки Узі (Дніпра), в районі місцевості Манкерман (Київ) пограбував улус Бек-Ярика. Представники останнього Баш-Тимур-оглан і Актау переправились через Узі й вступили в улус Хурмадая[13]. З цієї інформації виникає, що, як і припустив Ф. Шабульдо, Поросся й Звинигородщина перебували під контролем татар[14].

Тимур завдав страшного удару Золотій Орді, але для Литви це мало, радше, позитивні наслідки. Хан Золотої Орди Тохтамиш втік до Криму і всі надії на відновлення своєї влади пов'язував з Вітовтом. За свідченням літописців, він та його син Джелал-ад-Дін періодично мешкали в Києві[15]. Саме Тохтамиш став першим правителем Золотої Орди, який надав Вітовту ярлик на розлогі землі, в тому числі й Звинигород з округою[16]. Цим фактом татари мабуть вперше визнали юрисдикцію Литви над Східним Поділлям.

Включення Звинигорода Скиргайлом із санкції Вітовта до Київського князівства мало тимчасовий характер, оскільки суперечило тодішній географічній ідентифікації цього субрегіону. Ще на час укладення «Списка городов руських», яке на думку М. Тихомирова мало місце між 1387 та 1392 рр., Звинигород однозначно зараховується до подільських укріпле-

---

[10] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г.: преимущественно по летописным источникам. – К., 1885. – С. 233; *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси. – С. 139–140.

[11] Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 72, 90.

[12] *Tęgowski J.* Kiedy zmarł Skirgiełło? // Społeczeństwo i polityka do XVII wieku. – Olsztyn, 1994. – S. 59–64; до цього вважалося, що Скиргайло помер 1396 р. (див.: *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи (кінець IX–XVII ст..): склад, суспільство і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. – С. 311; *Русина О.* Псевдокиївські князі XIII–XV ст. // *Її ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 56).

[13] *Тизенгаузен В.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – М.-Л. 1941. – Т. II. – С. 121, 179–180

[14] *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси. – С. 143–144.

[15] Полное собрание русских летописей. – СПб., 1897. – Т. 11: Никоновская летопись. – С. 215; *Войтович Л.* Нащадки Чингіз-хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – С. 214–215.

[16] *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамая на українські землі (до постановки проблеми) // *Його ж.* Синьоводська проблема в новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С. 107.

них міст, разом з Брацлавом, Вінницею, Сокольцем і навіть Черкасами[17]. Однак ситуативна політична логіка, що обумовлювалася активною причорноморською політикою Вітовта, суперечила цьому географічному визначенню. Ця політика реалізовувалася саме через межиріччя Бугу й Дніпра, тобто тодішнє Східне Поділля, а сприяла розширенню Київського князівства. Суперечність могла бути ліквідована встановленням повного контролю Вітовта над Поділлям, але на заваді цього стояли інтереси Корони і Владислава Ягайла.

Така двозначна ситуація навколо Східного Поділля визначала неоднозначність щодо юрисдикції над Звинигородщиною, хаотичність і протиріччя в номінаціях на посади тощо. Литовці вважали її своєю. На цій позиції настоювали і окремі дослідники. Зокрема, С. Кучинський вважав, що після смерті Скиргайла Звинигород отримав власного намісника. На його думку, ним до 1408 р. був Патрикій Наримунтович[18]. О. Русина заперечила цю тезу, стверджуючи, що Патрикій Наримунтович ніколи до 1408 р. не фігурує як «Звинигородський»[19]. Заперечує можливість Патрикія бути звинигородським князем і Л. Войтович[20]. Однак, на нашу думку, його можливість формально перебувати на намісництві у Звинигороді це не спростовує. Інша справа, що для Патрикія Наримунтовича, який був у різні роки князем хотенським, стародубським, карачевським і навіть у Великому Новгороді, Звинигород у силу своєї віддаленості навіть від інших південних оборонних пунктів князівства залишався лише елементом особистого престижу.

З іншого боку, твердження щодо приналежності Східного Поділля на переломі XIV–XV ст. до Корони мають безсумнівні джерельні підтвердження. Виникає, однак, питання, настільки надання на східноподільські замки реалізовувалися і відповідали тодішньому фактичному стану. Так, привілей Спиткові з Мельштина на Поділля, виданий королевою Ядвігою 10 липня 1395 р., поширює володіння адресата на схід до Дніпра, включно з Звинигородом і Черкасами[21]. В дійсності ж, основний, якщо не виключний, інтерес номінанта зосереджувався на Західному Поділлі

[17] *Тихомиров М.Н.* «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки. – М., 1952. – Т. 40. – С. 223, 229.

[18] *Kuczyński S.M.* Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – S. 178–180

[19] *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 105–106.

[20] *Войтович Л.* Князівські династії… – С. 300.

[21] Zbiór dokumentów małopolskich / Wyd. I. Sułkowska-Kuraś i S. Kuraś. – Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. – Cz. VI: Dokumenty z lat 1386–1417. – S. 465–468; *Михайловський В.* Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – С. 68.

й спробах закріпитися на чорноморському узбережжі, тому Звинигород залишався поза його увагою. Принагідно слід зазначити, що Румянцевський літопис повідомляє, що Вітовт за проханням Ягайла записав йому Західне Поділля за суму 20 тисяч кіп; Східне ж Поділля залишалося під юрисдикцією Вітовта. При цьому до східноподільських замків, де Вітовт поставив своїх старост, віднесені Брацлав, Вінниця й Соколець[22]. Відсутність у цьому переліку Звинигорода, на нашу думку, означає, що цей замок визначався як належний до Київського князівства.

Спитко з Мельштина загинув у битві на Ворсклі в 1399 р. і королівському подружжю Владислава Ягайла та Ядвіги слід було вирішити питання – кому передати Поділля, а відтак гіпотетично і Звинигород. Актом від 1400 р. цю землю отримав молодший брат короля Свидригайло. Оскільки на той час Спитко вважався таким, що потрапив до татарського полону, то в разі його повернення Подільська земля знову мала опинитися в його руках[23]. Литовсько-руська версія подій вказує на те, що Ягайло повернув Західне Поділля Вітовту[24], і, відтак, надання Свидригайлові Поділля мало бути, щонайменше, узгоджене з Вітовтом. Тим більше, згоди Вітовта вимагало від'єднання Звинигорода від Київського князівства і повернення його до Подільської землі. Владарювання Свидригайла на Поділлі цього разу було короткотривалим – вже в березні 1402 р. він, невдоволений визнанням Вітовта литовським князем, уклав угоду з Орденом, що остаточно унеможливило йому бути представником Владислава Ягайла в Подільській землі[25]. Це не завадило, втім, Свидригайлу й далі йменуватися подільським князем і зараховувати до своїх володінь подільські замки, в тому числі й Звинигород[26]. Щоправда, правова підстава була для цього вже іншою. Згідно згаданого трактату, укладеного Свидригайлом 2 березня 1402 р. в Марієнбурзі з Орденом, він як майбутній князь Литви отримував серед іншого і замки «Czirkasy i Zwinihrod w ziemi Podolskiej»[27].

Між правлінням Спитка та Свидригайла на Поділлі відбулася одна варта уваги хроністів подія – відразу ж після битви на Ворсклі мав місце

---

[22] Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 208.

[23] *Kurtyka J.* Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. // Rocznik Przemyski. – 2004. – R. 40. – Zesz. 4: Historia. – S. 167.

[24] Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 208.

[25] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. – С. 185.

[26] *Михайловський В.* Еластична спільнота. – С. 78–83.

[27] *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów papiezkich, cesarskich, krolewskich, ksiązących, uchwał narodowych, postanowień różnych władz i urzędów posługuiących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów. – Wilno, 1860. – T. 1. – S. 331 (N 746); *Коцебу А.* Свитригайло, великий князь литовский. – СПб., 1835. – С. 53.

татарський похід на правобережжя Дніпра, в ході якого був обложений Київ, погромлене все Правобережжя, включно з Волинню, відновлена сплата данини з Поділля[28]. Зрозуміло, що в ході цього походу значних руйнувань мала зазнати і Звинигородщина.

Межі Звинигородського повіту на кінець XIV – початок XV ст. можна окреслити лише приблизно. Як свідчить надання Сокольця Федором і Костянтином Коріатовичами своєму слузі Гриньку, датоване 20 червня 1391 р., західна межа Звинигородщини тягнулася від річки Конели – притоки Гірського Тікича до межиріччя Удича і Синиці[29]. Північна межа доходила до течії Росі, яка виступала природно-географічною межею між субрегіонами та відігравала ще й адміністративну роль з часів Київської Русі. За згаданим «Списком городов руських», який відносить Черкаси до Поділля, а Корсунь і Канів – до Київщини, можна було б думати, що Звинигородщина простягалася до Дніпра, як це були схильні вважати представники шляхти Брацлавського воєводства наприкінці XVIII ст.[30]. Однак, зважаючи на те, що округи, згодом повіти, формувалися навколо оборонних замків, територію Черкаського замку слід виключити зі Звинигородщини. За спостереженнями В. Юркевича, межею між Звинигородщиною і округою Черкаського замку слугували річки Ольшанка, доплив Росі, та Ташлик, притока Тясмину[31]. Південна ж межа орієнтувалася на природні перешкоди – на річки Вись і Синюха.

Якщо погодитися з думкою, що Звинигород з волостю до середини 1390-х рр., принаймні, перманентно перебував під владою татар, то його землі і шляхи сполучень, в тому числі й Чорний шлях, про який йшлося вище, були добре їм відомі. Як наслідок, щоб уникнути брацлавських сторожових постів, розташованих понад Бугом, татари рухалися лівим берегом Синюхи і після переправи через Вись у Звинигородщину отримували цілий ряд варіантів подальшого просування до українських земель Литовського князівства. Отже, територія повіту навколо Гірського і Гнилого Тікичів постійно потерпала від татарських нападів, що не дозволяло тут створити стійку мережу населених пунктів. Фактично єдиним населеним і оборонним пунктом довгий час залишався лише Звинигород. Згодом робилися спроби (з перемінним успіхом) заселити верхню течію Гірського

[28] *Шабульдо Ф.* Земли Юго-Западной Руси. – С. 149–150.

[29] *Груша А.* Невядома грамата Фёдара Карыятывіча за 1391 г. // Беларускі гістарычны агляд. – Мінск, 2001. – Т. 8. – С. 132–133.

[30] О. Гваньїні взагалі продовжував Поділля аж до Дону (*Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії / Упор. Ю. Мицик. – К., 2007. – С. 416).

[31] *Юркевич В.* Звинигородщина в XV–XVI вв. // Історико-географічний збірник. – К., 1927. – Т. 1. – С. 13–14.

Тікича та добре заліснений схід повіту (Лебединський ліс). За аналогією з пороськими селами поодинокі поселення Звинигородського повіту заселялися служебниками, яких очолювали отамани і які відбували військову службу на сеньйора.

Цим сеньйором якийсь час був польський король Владислав Ягайло. Починаючи з 1402 р. він правив Поділлям через своїх намісників. Підставою відібрання Поділля у Свидригайла стало укладення ним у Мальборку союзу з Тевтонським орденом[32]. Незабаром Владислав Ягайло добився зречення від Поділля й інших претендентів на владарювання в ньому. В середині 1403 р. Федір і Василь Коріатовичі відмовилися від своїх претензій на Поділля, а вдова Спитка з Мельштина отримала компенсацію за колишні володіння чоловіка[33]. Ситуація змінилася після переможної для Корони і Литви битви під Грюнвальдом у 1410 р. Оцінюючи заслуги в ній Вітовта (а, крім цього, і його відступ від доволі тісних і неприємних для Корони контактів з Орденом), польський монарх надав Поділля у пожиттєве володіння Вітовту. Цей факт мав місце на початку 1411 р., коли Владислав Ягайло відкликав з Поділля свого намісника Петра Влодковича з Харбиновиць[34]. Юридично це рішення було схвалене на з'їзді у Злоториї у жовтні 1411 р.[35]. Відкритим залишається питання, чи охоплювала протягом попереднього часу юрисдикція намісників Владислава Ягайла і Східне Поділля. В літературі предмету дослідження поширена думка, що маркація Західного Поділля від Східного відбулася ще під час надання Подільського князівства Спиткові з Мельштина[36]. Однак і Спитко, і Свидригайло, і Владислав Ягайло поширювали свою владу (принаймні формально) і на Східне Поділля. Так само Вітовт до своєї смерті в 1430 р. здійснював свою юрисдикцію над всім Поділлям. Інша справа, що слабо заселена східна частина Поділля, а особливо Звинигородщина, в юридичних актах кінця XIV – початку XV ст. представлена слабо і тому виникає враження, що вона не фігурує як об'єкт політики згаданих володарів.

Втім навіть позбавлений людної волості Звинигород мав для оборони південно-східних кордонів Корони (до 1411 р.) і південних кордонів Литовського князівства (з 1411 р.) надзвичайно важливе значення. Не ви-

---

[32] *Prochaska A.* Lenna i maństwa na Rusi i na Podolu. – Kraków, 1901. – S. 13–14.

[33] *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki krakowskie. – Kraków, 1997. – T. V. – S. 173–174; *Михайловський В.* Еластична спільнота. – С. 85.

[34] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską a Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu / red. F. Kiryk. – Kraków, 2000. – S. 35–36.

[35] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле... – С. 274.

[36] *Михайловський В.* Еластична спільнота. – С. 84.

падково, що у 1411 р. цей замок під час об'їзду східних і південних рубежів князівства відвідав король Владислав Ягайло. За свідченням Яна Длугоша та інших джерел, король з Києва Дніпром дістався Черкас, а далі суходолом – Звинигорода, Сокольця, Караулу, Брацлава, щоб, зрештою, у Кам'янці зустрітися з Вітовтом[37]. Значення Звинигорода підсилювалося фактом його знаходження на шляху з Черкас до Брацлава, що, принаймні, видимо творило суцільну оборонну лінію; насправді ж такої ніколи не існувало й найбільш слабкою ланкою була саме територія, підлегла Звинигороду.

У 1416 р. татари здобули й зруйнували Звинигородський замок. 15 липня цього року лівонський магістр Спангейм писав до Великого магістра з Трок: татарський цар (Керім-Бірдей), котрий убив свого брата (Джелал-едіна), утік з Татарщини на Литву, а його противник (Едигей), здобувши Звинигород («Swyna chorda») і обложивши інші міста, воює з Вітовтом[38].

Ця інша назва Звинигорода Свина хорда, інколи Свинигород, породили в історіографії дискусію щодо локалізації Звинигородського замку. Н. Молчановський вважав, що «Свина орда» це не Звинигород, а Синя вода – замок, розташований на однойменній річці, на південний захід від Звинигорода, і не відновлений після цієї руйнації[39]. Нині цю версію Н. Молчановського додатково розбудовує Тетяна Ґедзь. Вона вважає, що сучасна Звенигородка Черкаської області не має нічого спільного з Звинигородом і заснована лише на початку XVII ст. Натомість на лівому березі Сниводи (Синюхи) існував замок і місто Звинигород, що асоціюється зі згадками Я. Длугоша, Б. Ваповського, М. Стрийковського, так званих «литовсько-руських літописів»[40]. Її гіпотезу, зважаючи на брак джерел, важко як підтвердити, так і спростувати. Однак, по-перше, той факт, що люди початку XVII ст. асоціювали тодішню Звинигородку з Зви-

[37] *Długosz J.* Dzieła wszystkie. – Kraków, 1869. – T. IV: Ks. XI, XII. – S. 123; *Wapowski B.* Dzieje korony Polskiej i Wielkiego księstwa Lirewskiego od roku 1380 do 1535. – Wilno, 1847. – S. 305; Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lituaniae 1376–1430 / Colectus opera A. Prochaska. – Cracoviae, 1882. – S. 242; *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле… – С. 274; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – Warszawa, 1930. – T. 1: 1377–1499. – S. 110.

[38] Liv., Esth – und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten Harausgegeben von Dr. Friedrich Geogr. Von Bunge. – Riga, 1867. – Fünther Band. – S. 144; *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego księstwa Litowskiego za Jagiellonów. – S. 127; Codex epistolaris Vitoldi... – S. 352–353.

[39] *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле… – С. 291.

[40] *Ґедзь Т.* До питання про існування та локалізацію «степового» Звенигорода [електронний ресурс] – Режим доступу: www.myslenederevo.com.ua/uk/Sci/AuxHistSci/HistGeography/Zvenygorod.html – назва з екрану.

нигородом литовської доби свідчить на користь належності обох назв до історії одного населеного пункту. По-друге, назва «Свина орда» дає підстави для деяких асоціативних висновків. Слово «орда» етимологічно означає «стан», «кочів'я», пов'язується з кочівниками, у нашому випадку з татарами. Прикметник «свина» вказує на те, що цей стан, ймовірно, займався розведенням свиней. Цим, напевно, займалися християни, але які перебували під владою татар. Оскільки ця назва вживається ще 1416 р., то відповідні асоціації можливі в межах одного-двох поколінь. Якщо ці припущення є вірними, то розведенням свиней можна було займатися там, де поблизу є значні лісові масиви – тодішнє їх утримання передбачало не стільки відгодівлю, як випас. Звідси виникає, що локалізація Т. Ґедзь «Свиної орди» (Звинигороду) в надбузькому степу виглядає сумнівною; натомість знаходження цього поселення поблизу Гнилого Тікича й значних лісових масивів – цілком правдоподібним.

З огляду на церковну організацію, Звинигород разом з Вінницею і Брацлавом підпорядкувався Галицькій митрополії. За свідченням Ульріха Ріхенталя, автора «Хроніки собору в Констанці», у 1418 р. на цей собор разом з митрополитом Григорієм Цамблаком прибули, крім духовних осіб, представники міст, що розташовувалися на теренах митрополії, в тому числі й з Звинигорода (Clingenburg)[41].

Майже двадцять років владарювання Вітовта на Поділлі були характерні для східної її частини відносною розбудовою інфраструктури. Активна політика князя щодо просування на чорноморське узбережжя сприяла перетворенню Звинигорода й його округи на територію умовного тилу. Так тривало до 1416 р., до вже згадуваного спустошливого походу Едигея на Київщину й Східне Поділля. Згодом, у 1418 р., Вітовту вдалося досягти укладення мирного договору з Едигеєм[42]. Оскільки останній очолював Ногайську орду, то договір, правдоподібно, міг розмежувати сфери впливи між підписантами по нижній течії Дніпра. Незабаром Вітовту вдалося врегулювати і відносини з татарами, що контролювали Крим. Цьому сприяло те, що засновник Кримської держави і династії Ґіреїв Хаджі Ґірей протягом 1428–1430 рр. перебував в «гостях» у Вітовта, переховуючись від переслідування з боку інших спадкоємців Золотої Орди[43]. Там Хаджі Ґірей і видав ярлик Вітовту на величезний

[41] *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII – XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус. – Львів, 2010. – С. 167.

[42] *Барбашев А.* Витовт: последние двадцать лет правления 1410–1430. – СПб., 1891. – С. 188.

[43] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 309; *Петрунь Ф.* Ханські ярлики на українські землі. – С. 135.

масив земель, в тому числі київської тьми, володимирської тьми, подільської тьми, брацлавської тьми, Звинигорода з при належностями, Черкас, Хаджибея і Маяка. Ярлик пізніше неодноразово підтверджувався наступними представниками династії Ґіреїв[44]. Визнаючи юрисдикцію Литви над цією території Хаджі Ґірей обумовив це сплатою «упоминків» – грошей і коштовностей, які мали доставлятися з Вільни через Київ до Криму. На думку дослідників, Звинигород, як і інші перераховані в ярликах землі, були визнані за Короною і Литвою ще Тохтамишем після вдалих походів Вітовта в 1393–1394 рр.[45]. Однак Тохтамиш для кримських правителів не був настільки значимою постаттю, як засновники династії Ґіреїв, тому отримання Вітовтом саме ярлика Хаджі Ґірея можна вважати юридичним закріпленням колишніх золотоординських володінь, в тому числі й Звинигорода, у складі Литовського князівства. Вітовт здійснював управління Поділлям через призначуваного старосту – урядника єдиного для всього регіону. Довгий час ним був Юрій Ґедигольд, який виконував повноваження старости з 1411 до 1423 р. Той факт, що Ґедигольд перед цим був київським воєводою, лише підкреслює значення Поділля для Вітовта і для Литви в цілому[46]. Інші Вітовтові старости на Поділлі також представляли впливові литовські роди. Після Ґедигольда старостою був Петро Монтигердович, а в 1426–1430 рр. – Ян Довгірд[47].

Після смерті Вітовта у 1430 р. Ягайло затвердив права на Поділля новому литовському князю Свидригайлу. Але польські пани на чолі з кам'янецьким старостою Михайлом Бучацьким не допустили входження урядників Свидригайла в подільські замки[48]. У наступному році, після війни між сторонами, згідно з укладеним між ними за участі магістрів Тевтонського й Лівонського орденів та волоського й мультянського господарів перемир'ям Звинигород разом з іншими замками Східного Поділля (Брацлав, Соколець, Дашків). знову визнавався за Свидригайлом[49]. Перемир'я мало тривати до 24 червня 1432 р., з можливою пролонгацією

[44] Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8 (1499–1514) / Parengė: A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995. – С. 83–84.

[45] *Шабульдо Ф.* Чи існував ярлик Мамая на українські землі. – С. 107.

[46] *Korczak L.* Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – Kraków, 1998. – S. 83.

[47] Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 119–120; *Korczak L.* Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – S. 83.

[48] *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. Ustęp z dziejów unii Litwy z Koroną. – Kraków, 1892. – S. 75; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 192–193.

[49] *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów... – Wilno, 1862. – T. 2. – S. 124; *Молчановський Н.* Очерк известий о Подольской земле… – С. 360; *Stadnicki K.* Synowie Giedymina. – Lwów, 1849. – S. 94; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 102.

ще на рік. Це був перший документ, який виразно поділяв Поділля на Західне і Східне. При Короні залишалося Західне Поділля з замками Кам'янець, Скала, Смотрич, Червоноград; при Литві – Брацлав, Соколець, Звинигород, Летичів. Остаточне розмежування і вирішення спірних питань щодо Поділля мало наступити 2 лютого 1432 р. на з'їзді в Полубижах (між Парчовом і Берестям)[50]. Свидригайло призначив брацлавським (а, відтак дуже правдоподібно, що й звинигородським) намісником князя Василя Сангушковича[51].

Обрання Сигізмунда Кейстутовича великим князем литовським у серпні 1432 р. ситуацію на Поділлі не змінило. Східна частина Поділля продовжувала належати Свидригайлу[52]. Намісником Східного Поділля Свидригайло призначив Федька Несвізького. Його резиденція знаходилася у Брацлаві. Федьку вдалося відбити наступ на Поділля поляків, але його союз з татарами тягнув усі відповідні цьому союзу незручності. Татари періодично вдавалися до грабежів. Один з таких мав місце у 1433 р. Оминути цього разу Звинигородщину татари просто не могли, зважаючи на те, що Поділля на захід від Брацлава було недоступне для них через розташування там військ Федька Несвізького. Взагалі, чи контролював Несвізький Звинигородський повіт залишається під питанням. Так, восени 1432 р. під час наступу поляків на Поділлі Федько, за свідченням джерел, уникав великих битв, здав всі замки, підконтрольні Свидригайлу, останнім – Брацлав, який разом з містом наказав спалити. Після цього він тимчасово полишив Поділля[53]. З цієї інформації виникає, що для Федька підконтрольне йому Поділля завершувалося неподалік Брацлава, а не на берегах Дніпра. Згідно з відомими на сьогодні документами, Федько йменувався кременецьким і брацлавським старостою, а, крім цього, мав як отчину ще Збараж, Хмельник, Вінницю і Соколець. Свидригайло у 1434 р. ув'язнив Федька за складення присяги новому польському королю Владиславу III[54]. Однак його згодом звільнили польські старости і Федько за допомогою мешканців Луцька розбив військо Свидригайла. Після цього він перейшов на бік поляків, здавши подільські замки, зокрема Кременець

---

[50] *Kolankowski L.* Dzieje Wielkiego księstwa Litewskiego za Jagiellonów. – S. 179–180.

[51] Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Собр. В. Антонович, К. Козловский. – К., 1868. – С. 8.

[52] *Коцебу А.* Свитригайло, великий князь литовский. – Прибавления. – С. 11, 8–9 – перший список руськомовний, але, очевидно, переклад з латини або німецької, бо з численними похибками; другий список – німецькомовний; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 148.

[53] Ibid. – S. 162.

[54] *Розов В.* Українські грамоти. – К., 1928. – Т. 1: XIV – перша половина XVII в. – С. 129–133; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 245–246.

і Брацлав[55]. Брацлав (а можливо й Звинигород) з якихось причин відразу в руки поляків не перейшов і лише в березні 1435 р. після його здобуття союзником Корони молдавським воєводою Стефаном був призначений брацлавський староста Джерслав Влостовський[56]. Свидригайло зі свого боку незабаром після зради Федька призначив намісником Поділля якогось князя Вятка, який розпочав боротьбу за Поділля[57].

Докладний перебіг боротьби Свидригайла за Поділля невідомий, але 1 квітня 1436 р. він писав до великого магістра Ордену, що Кременець і практично все Поділля після спільної акції його людей і татар перебуває під контролем Івашка Монивидовича, якого Свидригайло призначив там намісником[58]. Все Поділля, напевно, виключало Кам'янець і деякі інші замки Західного Поділля. Чи входив до юрисдикції Івашка Звинигород, відповісти складно. Однак, якщо припустити, що нижче наведена інформація щодо Каленика Мишковича достовірна, то радше ні. Хоч Івашко Монивидович, як відомо, і відіграв ключову роль у збереження для Свидригайла Києва, де князь Олелько Володимирович, надісланий литовським князем Сигізмундом, готовий був влаштувати переворот[59], і користувався значним впливом у Києві, але процес «відірвання» Звинигорода від Східного Поділля вже був достатньо просунутим – формально окреме намісництво вже існувало. До цієї версії схиляє той факт, що в ході тривалої боротьби Свидригайла з поляками за Поділля супротивників литовського князя мало цікавила частина регіону, східніше Брацлава.

На думку про те, що Звинигород почав переорієнтовуватися на Київ, крім вищезазначеного, наводить згадка про призначення Свидригайлом у 1434 р. намісником Звинигорода, а одночасно й Путивля, Каленика Мишковича – засновника роду Калениковичів[60]. Згадка ця наведена

---

[55] *Коцебу А.* Свитригайло, великий князь литовский. – С. 190; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 217.

[56] *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 246.

[57] *Коцебу А.* Свитригайло, великий князь литовский. – С. 193.

[58] Там же. – С. 223; *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 274; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 217; намісником кременецьким і брацлавським Івашко залишався і в 1437–1438 рр. (див.: Urzędnicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, J. Kurtyka, A. Sochacka. – Kórnik, 1998. – S. 119).

[59] *Lewicki A.* Powstanie Świdrygiełły. – S. 245; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 216.

[60] *Kojałowicz W.W.* Herbarz rycerstwa W. X. Litewskiego tak zwany Compedium czyli O klejnotach albo herbach, których familie stanu rycerskiego w prowincjach Wielkiego Księstwa Litewskiego zażywają / Wyd. R. Piekosiński. Kraków, 1897. – S. 138; *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 184.

Ш. Окольським та В. Кояловичем і датується серединою XVII ст. Припустити, що вона була наведена автором «на замовлення» когось з нащадків Каленика виглядає мало правдоподібним. Нащадки Каленика – Тишкевичі, Халецькі, Стецькі займали чільне місце в шляхетському соціуму Київського воєводства, але жодним чином не висували претензій до Звинигорода. Більше того, Ш. Окольський зазначив, що привілей на час написання його праці зберігався в архіві Тишкевичів[61]. З другого боку, в іншому наданні Свидригайла Каленику на села на Волині й Київщині, південніше Полонного й Чуднова, датованому 1437 р., адресат надання неназваний намісником Звинигорода й Путивля[62]. Втім, для часу, коли наявність урядів в адресата ще набула фетишного значення, як це було пізніше, практика для канцелярії цілком допустима. Крім цього, можна розглядати це надання як забезпечення Каленикового намісництва на Звинигороді, якому власних ресурсів відверто бракувало. Не виникає, натомість, сумнівів, що на певний час Звинигород став київським пригородком. Каленик Мишкович помер не раніше 1450 р., але, чи зберіг він свої уряди після 1440 р. – питання відкрите. У будь-якому разі, маємо в часи правління Свидригайла факт відділення Звинигорода від Брацлава і оформлення тут окремого намісництва.

Відтак, Свидригайло близько 1440 р. втратив контроль над Звинигородом. Якщо оцінювати роль Східного Поділля в планах Свидригайла, то її слід вважати незначною. Як слушно зауважив М. Грушевський, Свидригайло опирався на князів і панів, а ця верства в Східному Поділлі була надзвичайно слабкою[63]. Натоміть, Звинигородщина, як і Східне Поділля в цілому, мали важливе значення як коридор для прибуття на територію Корони і Литви Свидригайлових союзників – татар і волохів.

З 1440 р. Київщина була передана великим князем Казимиром у княжіння Олельку Володимировичу. Звинигород з повітом без сумніву підпорядковувався Олельку і його сину Семену як київським князям. М. Грушевський припустив, що все Східне Поділля входило до юрисдикції Олельковичів. Інакше б, на його думку, черкаський намісник Свиридов з наказу Семена Олельковича не проводив розмежування з Волоською землею, Турцією і татарами, почавши від Мурахви (притоки

[61] *Okolski S.* Orbis Poloni. – Cracoviae,1642. – T. II. – S. 93.

[62] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1863. – Т. 1: 1361–1598. – С. 12.

[63] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. IV. – С. 220.

Дністра) і завершуючи Тихою Сосною, допливу Дону[64]. Крім цього, здавалося б, підтверджують цю позицію відомі надання Олельковичів на Східному Поділлі. Так, Семен Скіпор отримав від Олелька село Гущинці під Вінницею, Ярема Шишко – від Семена земельні володіння понад притоками Дністра[65], а Міхно – від того ж Семена село Дешківці у Вінницькому повіті[66]. Однак, в дійсності все було складніше.

Контроль Олельковичів над всім Східним Поділлям не міг бути встановлений у 1440 р. Як відомо, Свидригайло до своєї смерті (1452 р.) був волинським князем[67] і, правдоподібно, весь цей час контролював частину Східного Поділля. Принаймні, в середині 1440-х рр. (1443–1445 рр.) намісником у Брацлаві від його імені виступає князь Василь Сангушкович[68]. В 1447 і 1451 рр. як брацлавський намісник[69] фігурує Юрша Іванович, відомий сподвижник Свидригайла, герой оборони Луцька в 1431 р., на коротко навіть його київський воєвода (1436–1438 рр.)[70]. Близьким до Свидригайла був і князь Михайло Васильович Чорторийський, що виконував повноваження його надвірного маршалка. Він названий брацлавським намісником з 1463 до 1480 р.[71]. Л. Войтович вважає за можливе розширити його перебування на посаді з 1452 до 1489 р.[72], хоч джерельно автор це не підтверджує. У 1489 р. як брацлавський намісник фігурує князь Андрій Олександрович Сангушко[73]. Вже цей, мабуть непов-

---

[64] Акты, относящиеся к Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб., 1848. – Т. 2: 1506–1544. – С. 362; *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. Литовский период. – Біла Церква, 2007. – С. 91.

[65] *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 169; Грамоты великих князей литовских... – С. 19–20.

[66] Акты Литовской метрики / Собр. Ф. Леонтович. – Варшава, 1897. – Т. 1. – Вып. 1: 1499–1507. – С. 78.

[67] *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи. – С. 497.

[68] Грамоты великих князей литовских... – С. 7–8; Л. Войтович іменує його ще й вінницьким намісником (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи… – С. 353), але існування таких намісників документально не підтверджено.

[69] *Korczak L.* Litewska rada wielkoksiążęca w XV wieku. – S. 86; Urzędnicy województwa wołyńskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. M. Wolski. – Kórnik, 2007. – S. 61.

[70] Urzędnicy województwa kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy / Oprac. E. Janas, W. Kłaczewski. – Kórnik, 2002. – S. 65.

[71] *Boniecki A.* Poczet rodów w Wielkim księstwie Litewskim w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S. XXV; *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrigiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. – S. 245, 249, 270; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – С. 217 – тут згадка без дати, можна лише зрозуміти, що за правління Казимира Ягелончика.

[72] *Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи… – С. 318.

[73] Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4 (1479–1491) / Parengė: L. Anužyte. – Vilnius, 2004. – P. 84; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez B. Gorczaka. – Lwów, 1890. – T. III: 1432–1534. – S. 21; *Любавский М.* Обласное деление и местное управевние Литовско-

ний, перелік брацлавських намісників до початку 1490-х рр. свідчить про однозначний зв'язок Брацлава саме з Волинню. Невипадково, що саме представники волинської князівської верстви обіймали майже безперервно цей уряд (Юрша теж представляв волинську еліту), що забезпечувало волинське домінування в цій частині Східного Поділля. Навіть, якщо погодитися з О. Халецьким і вважати згадку 1480 р. про Петра Яновича Монтигердовича як «намісника браславського» в розумінні саме Брацлава Подільського, а не Браслава у власне Литві[74], то це жодною мірою не порушує логіку вирішального волинського впливу на Брацлав – вся подальша кар'єра П. Монтигердовича була пов'язана з Волинню (луцький староста, маршалок землі Волинської)[75].

Ситуація з Вінницею виглядає інакше. Вже наводився приклад, коли київські князі надавали земельні володіння в окрузі цього замку. Поява наприкінці 1480-х рр. на намісництві у Вінниці представників роду Кмитів, який належав до впливових панських родів Київщини, не може бути випадковою. Три з чотирьох синів Волчка Олександровича Кмитича (Матвій, Бик і Богдан) обіймали уряд вінницького намісника[76]. Домінування Волчковичів, родичів Олельковичів, гілкою яких (Волчковичів) є Кмити, на київських пригородках в якості вінницьких намісників наприкінці XV ст. не викликає сумнівів[77]. З іншого боку, до 1498 р. на вінницькому намісництві не був представлений жодний волинський князь. Щось не схоже на те, щоб волинські князі мирилися з фактом недоступності Вінниці, якби вона належала до Волинської землі. Як наслідок, слід з великою долею ймовірністю припустити, що Вінниця до молдавських походів Яна Ольбрахта кінця XV ст. тяжіла більше до Києва, ніж до Волині.

Звинигород, як не парадоксально, раніше за Вінницю потрапляє в сферу впливу волинських князів. У травні 1494 р. «виринає» намісник брацлавський і звинигородський Федір Іванович Четвертинський, якому великий князь Олександр повідомляє про підтвердження привілею Сеньку Кошці на село Шпиків, що було надане батьку Кошці Казимиром

Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки. – М., 1892. – С. 262 – автор помилково приписав йому і «вінницьке намісництво». О. Халецький помилково визначив його як Андрія Чорторийського, сина Михайла (*Halecki O.* Ostatnie lata Świdrigiełły. – S. 270).

[74] Ibid. – S. 270.

[75] Див.: Urzędnicy województwa wołyńskiego... – S. 96, 136.

[76] *Яковенко Н.* Українська шляхта… – С. 171.

[77] Там само. – С. 172.

Ягелончиком[78]. Вочевидь, після згаданого погрому Києва татарами його (Києва) шанси на продовження управління Звинигородом були оцінені як невисокі. О. Халецький вважав, що поява у титулатурі Ф. Четвертинського означення «звинигородський» свідчить про появу третього, після Брацлавського і Вінницького, повіту на Східному Поділлі[79]. З цим твердженням важко погодитися. Якщо розуміти термін «повіт» у початковому значенні як округу замку, то Звинигородський повіт в основних рисах сформувався ще в часи Вітовта[80].

Отже, з 1440 до початку 1490-х рр. Звинигород вважався київським пригородком. Хто був намісником Олельковичів у Звинигороді, можна лише здогадуватися. Чи міг Каленик Мишкович зберегти намісництво у Звинигороді. Теоретично так, оскільки і сам він, і його син Каленик входили до наближеного кола Олельковичів[81]. Практично ж, оскільки призначення в Київському князівстві належали до компетенції Олельковичів (хоча й з можливістю корекції зі сторони великого князя), то останні віддавали перевагу кровним родичам[82]. Не виключено, що у Звинигороді й Путивлі як віддалених, але важливих київських пригородах намісником за правління Олелька був син Семен, майбутній київський князь.

За часів існування Київського удільного князівства число населених пунктів у Звинигородському повіті мало збільшитися, але незначно. Основна лінія стабільної колонізації трималася річки Рось. Але навіть незначне число населених пунктів Звинигородщини було знищене під час масштабного татарського нападу на Київщину у 1482 р. Звинигородсь-

---

[78] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. przez Z.L. Radzimińskiego, P. Skobielskiego, B. Gorczaka. – Lwów, 1887. – T. I: 1366–1506. – S. 243–244; Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / Упор. М. Крикун, О. Піддубняк. – Львів, 2008. – С. 390; Л. Войтович вважає, що Ф. Четвертинський був «намісником брацлавським і вінницьким» з 1492 до 1498 р. (*Войтович Л.* Князівські династії Східної Європи… – С. 162). Вінницьким намісником він не міг бути, бо протягом цього часу згадується як вінницький намісник Бик Олександрович (1489–1498 рр.) (Lietuvos Metrika. Knyga Nr 3 (1440–1498) / Parengė: L. Anužyte, A. Baliulis. – Vilnius, 1998. – P. 82; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 4. – P. 84; *Яковенко Н.* Українська шляхта. – С. 177).

[79] *Halecki O.* Ostatnie lata Świdrigiełły. – S. 269.

[80] Про неоднозначність поняття «повіт» у Великому князівстві Литовському аж до середини XVI ст. – див.: *Любавский М.* Областное деление и местное управление... – С. 77.

[81] *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С. 181, 185; *Lulewicz H.* Miszkowicze, Kalenikowicze, Tyszkowicze (Tyszkiewicze) – cztery pokolenia w dziejach rodu (XV wiek – pierwsza połowa XVI wieku) // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XV–XVII wieku. – Białystok, 2003. – S. 370; *Полехов С.* Новые документы о Киевской земле XV века // Сфрагістичний щорічник. – К., 2012. – Вип. II. – С. 269.

[82] *Клепатский П.* Очерки по истории Киевской земли. – С. 89–90.

кому замку вдалося оборонитися, але лише дякуючи тому, що основною метою татар був Київ.

Ліквідація Київського князівства у 1471 р. призвела до зміни системи намісництва у пригородках, до яких належав і Звенигород. Відтепер поступово формувалася система держання пригородків поколійно – через певний термін відбувалася зміна намісників з числа панів Київської землі[83]. Як припущено вище, після правління Олельковичів Звинигород залишався київським пригородком до початку 1490-х рр. Передумовою послаблення зв'язків з Києвом стало безпосереднє призначення намісників пригородків великим князем і, таким чином, їх відносна незалежність від київського воєводи[84]. Додатковим, але не другорядним, чинником став економічний занепад Звинигородщини. За слушним зауваженням В. Антоновича, у Звинигородському і Переяславському повітах земян взагалі не було; обидва повіти були настільки спустошені татарами, що князі перестали надсилати туди намісників[85].

Невідомо, хто був серед цих намісників (чи їх не було взагалі?), але їх потенціалу відверто бракувало для підтримання обороноздатності Звинигородського замку. Не мав для цього ресурсів і брацлавський та звенигородський намісник Федір Іванович Четвертинський, з призначенням якого відбулося формальне повернення Звинигородщини до Східного Поділля, адміністративно до 1566 р. пов'язаного з Волинською землею. Лише молдавський похід Яна Ольбрахта в 1497 р. дав поштовх спрямуванню державних ресурсів для зміцнення замків Східного Поділля. У межах цього походу в очах короля позитивно зарекомендував себе князь Костянтин Іванович Острозький. У 1497 р. він разом з братом Михайлом двічі завдавали поразок татарам під Полонним і Брацлавом. Брати Острозькі перехопили також татар при їх поверненні до Криму. Відбулося дві битви – обидві у Брацлавській землі: перша – поблизу р. Сорока, на Кошиловських селищах, друга – у верхів'ях р. Уми (Уманки), біля Пєтухової могили. Київський літопис повідомляє, що в другій битві було вбито сина кримського хана Менглі Ґірея Мехмед Ґірея (татарські царі традиційно доручали керувати грабіжницькими походами одному з своїх синів). Загальні втрати татар склали 340 осіб[86]. Попри те, що молдавський

[83] Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 33; *Яковенко Н.* Українська шляхта... – С.198–200.

[84] *Антонович В.* Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569) // *Його ж.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С. 558–559.

[85] Там же. – С. 560–561.

[86] Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – С. 124; *Daniłowicz I.* Skarbiec diplomatów ... – T. II. – S. 247.

похід завершився невдало, Костянтин Іванович основне своє завдання – не допустити з'єднання молдавського війська з кримськими татарами – виконав[87]. Князь був винагороджений за це і матеріально (отримав цілий ряд володінь у Луцькому та Кременецькому повітах Волині), і кар'єрним поступом – йому був наданий уряд великого гетьмана литовського[88]. З тих само мотивів король Олександр Ягеллончик у 1498 р. надав Костянтину Івановичу всі три східноподільські замки – Брацлавський, Вінницький й Звинигородський[89], тимчасово таким чином вирішуючи питання впливу Києва й Луцька на цей субрегіон на користь останнього.

Намісник був тимчасовим, рідше пожиттєвим, державцею замку з його округою, які входили до земельного комплексу великого князя. Наміснику підпорядковувалися місцеві бояри (замкові, путні тощо). Під керівництвом намісника вони, а також міщани, що проживали у місцевих замках, мали виступати ополченням проти ворога. Для прикладу, за старостування К. Острозького брацлавські бояри, які мали у володінні залежних людей, зобов'язувалися з ними їздити на кожну послугу господарську, тобто великого князя. Міщани ж, які мали пасіки, повинні були в разі необхідності прибувати зі зброєю і двома кіньми[90]. Немає сумніву, що подібні повинності накладалися і на мешканців Звинигородського замку.

Намісництва (пізніше староства) Східного Поділля (Брацлавщини) ніколи не були економічно прибутковими, не кажучи вже про кінець XV ст. Так, Вінницьке і Брацлавське староства мали на час намісництва К. Острозького менше десятка сіл кожне, які потроху роздавалися як вислуги місцевим боярам. Фактично безперервні татарські напади призводили до постійного призупинення колонізаційних процесів в округах цих замків. Звинигородське ж намісництво на час надання його К. Острозькому, крім Звинигородського замку, включало сільця Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубівці на Гірському Тікичі[91]. Частина з них ще за намісництва К. Острозького (а особливо під час його семирічного перебування в московському полоні) опинилася як вислуги у при-

---

[87] *Pułaski K.* Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów perekopskich 1496–1515. Akta i listy. – Kraków-Warszawa, 1881. – S. 47.

[88] *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009 (Серія «Видатні постаті Острогіани». – Вип. 2). – С. 19.

[89] Lietuvos Metrika. Knyga Nr 6 (1494–1505) / Parengė: A. Baliulis. – Vilnius, 2007. – P. 173, 181; Акты, относящиеся к истории Западной России. – М.; СПб., 2012. – Т. 1(6): Сборник документов канцелярии великого князя литовского Александра Ягеллончика (1494–1506 гг.). Шестая книга записей Литовской метрики. – С. 173, 184.

[90] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. – К., 2005. – С. 233.

[91] Там само. – С. 235.

ватних руках, зокрема під час його перебування у московському полоні. Попри це К. Острозький активно взявся за виконання реконструкції цих замків[92]. Прибутки з цих замків були практично відсутні, тому на прохання К. Острозького кошти надходили з державного скарбу, як у випадку з Брацлавським замком (700 кіп литовських грошів)[93].

У 1500 р. Острозький потрапив до московського полону і його уряди на Східному Поділлі у другій половині цього року були передані його племіннику князю Андрію Олександровичу Сангушку. Пробув він на посаді трохи більше року – до кінця 1501 р. Титулувався як брацлавський намісник, хоча немає сумніву, що Звинигород теж був у його юрисдикції. У 1500 р. вінницьке намісництво йому не дісталося – намісником цього замку був Кмита Олексанрович. Наступного року Сангушко сконцентрував у своїх руках всі три замки[94]. Його урядування викликало нарікання у полонських міщан, які заявляли великому князю Олександру, що Сангушко примушує їх виконувати незвиклі повинності, до яких їх ні Іван, ні Михайло, ні Костянтин Острозькі не примушували. Зокрема, Сангушко зобов'язав їх у полі відбувати сторожу, давати коні й підводи до Брацлава, пробував брати у них воловщину і подимщину, чим уводив «новини». За князів Острозьких, стверджували полонські міщани, вони відбували у полі сторожу, але це князь забезпечував своїми кіньми та коштами, а «підвід до Брацлава, воловщини і подимщини не брав»[95]. Нам невідомі результати завершення цієї суперечки, але сам її факт кидає світло на тогочасне забезпечення обороноздатності східноподільських замків. У самих лише мешканців цих замків (земян, бояр, міщан) ресурсів на це відверто не вистачало й тому залучалися міщани сусідніх волинських приватних замків. Оскільки Звинигород був найбільш віддаленим від південно-східної лінії замків Острозького князівства, то відповідної допомоги від них цей замок отримував найменше. Так як Сангушко був управителем всіх родинних маєтностей Костянтина Івановича під час його полону, то його намісництво на замках Східного Поділля слід вважати немовби похідним від цих його функцій.

Сангушко, як зазначалося, недовго перебував на посаді намісника замків Брацлавщини. Вже в 1502 р. він фігурує як кременецький намісник[96],

---

[92] *Мальченко О.* Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – С. 112, 121.

[93] *Ochmański J.* Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich XV–XVI wieku // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – 1960. – S. 373.

[94] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków... – T. I. – S. 121, 146.

[95] Ibid. – T. I. – S. 146.

[96] Ibid. – T. III. – S. 32.

а його місце в замках Східного Поділля посів князь Михайло Васильович Збаразький. Джерела його йменують лише брацлавським намісником (який часто автоматично за нашими спостереженнями включав в юрисдикцію і Звинигород)[97]; сумнівним є його намісництво на Вінницькому замку[98]. Як і попередні намісники, він відчував гострий брак коштів для організації оборони ввірених йому замків. Активність татар на початку XVI ст. призвела до того, що населені пункти, підпорядковані йому, були розорені, а місцеві земяни не мали можливості платити подимщину. У 1507 р. великий князь Сигізмунд дозволив брацлавським земянам не платити подимщину (30 кіп литовських грошів); натомість передав право Збаразькому збирати 50 кіп литовських грошів корчемного з брацлавських міщан[99]. Крім цього, до ресурсів намісника відносилося мито, зібране в замку. У Брацлаві воно складало 50 кіп литовських грошей[100]. З тих самих джерел надходили кошти до намісника і з Звинигородського замку. Про їх суму джерела замовчують. Можна лише припустити, що надходження з Звинигородського замку мало бути в рази меншими.

Після повернення з полону наприкінці 1507 р. і входження у «старі» уряди К. Острозький намагався змінити ситуацію у бузько-дніпровському межиріччі, але це йому погано вдавалося з огляду на триваючу війну з Московською державою і його безпосередню участь у цій війні. Зайнятість князя спонукала його навіть призначити заступника у Брацлаві з статусом «намісника» чи «старости». Його повноваження в основному збігалися з повноваженнями офіційного намісника, але з тією відмінністю, що він діяв як «alter ego» К. Острозького, тобто від його імені й за дорученням. Принаймні протягом 1509–1510 рр. такі повноваження виконував брацлавський зем'янин Григорій Глуський[101]. Невідомо, чи інститут намісників існував до К. Острозького, але документально засвідчене їх функціонування за деяких наступних старост[102]. З огляду на ці чинники, К. Острозь-

[97] Див.: Грамоты великих князей литовских... – С. 38, 43; Документи Брацлавського воєводства... – С. 389, 396, 398; *Boniecki A.* Poczet rodów... – S. XLI.

[98] Про те, що М. Збаразький був одночасно й вінницьким намісником – *Яковенко Н.* Українська шляхта. – С. 336–337.

[99] Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 220; Акты, относящиеся к истории Западной России. – Т. 2. – С. 28.

[100] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 229.

[101] Archiwum książąt Sanguszków... – T. III. – S. 66, 75; зафіксовані невідомі за прізвищем намісники у Брацлаві й Вінниці в 1522 р. – див.: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 11 (1518–1523) / Parengė: A. Dubonis. – Vilnius, 1977. – P. 131.

[102] Див., наприклад, за старости Богуша Корецького (1551 р.) – Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28: Кніга запісаў 28 (1522–1552) / Падрыхт. В. С. Мянжынскі. – Мінск, 2000. – С. 190.

кий поступово втрачав надію на перетворення Звинигородського замку в надійний оборонний пункт і економічний центр. Символічно це проявилося в тому, що в час після полону в канцеляріях з його титулатури частина з позначенням «звинигородський» просто випала[103]. Принагідно слід зауважити, що стосовно К. Острозького вперше стали вживати щодо його урядів на Східному Поділлі термін «староста»[104].

По аналогії з Брацлавським замком на звинигородських міщан, що мали пасіки, покладався обов'язок прибувати зі зброєю і двома кіньми на кожну військову потребу, визначену старостою. Місцеві бояри, що мали залежних селян, теж мали «ставати» при старості на кожну «потребу господарську»[105]. Разом з тим, за аналогією з Вінницьким замком можна з великою долею ймовірності стверджувати, що земяни Звинигородщини не зобов'язані були брати участь в антитатарських превентивних походах у Поле, ініційованих особисто старостами, а не великим князем (виняток переслідування татар, що відступали з Князівства)[106]. Навпаки, на частину жителів Звинигородського замку покладалася повинність відбувати сторожову службу у Полі. Можна здогадно думати, що звинигородські сторожові пости розташовувалися біля татарських переправ через Вись. Ситуація з сторожовою службою вже на початку XVI ст. мала бути критичною. Такий висновок можна зробити з пізнішої аналогії з Брацлавським замком, де в 1545 р. не було жодного сторожа й жодного кликуна – вони всі загинули, а села, з яких вони несли службу запустіли[107]. Гіпотетично також можна припустити, що звинигородські міщани давали підводи для забезпечення перевезень, здійснюваних від імені господаря, до Брацлава і Черкас і, можливо, до Києва. Теж саме можна ствердити й про стації, які покладалися на міщан для забезпечення проживання у місті послів, посланників, гінців тощо. Щоправда, прибуття до Звинигорода представників цих категорій людей було вкрай рідким з огляду віддаленість основних транспортних артерій від міста. По аналогії з Брацлавським замком

[103] Див., наприклад: Archiwum książąt Sanguszków... – T. III. – S. 49, 109.

[104] Див., наприклад: Lietuvos Metrika. Knyga Nr 8. – P. 143; Archiwum książąt Sanguszków... – T. Ш. – S. 66, 109.

[105] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 233; така «потреба» виникала й незалежно від класифікації ситуації з боку Вільни – у випадку, коли татари підходили під будь-який «тамошній» замок (Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30: Кніга запісаў 30 (1559–1566) / Падрыхт. В.С. Мянжынскі. – Мінск, 2008. – С . 205).

[106] Там же. – С. 204.

[107] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 227.

на звинигородських міщан мала покладатися повинність косіння влітку сіна на користь замку[108].

На час надання староства К. Острозькому, крім Звенигородського замку, до нього належали Мошурів, Соколків, Митківці, можливо Романівці, Демківці, Якубівці на Гірському Тікичі, Лебедин, Мліїв, Орловець, Городище. Зокрема, 11 квітня 1503 р. великий князь Олександр надав черкаському земянину Гриньку Васькевичу селища Мліїв, Орловець та Лінчинці. Фактично ці селища привнесла Гриньку його дружина, яка перед цим перебувала у шлюбі з звинигородським земянином Федьком Васькевичем і після його смерті стала ними володіти[109]. Зрозуміло, що ці землі були надані Ф. Васькевичу як вислуга з умовою несення військової служби, відтак після його смерті дружина не могла ними володіти, але могла посприяти передачі найближчому родичеві чоловічої статі. З пізнішого підтвердження цих селищ Г. Васькевичу у вересні 1524 р. відомо, що Ф. Васькевича вбили татари, а він з дружиною дітей не мав[110].

До основних занять місцевого населення, як і в сусідньому Брацлавському повіті, слід віднести пасічництво та пасовищне тваринництво. Розводили коней, волів, корів[111]. Землеробством з огляду на постійні татарські набіги, які часто здійснювалися під час збирання зернових культур з метою їх перевезення до Криму, займатися сенсу практично не було. Виняток складало присадибне городництво і садівництво.

Татарські напади з кінця XV ст. стали звичною справою. За підрахунками І. Ворончук, починаючи з 1494 і до 1512 р. не було року, протягом якого татари не вдиралися до Литви чи до Корони[112]. При цьому рідко минали Східне Поділля. Навіть у тому випадку, коли татари проникали до українських земель іншими шляхами (Кучманським, Муравським чи Покутським), назад до Криму вони поверталися Чорним шляхом. І якщо були не переобтяжені ясиром та награбованим майном, зупинялися кошем на Східному Поділлі чи Південній Київщині та розпускали свої загони для грабежу найближчих територій. У таких умовах східноподільські замки інколи знищувалися, а їх округи регулярно піддавалися спустошенню. Відтак, можна говорити про те, що

---

[108] Архив Юго–Западной России, издаваемый Временной Комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал–губернаторе. – К., 1890. – Ч. VII: Акты о заселении Юго–Западной России. – Т. 2: 1471–1664. – С. 22.

[109] Грамоты великих князей литовських... – С. 32–33 – грамота у видавців помилково датована 1499 р.; 6-й індикт припадає на 1502–1503 рр.

[110] Там же. – С. 44.

[111] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 232.

[112] *Ворончук І.* Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. – К., 2012. – С. 580–586.

через століття після Вітовтової колонізації у межиріччі Дніпра та Бугу, південніше Росі, залишилися лише окремі її острівці, які мали тенденцію до занепаду. Ні військові, ні дипломатичні заходи литовського уряду не були ефективними. Для прикладу, у 1511 р. татари погодилися припинити свої напади на пограничні області. Натомість, Литва зобов'язувалася сплачувати Криму 3 тис. кіп литовських грошів щорічно; ще стільки ж мала сплачувати Корона[113].

У січні 1516 р. К. Острозький домігся від великого князя Сигізмунда Старого видання дозволу на поступку Брацлавського, Вінницького і Звинигородського староств своєму сестринцю (сину сестри) князеві Роману Андрійовичу Сангушку. При цьому застерігалося, що у випадку, коли б Сигізмунд I хотів би забрати у Р. Сангушка ці замки, він мав би їх передати К. Острозькому[114]. Відтепер Р. Сангушко ставав «очима й вухами» гетьмана на Східному Поділлі. Сангушко, втім, «потішився» урядом недовго – у грудні 1516 р. він загинув вражений татарською стрілою (за іншою версією був посічений після поранення і падіння свого коня) під час антитатарської операції польсько-литовського війська на Поділлі, здійсненої під керівництвом С. Лянцкоронського[115]. З недовгого періоду урядування Р. Сангушка відомо, що його намісником у Вінниці був Богуш Слупиця[116]. Відповідно, і в Брацлаві та у Звинигороді мали бути свої намісники. Логіка ініціативи К. Острозького щодо передачі староства очевидна – переобтяжений іншими урядами гетьман (крім цього віленський каштелян, маршалок землі Волинської, луцький староста) намагався ввірити опіку над східноподільськими замками близькій собі особі, яка б, з одного боку, могла приділити їм більше за нього уваги, а, з іншого, завжди залишалася в сфері його впливу.

Після загибелі Р. Сангушка Звинигородське староство знову повернулося до Костянтина Івановича, а в березні 1522 р. він виклопотав у великого князя привілей на Брацлавське, Вінницьке і Звинигородське староства для свого сина Іллі, який, щоправда, мав зайняти уряд після

---

[113] *Довнар-Запольский М.* Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502 – 1509. – Симферополь, 1898. – С. 18; *Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. – М., 1958. – С. 20.

[114] AGAD. – Archiwwum Radziwiłłów. – Dz. II. – Sygn. 69/10. – K. 206; Archiwum książąt Sanguszków. – T. III. – S. 133–134; Monografia XX Sanguszków / Oprac. Z.L. Radzimiński. – Lwów, 1906. – T. 1. – S. 220–221.

[115] *Ярушевич А.* Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1897. – С. 144.

[116] *Nykiel B.* Zdrada Bohdana Słupicy w 1551 r. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6: «Вірність» – «зрада» в уявленнях і практиках середньовіччя і раннього Нового часу. – С. 37.

смерті батька[117]. На час видання привілею Іллі ще не виповнилося й 12 років. Останній став фактичним звинигородським старостою у 1530 р. Відомо, що він був достатньо активним учасником антитатарських акцій, здійснював активні заходи з укріплення ввірених йому замків, зокрема Брацлавського[118], але його можливості не можна порівняти з батьковими. Як наслідок, в цілому замки у Вінниці, Брацлаві й Звинигороді поступово знижували свою обороноздатність, що спрощувало татарам проникнення до українських земель Литви. Настільки обороноздатним був Звинигородський замок, сказати важко. Маємо лише дуже загальну згадку О. Гваньїні про цей замок, яка стосується останнього періоду його існування. Італійський автор відзначає, що Звинигород являє собою дерев'яний замок і місто в пустих полях. Віднотовує цей автор також чимало припасів зброї в замку, які використовуються місцевими жителями у битвах з татарами[119]. Зрозуміло, що О. Гваньїні особисто замок оглядати не міг (хоча на Поділлі був), тому користувався або якимись джерелами, або спогадами старих жовнірів, з якими служив у війську з середини 1550-х рр. Передчасна смерть Іллі (1539 р.) врятувала його від можливих звинувачень у причетності до зруйнування Звинигородського замку.

Сталося це зруйнування у 1541 р.[120], коли обов'язки старости виконував князь Семен (Фридрих) Пронський. Швидше всього, що це мало місце в травні – червні цього року. В середині травня король Сигізмунд I повідомляв волинських князів і урядників, що татари з'явилися на Звинигородському й Збузькому шляхах й зобов'язував надіслати туди свої збройні підрозділи[121]. У даному випадку, напевно, під Звинигородським і Збузьким шляхами йшлося про відгалуження Чорного шляху. На початку червня татари вже були в Звинигородщині, про що повідомляв Сигізмунда I житомирський староста Богуш Корецький, а король, в свою чергу, зобов'язував волинських князів і шляхту швидше мобілізовувати свої ресурси. Звертався король з тим самим наказом і до справців, земян і бояр Брацлавського і Вінницького замків[122]. Відсутність у цьому зверненні земян і бояр Звинигородського замку свідчить про майже повну відсутність

[117] Archiwum książąt Sanguszków. – T. III. – S. 222–223.

[118] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 226.

[119] *Гваньїні О.* Хроніка європейської Сарматії. – С. 417.

[120] Думка М. Грушевського про те, що Звинигород не був відновлений все XVI ст., є перебільшенням – *Грушевський М.* Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. – С. 46.

[121] Monografia XX. Sanguszków. – T. 1. – S. 303 – 305; Archiwum książąt Sanguszków. – Lwów, 1890. – T. IV: 1535–1547. – S. 286–290.

[122] Monografia XX. Sanguszków. – T. 1. – S. 305 – 307; Archiwum książąt Sanguszków. – T. IV. – S 292–295.

на той час відповідних категорій населення в околицях цього замку. Принагідно слід зазначити, що не останню роль у татарських успіхах 1541 р. на Східному Поділлі відіграв конфлікт між Ф. Пронським і брацлавськими та вінницькими земянами та міщанами, що відбувся на початку цього року[123]. Внаслідок цього конфлікту східноподільські замки на певний час залишися без старости. Ф. Пронський формально залишався старостою до 1544 р., а на його місце великий князь призначав тимчасових намісників, як у Брацлав в 1541 р. господарського дворянина Юрія Войтеховича Носиловського[124].

У другій половині 1544 р. старостою східноподільських замків став маршалок землі Волинської і володимирський староста Федір Сангушко. На цій посаді він залишався до своєї смерті наприкінці 1547 р.[125]. У його титулатурі вже відсутнє означення «звинигородський», що підтверджує факт повного запустіння Звинигородського замку та його повіту[126]. Князь неодноразово намагався отримати кошти зі скарбу для відновлення східноподільських замків. У литовському скарбі на це грошей не знаходилося; Сангушко шукав допомоги у Кракові, але ці спроби блокувалися високопоставленими литовськими урядниками[127]. Необхідність відновлення Звинигородського замку розуміли й мешканці сусіднього Брацлава. У 1545 р. на питання господарського ревізора, як раніше добиралися підводи з Брацлава до Києва, Канева і Черкас, якщо не через Вінницю, місцеві мешканці відповідали, що по селам, які «тепер від поганства спустошені»

---

[123] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 50–51.

[124] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 56.

[125] Archiwum książąt Sanguszków. – T. IV. – S. 562–565.

[126] Барбара Никель нещодавно припустила, що Звинигордський замок був з ініціатив Ф. Сангушка відбудований близько 1546 р. Як доказ вона наводить справу про вбивство у Звинигородському замку місцевим підстаростою Михайлом та його людьми лопатинського підстарости Станіслава Верпецького, слуги познанського каштеляна Анджея Гурки (*Nykiel B.* Zdrada Bohdana Słupicy... – С. 32–33). Між тим, дослідниця сплутала два Звинигороди, які обидва в той час мали відношення до Федора Сангушка. Крім того, що Ф. Сангушко як староста мав відношення до східноподільського Звинигорода (вже неіснуючого), він володів ще містечком Звинигород у Володимирському повіті на Волині (інша назва, що згодом стала домінуючою, – Голятин. А. Заяць вважає, що волинський Звинигород (в якому теж був оборонний замок) отримав міський статус близько 1547 р., а утратив перед 1629 р. (*Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 2003. – С. 130, 47). При цьому слід мати на увазі, що на прохання Федора Сангушка у лютому 1539 р. Звинигород отримав право на проведення тижневого торгу (Lietuvos Metrika. Knyga Nr 20 (1535–1539) / Parengė: R. Ragauskienė, D. Antanavičius. – Vilnius, 2009. – C. 244).

[127] У травні 1547 р. віленський воєвода Ян Юревич Глебович у листі до Сангушка відраджував його шукати допомоги в Кракові у справі відбудови замків (Archiwum książąt Sanguszków. – T. IV. – S. 543–544).

та через Звинигородський замок. Ці ж мешканці наголошували на необхідності відновлення цього замку й осадження там «пенєжних» (тобто забезпечуваних зі скарбу) людей, бо «інших татари не бояться». А в разі відновлення цього замку села «осядуть» і Брацлав буде безпечніший, і козаки перестануть до турецької землі ходити. Також «прибуде сторожівщина й кликівщина та й староста і скарб збільшать свої прибутки»[128]. Однак власних ресурсів на це не було, а для Вільни після побудови Білоцерківського замку відновлення Звинигороду вже не виглядало вкрай нагальною справою.

Як наслідок цього, потенціал східноподільських замків постійно слабшав. Їх власних ресурсів (земян, бояр, міщан) вже не вистачало для організації походів у Поле, скерованих на превентивні дії проти татар. Зокрема, у травні 1544 р. для організації походу в район Великого й Малого Інгулів залучалися земяни Володимирського повіту[129]. Не вистачало коштів на кликунів і сторожів навіть у Вінниці[130], не кажучи вже про зруйновану й пограбовану татарами Звинигородщину. Вона перестає фігурувати серед об'єктів татарських нападів, що свідчить про зникнення у татар інтересу, насамперед економічного, до цього субрегіону. Для прикладу, Сигізмунд Август наприкінці червня 1546 р. у мобілізаційному листі до князів, панів, шляхти і татар Медницького повіту відзначав, що білгородські і добринські татари, розташувавшись кошем на Інгулі, поблизу Брацлава і Вінниці, здійснили свої загарбницькі походи, крім Вінниці й Брацлава, до Києва, Черкас і Канева[131]. Звинигородщина, через яку мали перейти татари на шляху до цих замків, у листі не згадується.

Останнім старостою східноподільських замків, що мав опосередковану причетність до Звинигорода, був князь Богуш Корецький. Брацлавським і віницьким старостою він титулувався з 1548 до 1576 р.[132]. Після укладення Люблінської унії в 1569 р. до його титулатури увійшло й визначення звинигородський староста[133].

Перші роки його урядування мали винятково спокійний характер для східноподільських замків. Це була наслідком підписання у 1547 р. дого-

---

[128] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 230–231.

[129] Archiwum książąt Sanguszków. – T. IV. – S. 385–386, 456.

[130] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 138–140; Archiwum książąt Sanguszków. – T. IV. – S. 456.

[131] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 190–191.

[132] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 155; Документи Брацлавського воєводства. – С. 188, 198.

[133] *Nykiel B.* Zdrada Bogdana Słupicy... – С. 30.

вору між польсько-литовською та турецько-татарською сторонами[134]. Але у вересні 1551 р. татари під керівництвом Девлет Ґірея обложили Брацлавський замок. Після декількаденної облоги залога замку під керівництвом намісника Богдана Слупиці капітулювала. Татари спалили замок, а з околиць Брацлава вивели до Криму щонайменше 4 тисячі бранців, пограбувавши пасіки й орні угіддя[135]. Таким чином, два з трьох замків Брацлавщини виявилися знищеними. І зрозуміло, що пріоритет у відновленні належав більш важливому Брацлавському замку, а не Звинигородському. Тим більше, що від знищення Звинигородського замку не так постраждало Східне Поділля, як Київ. Шлях до нього татар ставав відкритим. Це добре розуміли у Вільні й Ф. Пронський, який з 1544 р. став київським воєводою, розпочав, як вже згадувалося, будівництво Білоцерківського замку (реалізовано між 1552 і 1555 рр.)[136], який прикрив столицю давньої Русі з півдня. До цього замку об'єктивно почала тяжіти й східна частина колишньої Звинигородщини. З Білої Церкви сюди скеровувалися сторожові пости, що стаціонувалися в лісах, північніше зруйнованого замку. Звідти ж почали прибувати колоністи, що сезонно вели тут господарську діяльність. Немає сумніву, що зруйнування татарами Брацлава практично відклало питання відбудови Звинигорода у «довгий ящик». Опосередкованим доказом цього є те, що відбудова Брацлавського замку була доручена житомирському старості Дмитру Сангушку, тоді як Б. Корецький мав посилювати обороноздатність Вінниці[137].

Брацлавський замок вдалося відбудувати лише зимою 1552–1553 рр.[138]. Як наслідок, занепад обороноздатності Східного Поділля (тоді – вже Брацлавщини) хоч і посилився, але був далеким від рівня першої чверті XVI ст. Дійшло до того, що нікому було виконувати сторожівщину. Люстрація Брацлавського замку 1552 р. відзначає, що традиційно староста за 20 миль від замку у Звинигородщині тримав 6 сторожів, але, коли у 1551 р. татари приходили під Брацлав, їх вже не було[139]. Ситуація й надалі залишалася критичною і у листопаді 1560 р. великий князь розпорядився з кожного десятка представників упривілейованого стану

[134] Ibid. – С. 29.

[135] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 20–21; Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 155; *Nykiel B.* Zdrada Bogdana Słupicy... – С. 38–39; Lietuvos Metrika. Knyga Nr 37 (1552–1561) / Parengė: D. Baronas. – Vilnius, 2011. – P. 96–99.

[136] *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т. VII. – С. 46.

[137] *Nykiel B.* Zdrada Bogdana Słupicy... – С. 42–43; Archiwum XX Sanguszków w Sławucie (Dyplomataryusz gałęzi Niesuježskiej. T. I). – Lwów, 1910. – T. VI. – 124–125; Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 28. – С. 171–172.

[138] *Nykiel B.* Zdrada Bogdana Słupicy... – С. 45.

[139] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – N. 2. – С. 23.

Брацлавського повіту призначити одного сторожа[140]. Ефект від цього розпорядження не був значним. У жовтні 1566 р. великий князь у листі до Романа Сангушка наголошував на посиленні обороноздатності Брацлава й Вінниці й зауважував, що татари «безвісно в панства наші ходять»[141]. Тобто сторожові пункти зі своїм завданням не справлялися. Сторожівля у віддаленій від Брацлава Звинигородщині мала не менш важливе значення. Часто татари перед черговим походом розбивали табір на околицях Чорного лісу[142], від якого шлях прямував саме до Звинигородщини.

У березні 1566 р. у зв'язку з утворенням Брацлавського воєводства і призначенням на посаду воєводи житомирського старости Романа Сангушка[143] становище Б. Корецького стало невизначеним. Незабаром він нібито навіть вирішив піти з посади брацлавського і вінницького старости. Р. Сангушко всерйоз розглядав можливість свого призначення на цей уряд і звертався за підтримкою до литовського гетьмана Григорія Ходкевича[144]. Сигізмунд Август вирішив зберегти статус-кво, але вплив Р. Сангушка на функціонування східноподільських замків поступово став вирішальним. У Р. Сангушка в Брацлаві й Вінниці з'явилися свої намісники, з якими підстарости Б. Корецького часто вступали в конфлікти[145]. У лютому 1570 р. при врученні королівських листів, в яких містилася заборона відбирати у Б. Корецького на передмісті Вінниці корчем, Сангушко відповів: «а тих корчем князю Корецкому не поступлю и еще ся о том старати буду, иж або князь Корецкий для того старостве збудетъ, або я воеводства збуду»[146]. Протистояння тривало до смерті Р. Сангушка у 1571 р.

Попри адміністративний і соціальний занепад господарське життя в Звинигородщині, все-таки, продовжувалося. Так, згідно з люстрацією Брацлавського замку місцеві мешканці вибиралися до Звинигородщини

---

[140] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 64: Кніга запісаў 64 (1559–1566) / Падрыхт. А. І. Груша. – Мінск, 2001. – С. 42.

[141] Archiwum XX Sanguszków w Sławucie (Dyplomataryusz gałęzi Niesuježskiej. T. II). – Lwów, 1910. – T. VII. – S. 104.

[142] Для прикладу, у липні 1558 р. татари розташувалися за 6 миль від Брацлава, між Кременчуком і Балаклією (Archiwum XX Sanguszków... – T. VII. – S. 30–31).

[143] Документи Брацлавського воєводства… – С. 135–136.

[144] Archiwum XX Sanguszków... – T. VII. – S. 94–96.

[145] Так, весною 1567 р. Б. Корецький за поданням свого брацлавського підстарости скаржився великому князю на намісника Р. Сангушка Яковицького, який потурав брацлавському козаку Фединку, що з декількома сотнями брацлавців вийшов у Поле й пограбував декілька тисяч овець і волів й в подальшому дав розпорядження розділити здобич між учасниками акції, а остаток відвести до місцевих пасік (Archiwum XX Sanguszków... – T. VII. – S. 124–125).

[146] Опись книги Киевского центрального архива № 2044 / Сост. О. Левицкий. – К., 1888. – С. 9.

бити звіра та вибирати мед у дібровах. Певний зиск від цього отримував староста. Від возу звірини йому належала печеня (напевно печена туша звіра), від поодинокого звіра – грудина. Кожен, хто вибирався у Звинигородщину за медом, мав по поверненню сплатити старості 12 литовських грошів[147]. Дике поле, що розпочиналося вже за Виссю, було одним з центрів відгінного скотарства. Чабани місцевого, волоського й татарського походження розводили у Полі овець і волів[148] й торгували ними у Східній і Центральній Європі.

Натомість колонізація, що досягла певного поступу до початку XVI ст., зазнала дуже суттєвого удару.

Повіт зазнав територіальних скорочень на сході. Оскільки Мліїв, Орловець та Ленчинці, як вже зазначалося, потрапили в руки черкаського земянина Гринька Васькевича, то на кінець 1520-х рр. ці селища стали вважати належними до Черкаського повіту. На початку 1530-х рр. Гринько помер і його вдова Анна Гринківна разом зі своїм сином Костею записали ці селища своєму зятеві – черкаському земянину Івану Жубриковичу. Король Сигізмунд у лютому 1533 р. потвердив запис спадкоємців Г. Васькевича й наказав передати селища І. Жубриковичу на умовах несення земської служби[149]. В іншому потвердженні цих володінь Івану Жубрику та його дружині Богдані від 3 липня 1539 р. Мліїв, Орловець та Ленчинці знову названі як селища Черкаського повіту[150]. Отже, ці пункти все більше опинялися у сфері впливу Черкаського замку: на них навіть почали претендувати місцеві міщани[151]. Однак згодом ці селища ідентифікуються як частина Звинигородщини. 10 травня 1562 р. у підтвердженні Сигізмунда-Августа для Василя Івановича Жубрика, внука Анни Гринківни, названої інокинею, Мліїв, Орловець, Ленчинці (Ілінчиці) та Рденські болота з пасіками, ріками, лісами, звіриними й пташиними ловами відносяться до Звинигородщини[152]. Пояснити це можна не стільки відновленням історичної пам'яті, скільки значною перспективою просування володільців у Звенигородщину, багату на ресурси й практично безлюдну. Це не означало зменшення адміністративного впливу Черкаського замку – у тому ж році Василь Жубрик скаржився, що черкаський міщанин Ждан

[147] Архив ЮЗР. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 22.
[148] Archiwum XX Sanguszków... – T. VII. – S. 124–125.
[149] Грамоты великих князей литовских... – С. 59–60.
[150] Там же. – С. 62–63.
[151] Там же. – С. 69.
[152] Там же. – С. 91–92.

Повітка «погонив» боброві гони на р. Рдені. Скарга була скерована до черкаського старости кн. Михайла Вишневецького[153].

Територія повіту по берегах Гнилого Тікича з центром у Звинигороді після зруйнування останнього надовго залишилася пусткою. Ця частина Звинигородщини виявилася недосяжною для навіть тимчасових колоністів з Брацлава чи з Черкас. Ведення уходницького господарства тут ускладнювалося відкритістю для татарських нападів, нижчим природоресурсним потенціалом та віддаленістю від ринків збуту продукції.

Західна частина Звинигородщини залишилася в сфері впливу Брацлавського замку. Про це свідчить ревізія цього замку 1545 р. У ній відзначається, що Козар держить Романівці, Демківці й Якубівці на Гірському Тікичі, Митько Золотар – селище Мошурів біля Звинигородщини, а Дмитро Звинигородець – селища Соколків і Митківці. Усі вони у 1545 р. вже приписані до Брацлавського замку[154]. У цій же ревізії відзначається, що не селища є основним економічним ресурсом цієї частини Звинигородщини: «Але навіть три селища не вартують однієї пасіки; біля неї на милю, а найменше на пів милі землі. Біля пасіки ставки спускні, сади й городи овочеві, звір всілякий. Поруч також сіножаті й діброви»[155]. Ширше описують ресурси цих селищ великокнязівські привілеї. Так, у квітні 1546 р. потвердний привілей на отчизну у зв'язку з загибеллю оригіналів та перебуванням у татарському полоні самого адресата з родиною отримав вже згаданий Дмитро Базанович (Звинигородець) з сином Богданом Козаком. До їх отчизни входили селище Соколків на р. Конела з належностями – Доброю дібровою, лісом Степанів Ріг до Березової пасіки і лісу Кривець – та селище Митковичі на Угорському Тікичі з Верхуєвськими островами, островом Княжий, дібровою Охматів. Митковичі серед належностей мали ще й боброві гони. Згідно зі згаданим привілеєм цими землями володів ще прадід Дмитра, який, як і його спадкоємці, відбував з них господарську військову службу[156]. Звідси можна зробити висновок, що Базановичі жили на Звинигородщині ще в часи Олельковичів.

Не полишали спроб осадити людьми Звинигородщину й останні старости литовської доби. Князь Богуш Корецький, що тоді носив титул брацлавського й вінницького старости, у 1560 р. звернувся до великого князя Сигізмунда-Августа надати землі у Звинигородщині Григорію Кондашу. Його прохання було виконане 13 вересня цього ж року, коли великий князь надав Г. Кондашу «до волі й ласки господарської» два пустих

[153] Там же. – С. 92–93.

[154] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – С. 235.

[155] Там само. – С. 236.

[156] Метрыка Вялікаго князства Літоўскага: Книга 30. – С. 144.

селища «на Тікичі Угорському» Бодинці та Івань, а також землю за «лісом великим вінницьким» (невідомо чи у Звинигородщині). Кондаш отримав право осаджувати у селищах людей, а також користуватися місцевими ресурсами – сіножатями, ставами, бобровими гонами, пасіками[157]. Опосередковано до таких спроб можна віднести й надання з ініціативи Корецького своєму вінницькому підстарості Борису Івановичу Сові селища Хорошковичі на Росі[158].

Втративши опорний замок, повністю запустіла Звенигородщина. Уходницьке життя тут, напевно, не припинялося, але воно не могло бути тут настільки інтенсивним, як по течії Дніпра чи Бугу. Дрібні річки Звенигородщини відігравали більше роль перешкоди у просуванні на південь, ніж колонізаційних артерій. Чергова колонізаційна хвиля дійшла Звенигородщини лише на початку XVII ст., коли регіон перебував у складі Корони.

Petro Kulakovsky

Zvynyhorodskyy District in Lithuanian time

Historical Zvynyhorodschyna covered the area around the two rivers: Mountain and Rot Tikychiv. Almost to the end of the 14th century it was ruled by the Tatars. In 1393 as a result of hike led by Skyrhayla Zvynyhorodschyna joined the Lithuanian state. Zvenyhorodskyy district of this state was formed in the first third of the 15th century as a result of military, administrative and economic measures initiated by Grand Duke Vitovt. Zvenyhorodskyy castle was one of the key points of the defense system of Lithuania, created by Vitovt. After his death Zvenyhorodskyy district was the subject of a struggle between Svydrygaylo and his opponents. Their winning contributed to a temporary transition Zvynyhoroda and his adherents to administrative subordination in Kyiv principality and the princes Olelkovych. Their dismissal of power in Kiev was practically coincided with the activation of Tatar attacks on Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania. Trying to resist them was generally less successful. Zvenyhorodskyy castle was repeatedly destroyed by the Tatars (finally – in the early 1540-ies.), and their attacks were gradually destroying the economic potential of the county, contributed to its Depopulation. The local elders measures to strengthen castle defense capability, the organization of effective defense subregion desired ef-

[157] Lietuvos Metrika. Knyga Nr 37. – P. 401.

[158] *Поліщук В.* Урядницький клан луцького старости князя Богуша Корецького (На прикладі Луцького замкового уряду, 1561–1567 роки) // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2004. Вип 8/9. – С. 274.

fect was not given. The local gentry, tradesmen and farmers moved to nearby castles – Bratslav, Cherkasy – or have been destroyed or captured during the Tatar attacks. As a result, in the middle of the 16th century Zvenyhorodschyna was practically uninhabited territory, which acted as entrepreneurship mainly for Bratslav gentry and middle class. The sub-region has become one of the centers of these forms of economic activity, as apiculturing, hunting, fishing, which could develop under adverse conditions of Ukrainian border.

[94(476) + 357.1(476)(091)+929.651(476)] «1562/1573»

Александр Довнар
Минск

КАЗАЦКИЕ ОТРЯДЫ НА СЛУЖБЕ В ЧЕЧЕРСКОМ И ПРОПОЙСКОМ ЗАМКАХ В 1562–1573 гг. (СОСТАВ, ОБЕСПЕЧЕНИЕ)

У статті розглядається організація оборони державних замків Чечерська и Пропойська у 60 – 70-ті рр. XVI ст. під час Інфлянтської війни. Особлива увага приділена використанню у якості замкових гарнізонів загонів козаків, їх складу і забезпеченню. У статті описані печатки козацьких отаманів, які служили у 60 – 70-ті рр. XVI ст. у Чечерському та Пропойському замках.

Ключові слова: Інфлянтська війна, державні замки, Чечерськ, Пропойськ, козаки.

В статье рассматривается организация обороны государственных замков Чечерска и Пропойска в 60–70 е годы XVI в. во время Инфлянтской войны. Особое внимание уделено использованию в качестве замковых гарнизонов отрядов казаков, их составу и обеспечению. В статье описаны печати казаческих атаманов, которые служили в 60 – 70-е XVI в. в Чечерском и Пропойском замках.

Ключевые слова: Инфлянтская война, господарские замки, Чечерск, Пропойск, казаки.

The article deals with the defense organization of Chechersk and Propoisk state castles during the Livonian War (in 1560-ies –1570-ies). Particular attention is paid to the use of Cossack troops as a castle garrison, theirs enlisted personnel and maintenance. This article describes the Cossack chieftains' stamps, who served in the 1560-ies –1570-ies in Chechersky and Propoisk castles.

Key words: Livonian War, state castles, Chechersk, Propoisk, Cossacks.

В январе 1558 г. началась война между Московским царством и Инфлянтским (Ливонским) орденом. В связи с сложным положением Инфлянтский орден стал ориентироватьс на внешнюю помощь. В результате переговоров Ордена с Великим Княжеством Литовским (далее – ВКЛ) в Вильне 31 августа 1559 г. было подписано соглашение, согласно которому Орден переходил в «клиентелу и протекцию» великого князя литовского Жигимонта II Августа. А 28 ноября 1561 г. в Вильне было заключено соглашение, по которому орденские владения переходили под совместную власть Великого Княжества Литовского и Короны Польской. Войска ВКЛ стали принимать активное участия в военных

действиях, которые в это время проходили на территории Инфлянтского ордена (между ВКЛ и Московским государством до 1562 г. действовало перемирие).

С 1562 г. основные военные действия между ВКЛ и Московским царством в ходе Инфлянтской (Ливонской) войны стали проходить на территории ВКЛ, в основном Полоцком, Витебском и Мстиславском воеводствах. 15 февраля 1563 г. войска под командованием московского царя Ивана IV захватили Полоцк а затем и значительную часть Полоцкого воеводства. Затем по инициативе ВКЛ было заключено перемирье, но с 1564 г. военные действия возобновились. 26 января 1564 г. в Ульской битве войска ВКЛ одержали победу над значительными силами Московского царства. Война приобретала затяжной характер… 22 июля 1570 г. между воюющими сторонами было заключено перемирье на три года, которое действовало до 1577 г.

Власти ВКЛ основное внимание уделяли региону непосредственных боевых действий. Вместе с тем руководство ВКЛ не забывало укреплять и всю восточную границу государства. Имеющиеся исследования Инфлянтсвой войны были, в основном, направлены на изучение главного театра боевых действий, внешних и внутреннеполитических последствиях данной войны и т.д.[1]. В данной статье, на примере Чечерска и Пропойска[2], будет рассмотрена организация обороны господарских замков в 60–70 е годы XVI в. во время Инфлянтской войны на востоке страны.

Чечерский и Пропойский замки имели важное значение в системе обороны белорусского Поднепровья[3]. За надлежащим состоянием Чечерского и Пропойского замков следил и за их обороноспособность отвечал соответственно чечерский и пропойский староста (в начале 60-х годов XVI в. его называли еще «державцою»). В 60–70 е годы XVI в. чечерским и пропойским старостом был Юрий Николаевич Зенович[4].

Защита этих замков в первую очередь базировалась на использовании местного людского, военного, экономического потенциала:

---

[1] Историографию по данному вопросу см в кн. *Янушкевіч А*. Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. – Мінск, 2007.

[2] Чечерск и Пропойск – замки на реке Сож (Беларусь) (Пропойск с 23 мая 1945 г. назывется Славгородом)

[3] *Ткачоў М.* Прапойскі замак // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 5.: М – Пуд. – Мінск, 1999. – С. 566; *Ткачоў М.* Чачэрскі замак // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі: у 6 т. Т. 6. Кн. 2: Усвея – Яшын. – Мінск, 2003. – С. 164.

[4] Юрий Николаевич Зенович (около 1510–1583 гг.) – чечерский и пропойский староста (1547–1572), с 1566 г. полоцкий каштелян, лепельский, дисенский староста. Активный участник Инфлянцкой войны 1558–1582 гг. (Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя. У 3 т. Т. 1.: Абаленскі – Кадэнцыя. Мінск. – 2007. – С. 660–661).

– местные замки строились, ремонтировались, поддерживались в надлежащем порядке поддаными соответствующих старостств: Чечерского и Пропойского;

– в замках имелись пушкари;

– основной военной силой старостств выступали замковые (панцирные) бояре.

Замковая повинность представлял собой древний институт, который в изучаемое время носил «более местный характер, чем общегосударственный»[5]. В постройке и ремонте господарских замков обязаны были участвовать все подданые этих замков. Так, в Чечерске «бояре вси, которые люди свои мают и которые людеи не мають, весполок с людми волощаны робити часть свою в замку и у вострозе, и в мазаню, и перекопу, што на них приидет робити мают», так как тот замак «всякому чл(о)в(е)ку есть потребен»[6]. Как и в Пропойске, подданые, «кгды потреба вкажеть в замку што поправити або знову будовати, ино по весне две недели и в осен, як обробятся, тры недели робити и поправовати мають, што потреба вкажет. Нижли естли бы пришла робота замку знову або иная якая и кгвалтовная потреба, тогды мают робити до тог(о) часу, поки заробять»[7]. В 60-е XVI в. проводились работы по укрепления обороноспособности Чечерского замка. В связи с чем, после соответствующей жалобы чечерского и пропойского державцы Ю. Н. Зеновича, великий князь литовский Жигимонт Август 2 февраля 1562 г. велел «бояромъ шляхте и мещаном замку … Чичерского» «робити» «башты у вострозе при млыне, которая есть замку тамошнему велми потребна»[8].

Подданые Чечерского и Пропойского старостств были обязаны участвовать в постройке не только своих, но и других замков востока страны, в первую очередь, Киевского замка. Так, подданые Чечерской и Пропойской волости должны были сплавить весной 1562 г. «водою до Киева» 30 коп дерева (в длину по 4 сажни[9], «ширини на тончейшомъ концы, абы было локтя литовъского[10]») и поднять там дерево на берег и сложить на место, которое було бы указано киевским воеводою Константином Константи-

---

[5] *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство Великого княжеста Литовского при Ягелонах. – Киев. 1901. – С. 680–681.

[6] Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: Конец XIV в – 1648 г.: Сб. документов и материалов. – Т. 1. – Минск, 1988. – С. 46–47 (1548 г.).

[7] Социально-политическая борьба народных масс Белоруссии: Конец XIV в – 1648 г.: Сб. документов и материалов. – Т. 1. – Минск, 1988. – С. 50 (1554 г.).

[8] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 57

[9] Сажень – единица измерения длины; в ВКЛ был равен 3 локтям = 194,82 см

[10] Локоть – единица измерения длины; в ВКЛ был равен 64,94 см.

новичем Острожским, или его врядником[11]. При чем киевскому городничему Александру Дмитровичу приказывалось после того как «подъданые …чечерские и пропойские дерево на будованье замъку Киевъского тамъ до Киева припроводят ды выволочат», их «у Киеве не гамовалъ и ку будованью замъку тамошънего Киевъског(о) ихъ не примушалъ и добровольне ихъ оттоль пустилъ конечно»[12].

Кроме податей и повиннастей по поддержанию в надлежащем порядке замков, создания в их продовольственных запасов, подданые Чечерского и Пропойского замков выплачивали государственные подати, которые вводились для содержания наёмного войска. Так, в 1561 г. с господарских подданных, в том числе чечерской и пропойской волостей, для выплаты денег наёмному войску ВКЛ был введен специальный налог-«податок» – «серебщизну: с кождое сохи по петтнадцати гр(о)шей, от полсохи – полосма, а от земли пустовское, которую хто … пашети таке ж полосма гр(о)ша, а от огорода три гр(о)ши и полосма п(е)н(е)зя», а при отдачи серебщины своему державцу необходимо было платить от сохи бирчего по два пенезя и пищего – по два пенезя[13].

В 1564 г. серебщизна была установлена на Виленском вальном сойме 1563 г. на три года, она была собрана «з места и волости Чечерское и Пропойское» «отъ ста семидесятъ дву(х) сох по гр(о)шей тридъцати, от семи земль по гр(о)шей петнадцати, от пяти ворот по гр(о)шей три, от дванадъцати огородов по гр(о)шей пяти»[14]. По решению Гродненского сойма 1566 г. серебщизна взималась в размере «с волоки по тридцати грошей, а з дыму по петнадцати грошей» – «з места и з волости Пропойское» было собрано 59 коп литовских и 48 грошей, а «з места и з волости Чичерское» было собрано 38 коп литовских 14 грошей 5 пенезей [15]. В 1577 г. «з места и волости Пропойское» было уплачено «п(е)н(е)зей серебщизных и поборовых», которые были установлены на вальном со-

[11] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 56 (лист Жигимонта Августа от 11 февраля 1562 г.)

[12] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 53 (лист Жигимонта Августа от 13 февраля 1562 г.). Распоряжение о заготовке и сплаве дерева для чечерского и пропойского державца было составлено 29 сентебря 1560 г. (там же. Л. 44), а для мещан, старцев, подданных «волости Чечерское и Пропойское» – 20 декабря 1560 г. (там же. Л. 45)

[13] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 54 (лист Жигимонта Августа от 13 августа 1561г.)

[14] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 84 (квитанция подскарбия ВКЛ Николая Нарушевича от 13 сентября 1568 г. о получении серебщизны с Чечерской и Пропойской волостей – «Сума всего выбраня чинит гр(о)ш копъ девятъдесятъ»)

[15] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 79, 80 (квитанция от 11 ноября 1567 г.)

ймом ВКЛ в Волковыске в 1577 г., «зъ службъ местскихъ и волостныхъ тридцати шести, одное шостое и чотырох пятых частей службы, сполна по гро(о)шей дванадцати, зъ служобъ бояр панцерныхъ дванадцати по гр(о)шей дванадцати, а особливе земяне г(о)с(по)д(а)рьские, которые водлуг уфалы соймиковое до поветовыхъ бирчихъ отдавати серебщизну винни были, то есть панъ Иван Богданович зъ села Папротичъ зъ служоб двохъ пол, зъ села Хлевна службы одное, а пан Юри Давкгуль зъ села Никоновичъ зъ служобъ двох, заплатили и отдали до скарбу его к(о)р(олевское) м(и)л(о)сти с кождое службы по грошей дванадцати, с корчмы мейское пропойское дорочное, пивное и медовое одное грошей десеть, з домовъ огородничих трохъ по грошей двохъ, от огородниковъ трохъ по грошей полтора, от перекупневъ посполитых чотырох по грошей трох, от риболововъ шести по грошей чотырохъ, от ремесниковъ посполитых чотырохъ по грошей двох, от людей люзных чоловека шеснадцати по грошей осми: сумма всего выбране чинить копъ чотырнадъцат грошей шесть п(е)н(е)зь один». Кроме этого из-за «спустошенья» не было собрана подать с полторы службы и с 2/3 службы, как и не бралась подать с городских домов в Пропойске, так как в «местечку торги жадные не бывают», а люди «только с пашен живут, яко люди тяглые и службу тяглую до замку служать» [16].

Вышеупомянутые поборовые квитанции свидетельствуют, что Чечерская и Пропойская волости не были густо заселёнными. Это можно объяснить их приграничным положением и военным временем в этот период, так как это приводило к обнищанию населения, уменьшению его количества. Так, 24 марта 1565 г. Жигимонт Август, по просьбе своих подданых Чечерской волости освободить их от выплаты серебщизны и давания плат, даней и т.д., освободил их от серебщины и приказал послать специального человека в Чечерскую волость, который бы на месте определил кто может платить, а кто нет – «абы кождый з васъ *[подданых – А. Д.]* водле можности, хто што держить и чого вживает, плат платил», а кто не пользовался бы никакими угодьями – то ничего бы и не платил. Просьба была вызвана тем, что так подданные Чечерского замка «к бедности пришли», из-за военных рейдов войск Московского царства, которые «маетность, жон, детей, братею в полон побрали», а сами чечерские подданные уже третий год «яко з замку … тамошнего не бывают … и до пашен своих для беспечности от того неприятеля … выйти не могут», и не имели за что «хлебе собе … купити»[17]. На аналогичном положении были про-

[16] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 120–120 об. (квитанция от 15 января 1578 г.)

[17] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 38. – Л. 538 – 538 об.

пойские подданные[18]. Как и относительно изучаемого времени имеются факты вымирания населения целыми населёнными пунктами. Например, около 1564 г. «от поветрея вымерло» сельцо Светиловичи Чечерского староства[19].

Для эффективной организации обороны в замках имелась своя артиллерия. Замковый арсенал формировался за счёт государственной казны (скарба). Так, 12 мая 1562 г. «Семен Романович з Мемежы фурман» по распоряжению великого князя литовского «привез есми стрелбы замковое до замку… Чичерского, то есть: гаковницъ двадцати, а до тых гаковницъ две форме, пороху десят бочечок невеликих, а свинцу двадцат и чотыри камени». Привезенное вооружение и боеприпасы были переданы чечерскому городничему Адаму Миколаевичу. Кроме того из Чечерского замка для доставки в государственный скарб были взяты «дельца старые никчемные… то есть чотыри дельца, а гаковницъ так же чотыри розорваных»[20]. Имеющийся замковый арсенал обслуживали пушкари. Так, в 1576 г. в Чечерском замке служил пушкар Дешко Мишкович, а в Пропойском – Михаил Иванович. Пушкари получали довольствие («юргелт») за свою «пушкарскую» службу от старосты Юрия Зеновича: Дешко Мишкович «за тотъ рокъ семъдесятъ шосты з доходовъ чечерских выбраных за рокъ семъдесят шосты сумою копъ пять», а Михаилу Ивановичу з доходов Пропойского староства – три копы[21].

Для обороны замков в Чечерском и Пропойском староствах имелась и своя военная сила. В пределах староств проживала отдельная категория населения, основной повинностью которой была военная конная служба в пользу замка – это были бояре (разные документы их называли по-разному: путными, панцерными, боярами Чечерскими, боярами Пропойсками). Как уже отмечалось, непосредственно за организацию и состояние обороноспособности замка отвечал староста. В связи с чем он раздавал пустующие земли староств людям, которые были способны нести необходимую военную службу. Так как такие решения были связаны с вопросом пользования, держания земли, то такие решения старосты носили временный характер и действовали до их утверждения или неутверждения монархом.

Показательным является пример получения земли в Пропойском старостве Яном Илковичом. Так, чечерский и пропойский староста Юрий Зенович «с каждым часом розумеючи быть потребу людей рыцерских

[18] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 45. – Л. 63–63 об.
[19] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 38. – Л. 540.
[20] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 59
[21] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 115, 114.

до того замку его кролевское м(и)л(ости) Пропойского державы моее *[Ю. Зеновича – А. Д.]:* а прето видечи доброг(о) чл(о)в(е)ка Яна Илновича до службы г(о)с(по)д(а)рское земское быть годным», учитывая то, что тот долгое время нес службу при Пропойском замке и нераз «часу валки» бывал «у потребах за границою» «служечи напротиво неприятеля г(о)с(по)д(а)рског(о), горла и розличние крви свое не литуючи, добре а пристойне, яко верному подданому его кр(олевсое) м(и)л(ости) належит, служил и служить не переставает», дал ему «селцо Совино здавна пустовское лежачое при границы московсой о десяти милях от замка» с условием несения военной конной службы в Пропойском замке «часу вальки», т.е. «службу г(о)с(по)д(а)рьскую земскую повинен будет при том замку… одним конемъ служити» Кроме того Ян Илнович получил «на поселене дом у месте Пропойскомъ над речкою клочкомъ, два огородцы Случинским и Костюковским, в которых прутов полчетверта». Всё это было дано в Пропойске 12 декабря 1565 года «до воли и ласки г(о)с(по)д(а)ръское»[22].

Учитывая необходимость боярской службы при замке, пропойские и чечерские старосты раздавали пустующие земли староств на военной службе в пользу замков не только шляхтичам, но и простым людям. Так, Ю. Зенович как староста дал господарскому «земянину»-шляхтичу Андрею Юхновичу Чемесу и господарским «подданым», т.е. людям простого стана Петру Михайловичу, Антону Валентиновичу Гатальскому, Ивану Петровичу, Громшице Гавриловичу, Окушку Гучку, Авраму Трухоновичу, Евхиму Исаковичу, Мамону и Тишку Вороновичом, Фёдору Акинчицу, Василю и Лаверу Есковичом, Мишку Губоревичу, Максиму Ивановичу, Гридку Яковлевичу, Ольхиму Исаковичу «некоторые земли пустовские у волости Чечерское… на службе боярской конной до воли и ласки» господарской. Во время проведения ревизии 1560 г. «поравнания грунтов и платов», их земли были записаны под обычные повинности («тые земли прывернули до замка»). В связи с чем вышеуказанные лица в 1561 г. обратились к монарху с просьбой подтверждения их военной службы с их земель. Но, Жигимонт Август, учитывая то, что те раздачи земель происходили не по непосредственному его распоряжению (без его воли), не стал менять решения своих ревизоров и не стал менять повинностный статус земель, по которым шёл спор. Вместе с тем, понимая потребность пограничных замков в собственном военном людском потенциале, великий князь распорядился выделить вышеуказанным лицам пустовщины «на рубеже московским», а если бы пустовщин не хватило, то дать «пущы» «на селитьбу и на пашню, так много як до того держали» «на службе

[22] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 111.

конной до замку… Чечерского». Дополнительно к землям тем же лицам монарх утвердил бесплатное держание домов, что они «у городе мают» «для прыбежища своего в час небеспечности»[23]. Аналогичное решение было принято по аналогичной просьбе подданных Пропойской волости[24]. Показательно, что на момент раздачи земель на военной службе, подходящим для этого людям, данные лица называются «поддаными», а после получения земель и выполнения назначенной «военной», «боярской» службы вышеуказанные лица именуются как «бояре» чечерские, «бояре» пропойские[25].

Для обороны «украинных» замков, в случае необходимости при значительной внешней угрозе, в них размещались дополнительные военные контингенты. Сохранились данные о привлечении в Чечерском и Пропойском замках в качестве таких контингентов казаков в 1562–1573 гг., т.е. «от початку валки з неприятелем г(оспода)рским кн(я)зем московским по вси лета»[26].

Применение казаков в составе воинских контингентов Великого Княжества Литовского в Инфлянтской войне хорошо известно Так, Григорий Ходкевич «змовил» следующих казаков: Бирулю, Телицу, Оскирку, Богдана Костича с целью охраны «городищ» в прифронтовой полосе[27].

Для службы в Чечерском, Пропойском замках казацкие отряды («козаки к(о)р(оля) его м(и)л(ости)») нанимались и содержались по распоряжению троцкого воеводы, гетмана ВКЛ Николая Радивила чечерским и пропойским старостой Ю. Зеновичем «для вшелякое небезпечности от неприятеля к(о)р(оля) его м(и)л(ости)»[28]. Так, в 1563 г. Ю. Зенович «розумеючи потребу людей служебных до того замку Чечерского атамана казацкого Богдана Босого и з ним казаков 20 з ручницами зубчастыми для службы г(оспода)рское забавил»[29]. Специального названия казацкие отряды не имели, они назывались по своим атаманам, которые имели «казаки свои», «почет свой».

Наём проводился на один год. Но, обычно, один отряд служил в замке на протяжении 3 лет. В основном набирались небольшие отряды от 10 до

---

[23] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 522 об. (5 марта 1561 г.).

[24] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 37. – Л. 523 (5 марта 1561 г.).

[25] НИАБ. – КМФ 18 (Метрика ВКЛ). – Оп. 1. – Д. 39. – Л. 523 – 526 об. (5 июля 1563 г.).

[26] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96.

[27] *Янушкевіч А.* Вялікае Княства Літоўскае і Інфлянцкая вайна 1558–1570 гг. – Мінск, 2007. – С. 169; Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie / Wyd. B. Gorczak i Z. Luba-Radzimiński. – T. 7. – Lwów, 1910. – S. 247, 251 и др.

[28] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96.

[29] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96 об.

20 человек, в большинстве случаев 15 человек. Во главе казацких отрядов стояли атаманы (см. Табл. 1). Срок службы считался по выслуженным полным кварталам (четвертям) года. Так, отряд Станислава Келемета получил довольствие за 3 четверти 1562 г., хотя отслужил в Чечерском замке с конца февраля[30] по 24 декабря 1562 г., т.е казаки не получили довольствие за службу на протяжении, как минимум, одного месяца. Вероятно, этим и объясняется, что отряд Станислава Келемета «которое жито и овес заслуживши, на так малом датку трвать не хотели и проч зышли»[31]. Это был единственный случай, когда казаки из-за недовольства оплатой, после выслуги срока по договору не захотели продолжить службу в замке на новый срок. В целом, в Чечерском и Пропойском замках казацкие отряды служили исправно. Служба в замках не исключала возможность казаков в военных рейдах на территорию противника. Так, в осенью 1568 г. отряд казаков (15 человек) во главе с Семеном Бутаком участвовал в рейде гомельского старосты под Стародуб. В данном походе казаки этого отряда были разбиты («поражены»)[32].

Таблица 1.

Список атаманов казацких отрядов и оплаты их службы в Чечерском и Пропойском замках в 1562 – 1573 гг.

Срок службы (год)	Имя казацкого атамана	Количество отряда, чел.	Оплата службы атамана		Источник: НИАБ. Ф.694. Воп.4. Спр.1556. Лист.
			грошей литовских	сукно люнское, локтей	
1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6**
Чечерск					
1562 (3 четверти)	Станислав Келемет	25	4 коп	5	62, 96
1563	Богдан Босый	20	3 коп	5	74, 96 об.

[30] В документе указана дата 30 февраля 1562 г. – НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96. Учёт службы казацких отрядов проходил по четвертям года, вместе с тем иногда указываются точные даты начала и конца службы, как в вышеуказанном случае. Кроме того имеются сведения, что отряд Богдана Босого служил в Чечерске за 1563 г. от 4 января 1563 г. до 26 января 1564 г., Сарбулат Татарин начал службу в Пропойском замке в 1562 г. 3 марта. – НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 97 об., 99

[31] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96 об.

[32] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 97 об. Время похода отмечена как осень 1568 г., так как казацкий атаман Семен Бутак подписал квитанцию о получении довольствия в Чечерском замке за три четверти 1568 г. 30 сентября этого года.

На рубеже 1568–1569 г. гомельским старостой был Михаил Мышка Варковский – Метрика Литовская. Кн. 531 (1567–1569) – Вильнюс, 2001 – С. 163 (№172, 29.01.1569).

1	2	3	4	5	6
1564	тот же		3 коп	5	74, 96 об.-98
1565	Сорока Черкашенин	18	3 коп	5	82, 97
1566	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	82, 97
1567	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	82, 97 об.
1568 (3 четверти)	Семен Бутак	15	2 коп 30 гр.	4	85, 97 об.
1569	Юри Романович Белогородец	15	2 коп 30 гр.	4	93, 98
1570	тот же	17	2 коп 30 гр.	4	93, 98
1571	тот же	15	2+2* коп	–	93, 98 об.
1572 (2 четверти)	Петр Бубел	15	2 коп 30 гр.	4	98 об., 104
1573	Иван Радкович	9	3 коп	–	106
Пропойск					
1562 (3 четверти)	Сарбулат Татарин	15	2 коп 30 гр.	4	75, 99
1563	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	75, 99
1564	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	75, 99 об.
1565	Гриша с Путивля	15	2 коп 30 гр.	4	81, 99об.
1566	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	81, 100
1567	тот же	15	2 коп 30 гр.	4	81, 100
1568	Иван (Иванча) Турчин	15	2 коп 30 гр.	4	91, 100об.
1569	тот же	10	2 коп	3	91, 100 об.
1570	тот же	10	2 коп	3	91, 101
1571	Мартин Петрович	10	–	–	94, 101
1572 (2 четверти)	Иван Богонос	20	2 коп 30 гр.	4	101 об.
1573	Лаврин Иванович	10	3 коп	–	105

* 2 копы атаману платилось за его службу, а ещё две «на живность», как и его казакам, так как был неурожайный год и дякольного зерна на складах замка не хватало.

Установить местность откуда нанимались казацкие отряды для службы в Чечерский и Пропойский замки в 1562–1573 гг. является затруднительным, так как прямой информации об этом нет. Но можно предположить, что происходил наём казаков с Украины. Об этом прямо свидетельствуют имена некоторых казацких атаманов Сороки Черкашенина (т.е из Черкас), Юрия Романовича Белогородца (из Белгорода (**возможно около Киева** – *А. Д.*), Гриши с Путивля; а косвенно на то же указывают имена казацких атаманов Сарбулата Татарина, Ивана Турчина, Ивана Богоноса.

В состав казацких отрядов набирались «молодцы» «до службы господарское годные», которые имели на вооружении «зубчастые ручницы», т.е. развитые физически, с крепким здоровьем мужчины с определённым набором умений и навыков ведения военных действий с довольно современным оружием. Набор в отряды осуществляли казацкие атаманы.

Об этом можно утверждать, исходя из-того, что атаманы говорили о отряде именно как о своём, т.е говорили о том, что имели «**з собою** *[выделено автором]* молодцов»/«казаков», что плату давали «козаком **моим** *[выделено автором]*». О том, что атаманы сами определяли количественный состав своего отряда прямо свидетельствуют документы. Так в 1566 г., атаман Сорока Черкашенин, «уменшивши почту свое при замку Чечерском на рок 66, маючи з собою казаков 15», служил в замке целый год (в 1565 г. в его отряде было 18 человек). Как и атаман Иван Турчин, который служил в Пропойском замке в 1568 г. с 15 казаками, в 1569 году служил там же «уменшивши почту свое» до 10 человек»[33].

Оплата службы казацких отрядов должна была производиться из государственной казны, но из-за постоянных финансовых проблем в государственном бюджете ВКЛ оплату вынужден был производить чечерский и пропойский староста за счет средств своего староства и из своих средств. Размер и форма оплаты определялся условиями найма. Казацкие атаманы за свою службу получали оплату в денежной форме и обеспечение люнским (английским) сукном. Данная оплата шла именно на «особу» атамана и выплачивалась со средств старосты. Наиболее распространённым размером оплаты казацкого атамана в Чечерском и Пропойском замках за год было довольствие в 2 копы и 30 грошей литовских и 4 локтей люнского сукна. Данный размер вознаграждения атаманов не зависел от срока службы, от количественного состава отряда, а определялся договором со старостою (см. Табл. 1).

Оплата службы казаков проводилось обычно зерном: рожью и овсом (овёс предназначался для изготовления круп). Рожь и овёс давался казакам «яко для живности, такъ и за службу». Зерно казакам выдавалось дякольным зерном староства (одной из повинностей подданных староства была сдача в пользу замковой администрации определенного количества зерна, это сданное зерно называлось дякло). Оплата казакам проводилась по кварталам («четвертям») года. В изучаемый период в Чечерском замке на одного казака на четверть года выдавалось по бочке[34] ржи и бочке овса. Для оплаты казаков В Пропойском замке в то же время применялась немного иная схема. Наверное из-за нехватки дякольного зерна в Пропойске в данном замке одному казаку на четверть года выдавалось по полбочке ржи и по полбочке овса и дополнительно по 15 грошей (только в 1572 и 1573 гг. оплата казаков в Пропойске выдавалась зерном по нормам Чечерского замка).

[33] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 97, 100 об.

[34] Вероятнее всего подразумевается бочка виленская, которая была равна – 406, 54 л.

Таблица 2.

Оплата казакам их службы в Чечерском и Пропойском замках в 1562 – 1573 гг. [35]

Год	Уровень оплаты казакам за службу за один квартал					
	Чечерск			Пропойск		
	Рожь (бочки)	Овёс на крупы (бочки)	Грошей	Рожь (бочки)	Овёс на крупы (бочки)	Грошей
1562	1	1	–	0,5	0,5	15
1563	1	1	–	0,5	0,5	15
1564	1	1	–	0,5	0,5	15
1565	1	1	–	0,5	0,5	15
1566	1	1	–	0,5	0,5	15
1567	1	1	–	0,5	0,5	15
1568	–	1,5	12	–	1	15
1569	–	1,5	12	–	1	15
1570	0,5	1	–	–	1	15
1571	–	–	30	–	–	30
1572	1	1	–	1	1	–
1573	1	1	–	1	1	–

Вместе с тем, имелись случаи когда обычные нормы оплаты не могли быть реализованы. Например, в Чечерском замке в 1568 г. ротмистр Станислав Голубицкий, а в 1569 г. Юрий Ставский, а в Пропойском замке в 1568 г. ротмистр Станислав Голубицкий взяли по распоряжению земкого подскарбия ВКЛ по 50 бочек ржи, в 1569 г. Ст. Голубицкий в Пропойском замка взял 100 бочек ржи. Поэтому ржи для казаков проста не хватило. В связи с чем в эти годы «для живности и за службу» на квартал казакам в Чечерском замке давали вместо ржи овес в количестве 1,5 бочки и 12 грошей, а в Пропойском замке – по 1 бочке овса и по 15 грошей[36].

В 1570 г. нормы оплаты казакам была изменена в связи с неурожаем ржи в Поднепровье. В этом году на квартал казакам давали в Пропойском замке по 1 бочке овса и по 15 грошей (как и в 1568–1569 гг.). В Чечерском

[35] Таблица составлена по НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 96 – 101 об., 105, 106.

[36] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 97об.–98, 100 об.

замке в 1570 г. на замковых складах («шпихлерах») было только 30 бочек ржи, чего было недостаточно для выплаты 17 казакам отряда Юрия Романовича Белгородца, которые служили в этом году в замке. Поэтому чечерский староста распорядился, «ровнуючи каждого [казака – *Д. А*], властного збожя своего бочок 4 доложивши, каждому на чверть року жита по полбочки», по 1 бочке овса выдать (за год было выдано 34 бочки ржи и 68 овса)[37].

В 1571 г. неурожай повторился ещё в большем размере. «Иж для великого голоду и убоства подданых за тот рок 71 жита и овса дяколног(о) не брано». Поэтому чечерский и пропойский староста выплатил из своих доходов казакам В Чечерском и Пропойском замках на один квартал по 30 грошей[38].

Перед завершение службы в замке казацкий атаман предоставлял замковой администрации расписку («квит») о сроках службы, размерах и источниках полученного довольствия. Сохранилось 12 таких квитов (6 – с печатями и подписями (5 подписей, Богдана Босого, Гриши с Путивля, Сороки Черкашенина, Ивана Турчина, Юрия Романовича Белгородца, исполнены кирилличным («по-руски») и одна, Станислава Келемента – латинским письмом («по-польску»)), 5 квитов с печатями казацких атаманов, и один квит Мартина Петровича без печати и без подписи (хотя было подготовлено место для печати, документ имет кустодию в виде прямоугольника одна сторона, которого не отрезана от листа документа – 2,2×4,4×2,2×4,4 см, для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск) (квит – составлен в Пропойске 1.12.1571, бумага 21,6×8,9 см.)[39] (размеры других квитов см. Приложение). Исходя из того, что 6 из 12 казацких атаманов подписали свои квиты, то в данном случае можно говорить как минимум о 50%-м уровне грамотности среди низшего руководящего состава казацких отрядов (необходимо отметить, что расписки писали не сами атаманы, они только подписывали квиты, как и почерки свидетельствуют, что атаманы учились писать в разных местах/у разных людей, так как их почерка не схожи между собой, и, в основном, принципиально отличались однин от одного (см. Табл. 2).

[37] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 111, 98об.
[38] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 98об., 101.
[39] НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 94.

Таблица 3.

Подписи казацких атаманов, несших службу в Чечерске и Пропойске в 60 – начале 70-х XVI в.

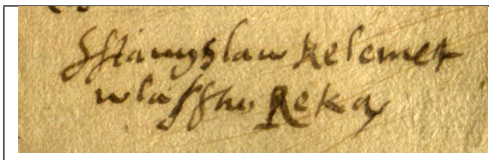	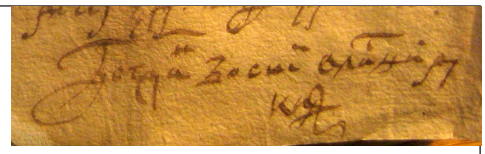
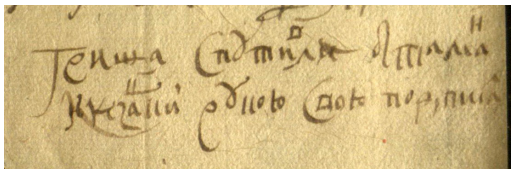	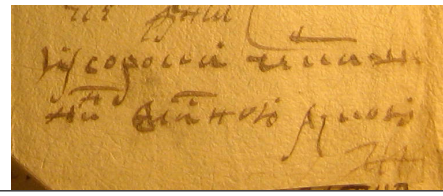
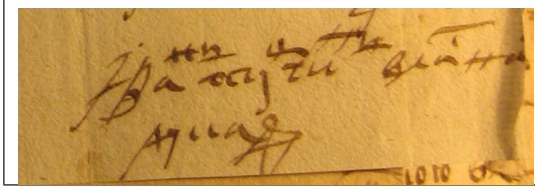	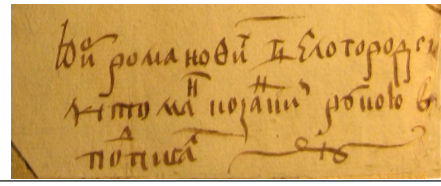

Можно утверждать, что в 1562–1573 гг. обороноспособность Чечерского и Пропойского замков базировалась на комплексном использовании местного людского, военного, экономического потенциала и общегосударственных ресурсов. Казацкие отряды, которые размещались в данных замках, выполняли функции постоянно боеготовых отрядов, которые бы становились ядром обороны замка в случае необходимости таковой.

ПРИЛОЖЕНИЕ

Печати казацких атаманов,
несших службу в Чечерске и Пропойске в 60 – начале 70-ых XVI в.[40]

№ I

Рис. 1а Фото **1б** прорисовка[41]
печати казацкого атамана Ивана Радковича. 1573 г.

Пользователи печати: № 1. Станислав Келемент, казацкий атаман, 1562 г.

№ 2. Богдан Босый, казацкий атаман, 1564 г.

№ 3. Иван Радкович, казацкий атаман, 1573 г.

Герб: на картуше стрела с двумя остриями вверх и вниз, перекрещенная по середине

Легенда: над картушем два инициал (размыты), вероятнее всего первый инициал **«I»**, второй **«B»** или **«P»** или **«R»**, между инициалами двоеточие, или размытые звёздочки. При одном из вариантов прочтения инициалов, они идентифициру.тся как «I[wan] R[adkowicz]»

Печать: восьмигранная, высота×ширина 1,6×1,4 см, стороны (начиная с правой вертикальной – 1×0,4×0,6×0,4×1×0,4×0,6×0,4 см, сохранность хорошая (№ 1, 2, 3).

---

[40] Автор выражает благодарность А. И. Шаланде за помощь и консультации при составлении приложения.

[41] Фотокопии печатей печатаются из документов, хранящихся в фондах Национального исторического архива Беларуси (Минск).

Прорисовка печатей даны по *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69.

Кустодия: № 1. – вырезанная в листе в виде треугольника, одна сторона, которого не отрезана от листа документа – 2,7×5,4×5,7[42] см, верхний угол кустодии оторван, в результате получился четырёхугольник – 2,7×2,5×≈1,6(оборванный неровный край)×3,8; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

№ 2. – в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа, верхний угол кустодии оторван, в результате получается пятиугольник со сторонами – 3,8×0,9×3,3×≈2,1(оборванный неровный край)×1,4 см; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

№ 3. – в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа (см. рис. 7) – 3,8×0,5×5,5×3,8 см.; для крепления к документу использован тёмно-серо-зелёный воск.

Документ: №1. – Расписка казацкого атамана Станислава Келемента о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1562 г.

Чечерск. 27.12.1562. Бумага, 21,7×14 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «SStanisslaw Kelemet | wlassna ruka».

№ 2. Расписка казацкого атамана Богдана Босого о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1563–1564 гг.

Чечерск. 30.12.1564. Бумага, 21,8×12,6 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «Богда*н* Босы*и* вла*с*на ру|ка»

№ 3. Расписка казацкого атамана Ивана Радковича о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1573 г.

Чечерск. 25.12.1573. Бумага, 20,9×19,4 см.

Подпись: нет.

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 62 (№1), 74 (№2), 106 (№ 3)

Публикация: №1, 2, 3 – *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №72 (см. Рис. 1б)

[42] Первым дается длина стороны кустодии прилегающая к листу документа, затем стороны по часовой стрелке.

№ II

Рис. 2а Фото **2б** прорисовка
печати казацкого атамана Сарбулата Татарина. 1564 г.

Пользователь печати: Сарбулат Татарин, казацкий атаман, 1564 г.

Герб: на картуше подкова концами вниз, между ними крест («тупая подкова»).

Легенда: над картушем инициалы «**? М**» – первый инициалом был «**Г**» или «**Т**». Инициалы легенда печати с её пользователем не идентифицируются

Печать: овальная, 1,6×1,4 см, сохранность хорошая

Кустодия: вырезанная в листе в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа, верхний угол кустодии оторван, в результате получается пятиугольник со сторонами – 3×0,4×,2×≈1,5(оборванный неровный край)×1,5см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

Документ: Расписка казацкого атамана Сарбулата Татарина о получении довольствия и платы за службу его отряда в Пропойском замке в 1562 – 1564 гг.

Пропойск. 24.12.1564. Бумага, 21,8×14,4 см.

Подпись: нет.

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 75.

Публикация: *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №73 (см. Рис. 2б)

№ III

Рис. 3а Фото **3б** прорисовка
печати казацкого атамана Гриши с Путивля. 1567 г.

Пользователь печати: Гриша с Путивля, казацкий атаман, 1567 г.

Герб: на немецком щите два гака (крюками вверх), перекрещённые на подобие буквы «Х».

Легенда: над щитом имя-лигатура «**Н**», над которым знак титла. Инициалы легенды печати с её пользователем не идентифицируются

Печать: восьмигранная, стороны соединяющие вертикальные и горизонтальные стороны дугообразные, обращённые выпуклой стороной внутрь печати, высота×ширина 1,6×1,3 см, вертикальные и горизонтальные грани – 0,5 см, сохранность хорошая.

Кустодия: вырезанная в листе в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа – 4,5×0,5×5,8×3,6 см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

Документ: Расписка казацкого атамана Гриши с Путивля о получении довольствия и платы за службу его отряда в Пропойском замке в 1565 – 1567 гг.

Пропойск. 20.12.1567. Бумага, 21,8×18,8 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «Гриша с П8тив*л*я атама*н* | кѡза*ц*ки, р8кою свою подписа*л*»

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 81

Публикация: *Цітоў А*. Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №74 (см. Рис. 3б)

№ IV

Рис.4а Фото **4б** прорисовка
печати казацкого атамана Петра Бубеля. 1572 г.

Пользователи печати: № 1. Сорока Черкашенин, казацкий атаман, 1567 г.

№ 2. Петр Бубель, казацкий атаман, 1572 г.

Герб: на картуше изображение вздыбленного единорога («боньча»).

Легенда: над картушем инициалы «**.Р . О.**», справа и слева от инициалов шестиконечные звездочки. Инициалы легенды печати с её пользователями не идентифицируются.

Печать: овальная, 1,6×1,3 см, сохранность отличная (№ 2), плохая (№ 1).

Кустодия: № 1. – вырезанная в листе в выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа 4,4×0,2×6,9×4,8 см.; для крепления к документу ипользован воска, цвет не виден.

№ 2. – в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа – 3×1,4×5×3,1 см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск

Документ: № 1. – Расписка казацкого атамана Сороки Черкашенина о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1565 – 1567 г.

Чечерск. 25.12.1567. Бумага, 22,2×18,5 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «Я, Сорока Черкаше|нин власною рукою».

№ 2. – Расписка казацкого атамана Петра Бубеля о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1572 г.

Чечерск. 27.12.1572. Бумага, 21,8×12 см.

Подпись: нет

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 82 (№ 1), 104 (№2).

Публикация: *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №75 (см. Рис. 4б)

№ V

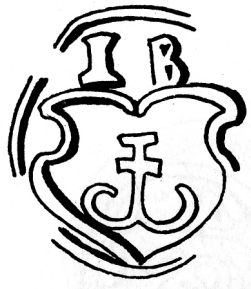

Рис. 5 а Фото **5б** прорисовка
печати казацкого атамана Ивана Турчина. 1570 г.

Пользователи печати: № 1. Семён Бутак, казацкий атаман, 1568 г.

№ 2. Иван Турчин, казацкий атаман, 1570 г.

№ 3. Лаврин Иванович, казацкий атаман, 1573 г.

Герб: на немецком щите знак на подобии якоря, с двумя перекладинами в его верхней части.

Легенда: над щитом инициалы «**I B**». Инициалы легенды печати с её пользователями не идентифицируются.

Печать: овальная, 1,6×1,5 см, сохранность отличная (№ 2), хорошая (№ 1, 3).

Кустодия: № 1. – вырезанная в листе в виде выпуклого четырёхугольника, одна сторона, которого не отрезана от листа документа – 4×0,2×5,4×3,4 см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

№ 2. – в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа – 3×1,4×6,1×4 см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

№ 3. – в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа – 4×1,3×6,1×4,1 см.; для крепления к документу использован тёмно-серо-зелёный воск.

Документ: № 1. – Расписка казацкого атамана Семёна Бутака о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1568 г.

Чечерск. 30.09.1568. Бумага, 21,2×13,8 см.

Подпись: нет

№ 2. – Расписка казацкого атамана Ивана Турчина о получении довольствия и платы за службу его отряда в Пропойском замке в 1568–1570 гг.

Пропойск. 20.12.1570. Бумага, 21,2×20 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «Ива*нь* Ту*р*чи*нь* вла*с*на | рука»

№ 3. – Расписка казацкого атамана Лаврина Ивановича о получении довольствия и платы за службу его отряда в Пропойском замке в 1573 г.

Пропойск. 15.12.1573. Бумага, 20,5×18 см.

Подпись: нет.

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 85 (№ 1), 91 (№ 2), Л. 105 (№ 3).

Публикация: *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №76 (см. Рис. 5б).

№ VI

Рис. 6 а Фото **6б** прорисовка
печати казацкого атамана Юрия Романовича Белогородца. 1571.

Пользователь печати: Юрий Романович Белогородец, казацкий атаман, 1571 г.

Герб: на картуше изображение на подобии сердце, прошитого сверху с верху вниз на крест двумя стрелами.

Легенда: над картушем инициалы «**.I[**erzy] **:R**[omanowicz]**.**».

Печать: восьмигранная, высота×ширина 1,1×1 см*,* стороны (начиная с правой вертикальной – 0,6×0,3×0,5×0,3×– 0,6×0,3×0,5×0,3 см, сохранность плохая.

Кустодия: вырезанная в листе в виде выпуклого четырёхугольника, один конец, которого не отрезан от листа документа – 3,8×0,5×5,5×3,8см.; для крепления к документу использован тёмно-зелёный воск.

Документ: Расписка казацкого атамана Юрия Романовича Белогородца о получении довольствия и платы за службу его отряда в Чечерском замке в 1569 – 1571 гг.

Чечерск. 25.12.1571. Бумага, 21×22 см.

Подпись: справа от печати в правом нижнем углу документа «Юри Романови*ч* Белогородецъ | ѡтома*н* коза*ц*ки*и* рꙋкою вла[сною] | по*д*писа*л*»

Место хранения: НИАБ. – Ф. 694 (фонд Радзивиллов). – Оп. 4. – Д. 1556. – Л. 93.

Публикация: *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69. №77 (см. Рис. 6б).

Печати № I, IV, V имеют нескольких пользователей. Сколько-нибудь обоснованного объяснения данному факту, к сожалению, не имеется. А Титов размышляя, почему инициалы на вышеуказанных печатях не совпадают с их владельцами, предположил, что этот факт можно объяснить тем, что эти «печати не делались под заказ, а были чаще всего трофеями. Позднее, при потере атаманского достоинства, печатка, став атрибутом власти, переходила вместе с полномочиями к следующему атаману»[43]. Как и можно предположить, что среди казацких отрядов, возможно, существовали некие геральдические сообщества\братства. Отмечая возможность передачи печати от одного атамана отряда к следующему, как и возможность существования геральдических братств среди казаков, следует отметить, что в данное время как для опровержения, так и для доказательства высказанных гипотез недостаёт данных.

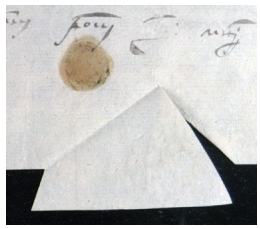

Рис. 7. Способ изготовления и крепления кустодий на расписках казацких атаманов, несших службу в Чечерске и Пропойске в 60 – начале 70-х XVI в.

Aliaxandr Dounar

Cossack troops in Chechersk and Propoisk castles in 1562–1573 (enlisted personnel and maintenance)

The article deals with the defense organization of Chechersky and Propoisk state castles during the Livonian War (in 1560–1570-ies).

[43] *Цітоў А.* Пячаткі старажытнай Беларусі: Нарысы сфрагістыкі. – Мінск, 1993. – С. 69.

Chechersky and Propoisk castles were of great importance in the defense system of the Belarusian Dnieper district (Podneprov`e). The protection of these castles primarily based on the use of local human, military and economic potential. Castles were built, repaired, maintained in a proper order by burgesses and peasants of appropriated regions (starostvo): Chechersk and Propoisk. Castles were staffed by artillerymen. The main military forces in these regions were castle boyars.

If necessary, in case of considerable external threat in the castle were stationed additional military contingents. There is evidence that in 1562–1573 in Chechersk and Propoisk as such contingents were involved Cossacks.

Chechersk and Propoisk Elder (starosta) Yuri Zenovich hired Cossack troops («pochty») for military service in castles by order of the Grand Duchy of Lithuania Hetman Mikolaj Radzivil. Hiring was carried out for one year. In general, Elder recruited small troops from 10 to 20 people, in most cases, 15 people. Usually a troop served in the castle for 3 years.

At the head of the Cossack troops were chieftains (atamans): in Chechersk: *Stanislav Kelemet (1562), Bogdan Bosyj (1563 – 1564), Soroka Cherkashenin (1565–1567), Semen Butak (1568), Yurij Romanovich Belogorodets (1569–1571), Petr Bubel (1572), Ivan Radkovich (1573); in Propoisk: Sarbulat Tatarin (1562–1564), Grisha from Putivl` (1565–1567), Ivancha Turchin (1568–1570), Martin Petrovich (1571), Ivan Bogonos (1572), Lavrin Ivanivich (1573).*

State treasury was required to pay Cossack troops for service, but because of the constant financial problems in the Grand Duchy of Lithuania payment had to make Chechersk and Propoisk elder at his own expense. The amount of payment is determined by conditions of employment. Usually, for their service Cossack chieftain and his troop received a salary in cash and supplying with English cloth. For a quarter of the year every Cossacks got provisions: a barrel of rye and barrel of oats (for production of cereals). Grain output from the region fund and could be replaced with cash equivalent.

After completing his service in the castle Cossack chieftain (ataman) gave to elder receipt («kvit») about period of military service, amount and sources of received allowances. There are 12 such receipts. 6 receipts have seals and signatures (5 signatures were made in the Cyrillic alphabet and one – in Latin script) and 5 receipts have only Cossack chieftains' stamps.

It is possible to assert that in 1562–1573 hired Cossack troops in Chechersky and Propoisk castles were the core of castle defense.

AD FONTES

94(474.5)«0375/1492»

Мирослав Волощук
Івано-Франківськ

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛИТВА ТА ЛИТОВЦІ ОЧИМА УГОРСЬКОГО АКТОВОГО ДОКУМЕНТУ XIV ст.

Стаття присвячена дослідженню образу Литви й литовців у актовому матеріалі Угорського королівства XIV ст. Відзначається скупість джерельних повідомлень про прибалтійські gentes в угорських хроніках й анналах XII–XIII ст. Дипломатичний матеріал, натомість, окреслює невідомий досі угорцям народ на тлі спільних з поляками військових походів проти династії Гедиміновичів на Волині. Зрозумілою, відтак, стає поверхнева зацікавленість угорськими вченими XIX – початку XXI ст. цієї проблеми.

Ключові слова: Литва, литовці, Угорське королівство, Анжу, Волинь, джерела, актовий матеріал, історіографія.

Статья посвящена исследованию образа Литвы и литовцев в актовом материале Венгерского королевства XIV в. Подчеркивается скудность известий источников о прибалтийских gentes в венгерских хрониках и анналах XII–XIII вв. Дипломатический материал, однако, описывает неизвестный доселе венграм народ на фоне общих с поляками военных кампаний против династии Гедыминовичей на Волыни. Понятной,

соответственно, кажется поверхностная заинтересованность венгерскими учеными XIX – начала XXI вв. данной проблемой.

Ключевые слова: Литва, литовцы, Венгерское королевство, Анжу, Волынь, источники, актовый материал, историография.

The article is devoted the image of Lithuania and Lithuanians in the acts of the Hungarian Kingdom during 14th. Is underline the miserliness of the advice of the sources about the Baltian gentes in the Hungarian chronicles of the 12th–13th centuries. There is the information about unknown in Hungary nation on the pages of the documents of the Hungarian-Polish common military campaigns against Gedimin dynasty into Volhyn'. We understand exactly very passive interest of the Hungarian historiography to this problem since 19th till 21th centuries.

Key words: Lithuania, Lithuanians, Hungarian Kingdom, Anjou, Volhyn', sources, acts, historiography.

Угорське королівство у XIV ст. було одним із найавторитетніших посеред держав Центральній Європи. На престолі перебувала Анжуйська династія, пов'язана матримоніальними стосунками із цілим рядом сусідніх володарів, зокрема у Польщі. Тісні родинні зв'язки між правлячими домами часто визначали напрями зовнішньої політики обох, зокрема – стосовно литовських земель та *gentes*, про яких досі в Угорщині було мало що відомо. Зокрема, упродовж усього XII–XIII ст. поточний нарративний матеріал, дані світських та церковних актів не подають практично жодної розлогої рефлексії на дану тему.

Можливо під впливом взаємозв'язків із землями Русі та особливо Польщі на сторінках «*Угорсько-польської хроніки*» XIII ст., написаної, згідно з останніми дослідженнями, при галицькому дворі синів Андрія II (*Andreas*, 1205–1235) – Коломана (*Colomannus*, 1208–1241) та Андрія (*Andreas*, 1210–1234) між 1221–1234 рр., вперше, мабуть, серед народів, землі яких були спустошені угорцями на етапі переселення до Паннонії, дивним чином появилися литовці. Йдеться про діяння гунського вождя Аттіли, який «[…] скерував військо проти Литви, щоб надалі знищити та всю землю сплюндрував»[1]. Рефлексія про прибалтійський *gens* могла появитися через тісні контакти з ними мешканців Галицької й Волинської

[1] Див. останнє коментоване видання: «[…] contra Lithuanum acies movit, quos statim oppressit, et omnem terram vastavit», *Homza M*. Uhorsko-poľská kronika. Nedocenený prameň k dejinám strednej Európy / *M. Homza*. – Bratislava : Libri Historiae, Post scriptum, 2009. – S. 120–121. Про руські сюжети хроніки див.: *Волощук М. М.* «Мал золотник – да дорог». Об одном недооцененном источнике по истории средневековой Руси (рец. на книгу: *Homza Martin*. Uhorsko-pol'ska kronika. Nedoceneny prameň k dejinam strednej Europy. Bratislava: Libri Historiae, Post scriptum, 2009. – 223 s. ISBN: 978-80-969850-4-3) / *М. Волощук* // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2012. – № 1 (7) – Январь–Июнь. – С. 215–220.

земель, особливо від початку XIII ст. При дворі герцога Андрія в Галичі й Перемишлі упродовж 1226–1234 рр. про це не могли не знати. Важливо, що цей пасаж згодом не був запозичений іншими угорськими хроністами.

Щось про литовців знав також Шимон з Кези, котрий локалізував їх у своїх «*Діяннях угорців*» посеред інших північних народностей, зокрема, данців, норвежців, фризів та прусів[2]. Цей короткий географічний пасаж у XIV ст. був використаний упорядниками компілятивної «*Композиції угорських хронік XIV ст.*»[3], «*Пожонської хроніки*»[4], «*Хроніки*» Генріха з Мюгельна, для якого Литва відома під хоронімом *Littaw*[5] *та ін., однак про цілісну картину уявлень щодо Литви та литовців на основі опрацьованих хронік чогось чіткішого сказати украй проблематично. Дивно, однак абсолютно нічого невідомо про Литву на сторінках анонімного «Описання Східної Європи»* початку XIV ст., автором котрого був, очевидно, добре інформований угорський інтелектуал[6].

Вочевидь маємо справу із цілком загальними уявленнями про довколишні народи, притаманну інтелектуальному середньовічному середовищу, на загал, серед духовенства. Угорці, мабуть, погано контактували з північними нехрещеними народностями, з якими не було спільного кордону й якихось інтересів, навіть торговельних. Литовці ніколи не загрожували

---

[2] Simonis de Keza. Gesta Hungarorum / [ed. *A. Domanovszky*] // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit *I. Szentpétery*]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1998. – V. 1. – S. 156.

[3] Chronici Hungarici compositio saeculi XIV // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit *I. Szentpétery*]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1937. – Vol. 1. – S. 268–269.

[4] Chronicon Posoniensis / [ed. *A. Domanovszky*] // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit *I. Szentpétery*]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1938. – Vol. 2. – S. 24.

[5] Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum / [ed. *A. Domanovszky*] // Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum : in 2 v. / [edendo operi praefuit *I. Szentpétery*]. – Budapestini : Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica in partem impensarum venientibus Typographiae Reg. Universitatis Litter. Hung Sumptibus, 1938. – Vol. 2. – S. 119–120.

[6] Див. останнє коментоване видання: *Живковић Т.*, *Петровић В.*, *Узелац А.* Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Анонимов опис Источне Европе / Рец. *Ј. Калић*, р. *Радић*. – Београд : Историјски Институт Београд, 2013. – С. 93–148.

населенню басейна Карпат, невідомо нічого про їхні походи сюди навіть у складі спільних русько-татарських походів наприкінці XIII ст. Цим значною мірою пояснюється настільки скупа поінформованість угорських авторів.

Балтійські землі були добре знані іншим західноєвропейським дворам, втім, папській курії, яка благословляла на проповідницьку роботу серед місцевих язичників представників жебрущих орденів. У листуванні римських понтифіків із католицькими династіями на рубежі XIII–XIV ст., зокрема – угорськими Анжуйцями, традиційно своє місце серед «[…] схизматиків, або ж інших ворогів віри християнської – особливо русі, болгар, сербів […]» займали також литовці[7].

Ситуація змінилася від першої половини XIV ст., коли внаслідок отруєння останнього представника роду Романовичів у 1340 р. – Юрія-Болеслава II Тройденовича (*Georgius*, 1323–1340) загострилося питання про успадкування володінь династії (зокрема, Волинської землі), на котрі у боротьбі із литовськими Гедиміновичами також претендував польський король Казимир III (*Casimirus*, 1333–1370). Активну підтримку від 1340 р. йому надавав Карл Роберт (*Carolus*, 1308–1342) та Людовік I (*Lodovicus*, 1342–1382).

Ми володіємо цілим рядом актів, датованих *terminus post quem* 1251 – *terminus ante quem* 1278 рр., виданих канцеляріями короля Людовіка, в яких протистояння із Литовським князівством та уявлення угорців про прибалтійські землі і народи певним чином все ж представлене. Наявний матеріал – це дипломи, надані представникам угорського нобілітету, втім, за активну участь у війнах з литовцями, зокрема 1351–1355 та 1377 рр.

Із дипломів чітко зрозумілою є ворожість литовців до християнських країн Європи, зокрема й Угорщини. Ми володіємо одразу кількома актами від 1351 та 1355 рр., у яких обговорюється підготовка до кампанії проти Литви[8]. Рефлексія до подій першої половини 50-х рр. XIV ст. міститься й в угорському історіописанні, сучасному династії Анжу[9]. У приписі до акту Людовіка I від 1351 р., датованого 1364 р., сказано: «Того часу проти Литви, котра напала на християн та велике наше Руське королівство, особисто із великим військом, рицарями та арміями інших народів [король. – *М. В.*]

[7] Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (далі – CDH) / [studio et opera *G. Fejer*]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1835. – T. 8. – V. 5. – S. 68.

[8] Див. наприклад: CDH / [studio et opera *G. Fejer*]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833. – T. 9. – V. 2. – S. 138–139, 363–364.

[9] *Kükullei János*. Lajos király krónikája. *Névtelen szerző*. Geszta Lajos királyról / Sorozatszerkesztő *Gy. Benda*, *I. Berményi*, *J. Pótó*. – Budapest : Osiris Kiadó, 2000. – Old. 29–30.

спустошує їхню територію […]»[10]. Про який із походів 50-х рр. XIV ст. згадується, сказати непросто, бо угорські війська відправлялися на підтримку Казимира III упродовж 1351, 1352 та 1355 рр. Можливо, йдеться про 1352 р., коли про облогу міста Белза стало відомо далеко за межами Волинської землі[11].

Часті зовнішньополітичні кампанії на Русь, які польські Пясти та Анжу втілювали спільно від 40-х рр. XIV ст., іноді дотувалися із позичених у євреїв грошей. Про це красномовно засвідчує кілька угорських актів, зокрема – від 25 травня 1353 р., виданого в Буді Людовіком I. Тут чітко вказано про займання у пожонських (тепер – м. Братислава, Словаччина) євреїв кількома угорськими вельможами та їхніми синами 70 талантів (на жаль, невідомо, чого саме) «septuaginta talenta, quae ipse ab Izrael iudeo Posoniensi recipiendo, dum in exercitum […] contra Litvanos». В залог кредиторам було залишено надання у Естергомському комітаті – Уйфалу (*Uifalu*, тепер – не збережений топонім у межах міста Естергом, медьє Комаром-Естергом, Угорщина), Бйолч/Бая (*Byolcs*/*Bayolth* інша назва Акошпалотайя – від 1892 р. не збережений топонім у околицях міста Естергом, медьє Комаром-Естергом, Угорщина[12]), Пейл (*Peel*, тепер – пустка у кордонах колишнього поселення Бйолч/Бая у околицях міста Естергом, медьє Комаром-Естергом, Угорщина[13]), Кезен (*Kezen*, тепер – село Марцелова, округ Комаром, Словаччина[14]) й Ченке (*Chenke*, тепер – пустка в межах топоніма Мужла[15] у околицях міста Естергом, медьє Комаром-Естергом, Угорщина)[16].

Про перипетії розподілу перелічених вище земельних надань йдеться у наступному дипломі короля, укладеному 29 травня 1353 р.[17]. Наведені

---

[10] «Tempore hoc contra Lithuanos, Christianis et maxime regno suo Rusciae insultantes, personaliter cum exercitu copioso, et militia sua propria, nec non de aliis nationibus profectus terras ipsorum deuastat», див.: CDH / [studio et opera *G. Fejer*]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833. – T. 9. – V. 2. – S. 66.

[11] Див. наприклад: *Veszprémy L*. Az Árpád- és Anjou-kor csatái, hadjáratai / *L. Veszprémy*. – Budapest : Zrínyi Kiadó, 2008. – Old. 182–183.

[12] *Györffy Gy*. Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza : 4 k–ban / *Gy. Györffy*. – Budapest : Akademiae kiadó, 1987. – K. 2: (D–Gy). – Old. 223.

[13] Ibidem. – Old. 306.

[14] *Györffy Gy*. Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza : 4 k–ban / *Gy. Györffy*. – Budapest : Akademiae kiadó, 1987. – K. 3: (H–K). – Old. 425–426.

[15] *Györffy Gy*. Az Árpadkori Magyarország történeti földrajza. – K. 2: (D–Gy). – Old. 230.

[16] CDH / [studio et opera *G. Fejer*]. – Budae : Typis Typogr. Regiae Universitatis Ungaricae, 1833. – T. 9. – V. 2. – S. 218; Magyar-zsidó oklevéltár / Szerkeszti dr. *Á. Friss*. – Budapest: Wodianer F. és fiai bizománya, 1903. – K. 1 (1092–1529). – S. 70.

[17] Magyar-zsidó oklevéltár. – K. 1 (1092–1529). – S. 71–72.

витяги слід вважати рефлексією на результати польсько-угорського походу під Белз у лютому – квітні 1352 р., коли союзники безуспішно штурмували місто, яке захищалося волинсько-литовським гарнізоном[18].

На загал, позичання у євреїв коштів на військові потреби не було дивовижним. Угорські королів часто вдавалися до цього від XIII ст.

На тлі усезростаючої зовнішньополітичної угорської активності на Волині у другій половині XIV ст. представники династії Анжу часто контактували із литовськими князями. Поодинокі свідчення про такі випадки маємо у своєму розпорядженні. Відоме, наприклад, звернення Кейстута (*Kyestuth, Dux Lythuaniae*, або ж *Kezthethin, Dux Lythuanorum*, 1297–1382) до Людовіка I датоване 1351 р. й надане під час походу короля у невстановленому місті на кордоні з Волинською землею (*Datum in descensu nostro in Regno Ruthenorum, prope metas Volchynie habito*). Як згадував угорський володар, «наш друг та приятель *Kezthethin*» (*amicus et proximus noster*) спеціальним листом просив про помилування втікача Лаврентія сина Миколи з Бика, вихідця із комітату Боршод (*Laurencio, filio Nicolai de Byk, de Comitatu Borsudiensi*). Обставин та причин дезертирства у документі не наведено, не знаємо, чому про це просив короля саме Кейстут, втім, Людовік змилосердився над вельможею та відпустив його з ув'язнення (*de gracia speciali penitus et per omnia duximus indulgendam et relaxandam, imo indulsimus et relaxauimus*)[19].

Проте настільки приязні інскрипції до литовських князів були, швидше, винятком із правил. Статус литовців чітко окреслювався – *paganice gentis Lythuanorum*. Інші епітети вживалися рідко. Відчувається, що актуалізація Литви різко зросла після проголошення Людовіка I польським королем у 1370 р. й організації ним у 1377 р. на вимогу знаті однієї із наймасштабніших спроб відвоювати у Гедиміновичів Волинь. Попри розголос кампанії у нарративній спадщині[20], збереглося кілька актових повідомлень із описанням облоги та штурму угорцями міст Белза (тепер – місто Белз, Сокальського району, Львівської області, Україна) й Холма (тепер – місто Хелм, Люблінське воєводство, Польща)[21]. Причиною походу, як відомо, став напад литовців на Сандомирську землю (*vastationem regni sui*

[18] Див.: *Грушевський М.С.* З облоги Белза в 1352 р. // Записки НТШ / Під ред. *М. Грушевського*. – у Львові: Накладом НТШ, 1906. – Т. 73. – Кн. 5. – С. 158–159.

[19] CDH. – T. 9. – V. 2. – S. 77–78.

[20] Див. наприклад про похід на Литву у рецепції придворного хроніста короля Людовіка I Яна з Чарнкова: Kronika Jana z Czarnkowa / Tłumaczenie *J. Żerbiłło*, opracowanie tekstu i przypisów *M. D. Kowalski*, przedmowa *J. Wyrosumski*. – Kraków: Uniwersitas, 2001. – S. 64–68.

[21] CDH. – T. 9. – V. 2. – S. 106, 147.

Poloniae, per Lithuanos in terra Sandomiriensi)[22]. Результатом тривалих бойових дій стала здача Белза боярином Юрієм Наримунтовичем (*Georgius, Dux Castrum Belz regi dedat*). Ймовірно цей сюжет згодом був запозичений польським хроністом Яном Длугошем у його «*Історії*».

Відголос кампанії проти литовців бачимо і в актовій спадщині 1378 р. В одному із дипломів король належно ушанував учасників оборони королівства *contra Lithuanos*[23].

Наукова критика більшості дипломів ще попереду. Авторський колектив фундаментального видання регест угорських актів періоду Анжу («*Anjou-kori oklevéltár*») під керівництвом Ференца Шебьока наближається до свого «екватора»[24]. Частина матеріалу уже пройшла перевірку у виданнях матеріалів до історії Трансільванії («*Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írások emlékek Erdély történetéhez*») за редакцією Жигмонда Яко[25]. Маємо справу із уже апробованими науковою редакцією корпусами актів, встановленою хронологією, упорядкованими індексами, які суттєво спрощують пошук необхідної литовської номенклатури. Втім найважливіші для нашої теми документи ще на стадії опрацювання. Використання ж нами видань актового матеріалу XIX ст. наразі є найоптимальнішим із можливих варіантів. Важко назвати які-небудь критичні оцінки «литовських повідомлень» в угорській історіографії XIX – початку XXI ст. Не надто втішають також напрацювання й польських учених[26].

Учені Австро-Угорщини, а надалі Демократичної Республіки Угорщина, на відміну від своїх іноземних колег, пріоритетнішим напрямом вибрали дослідження зв'язків Арпадів і Анжу із західноєвропейськими правлячими родинами. Такого висновку ми дійшли останніми роками після тривалого дослідження русько-угорських середньовічних відносин[27].

---

[22] Ibidem. – S. 147.

[23] CDH. – T. 9. – V. 2. – S. 262.

[24] Anjou-kori oklevéltár. – Budapest–Szeged, 1990–2013. – T. 1–31.

[25] Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez : 3 k–ban / [bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közzéteszi *Zs. Jakó*]. – Budapest : Akadémiai Kiadó, 1997–2008. – T. 1–3.

[26] Див. наприклад: *Волощук М.М.* Походы Лайоша Анжуйского против Литвы в польской историографии XIX – начала XXI вв. // Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje. Mokslinių straipsnių rinkinys / Sugarė *R. Regina Trimonienė*, *R. Jurgaitis*. – Saulės : Delta, 2007. – S. 303–318.

[27] *Волощук М. М.* Русько-угорські відносини періоду Данила Галицького в оцінці угорської історіографії XIX – початку XX ст. // Галичина: науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2002. – № 8. – С. 181; *Его же*. Русско-венгерские отношения эпохи Даниила Галицкого: обзор венгерской историографии // Вестник Санкт-

Імовірно подібна наукова незацікавленість синхронізувалася із активною діяльністю Карла Роберта й Людовіка I саме в західному напрямі.

Одними із перших, хто спробував узагальнити відомі на кінець XIX ст. матеріали до історії угорсько-литовських стосунків XIV ст. були Дьюла Паулер (*Gyula Pauler*, 1841–1903), Онтал Пор (*Antal Pór*, 1834–1911), Шандор Сіладьї (*Sándor Szilágyi*, 1827–1899) та Дьюла Шьонгерр (*Gyula Schönherr*, 1864–1908). Колективна праця істориків увінчалася публікацією одного з томів «*Національної історії угорців*» під назвою «*Династія Анжу та її спадкоємці (1301–1439)*»[28].

Втім назвати хоча б декількох інших представників угорської історіографії кінця XIX – першої половини XX ст., які б спеціалізувалися на вивченні стосунків Анжуйської династії із Гедиміновичами у XIV ст. надзвичайно проблематично. Для цього були й політичні підстави. Потрапляння Угорщини після закінчення Другої світової війни до соціалістичного табору започаткувало кардинальні методологічні зміни в підходах до вивчення історичного минулого. Статистика свідчить про скорочення робіт з медієвістики, слабкий інтерес до угорського середньовіччя на загал. Не реалізовувалися новітні методи дослідження, припинили, або ослабили свою діяльність старі історичні школи й напрями XIX – першої половини XX ст. Історія частини країн, з якими контактували угорські середньовічні династії, перестали цікавити вчених. Литва була однією з таких.

Серед найпомітніших істориків 80–90-х рр. XX ст., які опосередковано торкалися цієї теми – Іван Бертеньі (*Bertényi Iván*, *1939). На сторінках своєї монографії автор коротко проаналізував участь угорців в литовських походах, з яких виокремив кампанію 1352 р., штурм Белза і підписання договору про умови передачі династіям Анжу і П'ястів володінь на Русі[29]. За словами історика, причиною різної за успіхом зовнішньої політи-

Петербургского университета. – Серия 2. – 2005. – Вып. 2. – С. 3; *Його ж*. Русько-угорські відносини періоду Данила Романовича в оцінці угорської історіографії другої половини XX – початку XXI ст. // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 89–99; *Ферков О*. Українсько-угорські зв'язки у науковому доробку Антонія Годинки // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія Історія. – 2005. – Вип. 14. – С. 41–46; *Ферков О*. Визначні постаті угорської історіографії кінця XVIII – початку XIX ст. // Carpatica-Карпатика. Європейські цінності та конфесійно-національна ідентичність населення Українських Карпат. – Ужгород, 2006. – Вип. 35. – С. 299–305 та ін.

[28] A magyar nemzet története / [szer. *S. Szilágyi*]. – Budapest : Az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulat betűvel, 1895. – K. 3 : Az Anjou ház és Örökösei 1301–1439 / [irták *A. Pór* és *Gy. Schönherr*]. – 668 l.

[29] *Bértényi I.* Magyarország az Anjouk korában / *I. Bértényi*. – Budapest : Gondolat, 1987. – Old. 207–208.

ки Людовіка була «братська політика» (*lengyelbarát politiká*) щодо Казимира III, смерть якого не тільки завершилася підписанням персональної унії між двома країнами, а й передбачала продовження того курсу, в якому була зацікавлена польська знать[30].

Погляди і припущення автора знайшли своє продовження в праці «*Король Лайош Великий*»[31]. Окрім династичних й політичних підстав союзницької політики П'ястів і Анжу проти Литви, автор назвав продуктивні господарські відносини й товарообіг між країнами[32]. Серед причин походів угорського монарха проти Гедиміновичів у 1352 та 1377 рр. історик назвав не тільки право на контрольовані литовцями території Волині, а й зрадницька позиція князів Кейстута і Любарта, які неодноразово порушували договори з поляками і угорцями, здійснюючи спустошливі набіги на галицькі землі, володіння Казимира III та ін.[33].

Фундаментальні дослідження русько-угорських зв'язків періоду Середньовіччя впродовж більш ніж 40 літ проводив Дьюла Кріштов (*Kristó Gyula*, 1939–2004). У 4 розділі «*Війн доби Анжу*»[34] (у 1986 р. було опубліковано «*Війни доби Арпадів*»[35]) автор ознайомив Читача із війнами Людовіка I впродовж 1351–1369 рр., зокрема, проти Литви на Волині. Причинами частини походів історик вважав польсько-угорські домовленості щодо спадщини Романовичів, які оформилися ще до 1352 р., тобто задовго до першої облоги Белза[36].

Імовірно автор першим з угорських вчених систематизував умови перемир'я з Гедиміновичами за результатами спільного з поляками походу проти литовців у 1351 р. Він виокремив п'ять позицій, яких повинні були дотримуватися обидві сторони: 1. коронація Кейстута шляхом отримання від папи королівської корони; 2. литовські князі мали сприяти поширенню у своїх володіннях християнства; 3. Гедиміновичі мусили сприяти виникненню архієпископств, єпископств, католицьких монастирів; 4. Кейстут відправлявся до міста Буди із передбаченим там подальшим хрещенням; 5. Угорщина, Польща, Литва зобов'язувалися жити у вічному мирі[37].

За істориком, після порушення литовцями мирного договору П'ясти і Анжу організували наступний похід, що супроводжувався безрезультат-

---

[30] Ibidem. – Old. 200.
[31] *Bértényi I.* Nagy Lajos király. – Budapest : Kossuth könyvkiadó, 1989. – 167 l.
[32] Ibidem. – Old. 102.
[33] Ibidem. – Old. 102, 106.
[34] *Kristó Gy*. Az Anjou-kor háborúi. – Budapest : Zrínyi Katonai Kiadó, 1988. – 296 l.
[35] *Kristó Gy*. Az Árpád-kor háborui. – Budapest : Akademiae kiadó, 1986. – 328 l.
[36] *Kristó Gy*. Az Anjou-kor háborúi. – Old. 126–127.
[37] Ibidem. – Old.127.

ними штурмами Белза, здачею фортеці, яка не дала жодній зі сторін права вважати себе переможцем (в цьому значенні учений підкреслив, що Белз знаходився за сотні кілометрів від доменіальних володінь Людовіка I). Поряд з тим Д. Кріштов, крізь призму джерельних цитат вважав за можливе називати литовців і русь бунтарями і невірними[38].

Події пов'язані зі смертю Казимира III зумовили встановлення у Галицькій землі управителем Владислава Опольського. На думку автора, ці зміни загострили відносини з Литвою й зумовили організацію чергового походу проти Гедиміновичів[39]. Тому серед причин кампанії 1377 р., за словами вченого, не тільки спустошливі набіги литовців на околиці Сандомира й Кракова у 1376 р. Військова експедиція передбачала захоплення Холма і Белза, проте домовитися про завершення протистояння вдалося тільки після складних і тривалих переговорів. На думку Д. Кріштова, результат кампанії був успішнішим для угорців. Частина литовської знаті визнавала васалітет Людовіка, князь Кейстут потрапив до полону, а деякі представники правлячої династії повинні були відправитися у володіння польсько-угорського короля і знаходиться при його дворі[40].

Частина поглядів автора знайшла своє відображення в колективній «*Історії Угорщини 1301–1526 рр.*» (у співавторстві з Палом Енгелем (*Engel Pál*, 1938–2001) і Андрашем Кубіньї (*Kubinyi András*, 1929–2007))[41].

Литовська тематика угорській історичній науці опосередковано знайшла продовження в рецензії Фодора Міхайне (*Fodor Mihályné*)[42] на статтю Стефана Крістофера Ровелла (*Stephen Christopher Rowell*, *1964) під назвою «*Литовці при дворах західних королів 1316–1400*», опубліковану в «*Англійському історичному ревю*» (1996 р.)[43]. Наводячи перелік представників литовської княжої знаті (Кейстут, Любарт, Скиргайло та ін.), які в різний час перебували при дворах німецьких імператорів, чеських, польських і угорських королів, магістра Тевтонського Ордена, автор підкреслив важливість «цивілізаційних» запозичень ними під час християнізації Литви і її культурного розвитку[44]. Важливим залишається, наприклад, опис автором тривалого перебування двоюрідного молодшого брата

[38] Ibidem. – Old. 129.

[39] Ibidem. – Old. 166.

[40] Ibidem. – Old. 170.

[41] *Engel P*. Magyarország története 1301 – 1526 / *P. Engel*, *Gy. Kristó*, *A. Kubinyi*. – Budapest : Osiris Kiádó, 1998. – 419 l.

[42] *Mihályné F.* Litvánok a nyugati királyi udvárokban 1316–1400 // Clio. – 1998. – № 2. – Old. 87–91.

[43] *Rowell S.C.* Unexpected Contacts: Lithuanians at Western Courts, c. 1316 – c. 1400 // The English Historical Review. – 1996. – V. 111. – № 442. – p. 557–577.

[44] *Mihályné F.* Ibidem. – Old. 87.

Кейстута – Скиргайла при дворі Людовіка I. Після від'їзду до Священної Римської імперії, за словами Ф. Міхайне, литовський князь одержав від імператора титул «*герцога/князя Русі*» (*Oroszország hercege*)[45], ускладнюючи, втім, наприкінці XIV ст. протистояння за спадок Романовичів. На думку історика, як для угорського короля, так і для сина Кейстута – Бутава (як претендента на деякі землі Русі) такі зміни стали неприємним сюрпризом[46].

На окрему увагу заслуговує також монографія Ласло Веспремі (*László Veszprémi*, 1958) «*Битви й походи доби Арпадів і Анжу*». На сторінках книги автор систематизував дослідження своїх попередників, як видно зі списку використаної літератури[47]. Історик окреслив головні події облоги та штурму волинських міст 1351, 1352 та 1377 рр. Принципово нових узагальнень наведене дуже якісно оформлене видання, на жаль, не містить.

Отже, образ Литви й литовців в угорському актовому матеріалі XIV ст. пройшовши деяку еволюцію у свідомості інтелектуальної еліти королівства, зберігав окремі характерні риси. Коли появилися перші знання про прибалтійську народність при дворі Арпадів сказати непросто. Мабуть така інформація була загально-енциклопедичного характеру, носіями якого були зазвичай монахи жебрущих орденів, насамперед, францисканців і домініканців. Їхня усестороння проповідницька, місіонерська діяльність дозволяла зібрати максимальну кількість знань про країни й населення, де ще слід було провести належну християнізація та євангелізацію. Литва, безумовно, належала саме до таких.

В угорських нарративах XII–XIV ст. ця країна та її мешканці асоціювалася із народами півночі без будь-якої предметної конкретики. Втім від XIV ст. на тлі постійних зв'язків із польськими Пястами географічний кругозір угорських хроністів, працівників канцелярії суттєво розширився. Від 40-х рр. XIV ст. династія Анжу брала участь у боротьбі за спадщину Романовичів, на частину якої також претендували поляки та литовські Гедиміновичі. Через укладення ряду двосторонніх домовленостей з Казимиром III, зокрема, династичного характеру, Людовік I регулярно організовував кампанії на Волинь. Відтак кількість актового матеріалу, який відображав перипетії походів упродовж 50–70-х рр. XIV ст. зростала. Зміст дипломів найрізноманітніший. Здебільшого підкреслювалася належність литовців і Литви до язичницьких земель, ворожих християнам. Періодич-

[45] *Mihályné F.* Ibidem. – Old. 90.
[46] *Mihályné F.* Ibidem.
[47] *Veszprémy L.* Op cit. – Old. 184.

но відомі й випадки тісніших стосунків із деякими литовськими князями, як, наприклад, Кейстутом.

Відзначаємо водночас необхідність подальшого критичного опрацювання актів, над чим працює не одна археографічна комісія Угорщини, Румунії й інших держав. Допускаємо появу за кілька років ймовірно цілком нового, досі невідомого корпусу матеріалів до історії угорсько-литовських стосунків, втім, на Русі. Потреба у роботі з такими документами водночас обумовлюється й поверхневим дослідженням теми. Наразі не володіємо жодним комплексним виданням до історії взаємин династій Анжу та Гедиміновичів у XIV ст., що актуально й для вітчизняної історіографії та джерелознавства. Руські землі залишалися у тісному взаємозв'язку між названими європейськими родинами. Місцева знать активно брала участь у військових подіях, господарському житті Угорського королівства й Литовського князівства, про що часто знаходимо повідомлення лише на сторінках документації королівської канцелярії.

Myroslav Voloshchuk

The medieval Lithuania and Lithuanians in the opinion of Hungarian acts of the 14th century

The image of Lithuania and Lithuanians were keeping the constant character into Hungarian intellectual environment and on the pages of the Hungarian documents during 14th. We couldn't say exactly, where the first information about this Baltic nation was appeared in the court of Arpads. Maybe it was an encyclopedic information, which was producing by the monks of the mendicant Orders of Catholic Church since 13th. Especially it were Franciscans and Dominicans. They could to collect the necessary knowledge about the no-Christianity peoples and countries on the North of Europe. It was important for the next evangelization and baptization of them. Lithuania was one of the latest, where worked Catholic missioners.

This country and nation weren't associated in the Hungarian narratives 12th–14th with any events. But, we would say about the aggrandizement of the information about Lithuania in the process of the active relations between Piasts and Anjou kings in 14th. Hungarian chronicles and chancellor office wrote about Lithuanians with detailed geographical and nomenclature descriptions. The Anjou dynasty in the union with Poland took a part in the straggle from the heritage of the Kingdom of Russia since 1340. The part of Volhyn' was controlled by the dynasty of Lithuanian Gediminas. Before the different dynasty and diplomatic agreements the with Casimir III the king of Hungary Louis I was regularly organized the campaigns in Volhyn'. Understand, that the number of the acts about

this evenst was increased during 1350–1370-ies. There were a different content of diplomas. Mainly was underlining the pagans religion of Lithuanians, which was enemy for the Christianity. We have an situations closely contacts between Anjou Louis and Lithuanian Duxes, for example, Keistutis.

It's necessary to continue further critical archeographical edition of the Hungarian acts not only in Hungary, Romania, but also in Ukraine, Belorussia and Lithuania. I thing, it's all possibility for the appearing through the years the absolutely new unknown corpus of the documents to the Hungarian-Lithuanian relationships, especially in Rus'. We haven't got any completely edition of the contacts between Anjou and Gedimin dynasties for the present time. This theme is actually for Ukrainian history, because Ruthenians and Rus' were in the stable contacts with European nobility families. Ruthenians took a part in the war events and economical life of Hungary and Lithuania. There is the information about that in the sources of the king chancellery office since 11th.

УДК 930.272(340.142=«Литовська Метрика 235/20»):001.82

Дмитро Ващук
Київ

235/20-та КНИГА СУДОВИХ СПРАВ ЛИТОВСЬКОЇ МЕТРИКИ: АРХЕОГРАФІЧНИЙ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ[1]

У статті проаналізовано 235 книгу Литовської Метрики, яка належить до групи книг Судових справ (№ 20). Також здійснено археографічний опис та джерелознавчий аналіз наявних документів.

Ключові слова: Литовська метрика, Книга судових справ, археографічний опис, джерелознавство

В статье проанализировано 235 книгу Литовской Метрики, которая принадлежит к группе книг Судебных дел (№ 20). Также осуществлено археографическое описание и источниковедческий анализ имеющихся документов.

Ключевые слова: Литовская метрика, Книга судебных дел, археографическое описание, источниковедение.

The 235 book of the Lithuanian Metrica which belongs to the group of the Court Record book (Nr 20) is analyzed in the article. It is also provided archeographic and source-study description of the book's documents.

Key words: Lothuanian Metrica, Court Records book, archeographic description, source-study.

Литовська Метрика є одним із основних документальних комплексів для вивчення історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Проаналізована книга відноситься до групи книг Судових справ. Її оригінал зберігається у Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА. – Ф. 389: Литовська Метрика. – Оп. 1. – Од. зб. 235). У Реєстрі С. Пташицького вона позначена під номером 20/60 із таким заголовком: «1547–1549. Книга королевских решений. То сут справы в тых книгах остаток тых же роков судовых С. Михала у Вилни, которые початы быти записаны в року 1547, што его К. М. с паны радами справовати рачыл. Переписана»[2]. Археографічний аналіз книги та філіграней

[1] Підготовка статті стала можливою завдяки підтримки фондів КІУСу Альбертського університету (з Вічного фонду ім. Олександра і Галини Кулагиних).

[2] *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской Метрики. – СПб, 1887. – С. 115.

свідчить про те, що вона не оригінальна, а була переписна у кінці XVI ст. Транслітерована копія є у Архіві головному актів давніх (м. Варшава) під такою сигнатурою – Metryka Litewska transkrypcje. – Sygn. 216. – № mkf 261 (Cz. 2).

Зовнішні ознаки рукопису. Обкладинка виготовлена з картону і обтягнена шкірою темно-коричневого кольору. Краї потерті, світлішого кольору. Перша сторінка обкладинки оздоблена візерунковим орнаментом та малюнками. По центру розташований герб Лева Сапіги (розвернутий на 90^0), який обрамлено прямокутною рамкою. У кожному куті зображено «лілію». По периметру навколо неї на відстані 4 см профільне зображення голови у шоломі або лавровому вінку (Мал. 1). На четвертій сторінці обкладинки – візерунковий орнамент.

Мал. 1. Перша сторінка обкладинки

Зверху витиснено напис латиницею друкованими літерами:

IEGI: PIETNASTE: KROLA: IE: MZ
CMVMTA: PIERWSZE: ROK V: 15
25 OPISANIE: GRANIC: W XALO
ZIEMIA: LIFLIANDSKA PRZES: PA
NOW: RAD: W XALO KTORE: SA
A ROSKAZANI FMIASNIE: WIEM CZ
EGO: PANA: LEONA SAPIEHI: CA
CLIERZA: W XAI W ROKU 1595
PZEPISANE: YZNO WVINTRILIGOWANE

Під написом розміщено герб Речі Посполитої, який обрамлений прямокутною рамкою. У кожному куті витіснено «лілію». Ззовні рамки по периметру зображено профіль голови у шоломі або лавровому вінку (Мал. 2).

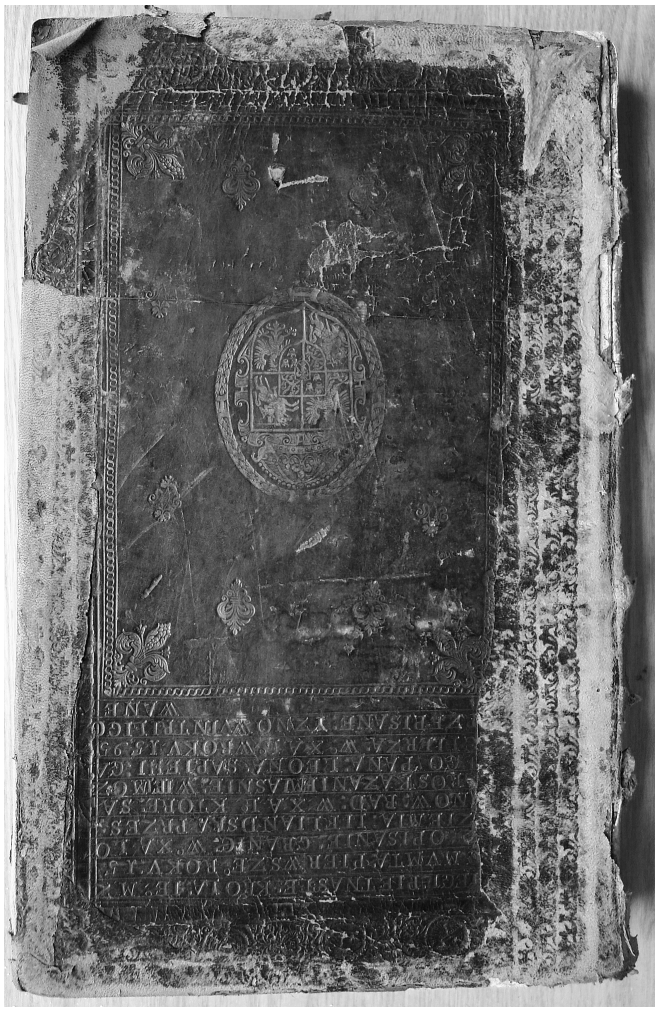

Мал. 2. Четверта сторінка обкладинки

Розмір обкладинки 32,5х20,5 см. Товщина корінця 2 см. У верхній та нижній частинах корінець від давності вже розпадається. Колір корінця книги дещо світліший від кольору обкладинки та сильно пошкоджений. На ньому слабо прочитується запис: ANNO | 1547

Загальна кількість аркушів – 80 (10 (реєстр) + 70 (текст документів)). Розмір аркушів – 20х31,5 см. Усі аркуші книги склеєно, а в нижній частині корінця зроблено два отвори й скріплено шнурком червоного кольору. Аркуш 70 прошнурований червоним шовковим шнурком й скріплено накладною печаткою I Відділення III Департаменту Урядового Сенату з червоного сургучу. На другій сторінці обкладинки приклеєно аркуш (22х16 см) із заголовком латиною, який зроблений друкарським способом в останній чверті XVIII ст.

STANISLAUS AUGUSTUS REX
HAEK
MAGNI DUCATUS LITVANIAE
ACTA PUBLICA
VICISSITUDINE TEMPORUM
DISPERSA COLLIGI
LACERA INNOVARI
CORROSA TRANSCRIBI
ATQUE EX LOCO SQUALLIDO
IN CONCLAVI AEDIUM REIPUBLICAE COLLOCARI
PROVIDENTIA AC BENEFICETIA SUA
FECIT

A. D. M.DCC.LXXXVI

CANCELLARIATU
ALEXANDRI PRINCIPIS SAPIEHA
PROCANCELLARIATU
JOACHIMI COMITIS CHREPTOWICZ
CURA & LABORE
ADAMI NARUSHEWICZ
MAGNI DUCATUS LITVANIAE NOTARII

Далі йде непронумерований аркуш, закреслений навхрест з обох сторін. На лицьовій частині цього аркуша внизу зроблено напис олівцем ф. 389. | № 235. Далі йдуть аркуші, пронумеровані латинськими цифрами. З них аркуші I–VI (арк. VI зв. – чистий і закреслений навхрест) – реєстр

справ польською мовою. Аркуші VII–X (зворот аркуша X непронумеровано і закреслено навхрест) – реєстр справ староукраїнською мовою.

Аркуші тексту мають три пагінації. Перша – літерна під титлами – починається з тексту книги з долученням до кожної лічби слова «листъ» і продовжується до аркуша 69. Ця пагінація виконана чорнилом коричневого кольору наприкінці XVI ст., під час перепису книги. Місце розташування пагінації – на верхньому полі в правому куті кожного аркуша. Друга пагінація дублює першу арабськими цифрами. Вона розташована трохи вище й правіше від першої і написана світло-коричневим чорнилом. Третю пагінацію зроблено у 50-х рр. XX ст. працівниками РДАДА. Простим олівцем арабськими цифрами позначено зворот аркуша (наприклад 17 об.); римськими цифрами позначено аркуші реєстру (наприклад, V та V об.). Місце розміщення цієї пагінації у верхньому правому куті аркуша, на звороті – у лівому верхньому куті.

Тексти документів написані виразно, використано два типи чорнил: темно-коричневе (заголовки документів) та коричневе. Останній тип застосовувався іншим писарем при написанні документів та деяких заголовків. Всі заголовки зроблені рукою одного писаря. Перша літера (у деяких випадках і друга) завжди виділена і збільшена. Щільність літер – 42–48 літер у рядку. Кількість рядків на аркуші – 20–22, проте трапляються й по 25. Поля аркушів: 3–3,5 см –внутрішні, 2,5–3 см – зовнішні.

Ідентифікацію філіграней здійснено за виданням:

Лауцявичус Э. Бумага в Литве в XV–XVIII в. Атлас. – Вильнюс, 1967.

Порядковий номер	**Датування**	**Аркуші, на яких міститься філіграмь**
1499	1592–1595 рр.	VIII–VIII зв., X–X зв.
1856	1588–1600 р.	1–2 зв., 4–4 зв., 6–6 зв., 9–10 зв., 13–14 зв., 18–18 зв., 21–22 зв., 24–25 зв., 27–27 зв., 29–29 зв., 31–31 зв., 37–39 зв., 41–41 зв., 45–47 зв., 51–52 зв., 55–58 зв., 60–60 зв., 62–62 зв., 68–68 зв., 70а.
2482	1779–1780 рр.	Перший непронумерований, I–I зв., III–III зв., 70–70 зв.
4169	1725–1727 рр.	VI–VI зв.
4179	1725–1727 рр.	V–V зв.

Структура ЛМ 235 така: 1) заголовок до книги-копії останньої чверті XVIII ст. латиною зроблений друкарським способом; 2) транслітерований латинським алфавітом реєстр книги цього ж часу (Арк. I–VI); 3) реєстр книги руською мовою (Арк. VII–X); 4) тексти документів руською мовою

з їхніми заголовками (Арк. 1–69). Зворот аркуша 69 чистий і закреслений навхрест. Після нього йде чистий аркуш 70а. Він також закреслений навхрест. Його зворот непронумерований.

Після аркуша 70 до задньої кришки із внутрішнього боку приклеєно аркуш архівного опису:

ЦГАДА
ОФЦУ (РСО)
на л70 печать
красного сургуча
Фонд Литовская метрика
в настоящей книге №235
пронумеровано листов 70+10=80 листов+1= 81 (восемьдесят один)
литерные I–X, 70а
пропущены – Л.40 надорван в верхней части
чертежи –
Примечание:
Первые 10 листов пронумерованы порядковыми числами, затем нумерация идет с 1-го номера по 70 вкл.
ЦГАДА
ПРОВЕРЕНО
25 декабря 1954 (подпись)

ЦГАДА
ПРОВЕРЕНО
30.X.1956 (подпись)
ЦГАДА
ПРОВЕРЕНО
27.02.1964 (подпись)

ЦГАДА
ПРОВЕРЕНО
9.IX.1965 (подпись)

30/XI.84 (подпись).

20.03.2014 (подпись)

30.01.2015г. (подпись)

Зміст книги. У книзі міститься 45 документів, які хронологічно охоплюють час від жовтня 1547 до березня 1548 рр. Переважна більшість має повне датування. Лише у п’яти (№ 15, 16, 28, 29, 37) вказані місяць,

рік та індикт. Всі акти у книзі розподілені хронологічно і територіально. Територіальність визначається місцем перебування великого князя литовського та місцем проведення сейму. Відповідно до цих критеріїв маємо такі групи:

Жовтень – листопад 1547 р., м. Вільно (№ 1–29);

Січень – лютий 1548 р., сейм у м. Петриків (№ 30–35, 45);

25 лютого 1548 р., м. Вонстрів у Мазовецькому князівстві (№ 36);

Березень 1548 р., м. Вільно (№ 37–44.).

Згідно з сучасними науковими дослідженнями документи відносяться до джерел публічно-правового та приватно-правового характеру[3]. Типологічно вони поділяються на:

1) Публічно-правові:

- Королівські листи – 2 шт. (№ 18, 29);
- Привілеї – 3 шт. (№ 9, 24, 34);
- Підтвердження – 3 шт. (№ 16, 17, 30, 32).

До окремої групи публічно-правових документів відносяться *джерела судочинства*, які також представлені у цій книзі:

- Пильність на розгляд справи – 1 шт. (№33);
- Зізнання – 3 шт. (№ 23, 26, 35);
- Судові справи – 6 шт. (№ 1, 7, 8, 11, 12, 28);
- Вироки – 6 шт. (№ 3, 4, 5, 15, 20, 45);

[3] *Хорошкевич А*. Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С. 52–53; *Ковальский Н*. Источники по истории Украины XVI–XVII вв. в Литовской Метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Днепропетровск, 1979. – С. 14–33; *Каштанов С*. Русская дипломатика. – М., 1988. – С. 150–154; *Менжинский В*. Документальный состав книг Записей Литовской Метрики за 1522–1552 гг. // Литовская Метрика: Исследования 1988 г. – Вильнюс, 1992. – С. 50–51; *Жеребцова Л*. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: джерела і методи дослідження. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 71–110; *Блануца А*. Шляхетське землеволодіння у Великому князівстві Литовському: джерела дослідження // Український історичний журнал. – 2009. – №2. – С. 194–207; *Його ж*. Господарська політики королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами 32 книги записів Литовської метрики) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 191–206; *Ващук Д*. Інститут «старини» у Великому князівстві Литовському (аналіз матеріалів Литовської Метрики) // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 195–209; *Його ж*. Матеріали Литовської Метрики до вивчення інститутів «старини» та «новини» у Великому князівстві Литовському // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2011. – Випуск 11. – С. 207–216; *Каштанов С*. Исследования по истории княжеских канцелярий средневековой Руси. – М., 2014.

- Відкладення справи – 16 шт. (№ 10, 14, 19, 22, 25, 27, 31, 36–44);
- Взяття на поруки – 1 шт. (№ 2);
- Взяття на угоду – 1 шт. (№ 13);
- Присяга – 1 шт. (№ 21).

2) Приватно-правові:

- Тестамент (вписаний) – 1 шт. (№ 6)

Враховуючи досить великий об'єм книги, вважаємо за доцільне охарактеризувати лише ті документи, які є одиничними. Найбільш лаконічною є «пильність», у якій міститься коротка, але конкретна інформацію щодо розгляду судової справи. Зокрема, у документі під № 33 з наказу польського короля і великого князя литовського Сигізмунда II Августа було записано про те, що відповідач – урядник владики володимирського і берестейського Гаврило Занкович, не з'явився на встановлений термін (9 січня, понеділок) до великого князя литовського на суд у справі із володимирським кравцем Яном Якимовичем. У цьому записі нічого не говориться про результат справи, а лише констатація факту щодо не прибуття на суд відповідача, або його «умоцованих». Крім цього, цей документ ілюструє дію норми Статуту щодо права на переведення справи на «вище право», оскільки термін прибуття Г. Занковичу на великокнязівський суд встановлював справця Володимирського староства пан Петро Богданович Загоровський: «Ижъ што зложылъ рокъ по*д* страченье*м* права справца староства володимеръского, панъ Петръ Богдановичъ Загоровъски*й*... (арк 58.)»[4]. Очевидно, що саме цей урядник здійснював попередній розгляд позву.

Цікавим є документ № 2 про взяття на поруки степанського єврея Авраама Турчина (підданий Василя Костянтиновича Острозького), який обвинувачувався у несправедливому обміні свідницької монети, чим завдав шкоди королівській милості на 2 тис. кіп грошей литовської монети[5]. По-

[4] Тут і далі посилання на документи будуть здійснюватися: Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389 (Литовская Метрика). – Оп. 1. – Ед хр. 235. У дужках зазначатимемо лише аркуші.

[5] Свідницькі монети – срібні півгроші з монетного двору у м. Свідніца (Сілезія). Карбувались за часів правління короля угорського та богемського Людовіка II Ягеллончика (1516–1526) з 1517 р., а за окремими версіями й після його смерті у 1526 р. (*Белецкий С., Травкин С.* Свидницкий полугрош из раскопок на городище Воронич (Псковская обл.) // Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны : навук. зб. Вып. 4 / рэдкал.: С. М. Ходзін (адк. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2008. – С. 147). Зовні такі монети імітували польські півгроші карбування, переважно, Сигізмунда I Старого (1506–1548). Основні відмінності полягали у низькій пробі металу, меншій вазі та розходженні напису в легенді:

ставити його перед судом мав судовий виконавець, господарський дворянин Михайло Козинський. Однак він не зміг цього зробити, бо «о*н*ъ (А. Турчин – *Д. В.*) не естъ въ его моцы, але естъ по*д*данымъ князя Васи*л*я Костенътиновича» (арк. 4).

Не дивлячись на це, великий князь литовський і Пани-Рада надали М. Козинському повноваження притягнути до суду Авраама силою. Під час судового процесу судовий виконавець наполягав, щоб обвинувачуваного виправдали чи засудили, або звільнили його від обов'язку доставляти на суд А. Турчина. Під час засідання за свого підданого заступився князь В. Острозький і взяв його на поруки пообіцявши, що приведе його на великокнязівський суд після початку великого посту. Прохання князя було задоволене. Водночас і Михайло Козинський також зобов'язувався прибути на суд у встановлений термін.

Схожим до попереднього є документ під № 13. У ньому йдеться про кримінальну справу між господарським дворянином Федором Богдановичем Мишкою та княгинею Біатою з Костельця (дружиною Іллі Костянтиновича Острозького), котру у суді представляв королівський охмістр, каштелян малокгоський, пан Петро Зборовський. Сутність справи полягала у тому, що Ф. Мишко обвинувачував боярина княгині, урядника Сатиївського маєтку Григорія Сасиновича у вчиненні наїзду з своїми людьми на маєток Варковський «и о побранье збожья на ты*х* земляхъ его самого и по*д*даных его, и о инъшие многие речи» (арк. 28 зв.). Оскільки обидві

оригінальна «монета Сигізмунда королівства Польського» замінялась на «місто Свідниця Людовік король Угорщини і Богемії» (Монети Свідниці, каталог. Електронний ресурс: http://www.ccoins.ru/east_eu/swign.html). Розцінювати такі монети як однозначні фальшивки не можна, оскільки карбувалися вони на офіційному монетному дворі, і на законних підставах відносно самої Богемії. При цьому, незважаючи на династичні зв'язки богемського господаря із польським, такі махінації по сусідству відчутно підривали фінансове господарство Корони Польської. За даними В. Рябцевича, великокнязівствий уряд протягом 1518–1547 рр. вживав заходів для вилучення низькопробної монети, на обміні якої держава втрачала відчутні відсотки. 1517 р. Сигізмунд I звертався до герцогів Сілезії з вимогою припинити карбування цієї монети, або вжити заходів по недопущенню її ввозу до Польщі. За указом 1518 р. такі «підлі» монети мали виставлятися для загального ознайомлення у публічних місцях та міських ратушах. Відтоді офіційно заборонявся їх прийом населенням. 1524 р. урядом заборонялися поїздки купецтва до Сілезії на 10 років, однак і це не зупинило ні карбування у Свідниці, ні напливу монет у польські землі. У 1527 р. за рішенням Сейму свідницький півгрош був визнаний офіційно і становив за обмінним курсом вдвічі менше за польський півгрош, а за порушення цієї постанови загрожувала конфіскація майна та смертна кара. Однак і це не змінило ситуації. Врешті, за рішенням Сейму від 1528 р. почався викуп у населення свідницької монети за курсом 5 литовських денаріїв за 1 екз. для подальшої їх переплавки. Масштаби такої операції були вражаючими – тільки з чотирьох центрів білоруських земель протягом 1546–1547 рр. було вилучено 1 028 750 екз. (*Рябцевич В.* О чем рассказывают монеты. – Минск, 1978. – С. 106–108).

сторони не захотіли приїхати у встановлений термін католицького свята Св. Михайла («нижли они нехотечи тепе*р* за оными позвы в право о то межи собою въступовати» (арк. 29)), то домовились про те, що справа має вирішитись на Волині перед князем Юрієм Фальчевським, біскупом луцьким і берестейським, «на въгоду подъ тымъ обычае*м*, ижъ кгды кн(я) зь бискупъ тамъ на Волыни буде*т*» (арк. 29). У випадку не вирішення справи перед біскупом, княгиня зобов'язувалась прибути на суд до великого князя литовського у перший тиждень великого посту.

Документ № 21 від 2 листопада 1547 р. («*Рота которую присегу вчинили в той же справе Ганна Мацковна Завишиная и сын ее Ян Гомшей*») є частиною документу № 20 і стосується судової справи між паном Яном Юрійовичем Гомшею та дружиною його брата Миколи Юрійовича Ганною Мацківною Завішиною із сином Яном Миколайовичем стосовно частини маєтків у с. Туровичі. Під час розгляду справи перед великим князем литовським Ян Юрійович вимагав від Ганни та її сина присягнути і підтвердити раніше сказане, зокрема що вона не отримувала позов до суду та не уповноважувала свого сина представляти свої інтереси на проведеному засіданні. Останні не відмовились це вчинити.

Присяга («рота») починається словами: «Я, Ганъна Мацъковна Завишиная, а Янъ Миколаеви*ч* Гомъше*й* присегаемъ пану Богу, панъне Чисто*й* Марии и всимъ Св(я)тымъ на томъ…» Із нарації дізнаємось про те, що Ян Юрійович «вел копу або розъезд» з королевою Боною щодо маєтків Селецького (Бони), Хоревського та Туревичі (Яна). З останніх маєтків окремі люди та землі відійшли до королеви «правом отъеханья». Далі зазначалось, що Ян Гомшей не повідомив (особисто або через свого посланця) іншу сторону (Ганну та Яна Миколайовича) про скликання копи. Сам Ян Миколайович визнавав, що прибув на копу «неяко посланый от матки моее на тое право, але яко приятель». Диспозиція цього акту виглядає так: «На том на всем присягаем, и естли справедливе, так на Боже поможи, а естли не справедливе, так нам не помози в сесь век и будучий» (арк. 42 зв.–43). Завдяки цій присязі справу виграли Ганна Завішина із сином Яном Миколайовичем.

Також цікавим є документ № 6, у якому вписано тестамент пані Ядвіги Глібовичівни щодо опіки над її неповнолітньою дочкою Ганною з усіма маєтностями. Віленський воєвода, канцлер, пан Ян Юрійович Глібович повідомляв великому князю литовському, що його дочка Ядвіга «впала у великую немо*ц*, а лежить тутъ у Вильни. Враховуючи можливість передчасної смерті, вона «вмыслила тастамєнтъ остаточное воли своее справи*ти*». Згідно прийнятого рішення Ядвіга передавала в опіку своєму батькові неповнолітню дочку Ганну, все рухоме та не рухоме майно «во*д*ле того, яко на то и мужа ее, небожчика пана Миха*й*ла, воля была».

На прохання воєводи підтвердити самостійність прийнятого рішення був направлений господарський маршалок, пан Михайло Нарбут. Останній засвідчив правдивість слів Ядвіги. Відповідно Ян Глібович розпоряджався усім майно до повноліття Ганни або до її одруження. У разі відсутності у неї дітей, всі маєтності переходили до воєводи та його дітей. Крім цього, останнього зобов'язали «объходы костельные, слуги о*т*правова*ти*, долъги выправовати, челедь неволную росправовати». Відмітимо також, що тестамент було оголошено в усній формі («пере*д* нимъ (маршалком. – *Д. В.*) усты своими сознанье вчинила»), а свідками виступили князь Іван Полубенський, князь Іван Жилинський, князь Іван Одинцевич та лікар Войтех Познаніта (арк. 18–19).

Отже, проаналізована 235-та Книга Литовської Метрика є типовою книгою Судових справ і відповідно до прийнятої класифікації вона має порядковий номер «20». Джерельний матеріал стосується, переважно, судочинства, хоча трапляються поодинокі великокнязівські листи, привілеї чи підтвердження. Також у книзі представлений один акт, у якому вписано тестамент пані Ядвіги Глібовичівни, зроблений в усній формі перед свідками. Окремі документи торкаються історії родини Острозьких та київського воєводи Фрідріха Глібовича Пронського. Нижче подаємо оригінальний реєстр справ проаналізованої книги, писаний староукраїнською мовою.

***

[VII] Реестръ вси*х* спра*в* до тое Метрики вписаныхъ.

№ 1. [1547 10. 20]. Справа Ивану Яцковичу По*д*бере*з*скому з братомъ его Григо*р*емъ Я*ц*ковичомъ По*д*бере*з*скимъ о впуще*н*е в руки г(о)*с*(по)даръские име*н*я ему в делу досталого Басеи с присе*л*ки, и за тымъ о другое име*н*е Кожъчичи, которое Ива*н* з свое части Григо*р*ю поступити муселъ (Лист 1–4).

№ 2. [1547 10. 20]. Взя*т*е на рукоемъство чере*з* кн(я)зя Васи*л*я Косте*н*тиновича Острозско*г*(о) жида его степа*н*ско*г*(о) Аврама Ту*р*чина о о*т*меня*н*е монеты свиднicкое о*б*виненного (Лист 4–4об).

№ 3. [1547 10. 21]. Вырок п(а)ни виле*н*ско*й*, п(а)ни Григо*р*ево*й* Остиковича, пани Наста*с*и и сестра*м* ее княжъна*м* Мстиславски*м* с кн(я)земъ Васи*л*емъ Полубе*н*ски*м* о люди име*н*я и*х* Тетери*н*ско*г*(о) и Па*ц*ковско*г*(о), которие в суме п(е)н(я)зе*й* презысканo*й* де*р*жа*л* и о кгру*нт* ему о*т* судей е*го* о*т* име*н*я Тетери*н*ского до именья его Павло*в*ского о*т*граничоны*й* (Лист 5–12).

№ 4. [1547 10. 21?]. О то*м* же ли*ст* писанны*й* до кн(я)зя Васи*л*я Полубе*н*ского, абы во*д*ле выро*ку* г(о)*с*(по)даръского люди кн(я)жон Мстислав-

ских имен*я* и*х* Тетери*н*ского и Па*ц*ковско*г*(о), которые в суме презысканой держалъ, так же и кгру*нт* ему о*т* судей его о*т* имен*я* Тетери*н*ского до имен*я* его Па*в*ловско*г*(о) о*т*граничоный и*м* поступи*л* и границы новые показалъ (Лист 12–15об).

№ 5. [1547 10. 24]. Вырокъ Стасю Сташковичу Ба*р*тошевича и ма*т*це его Марине Харытоно*в*не з старостиною жомо*й*тъскою пани Матеевою Во*й*теховича Яновича о половицу дво*р*ца Мере*ц*кого (Лист 16–18).

№ 6. [1547 10. 24]. Вызнанье остаточное во*ли* а*л*бо тестаме*н*ту п(а)ни Миха*й*ловое Сопежиное п(а)ни Едвиги Глебовичовны, которая по свое*м* животе до*ч*ку свою па*н*ну Га*н*ну з мае*т*но*ст*ю в опеку о*т*цу свое*му* п(а)ну Глебовичу воеводе виле*н*скому полетила (Лист 18–19). || [VII v]

№ 7. [1547 10. 25]. Справа мещанину бобру*й*скому Власу Ручъчину с п(а)ни О*л*бра*х*тою Кгашто*л*товою, воеводиною виленьскою, о о*тня*те в него ко*р*чмы и мыта ее Любе*ц*кого, которое онъ бы*л* аре*н*дова*л* и о и*н*шие шкоды (Лист 19об–21об).

№ 8. [1547 10. 25]. Справа дьяку г(о)*с*(по)даръскому Лву Патею Тишкевича з воеводою киевски*м* кн(я)зе*м* Фридрихо*м* Глебовичо*м* Про*н*ски*м* о то*м*, ижъ о*н* вчинивши з ни*м* змову дворецъ сво*й* нарочно*й* ему прода*л*, а пото*м* ему люде*й* и зе*м*ль незаве*л*, и речы такъ же бы*д*ло на*д* ли*ст* сво*й* выпровади*т* веле*л* (Лист 21об–23об).

№ 9. [1547 10. 26]. Привиле*й* Миску О*л*туховичу на чотыри волоки земли у воло*сти* Во*л*ковы*й*ско*й* на*д* рекою Свисло*ч*ю в селе Клепачо*х* вечно*ст*ю на слу*ж*бе зе*м*ско*й* боя*р*ско*й* з вызволе*н*емъ о*т* всяки*х* пови*н*ностей (Лист 23об–24об).

№ 10. [1547 10. 26]. О*т*ложе*н*е справы п(а)ни А*н*дреевое Завишиное Ба*р*бары и сестре*н*цовъ ее пано*в* Шеметов с п(а)но*м* Станиславо*м* Кгезкгайло*м* о спадо*к* имене*й* и ска*р*бов старосты жомо*й*тского п(а)на Станислава Станиславовича (Лист 24об–25).

№ 11. [1547 10. 27]. Справа пану Павлу Сопезе о опеку дочки мае*т*ности небо*ж*чика п(а)на Миха*й*ла Сопеги брата его с пано*м* Яно*м* Глебовичо*м* воеводою виленски*м* (Лист 25об–26об).

№ 12. [1547 10. 27]. Справа воеводино*й* Тро*ц*ко*й* п(а)ни Григо*р*ево*й* Остиковича п(а)ни А*л*жбете с п(а)ном Павло*м* Сопегою и *з* участниками его о то, и*ж* она е*ст* о*т* ни*х* позвана, *абы*[6] з стороны забра*н*я кгрунто*в* г(о)*с*(по)даръских до имене*й*, которие она до живота де*р*жи*т* к Погосту и Густату, *на року*[7] спо*л*не з ними пере*д* комиса*р*ми стала о свои*м* накладо*м* в то*м* и*м* допомага*л*а (Лист 27–28об).

[6] Слово вписане над рядком.

[7] Словосполучення вписане над рядком.

№ 13. [1547 10. 29]. Взя*т*е на угоду справы Федора Мышки с кнегинею Илиною Остро*з*скою о кгва*л*товны*й* наездъ вря*д*ника ее сатые*в*ского Гришка Сасиновича с по*д*данными на земли его Ва*р*ковские, о побра*н*е збо*ж*я и о иные речы (Лист 28об–29). || [VIII]

№ 14. [1547 10. 29]. О*т*ложе*н*е справы дворяно*м* г(о)*с*(по)даръскимъ Ивану, А*н*дрею, Ма*р*тину, Лву Яцыничо*м* о забра*н*е пушчи именья и*х* Яво*р*ского и перевозу на реце Не*м*не до име*н*я Здетели кн(я)зе*й* Остро*з*ски*х*, а*ж* до ле*т* до*ч*ки кн(я)зя Ил*и*ны Остро*з*ского (Лист 29–31).

№ 15. [1547 10. …?]. Вырокъ Васи*л*евo*й* Ло*з*чино*й* Томиле Васи*л*евне и до*ч*це ее с п(а)номъ Ивано*м* Слу*ж*кою и з жоною его Богданою, а кнегинею Ове*л*скою Зофеею и *з* п(а)ни Федоровo*й* Бачиною Томилою Ло*з*чанъками о третюю ча*ст* име*н*я Рога*ч* (Лист 31–33об).

№ 16. [1547 10. …?]. Потве*р*женье угоды учиненое кн(я)зю бискупу жомо*й*т*с*кому с п(а)ном старостою жомо*й*тъски*м* о две озера в земли Жомо*й*тъско*й* Ви*р*жули, а Лукшты в которо*х* они ме*ли* половицы, же па*н* староста свое половицы в озере Би*р*жули кн(я)зю бискупу уступи*л*, а кня*з* биску*п* свое половицы в Лукшта*х* п(а)ну старосте уступи*л* на вечно*ст* (Лист 33об–35).

№ 17. [1547 10. …?]. Потве*р*же*н*е Миха*й*лу Воловичу на 12 служобъ люде*й* и на земли пусто*в*ские в Перело*м*ско*м* и в О*ж*ско*м* повете т(е)стю его Васи*л*ю Воротыцу даные с которими о*н* дочку его поня*л*, на вечность (Лист 35–37).

№ 18. [1547 10. …?]. Листъ одве*р*ны*м* Ивану Миле*н*скому и сыну его Ка*р*пу и бра*т*и его даны*й*, заховуючи ихъ при листе короля его м(и)л(о)*с*ти Жикгимо*н*та тому Миле*н*ско*му* на безче*ст*е або наве*з*ку дано*м* (Лист 37об–38).

№ 19. [1547 11. 02]. О*т*ложе*н*е справы Миколаю Са*н*ковскому Пруцщаку с п(а)но*м* Станиславомъ Якубовичо*м* Скопо*м* о насла*н*е кгва*л*товное на дворе*ц* его О*л*та*р*ны*й* в Побоиску, о *з*бите жоны и о и*н*шые речы (Лист 38об–39).

№ 20. [1547 11. 02]. Вырокъ пану Яну Ю*р*евичу Го*м*шею з сынами брата его п(а)на Миколая Го*м*шея Павло*м*, а Яно*м* и Ю*р*ем и *з* матъкою и*х* Ганъною Ма*ц*ковною Завишиною о учине*н*е и*м* нагороды з части имене*й* и*х* за село Туровичи, которое по*д* ни*м* королевая Бона презыскала до се*л*ца, а ему се в делу достало о*д* о*т*ца и*х* (Лист 39–42об).

№ 21. [1547 11. 02]. Рота которую присегу вчини*ли* в то*й* же справе Ганъна Ма*ц*ковъна Завишиная и сынъ ее Янъ Гомъше*й* (Лист 42об–43). || [VIII v]

№ 22. [1547 11. 03]. О*т*ложе*н*е на и*н*ши*й* часъ справы пану Миколаю Ю*р*евичу Остику и сестре его пани Яново*й* Кмитино*й* Зофеи с п(а)но*м*

Миколае*м* Врелевски*м* о пущу Све*р*женьскую и о села имъ прислухаючие и о и*н*шые речи (Лист 43об–Лист 44).

№ 23. [1547 11. 05]. Оповеда*н*е и пи*л*но*ст* на року за позвомъ плебана ме*д*ницкого кн(я)зя Ма*р*тина в справе з воеводою киевски*м* кн(я)зе*м* Фре*д*рихо*м* Проньски*м* о перево*з* на реце Ве*л*и и о многие земли и сеножати, лесы, боры и люди име*н*я косте*л*ного Ме*д*ницкого забраные ку именью Михалишъскому (Лист 44–45).

№ 24. [1547 11. 09]. Привиле*й* кн(я)зю Ивану Тимофеевичу Кроши*н*скому и брату его кн(я)зю Яну на име*н*е Ракишки правомъ ле*н*ны*м* (Лист 45–46об).

№ 25. [1547 11. 10]. О*т*ложе*н*е справы Биютиски*м* и Сно*в*скимъ с п(а)но*м* Станиславо*м* Кге*з*кга*й*ломъ о име*н*я Шовляны, а Милошуны и люди Окме*н*цы з дво*р*цы Рыкивою, а Ма*ц*кишками близко*ст* и*х* (Лист 46об–48).

№ 26. [1547 11. 10]. Оповеда*н*е по*д*данное тро*ц*кое Ганъны Ку*л*чиное и пи*л*но*ст* в справе з Ыван*о*м Богуфаломъ и *з* брато*м* его А*н*дрее*м* Бабыни*ц*ки*м* и *з* сестра*ми* и*х*, о до*м* в месте Троцко*м* (Лист 48–48об).

№ 27. [1547 11. 18]. О*т*ложе*н*е на инъшы*й* часъ справы кн(я)зю Васи*л*ю Остро*з*скому з неве*ст*кою его кнегинею И*л*иною Остро*з*скою о име*н*е Квасиловъ и о недоконе*н*е делу име*н*я Степа*н*ского (Лист 48об–49об).

№ 28. [1547 11. …?]. Справа кн(я)зю Павлу бискупу виле*н*скому зъ земяны кие*в*скими Сте*ц*ковичи о остро*в* косте*л*ны*й* Убо*р*тъски*й* и о и*н*шие розницы межи име*н*емъ косте*л*ны*м* Убо*р*тъски*м*, а межи и*х* име*н*е*м* Вела*в*ско*м* (Лист 49об–51).

№ 29. [1547 11. …?]. Листъ писаны*й* до п(а)не*й* Ю*р*евое Григо*р*евича Остиковича п(а)ни Марыны в справе с пасы*н*комъ ее п(а)ном Миколае*м* Остиковичо*м* о*т*сылаючи справу и*х* знову на комисаро*в* и по*д*носечи су*д* комиссара п(а)ни Ю*р*евое, которы*й* оди*н* бе*з* другого товариша свое*г*(о) судил (Лист 51–52об). || [IX]

№ 30. [1548 01. 18]. Пуще*н*е о*т* королевое ее м(и)л(о)*с*ти Боны права е*й* м(и)л(о)*с*ти о*т* п(а)на Яна Сте*ц*ковича дарованного на име*н*е Вишнево, и на люди да*н*ники в Залужъи кашталяну ва*р*шавскому пану Ю*р*ю Ежовскому и потомъком его на вечно*ст* (Лист 52об–54).

№ 31. [1548 01. 22]. Отложе*н*е на инъши*й* часъ року в справе с п(а)но*м* Петро*м* Ки*р*деемъ, старостою пи*н*ски*м*, и с п(а)но*м* Богдано*м* Семашко*м*, старостою ковельски*м*, з стороны о*д*меня*н*я монеты сви*д*ницкое о*т* жыда степаньского (Лист 54–54об).

№ 32. [1548 01. 23]. Потве*р*женье Ивану Я*ц*ковичу Бо*р*зобогатому на во*й*то*в*ство лу*ц*кое ему о*т* королевое ее м(и)л(о)*с*ти Боны пущоное с поле*м* караимовски*м*, з горе*л*кою и з ы*н*шими доходы, окро*м* села Ставрова,

ему и потомкомъ его на вечно*ст* в суме п(е)н(я)зе*й* шестисотъ копа*х* грошей водле пе*р*ши*х* привиле*в* (Лист 55–57об).

№ 33. [1548 01. 29]. Пи*л*ность на року зложономъ кравъца володиме*р*ского Яна Якимовича в справе з ура*д*никомъ владыки владиме*р*ского о некоторые речы (Лист 57об–58).

№ 34. [1548 01. 30]. Привиле*й* одве*р*ны*м* Якубу Ми*х*новичу, Матею Миколаевичу, Лукашу Станиславовичу Сусло*м* и и*н*ши*м* бра*т*и и*х*, зоставуючи и*х* при земля*х* и*х* у волости Рудоми*н*ско*й* на службе одве*р*ницко*й* з вызволе*н*е*м* о*т* инши*х* пови*н*ностей водле привиле*в* к(о)*р*(оля) Алексанъдра и Жикгимо*н*та у ни*х* погорелы*х* на вечность (Лист 58–59).

№ 35. [1548 02. 02]. Оповеда*н*е и пи*л*ност земенина волы*н*ского Романа Красносе*л*ско*г*(о) в справе зъ зяте*м* его земенино*м* кобри*н*ски*м* Яцко*м* Савицки*м* о име*н*е материзну жоны его на *й*мя Курозвонъ (Лист 59об).

№ 36. [1548 02. 25]. О*т*ложе*н*е на инъши*й* час справы кн(е)г(и) ни Федорово*й* Са*н*кгушковича кн(е)г(и)ни Га*н*не Де*й*спуто*в*не о име*н*я По*д*ла*з*цы, а Опо*р*цко (Лист 60–61).

№ 37. [1548 03. 13]. О*т*ложе*н*е справы Яновое Ириковича Ядвиги Ю*н*диловны з во*й*скою городе*н*скою пани Миколаевою Ю*н*диловою и *з* сынами ее о некоторые ска*р*бы и о *й*меня (Лист 61–61об). || [IX v]

№ 38. [1548 03. 13]. О*т*ложе*н*е справы Григо*р*ю Яцковичу По*д*бере*з*скому з розны*ми* особами всими кн(я)зями Друцкими о име*н*я кн(я)зя Семена Ямо*н*товича По*д*бере*з*ского дя*д*ка его (Лист 61об–62об).

№ 39. [1548 03. 14]. О*т*ложе*н*е справы кн(я)земъ Васи*л*ю, а Григо*р*ю Оди*н*цевичо*м* Багрино*в*ски*м* и братаничу и*х* с тыми *ж* кн(я)зями Дру*ц*кими о замокъ Друцки*й* (Лист 62об–63).

№40. [1548 03. 14]. О*т*ложе*н*е на инъши*й* час справы п(а)ни А*н*дреево*й* Завишино*й* и сестре*н*цовъ ее Шеметовъ с паномъ Кгезъкга*й*ломъ о спадок имене*й* и ска*р*бовъ старосты жомо*й*тъского (Лист 63об–64).

№ 41. [1548 03. 14]. О*т*ложенье справы Яну Кгабрияловичу и сыномъ его з татарами Виленьского повету Кадышевичы о именя Сельцо и Пилиповичи близкость сыновъ его (Лист 64–64об).

№ 42. [1548 03. 19]. О*т*ложенье справы Биютискимъ и Сновскимъ с п(а)номъ Станиславомъ Кге*з*кга*й*ломъ о именья Шовляны, а Милошуны и люди Окме*н*цы (Лист 64об–65).

№ 43. [1548 03. 19]. О*т*ложенье справы плебану ваве*р*скому кн(я)зю Матею с паномъ Иваномъ Ля*д*скимъ о име*н*е Матея Аврамовича поручника плеба*н*ского (Лист 65–65об).

№ 44. [1548 03. 19]. Плебану ме*д*ницкому з воеводою киевскимъ кн(я) зем Фре*д*рихо*м* Про*н*ски*м* о перево*з* на реце Ве*л*и о и кгру*н*ты име*н*я косте*л*ного Ме*д*ницкого (Лист 65об–66).

№ 45. [1549 01. 19]. Вырокъ п(а)ни Ю*р*ево*й* Остиковo*й* п(а)ни Марыне и сыно*м* ее Юърю, а Григоръю с пасынъкомъ ее, паномъ Миколаемъ Остико*м* о часть до*л*гу литаворо*в*ского на име*н*яхъ матерыстыхъ Сувеку, а Жировичахъ и Косове (Лист 66–69).

Koniec Regestru. Mikolay Puzeliewsky, Instigator W(ielkiego) K(sięstwa) Lit(ewskiego).[8] ||

[8] Напис зроблено по центру аркуша ревізором (інстигатором) Великого князівства Литовського Миколою Пузелевським на початку XVII ст.

УДК 94(477.43/.44)+930.1«Коріатовичі»

Алег Ліцкевіч
Мінск

«АПОВЕСЦЬ ПРА ПАДОЛЛЕ»: СУАДНОСІНЫ СПІСАЎ ПЕРШАЙ РЭДАКЦЫІ І ВЕРАГОДНАСЦЬ ПАВЕДАМЛЕННЯ ПРА КНЯЗЯ КАНСТАНЦІНА КАРЫЯТАВІЧА

У статті аналізуються взаємозв'язки між списками першої редакції «Повісти про Поділля» і розглядається достовірність повідомлення про переговори відносно шлюбного союзу між князем Костянтином Коріатовичем і дочкою польського короля Казимира.

Ключові слова: «Повість про Поділля», «Літописець великих князів литовських», Велике князівство Литовське, Костянтин Коріатович.

В статье анализируются взаимосвязи между списками первой редакции «Повести о Подолье» и рассматривается достоверность сообщения о переговорах относительно брачного союза между князем Константином Кориатовичем и дочерью польского короля Казимира.

Ключевые слова: «Повесть о Подолье», «Летописец великих князей литовских», Великое княжество Литовское, Константин Кориатович

The article deals with relationships between the earliest copies of *The Story about Podolia* and discusses authenticity of the account describing the negotiations on the matrimonial alliance between the Podolian prince Konstantin Koriatovich and a daughter of the King Casimir of Poland.

Key words: The Story about Podolia, The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania, Grand Duchy of Lithuania, Konstantin Koriatovich.

Гэты артыкул задумваўся як развіццё тэзісаў, прадстаўленых у стэндавым дакладзе на канферэнцыі, якая адбылася ў кастрычніку 2013 г. у Камянцы-Падольскім[1]. Але ў перыяд пасля канферэнцыі выйшла ў друку бадай першая пасля доўгага перапынку аб'ёмістая праца,

[1] *Лицкевич О.* Достоверность фрагмента «Повести о Подолье» о предполагавшемся браке между подольским князем Константином Кориатовичем и дочерью польского короля Казимира // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. III Міжнародна наукова конференція, 16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський. Тези доповідей. – Київ, 2013. – С. 16–19.

прысвечаная розным рэдакцыям і факталогіі «Аповесці пра Падолле»[2]. У артыкуле С. В. Палехава разгледжаны ўсе тры рэдакцыі аповесці, змешчаныя адпаведна ў першым, другім і трэцім летапісных зводах ВКЛ. Гэта вызваляе нас ад неабходнасці аналізаваць другую і трэцюю рэдакцыі, дадатковыя звесткі ў якіх, за рэдкімі выключэннямі, маюць абмежаванае факталагічнае значэнне, і мы можам адразу звярнуцца да першай рэдакцыі «Аповесці пра Падолле», адлюстраванай у Слуцкім і Супрасльскім спісах.

Суадносіны Слуцкага і Супрасльскага спісаў. Вынікі тэксталагічнага аналізу Слуцкага і Супрасльскага спісаў С. В. Палехаў прадставіў у выглядзе параўнальнай табліцы, вызначыўшы паўжырным шрыфтам тыя чытанні, якія падаюцца яму «более близкими к первоначальным»[3].

Папярэдне трэба зрабіць рэмарку, што розначытанні гэтых двух спісаў можна падзяліць на дзве катэгорыі. Першая катэгорыя – гэта выпадковыя пропускі аднаго ці двух радкоў альбо слоў, апіскі, якія абумоўлены няўважлівасцю перапісчыкаў і фіксуюцца як у Слуцкім, так і ў Супрасльскім спісах (таму яны нярэдка як бы ўзаемадапаўняюць адзін аднаго). Розначытанні такога кшталту наўрад ці мае сэнс прымаць пад увагу пры вырашэнні пытання аб суадносінах двух спісаў: відавочна, напрыклад, што чытанне Слуцкага спіса «а с того вси городы Полоцкия оумуровали» (замест: «Подольския») носіць выпадковы характар.

Другая катэгорыя розначытанняў для нас больш важная. Гэта выразна спрэчныя розначытанні, карэктнасць альбо некарэктнасць якіх цяжка ўстанавіць, аперуючы толькі двума спісамі і не звяртаючыся да больш шырокага кантэксту. Да такіх, на наш погляд, належаць наступныя розначытанні.

Напачатку аповесці ў Супрасльскім спісе паведамляецца, што ў князя Карыята «были четыри с(ы)ны кн(я)зь Юръи а кн(я)зь Александро, кн(я)зь Костентинъ, кн(я)зь Федоръ, ино тыи кн(я)жѧтѧ Коръѧтевечи три браты, кн(я)зь Юръи а кн(я)зь Александръ, кн(я)зь Костентинъ и кн(я)зь Федоръ со кн(я)зѧ великого ѦЭлгирдивы*м* презволениємь и с помочию Литовския земли пошли в Подолскоую землю»[4]. Тут утрымліваецца яўная супярэчлівасць, бо спачатку гаворыцца аб тым, што ў Падольскую зямлю пайшлі толькі тры браты Карыятавічы, а потым да іх імёнаў дадаецца імя чацвёртага – князя Фёдара Карыятавіча. У Слуцкім спісе та-

[2] *Полехов С. В.* Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. – 2014. – № 1 (55). – С. 33–42; № 2 (56). – С. 49–62.

[3] Тамсама. – № 1 (55). – С. 34–36.

[4] Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). – Т. 17. Западнорусские летописи / Подг. *С. Л. Пташицкий*, *А. А. Шахматов*. – СПб., 1907. – Стлб. 82.

кой супярэчлівасці няма: князь Фёдар Карыятавіч не называецца сярод тых князёў, хто прыйшоў у Падольскую зямлю, што добра стасуецца з далейшым зместам аповесці, згодна з якой Фёдар Карыятавіч да смерці сваіх старэйшых братоў трымаў Новагарадок[5].

Другое важнае розначытанне датычыцца падпарадкавання Падольскай зямлі Вялікаму княству Літоўскаму ў перыяд да 1392 г. Паводле Супрасльскага спіса, «Подольская землѧ не хотела была пошлоушна быти кн(я)зѧ великого Витовта и Литовскои земли, какъ же пре*д* ты*м* послоушна была»[6]. У Слуцкім спісе ў апошнюю фразу дададзена часціца «не», і пагэтаму яе сэнс стаў прама супрацьлеглым: «…какъ*ж* и передь тымь послоушна не была»[7].

Нарэшце трэцяе важнае розначытанне – гэта імя ваяводы Фёдара Карыятавіча, які бараніў падольскія гарады ад войскаў Вітаўта. У Супрасльскім спісе ён называецца «Нестис», а ў Слуцкім спісе «Нестак».

Калі ў дачыненні да розначытання «Нестис – Нестак» С. В. Палехаў не выказаў канчатковага меркавання, то ў двух астатніх выпадках ён палічыў найбольш блізкімі да першапачатковых чытанні Супрасльскага спіса. Нават у такім яўна дыскусійным выпадку, як згадка князя Фёдара Карыятавіча сярод братоў, якія пайшлі ў Падольскую зямлю, даследчык выбраў у якасці больш карэктнага супярэчлівае чытанне Супрасльскага спіса, зазначыўшы ў падрадковай заўвазе, што «по-видимому, эта описка возникла еще на этапе работы автора «Повести»[8]. Тэксталагічных аргументаў на карысць гэтага меркавання ў артыкуле не прадстаўлена.

Прызнанне прыярытэтнасці Супрасльскага спіса ў спрэчных розначытаннях, здаецца, адпавядае высновам В. А. Чамярыцкага, які на стэме размяшчаў Супрасльскі спіс на адно калена бліжэй да пратографа першага летапіснага звода ВКЛ, чым Слуцкі спіс[9]. Але пацвердзіць альбо абвергнуць такія высновы немагчыма без правядзення дадатковага тэксталагічнага аналізу – прычым не толькі на матэрыяле «Аповесці пра Падолле», бо яго занадта мала, а на больш шырокім хранікальным матэрыяле, які ўваходзіць у склад першага летапіснага звода ВКЛ. У першую чаргу трэба прыцягнуць «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», які тэматычна і стылістычна вельмі блізкі да «Аповесці пра Падолле».

---

[5] Тамсама. – Стлб. 99–100.

[6] Тамсама. – Стлб. 82.

[7] Тамсама. – Стлб. 100.

[8] *Полехов С. В.* Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь. – 2014. – № 1 (55). – С. 36.

[9] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мн., 1969. – С. 133.

У цэлым у Слуцкім і Супрасльскім спісах змешчана першая рэдакцыя «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», да якой таксама належаць Origo regis, Акадэмічны і Віленскі спісы, а таксама менш важныя спісы Дуброўскага і Пагодзінскі[10].

Супрасльскі спіс знаходзіцца ў зборніку, які, паводле пісарскай нататкі, перапісаў кніжнік Грыгорый Іванавіч на замову аднаго з нобіляў ВКЛ – князя Сямёна Іванавіча Адзінцэвіча[11]. Дата перапіскі – «лето 7028, луна 17, индикта 9, октября 6, на паметь святого апостола Фомы» – звычайна вызначаецца ў літаратуры як 6 кастрычніка 1519 г.[12] Аднак у гэтым выпадку пісар няправільна пазначыў індыкт (трэба 8-ы, а не 9-ы), і ўсё ж, мяркуючы па індыкту і кругу месяца, нельга скідваць з рахункаў магчымасць таго, што рукапіс трэба датаваць 6 кастрычніка 1520 г. (7028 г. у гэтым выпадку быў бы сакавіцкі, а не вераснёўскі). Яшчэ ў адной прыпісцы згадваецца нябожчык свяшчэннік Іван[13], таму, не выключана, маюць рацыю даследчыкі, якія лічаць кніжніка Грыгорыя Іванавіча сынам гэтага свяшчэнніка.

Князь Сямён Іванавіч Адзінцэвіч, як ужо адзначалася ў навуковай літаратуры, быў сынам нобіля Івана Фёдаравіча Адзінцэвіча, які, ажаніўшыся з дачкой смаленскага баярына Плюскова, атрымаў у пасаг зямельныя ўладанні на Смаленшчыне. Разам з бацькам Сямён Іванавіч, відаць, згадваецца ў спісе данін караля Польшчы, вялікага князя літоўскага Казіміра «Бояром смоленским с казны давано» (21 ліпеня 1486 г.): «Князю Ивану Одинъцевичу 12 копъ с казны. Князю Семену Ивановичу 10 копъ

---

[10] Пра спісы Дуброўскага і Пагодзінскі гл.: *Ліцкевіч А. У.* Пра некаторыя спісы «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» маскоўскага і наўгародскага паходжання (на маргінезе выданняў М. Улашчыка і В. Вароніна) // Вялікае княства Літоўскае і яго суседзі ў XIV – XV стст.: саперніцтва, супрацоўніцтва, урокі. Да 600-годдзя Грунвальдскай бітвы. Мат-лы Міжн. навук. канф. Гродна, 8–9 ліпеня 2010 г. – Мн., 2011. – С. 216–223.

[11] *Данилович И. Н.* О литовских летописях // Журнал Министерства народного просвещения. – 1840. – Ч. 28. – № 11. – С. 101; *Шахматов А. А.* О Супрасльском списке западно-русской летописи // Летопись занятий Археографической комиссии за 1900 год. – Вып. 13. – СПб., 1901. – С. 5 (асобная пагінацыя); *Улащик Н. Н.* Открытие и публикации Супрасльской летописи // Летописи и хроники. – 1976 г. – М., 1976. – С. 208; *Его же*. Предисловие // Полное собрание русских летописей. – Т. 35. – М., 1980. – С. 5–6.

[12] *Шахматов А. А.* О Супрасльском списке западно-русской летописи… – С. 5; *Улащик Н. Н.* Открытие и публикации Супрасльской летописи… – С. 208–209; *Jovaišas A.* Trumpojo lietuvos metraščių sąvado literatūrinės ypatybės ir paslaptys // Senoji Lietuvos literatūra. Kn. 4. – Vilnius, 1996. – P. 230; *Темчин С. Ю.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре // Ruthenica. – Т. 5. – Киев, 2005. – С. 152; *Чамярыцкі В. А.* Супрасльскія рукапісы // Вялікае княства Літоўскае. Энцыклапедыя ў 2 тт. – Т. 2. – Мн., 2006. – С. 645.

[13] «Преставлъшего помяни, Господи, ерея Ивана» (*Улащик Н. Н.* Предисловие… – С. 6).

с казны»[14]. Ю. Вольф, спасылаючыся на радавод Адзінцэвічаў, называе толькі прозвішча баярына Плюскова без імені, але, магчыма, гэта быў смаленскі акольнічы Фёдар Плюскоў, які згадваецца сведкам дакумента ад 27 сакавіка 1451 г.[15] – яго-та дачкой і была маці князя Сямёна Іванавіча Адзінцэвіча. Існуе меркаванне, што пасля 1514 г., калі Смаленск быў захоплены маскоўскімі войскамі, патомкі Івана Адзінцэвіча выехалі на тэрыторыю ВКЛ і атрымалі ў вечнае карыстанне сяло Багрынава[16]. Але з поўнай упэўненасцю можна казаць, што Багрынавым (цяпер вёска Аршанскага раёна) валодаў не сам Сямён Іванавіч, а ягоны брат Грыгорый Іванавіч Адзінцэвіч з нашчадкамі[17]. А дзе былі ўладанні князя Сямёна Іванавіча Адзінцэвіча па стану на 1519 г., пакуль дадзеных няма. Тым не менш здаецца даволі абгрунтаваным меркаванне некаторых даследчыкаў, што спіс «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», які мы ўмоўна завем цяпер Супрасльскім, мог узнікнуць на Смаленшчыне альбо ў нейкім раёне цяперашняй Усходняй Беларусі[18], ва ўсялякім выпадку быць звязаным прама альбо апасродкавана са смаленскай кніжнай традыцыяй.

Асаблівую ўвагу хацелася б звярнуць на наступную тэксталагічную асаблівасць Супрасльскага спіса. У трох чытаннях (усе знаходзяцца ў першай частцы «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх») перапісчык, мусіць, неўсвядомлена замяніў літару «ч» на мягкае «т»: «выскотив» замест «выскочив», «местить» замест «местич», «стерети» замест «стеречи». Яшчэ ў двух чытаннях (у другой частцы «Летапісца»), наадварот, «ц» заменена на «ч»: «чьщю» замест «цтю», «чепьми» замест «цепьми»[19].

---

[14] Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491): Užrašymų knyga 4 / Parengė *L. Anužytė*. – Vilnius, 2004. – P. 40. – Гл. таксама: *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. – Kraków, 1895. – S. 285; *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – М., 1985. – С. 31–32 (прапанавана памылковая дата: 1489 г.); *Темчин С. Ю.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре // Ruthenica. – Т. 5. – Киев, 2005. – С. 155; *Чарняўскі Ф.* Нататкі да генеалогіі князёў Адзінцэвічаў і Падбярэзскіх // Герольд Litherland. – № 19. – Горадня – Менск, 2013. – С. 69.

[15] Archiwum główne akt dawnych (AGAD). Archiwum Radziwiłłów. Dz. I. Zbiór pergaminów. – Dok. 7310. – Гл.: Urzędnicy Wielkiego księstwa Litewskiego. Spisy. – T. IV. Ziemia Smoleńska i województwo Smoleńskie. XIV–XVIII wiek / Oprac. *H. Lulewicz*, *A. Rachuba*, *P. Romaniuk*. – Warszawa, 2003. – S. 51; *Ліцкевіч А. У.* Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаве // Здабыткі. Дакументальныя помнікі на Беларусі. – Вып. 11. – Мн., 2009. – С. 19, № 6.

[16] *Чарняўскі Ф.* Нататкі да генеалогіі князёў Адзінцэвічаў і Падбярэзскіх... – С. 70.

[17] *Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-Ruscy… – S. 285–286.

[18] *Улащик Н. Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания… – С. 30–31; *Мароз В. К.* Беларускія летапісы XIV–XVI стст.: гістарыяграфічны і нарматыўны аспекты даследавання // Веснік Брэсцкага універсітэта. Серыя філалагічных навук. – 2008. – № 2 (10). – С. 145.

[19] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 71, 74, 76, 81.

Як вядома, у XIII–XV стст. характэрнай рысай смаленска-полацкага дыялекта, так сама як і наўгародскага і пскоўскага, была ўзаемная замена «ц» на «ч»[20]. Пагэтаму можна меркаваць, што замена «ч» на мягкае «т» у Супрасльскім спісе мае фанетычную прыроду і была ўласцівая для вымаўлення перапісчыка – альбо самога Грыгорыя Іванавіча, альбо перапісчыка, які рыхтаваў спіс, што лёг у аснову Супрасльскага. Гэта дадатковы аргумент для таго, каб звязаць узнікненне Супрасльскага спіса са Смаленскім альбо Полацкім рэгіёнам. У «Аповесці пра Падолле», дарэчы, такой асаблівасці, як замена «ч» на «т», не фіксуецца.

Паводле меркавання С. Ю. Цемчына, у бібліятэку Супрасльскага Дабравешчанскага манастыра на Падляшшы зборнік трапіў каля 1531 г.[21] Тут ён і захоўваўся спачатку ў праваслаўным, потым ва ўніяцкім манастыры, аж пакуль не быў адкрыты М. К. Баброўскім і І. М. Даніловічам у 1822 г.[22]

У Супрасльскім спісе «Летапісец» мае загаловак «Летописець великых князеи литовъскых» і ўключаны ў склад першага летапіснага зводу ВКЛ разам з «Аповесцю пра Падолле». Тэкст «Летапісца» тут не пазбаўлены асобных недакладнасцей і лакун. Напрыклад, у выніку рэдактарскай праўкі альбо памылкі перапісчыка ўзнікла чытанне «князя Глеба Костентиновичь» у пераліку князёў, захопленых Ордэнам у палон у бітве каля Вейшышак 1390 г. Тым самым Супрасльскі спіс збліжаецца са Слуцкім, дзе таксама фігуруе князь Глеб Канстанцінавіч, але адрозніваецца ад Акадэмічнага і Віленскага спісаў, якія называюць на гэтым месцы «князя Василья Костянтиновичя»[23]. Як паказвае гістарычны аналіз, вышэй верагоднасць, што карэктным і бліжэйшым да першапачатковага з'яўляецца чытанне «князя Василья Костянтиновичя». Чатыры князі ВКЛ, захопленыя ў бітве каля Вейшышак, былі абмененыя на крыжакоў, якія знаходзіліся ў палоне ў ВКЛ, 15 жніўня 1393 г. на рацэ Дубісе[24], а ў

[20] *Соболевский А. И.* Смоленско-полоцкий говор в XIII–XV вв. Варшава, 1886. [Асобная адбітка з «Русского филологического вестника»]. – С. 14.

[21] *Темчин С. Ю.* О времени появления Супрасльской летописи (списка 1519 г.) в Супрасльском монастыре. – С. 161.

[22] *Улащик Н. Н.* Открытие и публикации Супрасльской летописи. – С. 206–207; *Яго ж.* Предисловие… – С. 6.

[23] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 79, 92, 151, 200.

[24] Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 3. – Leipzig, 1866. – S. 189, 625; *Prochaska A.* Król Władisław Jagiełło. – T. 1. – Kraków, 1908. – S. 103; *Błaszczyk G.* Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – T. 2. Od Krewa do Lublina. – Cz. 1. – Poznań, 2007. – S. 159; *Ліцкевіч А.У.* Дагаворы паміж князямі ВКЛ, нобілямі Жамойці і прадстаўнікамі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі і Лівоніі (1367–1398 гг.) // Arche. – 2010. – № 10. – С. 72.

кастрычніку 1393 г. у рахунках польскага каралеўскага двара згадваецца, што князю Васілю Канстанцінавічу («duci Wasiloni, filio ducis Constantini felicis memorie») па загаду караля Уладзіслава было выдадзена на закупку поўнага рыцарскага даспеха 9 марак 20 скойцаў, на закупку каня – 12 марак, а на вяртанне дадому («in rediendo ad propria») – 2 маркі[25]. Выглядае праўдападобным, што такая грашовая дапамога магла быць аказана менавіта князю, толькі нядаўна вызваленаму з палону. Растлумачыць з'яўленне імені Глеб у зыходным для Супрасльскага і Слуцкага спісаў тэксце можна апіскай перапісчыка. У пераліку палонных князёў непасрэдна перад іменем князя Васіля Канстанцінавіча ідзе імя смаленскага князя Глеба Святаславіча, таму перапісчык, мабыць, ад стамлення ці няўважлівасці механічна пазначыў і наступнага князя як «Глеба». Ва ўсялякім выпадку некарэктнае чытанне «князя Глеба Костентиновичь» з'яўляецца адным з важнейшых маркераў, якія вызначаюць блізкасць паміж Супрасльскім і Слуцкім спісамі.

Існуе таксама шэраг важных чытанняў, якія збліжаюць Супрасльскі спіс «Летапісца» з Віленскім. Так, пры апісанні бітвы каля Вейшышак у Віленскім і Супрасльскім спісах даецца правільнае чытанне, што Скіргайла выступіў супраць войскаў Тэўтонскага ордэна і Вітаўта разам са сваім братам Вігунтам: «Вигонтом». У Акадэмічным і Слуцкім спісах чытанне некарэктнае: «Витовтом». Яшчэ адно важнае агульнае чытанне, якое наўрад ці можа быць выпадковым: пры апісанні аблогі Полацка войскамі князя Скіргайлы і Тэўтонскага ордэна ў Лівоніі, у Віленскім і Супрасльскім спісах фраза скарочана: «и остоупять город», тады як у Акадэмічным спісе захавалася чытанне, блізкае да зыходнага чытання пратографа: «и оттуды мистр лифляньски прииде ратью к Полуцку и оступять город» (аналагічнае чытанне ёсць таксама і ў «Origo regis»: «et ex alia parte magister Liwonie venit cum suo exercitu contra Poloczsko»)[26]. У Слуцкім спісе на гэтым месцы лакуна, але, мяркуючы па залежнай ад Слуцкага спіса хроніцы Быхаўца («Y ostupili horod»)[27], у Слуцкім спісе таксама было скарочанае чытанне «и остоупять город».

У некаторых фрагментах Супрасльскі спіс дэманструе большую акуратнасць пры перадачы зыходнага тэкста, чым іншыя спісы. Напрыклад, у фразе «а сами у мене не в нятстве ходять, толко за малою сторожею» у Супрасльскім спісе, адзіным, захавана часціца «не», прапушчаная ў Віленскім, Акадэмічным і Слуцкім спісах: пры гэтым правільнасць чытання

[25] Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420 / Wyd. *F. Piekosiński*. – Kraków, 1896. – S. 167–168.

[26] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 73, 144, 194, 222.

[27] ПСРЛ. – Т. 32. – М., 1975. – С. 141.

Супрасльскага спіса пацвярджаецца «Origo regis», дзе прысутнічае аналагічная часціца «nec»[28]. Супрасльскі спіс бадай адзіны з ранніх спісаў правільна перадае імя князя Сямёна Лынгвена: «Семеном Лынгвенемь» (пар. Віленскі спіс: «и с Семеном и с Локвенем»; Акадэмічны: «с Семеном Гугнивымь»; Слуцкі: «с сыномь Лыквеньемь»).

Асноўныя лакуны Супрасльскага спіса, не лічачы пропускаў асобных слоў (як, напрыклад, слова «четверток» пры апісанні атручэння Скіргайлы), наступныя. Прапушчаны цэлы радок, што князь Ягайла, арыштаваны Кейстутам, вельмі ўзрадаваўся прыезду князя Вітаўта. Няма значнага па аб'ёму фрагмента пра напад мазавецкіх войскаў на Падляшша і Берасцейшчыну, паміж словамі «князь пан Яноушь зять его забыв добра» і «приде князю великому Ягаилоу». Прапушчана фраза, якая чытаецца ў Віленскім і Акадэмічным спісах, што князь Скіргайла пасля бітвы пад Мсціслаўлем у 1386 г. знайшоў сярод трупаў параненага смаленскага княжыча Юрыя Святаславіча і лячыў яго «многими лекарьствы», астрыгшы яму галаву. У фрагменце пра паездку князёўны Соф'і Вітаўтаўны ў Маскву выпушчаны радок пра яе знаходжанне ў Вялікім Ноўгарадзе. Такім чынам зменены сэнс тэкста, і ўзнікае ўражанне, што гэта не наўгародцы, а псковічы праводзілі князёўну да самай Масквы. Гэты пропуск мог быць зроблены наўмысна. Нарэшце, адсутнічае вялікі фрагмент паміж словамі «иных князеи и бояр много» і «на весноу князь великыи Витовътъ иде и възя землю Подолскоую»: пра ліст Ягайлы да Вітаўта 1392 г. з запрашэннем прыняць вялікае княжэнне літоўскае, пра вяртанне Вітаўта ў ВКЛ (1392), пра вайну супраць Карыбута і Свідрыгайлы Альгердавічаў (1393). Як ужо адзначалася ў літаратуры, хутчэй за ўсё, з пратографа Супрасльскага спіса выпаў аркуш[29].

«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» паводле Супрасльскага спіса завяршаецца на сустрэчы Вітаўта і ягонага зяця маскоўскага вялікага князя Васіля Дзмітрыевіча ў Смаленску (1396). Далей ідзе «Аповесць пра Падолле».

Слуцкі спіс знаходзіцца ў зборніку, які змяшчае, сярод іншага, матэрыялы першага летапіснага зводу ВКЛ і агульнарускі летапіс «Летописецъ отъ великого князя Володимеря Киевского». Почырк асноўнай часткі рукапіса першы публікатар А. М. Папоў датаваў перыядам «кажется, не позднее половины XV столетия», архімандрыт Леанід – «исходом XV ст.», а выдаўцы 17-га тома «Поўнага збору рускіх летапісаў» –

[28] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 74, 222.

[29] *Prochaska A*. Latopis litewski: rozbiór krytyczny. – Kraków etc., 1890. – S. 23; *Тихомиров И. А*. Два польских труда о западнорусских летописях // Журнал Министерства народного просвещения. – 1891. – Ч. 273, февраль. – Отд. II. – С. 405.

XV ст.[30] М. М. Улашчык адзначыў, што папяровы рукапіс мае філігрань, найбольш блізкі аналаг якой датуецца 1524 г.[31]. Мяркуючы па нататках, зробленых у рукапісе, у 40-я гг. XVI ст. ён знаходзіўся ў бібліятэцы слуцкіх князёў Алелькавічаў[32]. У публікацыях XIX – пачатку XX ст. спіс называўся Увараўскім.

Слуцкі спіс «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», як і ўсе астатнія, мае некаторыя памылковыя чытанні, якія бадай усе звязаны з апіскамі перапісчыка. Напрыклад, «к Городну, к Дорогичину» замест «к городоу Дорогичиноу» (пар. «Origo regis»: «ad castrum Drohiczin»); «в Городкѣ» замест «в Городне»; «Хмельникь» замест «Мельник»; «ко градом же пришли» замест «граду же Рши»; «Пету» замест «Тету».

Сярод асноўных лакун Слуцкага спіса трэба вылучыць адсутнасць пачатковага тэкста хронікі да самых словаў «а се пак третее: с ким мы ся воюем?» з дыялогу паміж Кейстутам і Вітаўтам. Гэтая лакуна ўзнікла з-за дэфекту рукапіса, у якім, яшчэ да таго як зборнік трапіў да калекцыянера І. П. Сахарава ў першай палове XIX ст., было страчана некалькі першых аркушаў. На далейшых аркушах пасля гэтай лакуны таксама тэкст пашкоджаны: няма дзе аднаго слова, а дзе цэлай фразы. Таксама ў рукапісе цалкам адсутнічае аркуш з тэкстам паміж словамі «и князь Витовт собрав свою» і «противу великаго князя Кестутия».

Для вызначэння генетычных сувязяў паміж рознымі спісамі «Летапісца» вельмі важны той факт, што Слуцкі спіс мае чытанне, якое непасрэдна звязвае яго з Акадэмічным спісам. Так, у Акадэмічным спісе змешчана фраза, скажоная з-за памылкі перапісчыка: «Чтобы тобѣ чисто о*т*ехати wпѧть оу рать свою чызды бы межи ва*с* добрыи бы*л* конець». Аналагічная памылка чытаецца і ў Слуцкім спісе: «Штобы тобе чисто о*т*ехати в рать свою чиз*д*ы бы межи вась добрыи быль конець». У абодвух спісах чытанне «чызды» з'яўляецца відавочным скажэннем слова «ачеи», якое мы знаходзім на гэтым месцы ў Віленскім і Супрасльскім спісах[33].

Даволі шмат выяўляецца чытанняў, якія збліжаюць паміж сабой Слуцкі і Супрасльскі спісы. Пра адно з іх мы ўжо казалі – гэта згадка князя

---

[30] Летопись великих князей литовских / Приготовил к изданию *А. Н. Попов* // Ученые записки Второго отделения Академии наук. – Кн. 1. Отд. III. – СПб, 1854. – С. 25; *Леонид, арх.* Систематическое описание славяно-российских рукописей собрания графа А. С. Уварова. – Ч. 3. – М., 1894. – С. 65; [*Шахматов А. А.*, *Пташицкий С. Л.*] Предисловие // ПСРЛ. – Т. 17. – С. II.

[31] *Улащик Н. Н.* Предисловие… – С. 6.

[32] Летопись великих князей литовских… – С. 24; *Улащик Н. Н.* Предисловие… – С. 7.

[33] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 75, 88, 146, 196. – Значэнне слова «ачеи» гл.: Гістарычны слоўнік беларускай мовы. Вып. 1. А – биенье. – Мн., 1982. – С. 165.

Глеба Канстанцінавіча (замест Васіля Канстанцінавіча); вызначым цяпер іншыя. Калі ў «Летапісцы» гаворыцца, што Ягайла прыбыў з Віцебска ў Вільню, то ў «Origo regis» удакладняецца: «cum omnibus suis», у Віленскім спісе: «с всими людьми своими», а ў Акадэмічным – «со всими своими». І толькі Супрасльскі і Слуцкі спісы (а таксама спіс Красінскага) даюць тут скарочанае чытанне «с всими». У фразе пра Відымонта сапсаваныя чытанні знаходзім у Віленскім («онъ бра*т* маткы єго») і Акадэмічным («w*т*ца брата матки єго») спісах. Затое ў Супрасльскім і Слуцкім спісах фраза пададзена бадай аднолькава («wтчнѧ брата матки єго» = «wттнѧ брата маткы єго») і карэктна, у адпаведнасці з «Origo regis» («patris fratrem eius germanum»)[34]. Смаленскі князь Святаслаў Іванавіч аблажыў Мсціслаўль, паводле Супрасльскага і Слуцкага спісаў, «бивши» сцены поракамі. Аналагічнае слова чытаецца і ў хроніцы Быхаўца: «biwszy». Але ў Віленскім і Акадэмічным спісах чытанне зусім іншае: адпаведна «вынемши» і «вынявше»[35]. Яшчэ адзін надзейны маркер генетычнай сувязі паміж Слуцкім і Супрасльскім спісамі – адсутнасць эпізоду пра тое, як князь Скіргайла знайшоў параненага смаленскага княжыча Юрыя Святаславіча і вылячыў яго, астрыгшы яму галаву («князя Юрья князь великыи Скиргаило обрете в трупех много ранена…» і г. д.). За Слуцкім спісам гэтая ж фраза прапушчана і ў спісе Красінскага, і ў хроніцы Быхаўца. З іншых характэрных супадзенняў – агульная для Слуцкага і Супрасльскага спісаў фраза «со многими князьми и бояры литовскими», тады як у Віленскім спісе на гэтым месцы чытаецца «с многыми князми и паны Литовское земли», а ў Акадэмічным – «со многими князьми и бояры Литовъскои земли». У пераліку князёў, якія сустракалі Соф'ю Вітаўтаўну ў Маскве, Віленскі спіс называе «князя Юрья». Аналагічнае чытанне знаходзіцца і ў спісе Дуброўскага (а значыць, было і ў пратографе Акадэмічнага спіса). Але ў Супрасльскім і Слуцкім спісах, і адпаведна ў спісе Красінскага і хроніцы Быхаўца, яго няма.

Параўноўваючы Слуцкі і Супрасльскі спісы, мы неаднойчы сутыкаліся з тым, што чытанні, агульныя для гэтых двух спісаў, маюцца таксама ў спісе Красінскага і хроніцы Быхаўца. Дадатковы тэксталагічны матэрыял для параўнання паказвае, па-першае, што гэта далёка не выпадковае супадзенне, а па-другое, што тэкст «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» паводле спіса Красінскага і хронікі Быхаўца мае найбольш цесныя паралелі не з Супрасльскім, а са Слуцкім спісам. Так, у аповедзе пра падзеі 1382 г. у Віленскім, Акадэмічным і Супрасльскім спісах гаворыцца, што войскі Тэўтонскага ордэна ў Прусіі «идоут» на Трокі (у «Origo regis»:

[34] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 76, 89, 147, 197, 226.

[35] Тамсама. – Стлб. 78, 91, 149, 199.

«vadunt»), і толькі ў Слуцкім спісе, спісах Красінскага і Рачынскага і ў хроніцы Быхаўца замест гэтага дзеяслова ўжыты іншы, блізкі па сэнсе: «тягнуть» («tiahnut»)[36]. Пры апісанні замкаў і мясцовасцей Падляшша і Берасцейшчыны, якія захапіў альбо спусташыў мазавецкі князь Януш, у Слуцкім спісе па нейкай прычыне прапушчаны Мельнік (які згаданы ў «Origo regis», Віленскім і Акадэмічным спісах; у Супрасльскім спісе на гэтым месцы прапушчаны аркуш). Аналагічная лакуна прысутнічае таксама ў спісе Красінскага і ў хроніцы Быхаўца. У даце пахода смаленскага князя Святаслава Іванавіча на Мсціслаўль «тое же зимы на весну» (як у Віленскім і Акадэмічным спісах) у Супрасльскім і Слуцкім спісах, і адпаведна ў спісе Красінскага і хроніцы Быхаўца, прапушчаны словы «на весну». Далей у Віленскім і Супрасльскім спісах паведамляецца, што смаленскі князь Святаслаў Іванавіч біў сцены Мсціслаўля поракамі на «страстнои недели». У Акадэмічным спісе чытанне скажонае: «крестнои». І яшчэ больш сапсавана гэтае чытанне ў Слуцкім спісе: «третеи». Відаць, таму рэдактар спіса Красінскіх увогуле выкінуў усю гэту дату, але яна чытаецца ў хроніцы Быхаўца: «tretey»[37]. Нарэшце яшчэ адзін выразны маркер – адсутнасць у Слуцкім спісе, спісе Красінскага і хроніцы Быхаўца згадкі, што князь Скіргайла быў у праваслаўным хрышчэнні названы Іванам (гэтая фраза, аднак, чытаецца ў Супрасльскім спісе: «наречены во святом крещени Иоань»).

Падаецца відавочным, што для стварэння спіса Красінскага і хронікі Быхаўца быў выкарыстаны спіс, вельмі блізкі да Слуцкага. На блізкасць паміж першым летапісным зводам ВКЛ паводле Слуцкага спіса і другім летапісным зводам ВКЛ паводле спіса Красінскага, дарэчы, паказваў раней В. А. Чамярыцкі[38]. Гэты факт вымушае вельмі ўважліва ставіцца да спіса Красінскага і пры рэканструкцыі першапачатковага тэкста «Аповесці пра Падолле», хаця, вядома ж, тэкст аповесці, як і іншых матэрыялаў, у спісе Красінскага зведаў істотнае рэдагаванне. Што датычыцца хронікі Быхаўца, то вынікі тэксталагічнага аналізу пацвярджаюць меркаванне тых даследчыкаў, якія звязвалі паходжанне хронікі Быхаўца са Слуцкім спісам альбо са Слуцкім рэгіёнам (пры тым, што на гэтую сувязь паказвае і сам склад хронікі Быхаўца, папоўненай слуцкімі матэрыяламі). Напрыклад, яшчэ С. Смолька сцвярджаў, што для хронікі Быхаўца і першага летапіснага зводу ВКЛ па Слуцкаму спісу выкарыстоўваўся вельмі

[36] Тамсама. – Стлб. 87, 158, 319, 504.

[37] Тамсама. – Стлб. 78, 91, 149, 199, 511.

[38] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры… – С. 138.

блізкі, калі не адзін і той жа пратограф[39]. Слуцкі рэгіён як месца складання хронікі Быхаўца вызначаюць таксама Н. А. Марозава і Л. Цітка[40].

Як і ў Супрасльскім спісе, у Слуцкім «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх» завяршаецца на сустрэчы Вітаўта і Васіля Дзмітрыевіча ў Смаленску. Але далей ідзе не «Аповесць пра Падолле», а артыкулы з нейкага летапіса, пачынаючы з 6903 г. Такім чынам, у тэксце першага летапіснага звода ВКЛ, які лёг у аснову аднаго з двух спісаў – хутчэй за ўсё Слуцкага, на нейкім этапе быў зменены парадак размяшчэння матэрыялаў.

З-за абмежаванасці аб'ема мы не можам выкласці тэксталагічныя назіранні над усімі астатнімі спісамі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», але ў скарочаным выглядзе папярэдняя карціна складваецца наступная (гл. стэму 1). Спачатку, мабыць, на аснове вуснай альбо пісьмовай інфармацыі, адлюстраванай у нямецкамоўным «Мемарыяле Вітаўта» («Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skargaln») 1390 г.[41], была створана першая частка «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» на рускай мове; апошняе рэдагаванне гэтага тэкста адбылося не раней за студзень 1407 г., бо ў тэксце згадваецца другая жонка нобіля Манівіда Ульяна[42]. Перакладам першай часткі «Летапісца» на лаціну з'яўляецца «Origo regis». Затым быў створаны спіс II, пратограф поўнага тэкста «Летапісца» у складзе першага летапіснага звода ВКЛ (звода 1446 г.). На гэтым узроўні ўзніклі чытанні, агульныя для Акадэмічнага і Віленскага спісаў (напрыклад «князя Василья Костянтиновичя»). Затым вылучыліся два спісы: адзін – з чытаннем «чызды» замест «ачеи» (назавем яго ўмоўна IIА) – стаў пратографам для Акадэмічнага спіса, спісаў Дуброўскага і Пагодзінскага, другі – IIВ – для Віленскага, Слуцкага і Супрасльскага. На аснове спіса IIВ узнік спіс III, які ўтрымліваў комплекс чытанняў, агульных для Слуцкага і Супрасльскага спісаў. Нарэшце са спіса III вылучыліся пратографы Слуцкага і Супрасльскага спіса. Дапускаем, што пры стварэнні пратографа Слуцкага спіса перапісчык карыстаўся не толькі спісам, блізкім да III, але і спісам, блізкім да IIА, то бок да Акадэмічнага; у гэтым выпадку спіс,

[39] *Smolka S.* Najdawniejsze pomniki dziejopisarstwa rusko-litewskiego: rozbiór krytyczny. – Kraków, 1889. – S. 16, 54–55. – Меркаванне Т. Сушыцкага аб тым што тэкст «Аповесці пра Падолле» з хронікі Быхаўца «тэкстуально найближчий» да Супрасльскага спіса, супярэчыць тэксталагічным дадзеным (*Сушицький Т.* Західньо-руськи літописи як пам'ятки літаратури. – Т. 1. Київ, 1930. – С. 310).

[40] *Морозова Н. А.* К вопросу о времени создания Хроники Быховца // Slavistica Vilnensis. – 2000 (Kalbotyra, 49 (2)). – С. 137–141; *Citko L.* «Kronika Bychowca» na tle historii i geografii języka białoruskiego. – Białystok, 2006. – S. 265.

[41] Scriptores rerum Prussicarum. – Bd. 2. – Leipzig, 1863. – S. 711–714.

[42] *Semkowicz W.* Przywileje Witołda dla Moniwida, starosty wileńskiego i testament jego syna Jana Moniwidowicza // Ateneum Wileńskie. – R. 1, z. 2. – Wilno, 1923. – S. 253, 258.

блізкі да IIA, мог быць ужыты для дадатковай праўкі альбо, хутчэй, для ўзнаўлення лакун ці дэфектаў спіса, блізкага да III. Іншага тлумачэння таму факту, што ў Слуцкім спісе адлюстравалася скажонае чытанне, агульнае з Акадэмічным спісам («чызды»), мы пакуль не бачым.

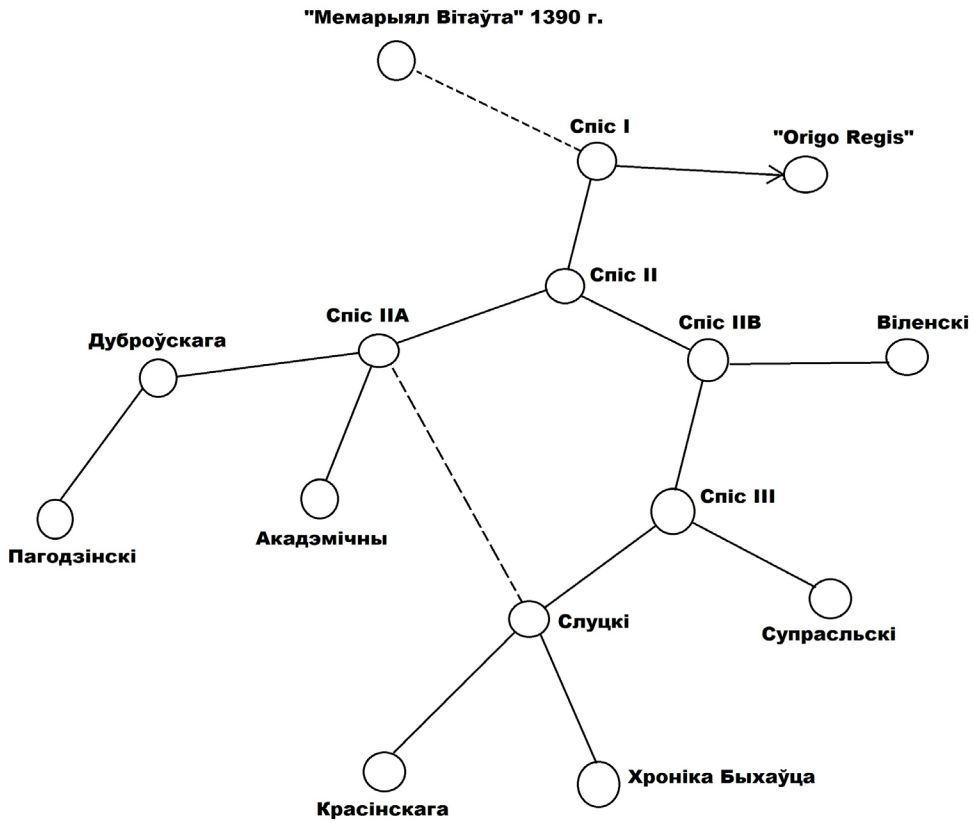

Стэма 1. Паходжанне спісаў першай рэдакцыі «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» і іх сувязь са спісамі другой рэдакцыі (старэйшы – спіс Красінскага) і трэцяй рэдакцыі (хроніка Быхаўца)

Тэксталагічны аналіз паказвае, што Супрасльскі і Слуцкі спісы «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», а значыць, хутчэй за ўсё, і «Аповесці

пра Падолле», паходзяць ад агульнага пратографа. Няма ніякіх падстаў для таго, каб лічыць, што адзін спіс (напрыклад Слуцкі) залежны ад другога (Супрасльскага). Пагэтаму нельга пагадзіцца і з тым, што Супрасльскі спіс па тэксталагічных прычынах можа мець прыярытэт у спрэчных розначытаннях. Іншая справа, што кампазіцыя першага летапіснага звода ВКЛ у Слуцкім спісе зведала пэўныя змены ў параўнанні з першапачатковай кампазіцыяй, адлюстраванай у Акадэмічным, Супрасльскім і, верагодна, Нікіфараўскім спісах: так, у Слуцкім спісе быў зменены парадак размяшчэння некаторых матэрыялаў, у тым ліку «Аповесці пра Падолле». Але саміх тэкстаў «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» і «Аповесці пра Падолле» гэтае рэдагаванне, праведзенае паміж 1498 і 1502 гг., не закранула[43].

Вяртаючыся да трох спрэчных розначытанняў «Аповесці пра Падолле», заўважым, што князь Фёдар Карыятавіч ніякім чынам не мог згадвацца ў пратографе аповесці сярод тых князёў, якія першымі прыйшлі ў Падольскую зямлю, і гэта надзейна даказваецца логікай апавядання і тым, што яго імені няма ў адпаведным фрагменце Слуцкага спіса. Значыць, у Супрасльскім спісе маецца позняя інтэрпаляцыя, прычыны якой застаюцца няяснымі.

Што датычыцца характарыстыкі адносін Падольскай зямлі да ВКЛ перад 1392 г., то безагаворачна прымаць чытанне Супрасльскага спіса («какъ же пре*д* ты*м* послоушна была») таксама немагчыма. Такая трактоўка сапраўды адпавядае агульнай ідэйнай накіраванасці «Аповесці пра Падолле», якая абгрунтоўвала правы ВКЛ на Падольскую зямлю. Але ў агульнагістарычным кантэксце больш карэктным з'яўляецца чытанне Слуцкага спіса («какъ*ж* и передь тымь послоушна не была»). Вядома, што адразу пасля смерці Альгерда падольскія гаспадары сталі васаламі Венгерскага каралеўства (у асобе венгерскага і польскага караля Людовіка Анжуйскага)[44], і ў крыніцах 1380-х гг. мы не знаходзім слядоў таго, што Падольская зямля падпарадкоўвалася ВКЛ. І князь Аляксандр Карыятавіч у 1375 г., і князь Канстанцін Карыятавіч у 1385 г. спасылаліся ў сваёй тытулатуры на тое, што валодаюць Падольскай зямлёй «з Божай міласці» («von Gotis genaden Herczog czu Podolien»)[45]. Пасля каранацыі Ягайлы ў Кракаве, паміж 1386 і 1392 гг., падольскія князі не выдалі ніводнай прысяжнай граматы на вернасць каралю Польшчы, вярхоўнаму

[43] *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры… – С. 125–126.

[44] *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV wieku // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. – T. 1. – Kraków, 2000. – S. 20, 23.

[45] Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506. – Cz. 1 / Wyd. *F. Piekosiński*. – Kraków, 1879. – S. 57, 74.

князю літоўскаму Уладзіславу (Ягайле) і польскай Кароне. Вось чаму чытанні Супрасльскага і Слуцкага спісаў у дадзеным выпадку з'яўляюцца з гістарычнага пункту гледжання, па меншай меры, роўнапраўнымі.

Нарэшце розначытанне, звязанае з іменем ваяводы, якога князь Фёдар Карыятавіч у 1394 г. прызначыў абараняць падольскія замкі. Супрасльскі спіс называе яго «Нестис», а Слуцкі спіс – «Нестак». Паводле аповесці, падчас абароны Падольскай зямлі ад войскаў Вітаўта князь Фёдар Карыятавіч узмацніў замкі малдаўскімі гарнізонамі: «А городы wсадилъ Волохи». Пагэтаму лагічна, каб асноўным кірункам пошукаў гэтага «Нестиса» альбо «Нестака» стала Малдавія. Сапраўды «пан Нестяк» называецца на даволі высокай пазіцыі сярод «землян панов Молдавскых» ваяводы гаспадара Малдаўскай зямлі Аляксандра ў дакуменце ад 6 кастрычніка 1407 г.[46] У 1421 г. зноў бачым яго ў ліку бліжэйшых баяр малдаўскага гаспадара Аляксандра[47]. У яго былі сыны Богуш і Пашка «Нестѣковичи»[48]. Такім чынам, найбольш блізкім да першапачатковага з'яўляецца чытанне «Нестак» у Слуцкім спісе, якое затым трансфармавалася ў чытанне «Nestan» у хроніцы Быхаўца.

Верагоднасць паведамлення пра планаваны шлюб князя Канстанціна Карыятавіча. Згодна з «Аповесцю пра Падолле» у польскага караля «Казимира Локотковича» была адзіная дачка. Даведаўшыся, што падольскія гаспадары Карыятавічы «люди мужныи», ён нібыта прапанаваў князю Канстанціну Карыятавічу прыехаць у Кракаў, ажаніцца з каралеўнай. У Слуцкім спісе нават сцвярджаецца, што Казімір хацеў зрабіць Канстанціна пасля сваёй смерці каралём Польшчы («по своем животе королемь осадити»), у Супрасльскім спісе адпаведная фраза выключана. Для здзяйснення сваіх планаў кароль Казімір выдаў падольскаму князю «кглеитовныи листы» – ахоўныя дакументы на праезд. Аднак Канстанцін Карыятавіч, прыехаўшы ў Кракаў, адмовіўся ўступаць у шлюб з польскай каралеўнай, бо не хацеў адступацца ад праваслаўя: «И затымь полскы король Казимир Локотъковичь [*у хроніцы Быхаўца дададз.:* dowiedałsia], што и*х* три браты Корятовичи на Подольскои земли, а лю*ди* моужьныи, и w*н* прислалъ къ кн(я)зю Костентиноу кглеитовныи листы со великою тверъдостию и просѧ єго, штобы к нему приѣхал. А умыслив тоє собѣ и своими (*у Слуцкім:* и со всими) паны, што в него с(ы)на не было, толко была wдна дочька, захотель за него дочкоу дати (*у Слуцкім дададз.:* а по своємь животе королемь wсадити). И кн(я)зь Костентин на клегиитовны*х*

[46] *Уляницкий В. А.* Материалы для истории взаимных отношений России, Польши, Молдавии, Валахии и Турции. – М., 1887. – С. 16.

[47] Тамсама. – С. 26.

[48] Тамсама. – С. 27–28, 64.

(*у Слуцкім:* кглеитовны*х*) листе*х* к Польскомоу королоу ѣздилъ и тамъ какь сѧ ємоу посмотрѣло не похотелъ к тои вѣре пристоупити и wпѧть на ты*х* же листѣхь w*т*ехалъ до Подольскои земьли и (*у Слуцкім дададз.:* тоуто боуда на Подольскои земли) на своємь г(о)*с*(по)д(а)рьстве оумерлъ»[49].

Разгляд верагоднасці гэтага фрагмента дазваляе крыху закрануць цікавую праблематыку, звязаную з агульным генезісам, крыніцамі і літаратурнай гісторыяй «Аповесці пра Падолле», прынцыпамі факталагічнай пабудовы і ідэалагічнай накіраванасцю гэтага помніка.

У польскага караля Казіміра Вялікага (1310–1370) была не адна, а тры альбо (паводле звестак К. Ясінскага) пяць дачок. Ад першай жонкі Ганны-Альдоны Гедымінаўны у яго нарадзіліся Альжбета (з 1341 г. замужам за паморскім князем Багуславам V) і Кунегунда (у 1345 г. заручана з Людовікам IV Вітэльзбахам, жонкай якога стала праз некалькі гадоў)[50]. На думку некаторых даследчыкаў, праект шлюбу паміж Канстанцінам Карыятавічам і дачкой Казіміра – верагодна, Кунегундай, мог разглядацца ў 1344 г., што часам успрымаецца, як ускоснае сведчанне аб тым, што Карыятавічы к таму часу ўжо з'явіліся на Падоллі[51]. Як ужо адзначалася ў літаратуры, такая выснова грунтуецца на даволі хісткай аргументацыі[52]. Няясна, ці дасціг Канстанцін Карыятавіч поўналецця да пачатку 40-х гг. XV ст.: мяркуючы па гадах княжання ў Падольскай зямлі, ён быў адным з малодшых сыноў Карыята (па разліках Я. Тэнгоўскага, нарадзіўся каля 1335 г.)[53]. Няма і ніякіх дадзеных аб тым, што ўжо ў пачатку 40-х гг. XV ст. і нават у 1344 г. Карыятавічы замацаваліся ў Падольскай зямлі. Такому меркаванню супярэчыць заўвага «Аповесці пра Падолле» аб тым, што Карыятавічы прыйшлі ў Падольскую зямлю «со князя великого Олгирдовым презволением и с помочию Литовския земли»; а да 1344 г. Альгерд яшчэ не быў вялікім князем літоўскім. Ды і наогул з аповесці выразна вынікае, што Казімір запрасіў Канстанціна Карыятавіча ў Кракаў толькі пасля разгрому татар на Сініх Водах і будаўніцтва «умурованых городов» у Падольскай зямлі[54]. Апроч таго, па матчынай лініі дачкі Казіміра

[49] ПСРЛ. – Т. 17. – Стлб. 82, 100; ПСРЛ. – Т. 32. – С. 139; ПСРЛ. – Т. 35. – М., 1980. – С. 66, 74.

[50] *Jasiński K.* Małżeństwa i koligacje polityczne Kazimierza Wielkiego // Studia Źródłoznawcze. – T. 32–33. – 1990. – S. 67.

[51] *Balzer O.* Genealogia Piastów. – Kraków, 1895. – S. 396; *Шабульдо Ф. М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 45.

[52] *Jankauskas V.* Gediminaičių kunigaikštystės LDK pietinėse zemėse XIV–XV a. // Lietuvos pilys. – 2008. – T. 4. – Vilnius, 2009. – P. 9.

[53] *Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Gedyminowiczów. – Poznań etc., 1999. – S. 177.

[54] Гістарыяграфію пытання гл.: *Василенко В.* Політична історія Великого князівства Литовського (до 1569 р.) в східнослов'янських історіографіях XIX – першої третини XX ст.

ад першага шлюбу прыходзіліся Канстанціну Карыятавічу стрыечнымі сёстрамі, а як вядома, пастановай IV Латэранскага сабора 1215 г. (канон 50) было ўведзена абмежаванне на шлюб паміж крэўнымі сваякамі да чацвёртай ступені ўключна[55]. Таму на заручыны альбо шлюб з Канстанцінам Карыятавічам старэйшым дачкам Казіміра патрабаваўся б дазвол каталіцкіх духоўных уладаў. Але адпаведнай перапіскі з папскай курыяй не выяўлена.

Ад чацвёртага шлюбу з жаганскай князёўнай Ядзвігай (заключанага 25 лютага 1365 г.) польскі кароль меў трох дачок. Ганна і Кунегунда названы ў папскай буле 1369 г., якая давала дазвол на магчымы ў будучым шлюб адной з гэтых дзяўчынак з васьмігадовым Вацлавам, сынам імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі, караля Чэхіі Карла IV[56]. Ганна потым выйшла замуж за цылейскага графа Вільгельма (1380). Пра дзьвюх малодшых дачок Казіміра – Кунегунду і Ядзвігу, захавалася менш за ўсё звестак. Кунегунда памёрла ў раннім дзяцінстве. Ядзвіга нарадзілася не раней за 1368/1369 гг.; ва ўсякім выпадку на момант смерці свайго бацькі дзяўчынка была яшчэ немаўляткам (двухгадовым, па сцвярджэнні Я. Дамброўскага). Асірацелыя Ганна і Ядзвіга з вясны 1371 г. выхоўваліся ў сваёй цёткі каралевы Альжбеты Лакеткоўны (1305–1380), у Будзе, пры двары венгерскага і польскага караля Людовіка Анжуйскага. Ядзвіга Казіміраўна, як мяркуюць, яшчэ пры жыцці Людовіка (гэта значыць перад 1382 г.) выйшла замуж, але за каго – невядома[57].

Некаторыя гісторыкі ўсё ж лічаць магчымым, што перамовы наконт дынастычнага саюза праводзіліся ў апошнія гады жыцця караля Казіміра, у 1367–1370 гг.[58] Меркаванне Г. Пашкевіча, зрэшты, дастаткова асцярожнае: ён паказаў на шмат якія недарэчнасці ў тэксце «Аповесці пра Падолле». Дзіўна, што ініцыятарам шлюбу выстаўлены польскі кароль. Дзіўна, што ён намерваўся выдаць дачку за малазначнага на той час літоўскага князька з другараднай лініі Гедымінавічаў, якая ніколі не прэтэндавала на вялікакняжацкі сталец. Пры гэтым падольскія Карыятавічы на той час і

Монографія. – Дніпропетровськ, 2006. – С. 89–97.

[55] Decrees of the Ecumenical Councils. – Vol. 1. Nicaea I to Lateran V / Ed. *N. P. Tanner*. – London, 1990. – P. 257.

[56] *Jasiński K*. Małżeństwa i koligacje… – S. 70–72.

[57] *Dąbrowski J*. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego 1370–1382. – 2 wyd. – Kraków, 2009. – S. 160.

[58] *Paszkiewicz H.* O genezie i wartości Krewa. – Warszawa, 1938. – S. 291–292; *Błaszczyk G*. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – T. 1. Trudne początki. – Poznań, 1998. – S. 220 (тут разбор літаратуры).

так ужо з'яўляліся васаламі польскай Кароны[59], а Канстанцін Карыятавіч яшчэ не валодаў Падольскай зямлёй, знаходзячыся ў ценю сваіх старэйшых братоў. Адным словам, палітычнай неабходнасці ў гэтым шлюбе для Польшчы не было. Да таго ж, малодшыя дачкі Казіміра былі яшчэ зусім малымі, і планы іх шлюбу з 30-гадовым Канстанцінам Карыятавічам у такіх умовах былі б нонсэнсам.

Такім чынам, цалкам выключана, каб князя Канстанціна Карыятавіча запрасіў для шлюбу з адной са сваіх законных дачок менавіта польскі кароль Казімір.

Канстанцін Карыятавіч з'явіўся на палітычнай сцэне Падольскай зямлі толькі ў 80-я гг. XIV ст., то бок значна пазней сваіх старэйшых братоў – Аляксандра і Юрыя. 17 красавіка 1385 г. ён як «von [Gotis gena]den Herczog czu Podolien» узнавіў прывілей для купцоў Кракава на вольны гандаль у Падольскай зямлі[60]. Апроч таго, у 80-я гады XIV стагоддзя Канстанцін і ягоны суправіцель – князь Падолля, імя якога вядома толькі па лацінскаму ініцыялу *В.* (напэўна, Барыс Карыятавіч), звярнуліся да папы Урбана VI з просьбай, каб у горадзе Камянцы-Падольскім было заснавана каталіцкае біскупства[61]. 19 верасня 1388 г. ён сумесна з новым сваім суправіцелем Фёдарам Карыятавічам выдаў прывілей свайму слузе Няміры на валоданне Бакотай[62]. Спробы *Л. В. Вайтовіча* давесці, што Канстанцін Карыятавіч быў гаспадаром Падольскай зямлі значна раней і памёр паміж 1366 і 1374 гг.[63], не вытрымліваюць крытыкі, бо супярэчаць комплексу не толькі дакументальных, але і нумізматычных крыніц. Вядома, што манеты, чаканеныя Канстанцінам Карыятавічам, нясуць мадыфікаваную выяву герба венгерскай каралеўскай дынастыі Анжу[64]. Гэта тлумачыцца тым, што з 1377 г. падольскія Карыятавічы, як мы ўжо казалі, былі васаламі венгерскай Кароны.

Калі перамовы наконт шлюбу Ядзвігі Казіміраўны і Канстанціна Карыятавіча і маглі адбыцца, то толькі паміж 1371 і 1382 гг. уключ-

---

[59] Гл.: *Михайловський В. М.* Васальні стосунки князів Коріатовичів із Казимиром III та Людовіком Угорським // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 4–15.

[60] Kodeks dyplomatyczny miasta Krakowa 1257–1506. – Cz. 1. – S. 74–75.

[61] *Abraham W.* Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim // Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250-tej rocznicy założenia Uniwersytetu Lwowskiego przez króla Jana Kazimierza r. 1661. – T. 1. – Lwów, 1912. S. 12.

[62] *Tęgowski J.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // Teki Krakowskie. –1997. – № 5. – S. 170–171.

[63] *Войтович Л. В.* Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 671.

[64] *Погорілець О. Г.*, *Саввов Р. В.* Монета подільского князя Костянтина // Нумізматика. Фалеристика. – 2007. – № 4. – С. 26; *Громыко А.* О подольских денариях Константина Кориатовича // Банкаўскі веснік. – 2010. – № 7 (480), сакавік. – С. 70.

на ў праўленне караля Людовіка Анжуйскага. Існуе і іншы гіпатэтычны варыянт: будучы ў Кракаве ў красавіку 1385 г., князь Канстанцін Карыятавіч мог весці там нейкія перамовы з малапольскімі панамі наконт шлюбу, але, вядома ж, не з Ядзвігай Казіміраўнай, а з Ядзвігай, дачкой Людовіка Анжуйскага, гэта значыць як канкурэнт Ягайлы Альгердавіча, прэтэндэнт на тытул польскага караля. Адсюль у пратографе «Аповесці пра Падолле» з'явіліся словы, што польскі кароль хацеў Канстанціна Карыятавіча «по своемь животе королемь осадити». Па сутнасці, гэта падобна на завуаляваны антыягелонскі ідэалагічны выпад: Канстанцін Карыятавіч, які нібыта адмовіўся прыняць каталіцтва ў абмен на польскую карону, яўна тут проціпастаўляўся менш разборліваму ў сродках Ягайле[65]. Кніжнікі ВКЛ XV – пачатку XVI ст., відаць, добра ўспрымалі небяспечнасць такой трактоўкі. Таму словы «по своемь животе королемь осадити» зніклі з Супрасльскага спіса (гэта як раз той выпадак, калі лакуну нельга тлумачыць выпадковым пропускам слоў), а ў другім летапісным зводзе ВКЛ, пачынаючы са спіса Красінскага, эпізод з планаваным шлюбам Канстанціна Карыятавіча на польскай каралеўне быў наогул выкінуты з тэкста. Іншымі словамі, фрагмент «Аповесці пра Падолле» пра планаваны шлюб Канстанціна Карыятавіча нагадвае хутчэй легенду з элементамі палітычнага памфлета, праз якую разгледзець рэальныя падзеі так жа цяжка, як праз туман. Няяснасці дадае і пытанне пра веравызнанне князя Канстанціна Карыятавіча: насамрэч, як і старэйшыя браты, ён апекаваўся інтарэсамі каталіцкага духавенства і манаства, бо рупіўся аб заснаванні каталіцкага біскупства ў Камянцы; але пры гэтым мог і заставацца ў праваслаўі. Кніжнікаў, прынамсі, першай паловы XV ст. гэта наўрад ці магло здзіўляць, бо такія прыклады былі: так, у 1444/1445 гг. праваслаўны князь Алелька Уладзіміравіч пажалаваў шэраг наданняў каталіцкаму касцёлу св. Міхаіла ў Слуцку («к нашей це*р*кви къ ла*ц*кой, што у Слуцку, къ светому Миха*й*лу»)[66]. Ва ўсялікім выпадку падаецца відавочным, што, апроч нейкай вуснай інфармацыі, чутак альбо ўласных домыслаў, грунтам для стварэння гэтага фрагмента аўтару «Аповесці пра Падолле» паслужыла ахоўная грамата (глейт), якая была выдадзена польскім бокам Канстанціну Карыятавічу, мабыць, для прыезда ў Кракаў у 1385 г. Тэарэтычныя і практычныя прынцыпы ідэнтыфікацыі дакументальных матэрыялаў,

[65] На гэтую «іранічную алюзію» першым звярнуў увагу, здаецца, *М. С. Грушэўскі* (гл.: Історія України-Руси. Т. 4. XIV–XVI віки – відносини політичні. – Вид. 2. – Київ–Львів, 1907. – С. 93).

[66] AGAD. Archiwum Radziwiłłów. – Dz. VIII. – Sygn. 511. – S. 17; Sygn. 522. – S. 2, 4. – Публікацыя: *Ліцкевіч А. У.* Старабеларускія граматы XV ст. з Archiwum głównego akt dawnych у Варшаве... – С. 13–16, № 1.

уключаных у старажытнарускія летапісы і хронікі, былі ў свой час прапанаваны і абгрунтаваны цэлым шэрагам даследчыкаў (Б. А. Рыбакоў, В. Ю. Франчук, В. Т. Пашута, А. В. Юрасоўскі, А. А. Купчынскі)[67]. Калі выкарыстоўваць самы стрыманы падыход, сфармуляваны ў крытычным артыкуле Я. Р. Дашкевіча, то на выкарыстанне дакументальных крыніц у тэксце летапіса альбо хронікі можа паказваць наяўнасць тэрмінаў «грамота», «рукописание» і г. д., а таксама супадзенне фармуляра летапісных «грамот» і аўтэнтычных актавых матэрыялаў[68]. З такога пункту гледжання той факт, што аўтар «Аповесці пра Падолле» ведаў глейт, выдадзены для Канстанціна Карыятавіча, даказваецца надзейна: у тэксце прама называецца гэты від дакумента і даецца характарыстыка яго зместа («с великою твердостию»).

Паводле папярэдніх вынікаў тэксталагічнага і гістарычнага аналіза фрагмент аб планаваным шлюбе князя Канстанціна Карыятавіча меў наступны генезіс. Першапачаткова ўзнікла другая частка «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», дзе ўтрымліваўся наступны тэкст: «Короля Казимира краковского в животе не стало, и сынов в него не было, только одна дочка (именемь) Ядвига. И почали ляхове слати с Кракова к великому князю Ягаилу, абы принял крещение старого Рима и понял бы в них королевну Ядвигу и стал бы в них королем в Кракове и на всеи Лядскои земли»[69]. Памылка аўтара, які палічыў каралеўну Ядзвігу дачкой караля Казіміра, магчыма, тлумачыцца не толькі асабістым няведаннем, але і некарэктнай інтэрпрэтацыяй аднаго з лацінамоўных тэкстаў, блізкіх да «Каталога жаганскіх абатаў», створанага ў 1398 г. Людольфам з Эйнбека, абатам аўгустынскага кляштара ў Жагані (Сілезія): «De rege Polonorum. Hiis diebus, mortuo jam dudum Kazimiro, rege Polonorum, sine herede, cum filia minor regis Ungarorum jus successionis in regno Polonorum haberet, pater ejus eam duci Austrie desponsavit. Sed post mortem patris, Poloni eam auferentes duci, cuidam gentili sed tunc a primo baptizato forte, Vladislao vel Wolislao nomine, in conjugio copularunt ipsumque neophitum super se regem fecerunt, qui tenens regnum Polonie usque in diem istum habet et eandem regis

[67] *Рыбаков Б. А.* Древняя Русь. Сказания, былины, летописи. –М., 1963. – С. 316–335; *Пашуто В. Т.* Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С. 169 і наступн.; *Франчук В. Ю.* Киевская летопись. Состав и источники в лингвистическом освещении. – Киев, 1986. – С. 154; *Юрасовский А. В.* Грамоты XI – середины XIV века в составе русских летописей // История СССР. – 1982. – № 4. – С. 141–150; *Купчинський О. А.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. – С. 219–220.

[68] *Дашкевич Я. Р.* Спорные вопросы дипломатической практики Древней Руси // История СССР. – 1991. – № 4. – С. 105–108.

[69] ПСРЛ. – Т. 35. – С. 63, 87, 113.

filiam in uxorem, licet sterilem et sine prole etc.»[70]. Далей у гэтым урыўку распавядаецца пра тое, што Ягайла быў не першым, а другім мужам Ядзвігі Анжуйскай. Першым законным мужам быў аўстрыйскі герцаг Вільгельм, але герцаг не меў інтымнай сувязі з Ядзвігай, пагэтаму папская курыя дала дазвол Ягайлу і Ядзвізе на заключэнне паўторнага шлюбу. Магчыма, менавіта гэтым аспектам сілезскай кляштарнай хронікі (альбо аналагічнага па зместу тэкста) тлумачыцца тое, што гэты тэкст выклікаў цікавасць і стаў вядомы ў Вялікім княстве Літоўскім. Заўважым, аднак, што, у адрозненне ад «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх», у «Каталогу жаганскіх абатаў» тэкст не ўтрымлівае недакладнасцей альбо сэнсавых супярэчнасцей. Інтэрпрэтатар гэтага тэксту (альбо падобнага да яго тэксту) у ВКЛ па нейкай прычыне не звярнуў ўвагу на словы «jam dudum», з якіх вынікае, што кароль Казімір памёр задоўга да апісаных падзеяў, і пагэтаму было вырашана, што шлюб каралевы Ядзвігі адбыўся неўзабаве пасля смерці караля Казіміра і што яна была яго дачкой.

З «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» памылка трапіла ў «Аповесць пра Падолле», а таксама ў Васкрасенскі летапіс: «Того же году (6894) великий князь Ягайло Олгердовичь Литовский ездил женитися в Лятцкую землю, и женися тамо, а поня королевну Казимерову дочь Едвигу, и тамо крестися в Римскую веру»[71]. А. Прахаска ў свой час меркаваў, што зыходным было паведамленне Васкрасенскага летапіса, якое быццам бы было перапрацавана аўтарам другой часткі «Летапісца» і «Аповесці пра Падолле»[72]. Гэта памылковая ідэя, бо паведамленне Васкрасенскага летапіса з'яўляецца позняй рэдакцыяй артыкула з маскоўскіх і наўгародска-сафійскіх зводаў пра шлюб князя Ягайлы ва «Угорского короля», яго хрышчэнне ў «нямецкую веру» і смяротнае пакаранне ў Вільні двух літоўскіх праваслаўных баяр[73].

Што ж датычыцца «Аповесці пра Падолле», то яе аўтар, будучы знаёмы з «Летапісцам вялікіх князёў літоўскіх», ведаў таксама пра існаванне ахоўнага ліста (глейта), выдадзенага для князя Канстанціна Карыятавіча на прыезд у Кракаў у красавіку 1385 г. Абапіраючыся на гэтыя матэрыялы і, мусіць, на нейкую вусную інфармацыю ён стварыў фрагмент аб планаваным шлюбе падольскага князя з польскай каралеўнай, нібыта

[70] Scriptores rerum Silesiacarum. – Bd. 1. – Breslau, 1835. – S. 218.

[71] ПСРЛ. – Т. 8. – СПб., 1859. – С. 51.

[72] *Prochaska A*. Latopis litewski… – S. 17, 26.

[73] Пар., напрыклад, маскоўскі звод канца XV ст.: «Того же году великыи князь Ягаило Олгердовичь Литовъскыи еде женитися в Угорьскую землю х королю и женився тамо крестися в Немецкую веру…» (ПСРЛ. – Т. 25. – М.–Л., 1949. – С. 213). Больш падрабязны аналіз гэтага летапіснага паведамлення прадстаўлены ў артыкуле: *Ліцкевіч А. У.* Віленскія праваслаўныя мучанікі 1387 года // Праваслаўе. – 2010. – № 16. – С. 81–93.

дачкой караля Казіміра. Дарэчы, паколькі ахоўны ліст быў выдадзены ў перыяд бескаралеўя, відаць, групай малапольскіх магнатаў, адсюль у аповесці з'явілася ўдакладненне, што кароль Казімір «умыслив тое собе и со всими паны». Ёсць пэўныя падставы меркаваць, што, ствараючы гэты фрагмент, аўтар аповесці лічыў, што Канстанцін Карыятавіч прыязджаў у Кракаў менавіта для абмеркавання шлюбу з польскай каралеўнай Ядзвігай, з якой пазней ажаніўся вялікі князь літоўскі Ягайла.

Litskevich Oleg

***The Story about Podolia*: Relationships between the Copies of the First Redaction and Authenticity of an Account of the Prince Konstantin Koriatovich**

The article begins from a textological analysis of the two earliest extant copies of ***The Story about Podolia*** *which form a part of so called Suprasl and Slutsk manuscripts. In order to achieve more reliable results, the analysis embraced also some earliest copies of* ***The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania*** *(Suprasl, Slutsk, Vilna, Academical manuscripts) that were included in the same 15th century chronicle compilation as the first redaction of T****he Story about Podolia.***

*Initially the first part of T****he Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania*** *covering the period from 1341 until 1382 was compiled in Ruthenian. This text was partially based on oral or written information reflected in so called* ***Dis ist Witoldes sache wedir Jagaln und Skargaln*** *(1390). The last editing of the first part of* ***The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania*** *had been done not earlier than in 1407 and afterwards the text was translated in Latin as* ***Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie.*** *Then an anonymous author created the second part of* ***The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania*** *by adding to the first part the account of events from 1383 until 1396; it is worthy of note that he erroneously believed the Polish Queen Jadwiga to be the daughter of the King Casimir of Poland though she was the daughter of the King Louis of Hungary. The textological analysis shows that the Suprasl and Slutsk copies of* ***The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania*** *(and therefore of* ***The Story about Podolia****) contain a set of identical readings and thus obviously descend from a common protograph. We cannot say that the Slutsk copy depends on the Suprasl one, or vice versa. Both the Suprasl and Slutsk copies of* ***The Story about Podolia*** *have some lacunas in the text as well as incorrect and contradictory readings so they complement each other. In some important cases, the Slutsk copy provides more correct readings than the Suprasl copy: e. g. in the Slutsk copy,*

the name of the prince Fedor Koriatovich's military governor Niestiak is spelled 'Nestak' (versus 'Nestis' in the Suprasl copy).

*Further, the article discusses the account of T**he Story about Podolia** stating that the King Casimir of Poland proposed the Podolian prince Konstantin Koriatovich to marry his only daughter. It is argued that during the lifetime of the King Casimir (1310–1370) none of his five daughters could be married or engaged to the prince Konstantin Koriatovich. We know that the prince Konstantin Koriatovich was the Podolian ruler in 1380-ies and according to a documentary source visited Cracow in April 1385. So it can be assumed that author of **The Story about Podolia** in this case wrote about negotiations related to a planned matrimonial alliance between the prince Konstantin Koriatovich and the Polish Queen Jadwiga, the daughter of the King Louis of Hungary. As the sources for his narration the author of **The Story about Podolia**, probably, used (along with oral tradition) **The Chronicle of the Grand Dukes of Lithuania** where the Polish Queen Jadwiga was called the daughter of the King Casimir as well as the protection documents ('kgleitovnyi listy') issued by the Polish nobles so that the prince Konstantin Koriatovich could safely visit Cracow in 1385.*

УДК 930.22 +930.272=«Литовська Метрика 21» / «16»

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

«НАЗНАЧЕНЕ СПРАВЕЦ МЫТНЫХ НА ВСИХ КОМОРАХ У ВЕЛ(ИКОМ) К(НЯ)З(СТВЕ) ЛИТ(ОВ)СКОМ. ТО ЕСТЬ СПРАВА МЫТНАЯ»: МИТНА РЕФОРМА 1536 р. КОРОЛЕВИ БОНИ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ (дипломатичний і джерелознавчий аналіз)

У статті проведено дипломатичний і джерелознавчий аналіз документа, який висвітлює основний зміст митної реформи королеви Бони 1536 р. у результаті якої на землях Великого князівства Литовського впроваджувалось завідування митними зборами через довірених осіб. Дипломатичний аналіз дозволив встановити видову приналежність документа, що має нетипову структуру, оскільки складається із двох окремих частин, об'єднаних датуванням. У результаті джерелознавчого аналізу були висвітленні основні відмінності у практиці збору мит на умовах завідування і оренди.

Ключові слова: митна реформа, королева Бона, мита, завідування, Велике князівство Литовське.

В статье осуществлен дипломатический и источниковедческий анализ документа, который раскрывает основное содержание таможенной реформы королевы Боны 1536 г., в результате которой на землях Великого княжества Литовского устанавливалось заведование таможенными пошлинами через доверенных людей. Дипломатический анализ позволил установить видовую принадлежность документа, который имеет нетипичную структуру и состоит из двух отдельных частей, объединенных датировкой. В результате источниковедческого анализа были выявлены основные отличия, сложившиеся в практике взимания таможенных пошлин на условиях заведования и аренды.

Ключевые слова: таможенная реформа, королева Бона, таможенные пошлины, заведование, Великое княжество Литовское.

The article deals with the diplomatic and source study analysis of the document which eliminates the main content of customs reform of the queen Bona of 1536. As a result of reform on the lands of Grand Duchy of Lithuania was established new management of the customs duties through the entrusted people. The diplomatic analysis allowed establishing specific accessory of the document which has atypical structure and consists of two separate parts united by dating. As a result of the source study analysis the main differences which developed in practice of collection of the customs duties on the terms of management and rent were revealed.

Key words: customs reform, queen Bona, customs duties, management, Grand Duchy of Lithuania.

У 1536 р. італійка за походженням і дружина Сигізмунда I королева Бона отримала у безстрокове управління митні збори майже по всій території Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), крім Волині, й призначила нових адміністраторів на всі митниці. Заходи королеви Бони у митній сфері польський історик В. Поцєха назвав «митною реформою»[1]. Таким чином на території ВКЛ запроваджувався інший, по відношенню до більш розповсюдженої оренди, спосіб управління митами – завідування через довірених осіб[2]. Він вже існував на практиці, але саме за часів королеви Бони отримав документне підтвердження.

Документ – «Назначене справец мытных на всих коморах ѵ Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском. То есть справа мытная» від 8 листопада 1536 р.[3] – є документним підтвердженням управління митами на умовах завідування. Він цікавий у деяких аспектах: 1) заголовок документа свідчить про відмінний від оренди спосіб управління митами; 2) він має унікальну і нехарактерну для більшості документів Литовської Метрики (далі – ЛМ) структуру; 3) це, фактично, єдиний документ, який найбільш повно фіксує умови, на яких здійснювалось завідування.

Документ був опублікований і проаналізований нами у контексті вивчення штату митної служби з кінця XV–60-х рр. XVI ст.[4]. Неоднозначність його форми і змісту викликали необхідність дослідити його внутрішню структуру, а також здійснити більш детальний джерелознавчий аналіз у контексті функціонування митної системи на землях ВКЛ. Мета даної статті – провести дипломатичний і джерелознавчий аналіз документа, встановити його видову приналежність, розкрити особливості його індивідуального формуляру, висвітлити основні зміни у способі збору мит, порівняти реорганізаційні заходи королеви Бони із діями попередників.

До митної реформи королеви Бони існувало дві форми управління митними зборами: оренда (відкуп) приватними особами на певний термін і завідування через довірених осіб на невизначений строк. Оренда

---

[1] *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. Tom III. – Poznań, 1958. – S. 139.

[2] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 542–543.

[3] Центральний державний архів України, м. Київ. – КМФ-36. – Оп. 1. – Од.зб. 21. – Л. 45 об – 47 (ч.1.), копія польською транскрипцією див.: Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Zespol 465. Metryka Litewska transkrypcje. – Sygn. 206. – S. 210 (26) – 213 (29).

[4] *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 212 –213, 224–226.

як спосіб управління, утвердилась на практиці ще за часів Вітовта[5]. Протягом кінця XV –60-х рр. XVI ст. спостерігаються такі чергування способів збору мит:

1-й період – кінець XV ст. до середини 1530-х рр. – домінувала оренда митних зборів, яка нетривалий час, обмежений перебуванням на посаді підскарбія земського Аврама Єзофовича, співіснувала з завідування; *2-й період* – 1536 – кінець 1540-х – завідування митами королевою Боною; *3-й період* – кінець 1540-х – друга половина 1560-х – повернення до оренди[6].

До реформи королеви Бони певними спробами запровадження завідування відзначились її попередники – в.кн. Олександр, який намагався передати управління митами довіреним особам та її чоловік Сигізмунд I. Останнього у перевагах завідування переконав земський підскарбій Аврам Єзофович, який застосував цей спосіб на практиці[7]. Перехід до завідування був спричинений введенням на початку XVI ст. нових мит від товарів, якими торгували вільно (сіль, спиртні напої). Ці заходи викликали масове невдоволення з боку шляхти, яка чинила опір відкупщикам і всіляко намагалась викрити їх зловживання. Влада пішла на поступки і нетривалий час збирала мита через довірених осіб[8]. Головна причина невдач влади при завідуванні полягала у відсутності звітності та належного контролю за діяльністю призначених осіб[9].

Митна діяльність королеви Бони на землях ВКЛ не набула достатнього висвітлення в історіографії. Посилаючись на єдиний документ – «Назначене справец мытных…» М. Довнар-Запольський розкрив особливості завідування королевою Боною, вказавши на попередні спроби влади перейти до завідування. Він першим звернув увагу, що королеві Боні «орендували» (історик вживає цей термін у лапках – *Л. Ж.*) мита на умовах, які важко назвати орендою у тому розумінні, яке сформувалось і діяло на практиці. Відсутність обов'язкових та інших елементів орендних контр-

---

[5] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство… – С. 540; *Бершадский С. А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ, подскарбій земскій, Членъ Рады Великого княжества Литовскаго. Отрывокъ изъ исторій внутреннихъ отношеній Литвы въ начале XVI века. – К., 1888. – С. 130.

[6] Періоди існування обох способів управління до 1569 р. виділені нами на основі класифікації документів Литовської Метрики, що містять інформацію про історію митної системи.

[7] *Бершадский С. А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ… – С. 130.

[8] *Бершадский С. А.* Литовские евреи. История ихъ юридическаго и общественнаго положения в Литве отъ Витовта до Люблинской унии. 1388–1569г. – СПб. 1883. – С. 403.

[9] *Бершадский С. А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ… – С. 130; *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 540–542.

актів (строк і сума оренди) дали підстави стверджувати, що це був новий спосіб управління митами – завідування, що тривало до кінця 1540-х рр. Факт завідування підтверджується й тим, що Сигізмунд I в той же період приймав активну участь в управлінні і назначав нових митників разом із королевою[10].

В. Поцєха у тритомній праці, присвяченій королеві Боні, висвітлив її заходи у митній сфері у контексті дослідження господарської діяльності на теренах Польщі, ВКЛ і Волині зокрема. Він більш детально, ніж М.Довнар-Запольський, охарактеризував зміст документа 1536 р., назвавши заходи королеви «митною реформою».

Інтерес Бони до Волині обумовлювався важливим значенням цього регіону як митного округу. Королева багато уваги приділяла митним справам й вважалась їх знавцем, бо отримала певний досвід у цій царині на території Польщі. Отриманий досвід спонукав королеву до подібних реформувань на території її доменіальних володінь у ВКЛ. Основна мета реформи полягала у впорядкуванні та централізації митної адміністрації, а також її звільненні від залежності приватних осіб, переважно євреїв. В. Поцєха припустив, що завідування королеви Бони підвищило прибутковість митних зборів утричі: з 4 000 кіп грошів у 1520 р. до 13 000 кіп у 1546 р. [11], зазначивши неточність розрахунків за браком систематичних даних джерел.

По суті, В. Поцєха «реанімував» негативний образ королеви, що склався у польській історіографії. Він показав, що королева Бона намагалась зміцнити королівську владу, підґрунтям якої мали стати добре організовані у господарському відношенні приватні королівські землі[12].

У сучасній історіографії митну діяльність королеви Бони висвітлив В. Поліщук у контексті вивчення документального складу 22 книги записів ЛМ[13] і ревізії приватних мит на Волині. Автор висловив цікаву думку щодо безпосереднього впливу митної реформи королеви Бони 1536 р. на проведення ревізії українських замків у 1545 р. і перевірку привілеїв волинських землевласників на мита у приватних маєтках у 1547 р., з яких була складена 22 книга записів ЛМ. Історик вважає, що митну політику королеви Бони слід розглядати у більш широкому контексті адміністра-

[10] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство... – С. 541–543.

[11] *Pociecha W.* Królowa Bona... – S. 139, 141–142.

[12] *Łowmiański H.* Polityka Jagiellonów. – Poznań, 2006. – S. 344.

[13] Lietuvos Metrika (далі – LM). Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. [Литовская Метрика. Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p.

тивних реформ, без урахування яких централізаційні тенденції великокнязівської влади залишаться не досить зрозумілими[14].

Значно доповнюють і актуалізують джерельну базу дослідження митної діяльності королеви Бони нещодавно опубліковані 22 і 32 книга записів ЛМ. Дослідження 22 книги записів, що містить привілеї волинських землевласників на маєтки і мита, дозволить з'ясувати ситуацію щодо приватних мит на Волині[15], правомірність існування яких намагалась перевірити королева Бона. 32 книга записів ЛМ[16] містить ряд матеріалів щодо господарської діяльності королеви Бони[17], а також перші оренди мит євреям (1548 р.), які засвідчують кінець періоду завідування взагалі, й королевою Боною зокрема[18].

Окремо слід виділити узагальнюючу статтю О. О. Дячка, присвячену дослідженню мережі миниць на українських землях, що входили до складу ВКЛ, Польщі і Московської держави. Учений реконструював систему державних і частково приватних митниць на українських землях, приділивши значну увагу Волині, висвітлив особливості двох способів управління митами, запинився на особливостях митної реформи королеви Бони, виділив причини групування митниць в округи, тобто охарактеризував основні моменти функціонування митної системи взагалі[19].

Таким чином, реорганізаційні заходи королеви Бони у митній сфері викликають інтерес у контексті дослідження її господарської діяльності на території Польщі і ВКЛ і з огляду на суперечливе ставлення до постаті королеви в історіографії.

Дипломатичний аналіз документа

Досліджуваний документ є нетиповим у сенсі форми та змісту. З точки зору змісту, документ є цінним джерелом, що визначає кордони митних округів і вказує прізвища нових митників по всій території ВКЛ (окрім

---

[14] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

[15] Про особливості 22 книги записів ЛМ див. наш огляд у цьому ж збірнику.

[16] LM. Knyga Nr. 32. (1548–1549): [Книга записей 32] / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012. – XX, 144 p.

[17] *Блануца А*. Господарська політики королеви Бони у Великому князівстві Литовському (за матеріалами 32 книги записів Литовської метрики) // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2011. – Вип. 11. – С. 191–206.

[18] LM. Knyga Nr. 32. – Nr 19.

[19] *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Зб. наук. праць: «Історія торгівлі, податків та мита». – 2010. – № 1 (1). – С. 65–90.

Волині і власних староств королеви – Пінського, Клецького і Городецького). З точки зору форми, визначити його видову приналежність важко, тому що він складається із двох частин, кожна з яких чітко відокремлюється одна від одної.

Заголовок документа – «Назначене справец мытных на всих коморах ѿ Вел(иком) к(ня)з(стве) Лит(ов)ском» і підзаголовок – «То есть справа мытная», повністю написано великими друкованими літерами, що не є типовим для заголовків документів ЛМ.

Проведений дипломатичний аналіз[20] документа показав, що першу частину можна вважати *уставою*, друга – це *лист*. Їх «об'єднує» датування наприкінці документу – 8 листопада 1536 р.

Перша частина документу не має притаманних більшості документів ЛМ атрибутів початкового (інтитуляції, інскрипції, салютації) і прикінцевого протоколів формуляру.

Перша частина обмежується *нарацією, диспозицією* і *санкцією*. Нарація починається після підзаголовку документа «*То есть справа мытная*» і описує обставини його видачі. У ній вказано, що великий князь (Сигізмунд I) і королева її милість (Бона) призначили нових митних справець на всі митні комори ВКЛ, що мали приступити до своїх обов'язків 27 грудня 1536 р.:

> Которы*х* дворя*н* виделося господарю королю и королево*й* ее милости по вси*м* мытомъ у Велико*м* кня*з*стве ро*зл*ожити и поручи*ти* и*м* ты*х* мы*т* спра*в*цами быти о теперешнемъ святе пришло*м* и новомъ лете то е*ст* по Бо*ж*емъ нарожен*и* в ты*й* де*й* лета Бо*ж*(его) наро*ж*(еня) 1536 мес(еца) де*к*(абря) 27 дня и*н*дикъта 10.

У диспозиції фіксували зміст акту, розпорядження по сутності справи, рішення, що визначає, як саме та за яких умов набувають чинності відповідні публічні права. У *диспозиції,* що починається словами: «А то тыє росписаны суть хто бы на мыте*х* спра*в*ца*ми* был», у формі переліку

[20] Серед сучасних досліджень, присвячених дипломатичному аналізу документів ЛМ та інших актів XVI ст. слід виділити: *Святець Ю. А.* Дипломатичний аналіз як методологічна підстава проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Руська (Волинська) Метрика (1569–1573 рр.)» // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / за ред. О. І. Журби. – Вип 2. – Д., 2001. – С. 278–302; *Ващук Д.* Дипломатичний аналіз українських актових джерел кінця XV – першої половини XVI ст. // Спеціальні історичні дисципліни. Збірка наукових праць. – Число 22–23 / Ред. кол.: Г. В. Боряк (відп. ред.), В. В. Томазов (заст. відп. ред.), І. Н. Войцехівська, М. Ф. Дмитрієнко, Г. В. Папакін, І. К. Хромова (відп. секр.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2013. – С. 238–258; Акти Волинського воєводства кінця XV – XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / підготовка до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). – К., 2014. – С. 44–54.

(без нумерації) вказані основні митні комори і прикомірки з прізвищами нових митників, що їх очолили. У географічному відношенні головні митниці та їх філіали вказані із заходу на схід – від Вільна до Полоцька: Ковно, Вільно, Гродно, Бєльськ, Берестя, Мінськ, Новгород, Полоцьк і їх прикоморки , відповідно у Дорогичині, Могильові, Бобруйську, Вітебську, Друї та Орші.

> На вилен*с*кую комору Микита ска*р*бны*й* а мещани*н* вилен*с*ки*й* Степа*н* Вил*к*евичъ а с ними Янъ Урълиховичъ маеть на то*й* же коморе бы*ти* и квиты господарскии роздавати яко король е.м. са*м* уставил и квиты на то єму далъ.

Розглянемо перелік нових справців, призначених на головні митниці та їх прикоморки:

1) Віленський округ:

Вільно:	Микита – скарбний
	Степан Вількевич – міщанин віленський
	Ян Урліхович – не вказано

2) Ковенський округ

Ковно:	кн.Еустахіус – канонік віленський
	Іван Кунцевич – урядник юрборський кр.її м., служебник підскарбія земського Івана Горностая

3) Городенський округ

Гродно:	Войтех Требський – дворянин кр.її мл.
Мости	Роман Кудаєвич – бурмістр городенський
	Гришко Ходкевич – бурмістр городенський

4) Бєльський округ

Бєльськ:	Матей Левицький – дворянин кр.її мл.
	Якім Пожарович – бурмістр
	Єско – бурмістр
Дорогичин:	Матей Левицький
	Войташко – бурмістр дорогицький

5) Берестейський округ

Берестя:	Григорій Волович – дворянин
	Протас – бурмістр берестейський
	Міхно Каліхович – бурмістр берестейський

6) Мінський округ

Мінськ:	Грінашко Шолушич – дворянин
	Федько Цицула – бурмістр
	Семен Каленикович – бурмістр
Бобруйськ:	ті ж самі
Воложино (1/2 мита)	ті ж самі

7) Новгородський округ

Новгород:	Олександр Шпірка – дворянин кр.її млс.
	Васько Мінткевич – бурмістр новгородський

8) Полоцький округ

Полоцьк:	пан Гліб Іванович Зенов'євич – боярин полоцький
	Давид Панкович – бурмістр
	Іван Становка – бурмістр
Вітебськ:	ті ж самі
Друя:	ті ж самі
Могильов:	Тарас Германович – боярин могилевський
	Павло Іршанин – міщанин
	Гаврило Смолнянич – міщанин
Орша:	дяк Бурий – королівський боярин.

В якості *санкції,* що у даному випадку виконує не каральну функцію за порушення рішення вказаного у диспозиції, а виступає засобом її реалізації[21], є повідомлення, що нові справці особисто отримають листи[22] з подальшими інструкціями щодо збирання мит.

А тымъ обычаемъ листы господарские до ты*х* вс*их* справецъ мытъны*х* до ко*ж*дого по особну писаны.

На цьому повідомленні закінчується перша частина і починається друга.

За формою першу частину можна віднести до публічно-правових документів, групи документів договірно-законодавчого виду, підвиду жалуваних уставних грамот, що встановлює юридичний статус посадових осіб або різних груп населення (сільського, міського, бояр, шляхти). У якості посадових осіб виступають митники – справці[23]. Через малий обсяг устав,

---

[21] Дипломатичний аналіз документів Руської (Волинської) Метрики за 1569–1573 рр., проведений Ю. А. Святцем показав, що санкції як механізм реалізації диспозиції, залежали від характеру питання, наприклад, в локаційних грамотах, у вольностях на проведення ярмарків і торгів санкція виконувала не каральну, а пільгову функцію. Див.: *Святець Ю. А.* Дипломатичний аналіз як методологічна підстава проектування автоматизованої інформаційно-пошукової системи «Руська (Волинська) Метрика (1569–1573 рр.)» // Дніпропетровський історико-археографічний збірник / за ред. О. І. Журби. – Вип 2. – Д., 2001. – С. 289.

[22] Чи отримали вони листи невідомо, оскільки у 21 книзі записів ЛМ, де вміщено сам документ, їх немає. В інших книгах нам теж не вдалось їх знайти, проте М. Довнар-Запольский стверджує, що вони були надіслані у 1536 р.: *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство… – С. 542.

[23] *Хорошкевич А. Л.*, *Каштанов С. М.* Методические рекомендации по изданию и описанию Литовской метрики. – Вильнюс, 1985. – С. 23.

які містять інформацію щодо митної системи[24] і широке коло питань, які вони регулювали, визначити їх абстрактний формуляр досить важко.

Друга частина документа – це *лист* до нових митників полоцької комори, який можна розглядати як окремий документ, що має типові складові умовного формуляру.

Згідно поведеної нами класифікації документів ЛМ з історії митної системи на землях ВКЛ, *лист* відноситься до групи публічно-правових документів, підгрупи розпорядчих документів, підвиду указних грамот, адресованих митникам із дорученнями і розпорядженнями[25]. Вочевидь, лист вписано до документу в якості прикладу листів, які реально отримали інші митники, записані в уставі. На це вказує, по-перше, відсутність заголовку листа; по-друге відсутність будь якого переходу між попередньою частиною; по-третє, наявність у *листі* всіх частин формуляру, що свідчить про цілісний за змістом і формою документ. Залишається питанням, чому в якості прикладу обрано полоцьких митників, адже полоцька комора нічим не виділяється поміж інших.

Оскільки цей лист є єдиним документом, що визначає умови завідування, наведемо його повністю.

Інтитуляція: Жикгимо*нт* Божю м(и)л(о)стю корол и великий кньзь

Інскрипція: Боярину поло*ц*кому пану Глебу Ивановичу Зено*в*евича а бурмистру места Полоцького Давиду Па*н*ковичу а Ивану Стано*в*це.

Нарація: Што есмо полетили **заведати** (виділено нами – *Л. Ж.*) и в справе свое*й* мети вси коморы и мыта по Великому кн(я)зъству Литовъскому королево*й* пано*й* и велико*й* кн(е)гини Боне ее милости.

Ино виделосє ее м. на то*й* коморе поло*ц*ко*й* и витебъско*й* и на вси*х* мыте*х*, которыи къ коморе полоцько*й* прислухаю*ть* ва*с* установити.

[24] Серед них можна виділити митні устави. У них перелічували найменування товарів, їх тарифну ставку залежно від обсягу та ваги, інколи окремо виділяли товари, привезені з інших країн (Туреччини, Московії, Німеччини, Польщі), а також зазначали підданих (князівські, панські, духовні, іноземці тощо), з яких стягували мита на митних коморах і прикоморках: LM. Knyga Nr. 564 (1553–15670 [Книга Публичных дел 7] / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 1996. – № 74; LM. Knyga Nr 567 (1567–1571) [Книга Переписей 10] / parengė A. Baliulis. – Vilnius, 2006. – № 10; Торгівля на Україні XIV – середини XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина» / [упор. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко]. – К., 1998. – С. 345, № 100, 109.

[25] *Жеребцова Л.* Классификация документов по истории таможенной системы Великого княжества Литовского (по материалам Литовской Метрики) // Материалы XXIV Межд.научн.конф. «Проблемы дипломатики, кодикологии и актовой археографии», Москва, 2 – 3 февраля 2012 г. – М., 2012. – С.293–296.

Диспозиція: Прото приказуемъ вамъ абы есте на росказане и на листы ее м. королевоє нашоє на тых мытех сами справцами были, а у Витебъску кому полетили тамошнимъ мещаномъ и верне справедливе бы есте намъ служили, и пожитъку нашого вы и они з великою пилностью и тыхъ мытех стерегли никому не фолгкуючи. Такъ нам быхмо ни в чомъ шкоды не мели, а на местци одномъ не лежали, але мыта объеждчали и коло них великую сторожу и опатренось и чуйности мели.

А пред ся в послушенстве были бы есте подскарбего нашого земъского пана Ивана Горностая и в кождую пол года до него приеждчали, и рейстра, и пенязи относили и личбу чинили. А за працу вамъ ты бы Глебє брал собе на тыйдень по двацати грошей, а вы меща|не по десеть грошей на тот час до воли нашое, а болши того абы есте ни одного пенязя собе не брали.

А **звераемъ** вамъ тую комору полоцъкую и витебскую держати на нас **к верной руце** (виділено нами – *Л. Ж.*) на ваши цноты, и на души, и на горла ваши, абы есте ни в чомъ никоторое речи намъ ку шкоде не впустили, але верне правдиве намъ служили, а иначей то бы не было.

А што ся дотычеть жидовъ, на томъ есмо с королевою ее м. зостали, иж через то на тых справах мытных не одно с них мети не хочемъ, и вы бы их с тое коморы як рокъ прийдетъ новое лето сослали, и через то их в той справе тамъ при собе не мели. Конечно.

Датування: П(и)сан у Кракове под лет(о) бож(его) нарож(еня) 1536 месеца ноября 8 день индикт 10.

Лист починається *інтитуляцією*, якої не було у першій частині документу. В *інскрипції* зазначені новий голова митної комори – боярин Гліб Іванович Зенов'євич і його помічники: бурмістри Полоцька – Давид Панкович та Іван Становка.

У *нарації* великий князь повідомив, що мита по всій території ВКЛ передані в завідування королеві Боні, а на полоцьку комору (і прикоморки), згідно її волі призначені Гліб Зенов'євич, Давид Панкович та Іван Становка. Наявність слова «завідування» у нарації та уточнення, що митники мають тримати митну комору *к верной руце*» далі у диспозиції, підтверджує факт завідування митами через довірених осіб.

Диспозиція містить розпорядження щодо призначення означених митників саме на полоцьку комору, рекомендації відносно практичної діяльності, положення, які визначають правове становище митників і зауваження стосовно залучення євреїв до управління митами.

Згідно розпорядження і листів королеви Бони Гліб Зенов'євич разом із помічниками призначалися справцями на Полоцьку комору, а на Вітебську вони мали призначити когось з місцевих на свій розсуд.

Практичні рекомендації щодо організації збору мит апелюють до моральних якостей нових митників як державних урядників: вірно і спра-

ведливо служити, уважно стежити за державними доходами, обережно й уважно виконувати свої обов'язки, не пропускали жодного без оплати мит, постійно об'їжджали та охороняли всі комори, які перебували у їх завідуванні, а також не залишались на одному місці, щоби скарб не зазнав втрат.

Правове становище митників визначалось їх підпорядкуванням земському підскарбію Івану Горностаю, якому вони мали звітувати щопівроку з «*рейстра и пенязи*» за доходи від мит. Митники отримувати за роботу платню згідно посади: голова комори, дворянин – 20 грошів на тиждень, бурмістри, міщани – 10 грошів.

Ключовим положенням у диспозиції, яке дає підстави вважати період управління королевою Боною завідуванням, а не орендою, є вказівка: «А звераемъ вамъ тую комору полоцъкую и витебскую де*р*жати на на*с* к ве*р*но*й* руце», доповнена сподіванням на самовіддане відношення митників до праці, щоби скарб не втрачав дохід від збору мит.

На останок наголошувалось, що нові справці не мали залучати євреїв до завідування і відлучити їх від збору мит на полоцькій коморі одразу по закінченню терміну попередньої оренди.

Завершується документ спільним для обох частин *датуванням* – 8 листопада 1536 р.

Отже, документ складається із *уставы*, що має певні атрибути індивідуального формуляру, і *листа*, умовний формуляр якого є характерним для більшості документів ЛМ. Устава законодавчо закріпила існуючі митні округи, які очолили нові справці, обрані з числа урядників. Натомість, лист до полоцьких митників, підтверджує факт завідування і містить ряд положень, які не вказані в уставі (факт призначення нових адміністраторів на головні митні комори, фіксована платня митників). Класифікація документів ЛМ з історії митної системи вимагає чіткого (на скільки це взагалі можливо) означення виду запису, який характеризує завідування митних зборів. Обидві частини відносяться до групи розпорядчих документів, що дає підстави вважати цей документ *уставою,* в якості додатку якої виступає *лист*.

***

Вище було зазначено, що завідування як спосіб управління митами мало нетривалий період впровадження за часів діяльності земського підскарбія Аврама Єзофовича, який таким чином намагався підвищити прибутковість державних доходів великого князя. Довірено особою, висту-

пив сам Аврам Єзофович, який з 1507 по 1509 рр.[26] постійно завідував ковенською соляною коморою інколи разом із смоленською восковою коморою для визискування позиченої великому князю суму.

На незвичність умов управління ковенською коморою вказують: 1) заголовки листів 1507 р. – «Лист, даныи старосте места Смоленскому, воиту менскому Авраму, на вібране двух тисечеи без сорока коп ему винні х с комори солоное в Ковне и з восковое в Смоленъску» і «Лист тому ж Авраму на **заведане к вернои руце** мыта (виділено нами – *Л. Ж.*) и коморы соляное въ Ковъне»[27], що містять прямі вказівки на завідування коморами, а не оренду; 2) у документі немає інскрипції із зазначенням урядника, якого сповіщали про відкуп мит; 3) у нарації в. кн. звертається до всіх із повідомленням про борг, який залишився винен пану Авраму в.кн Олександр; 4) у диспозиції зазначено строк – 1 рік, протягом якого пан Аврам мав вибрати борг. Оскільки пан Аврам не тільки вибрав борг, а й встиг позичити знову, то в.кн. Сигізмінд I наказав йому для погашення нового боргу «от святого Юря дня мыто и комору соляную вжо на нас **заведати к вернои руце** (виділено нами – *Л. Ж.*)»[28].

Формуляр умовно першого документу, що містить прямі вказівки на завідування відрізняється як від формуляру оренд цього періоду, так і від формуляру устави 1536 р. Проте умови визискування боргу займають проміжне становище між орендою і завідуванням, і в цілому нагадують оренду. Від оренди їх відрізняє вказівка, що пан Аврам мав отримати лише заборговану йому суму, а решту повернути до скарбу. Від завідування – зазначення терміну, протягом якого відбувалось визискування боргу і час, з якого воно починалось.

Для розкриття інформаційного потенціалу *устави* як єдиного повного документу, що визначає умови завідування порівняймо його із *орендами*, якими регулювали домінуючий спосіб управління. До того ж, лист до полоцьких митників має ряд спільних умов із орендами (правове становище митників, їх підпорядкування підскарбію земському, обов'язок звітувати перед ним, служити вірою і правдою).

Формуляр оренд склався до 1486–1487 рр.[29], які у формі контракту визначають умови на яких працював митник. Вони були своєрідною «по-

[26] LM. Knyga Nr 8 (1499-1514) [Книга Записей 8] / [parengė A. Baliulis, R. Firkovicius, D. Antanavicius] – Vilnius, 1995. – Nr 106, 107, 116.

[27] Там же. – Nr 148, 154.

[28] Там же. – Nr 107.

[29] *Хорошкевич А. Л.* Жалованные грамоты Литовской Метрики конца XV века и их классификация // Источниковедческие проблемы истории народов Прибалтики. – Рига, 1970. – С. 71.

садовою інструкцією» митника, без наявності якої він не міг здійснювати свої повноваження. У результаті аналізу 70 оренд з кінця XV до другої половини 60-х рр. XVI ст. нами було виділено 16 умов орендних договорів, які повністю або частково присутні у документах[30].

Порівняння індивідуального формуляру листа до полоцьких митників і типової оренди[31], виявило їх видову приналежність до різних груп публічно-правових документів: листа до – групи документів розпорядчого виду, підвиду указних грамот, оренд – групи договірно-законодавчого виду, підвиду жалуваних грамот указного типу[32].

Обидва види записів мають відношення до указного типу, оскільки в інскрипції оренди зазначено прізвище урядника, якого повідомляли про відкуп мита, а в інскрипції листа – прізвища нового митного справці. Нарація і диспозиція оренд, з одного боку, містить формулювання про умови, на яких митник виконує свою діяльність, а з іншого, вони записані у формі повідомлення місцевого урядника про умови відкупу митних зборів третьою особою, тобто митником. У нарації та диспозиції листа до полоцьких митників великий князь оголошував про своє призначення безпосередньо звертаючись до особи, що обіймала посаду митника (див. Табл. 1.).

Порівняння умов орендних контрактів із положеннями устави свідчить, що з 16 умов оренди в уставі присутні – 6 (особа митника, черговість внесення доходів від мит, форма внесення плати, географічна локалізація митних зборів, порядок стягнення мит, юрисдикція митників), ще 4 – не вказані (контрабанда товарів, умови безмитного пропуску товарів, форс-мажорні умови, «*рукоемство*»), а 6 – не передбачені самим завідуванням (строк управління, період управління, сума, оплата по квитаціях, приписи місцевій владі щодо сприяння митникам в їх діяльності, підвищення суми по закінченню строку управління).

Окрім шести спільних умов з орендними контрактами, устава містить ще дві, передбачені завідуванням – призначення митників на посаду, оплата праці митника. Як і оренди, устава «замовчує» настанови практичного характеру щодо стягнення мит, організація збору яких покладалась на плечі очільників митниць та їх помічників. Це пов'язано із тим, що

---

[30] *Жеребцова Л. Ю.* Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях в кінці XV – другій половині XVI ст. // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства». Дніпропетровськ, 24–25 листопада 2005 р.–Дніпропетровськ, 2006. – С. 33–34.

[31] LM. Knyga Nr 5 (1547–1506) [Книга записей 5] [parengė E. Banionis] – Vilnius, 2003. – № 179.

[32] *Хорошкевич А. Л.* Жалованные грамоты Литовской Метрики... – С. 71

незалежно від способу управління, у великого князя нього не було потреби вказувати розмір чи порядок стягнення мит по кожній коморі окремо. Вони формувались на основі давнього звичаю, про що в орендних контра ктах в.кн. нагадував митникам[33].

Таблиця 1.

Порівняння клаузул формулярів оренди митних зборів і листа, що визначав умови завідування

Структурна частина формуляру	**Оренда 1500 р.**	**Лист до полоцьких митників 1536 р.**
інскрипція	Старосте луцкому, маршалку Волынское земли, кн(я)зю Михаилу Ивановичу Острозскому	Боярину поло*ц*кому пану Глебу Ивановичу Зено*в*евича а бурмистру места Полоцького Давиду Па*н*ковичу а Ивану Стано*в*це
нарація	Продали есмо мыто луцкое и вагу краковянину Лерину Геришу на чотыры годы за две тисечы копъ грошеи	Што есмо полетили **заведати** и в справе свое*й* мети вси коморы и мыта по Великому кн(я)зъству Литовъскому королево*й* пано*й* и велико*й* кн(е)гини Боне ее милости. Ино виделосє ее м. на то*й* коморе поло*ц*ко*й* и витебъско*й* и на вси*х* мыте*х*, которыи къ коморе полоцъко*й* прислухаю*ть* ва*с* установити
диспозиція	А держати ему тое мыто и вага чотыри годы до того ж року, до семое суботы…	Прото приказуемъ вамъ абы есте на росказа*н*е и на лис*т*ы ее м. королевоє нашоє на ты*х* мыте*х* сами справцами были, а у Витебъску кому полетили тамошнимъ мещаномъ и ве*р*не справедливе бы есте намъ служили

Основна відмінність між способами управління, окрім терміну управління, полягала у тому, що при оренді митник мав віддати до скарбу лише визначену у договорі оренди суму, натомість при завідуванні, усі кошти надходили до підскарбія земського або роздавались на місцях за розпорядженнями великого князя. Оренда була менш контрольованим, але

[33] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство… – С. 531.

більш прибутковим у короткостроковій перспективі способом стягнення мит, ніж завідування, оскільки дозволяла отримувати готівку, інколи наперед[34].

Результати реформи

Щоби оцінити продуктивність заходів королеви Бони необхідно порівняти умови завідування із тими, що існували у попередні часи:

1) на території ВКЛ було створено 8 митних округів – *віленський*, *ковенський*, *городенський*, *берестейський*, *бєльський*, *мінський*, *полоцький* і *новгородський*, а в 1538 р. – *волинський*. Митні округи охоплювали всю територію ВКЛ, окрім власних староств королеви – Пінського, Клецького і Городецького, які вона отримала протягом 1521 – 1524 рр.

2) визначені у документі головні митниці стали центрами нових митних округів. Митними осередками та центрами митних округ виступали державні міста – найчастіше адміністративні столиці земель/воєводств та повітів. При цьому частина митних зборів ішла на користь місцевої великокнязівської адміністрації[35].

3) на головні митниці, що стали центрами округів, були призначені нові адміністратори, переважно урядники, яких називали – *митні справці*. Від часу запровадження, цей термін уживали для означення митників, які працювали на умовах завідування. У 60-х рр. XVI ст., коли влада повернулась до системи оренд, *справцею* називали як старшого орендаря, так і його представників чи слуг на місцях. Така термінологічна невизначеність свідчить про вживання цього терміну щодо означення особи, яка збирала мита[36].

4) прикоморки митниць очолили ті ж самі справці, що і головні, у деяких випадках – окремі; або головною митницею завідував один із трьох справців – дворянин, а філіалом – бурмістри чи міщани. Тобто митники самі підбирали помічників й призначали на свій розсуд керівників прикоморків. Така практика існувала і при оренді митних зборів, коли мита цілого округу (інколи деяких округів) орендували одній особі, яка фізично не могла знаходитись на всіх митницях одночасно, а тому потребувала

[34] Там же. – С. 543.

[35] *Жеребцова Л. Ю.* Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 53, 54.

[36] *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби... – С. 214.

допомоги помічників – товаришів чи слуг, які часто виступали співорендарями[37].

5) більшість із нових митних справців були литовцями і русинами за походженням, тобто обирались із місцевих урядників. І лише троє з них були поляками – Войтех Требський, Матей Левицький, Олександр Шпірка, а разом із Іваном Кунцевичем – дворянами королеви Бони[38], тобто особами, які вже перед цим призначенням працювали з нею, займали різні уряди і посади.

6) склалась нова практика оповіщення владою про управління митами, яку використовували в орендах кінця 1550-х – 1560-х рр.: митники особисто отримували документи (листи, оренди), що підтверджували їх посаду. З ними вони прибували на місце роботи і пред'являли місцевим урядникам. До цього, адресатами оренд виступали представники місцевої влади (намісники, державці, воєводи)[39].

7) правове становище митників як особливих урядників не зазнало суттєвих змін. Митникам нагадали, що вони підлягають юрисдикції підскарбія земського (що підтвердило розширення повноважень самого підскарбія), мають звітувати перед ним щопівроку з митних зборів[40]. Практика щопіврічного звітування вже існувала, що засвідчують оренди середини кінця XV ст. – початку 1530-х рр.[41].

---

[37] Більш детально про формування службового штату митниці див: *Жеребцова Л.* Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию таможенной системы Великого княжества Литовского // Dzieje biurokracji / pod redakcją A. Góraka, K. Liatawca, D. Magiera. – Lublin – Siedlice, 2011. – Tom IV, cz.1. – S. 115; *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби… – С. 215–216; *Її ж.* Штат митної служби Великого князівства Литовського // Всеукраїнська наук.-практ.конф. «І Міждисциплінарні гуманітарні читання» 3 жовтня 2013 р. – К., 2013. – С. 23–24;

[38] *Pociecha W.* Królowa Bona. – S. 142.

[39] *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство… – С. 543.

[40] Обов'язок митників звітувати перед підскарбієм земським, а не віленським воєводою, було закріплено у 1531 р., коли цю посаду обійняв Іван Горностай. Див.: AGAD. – Zbiór dokumentów pergaminowych z lat 1155-1939. – Zespol 1. – Sygn. 8647. Про розширення повноважень підскарбія земського щодо підпорядкування йому митників див.: *Жеребцова Л.* Влияние великокняжеской канцелярии... – S. 119–121; *Її ж.* Особливості підзвітності митників підскарбію земському у Великому князівстві Литовському // П'ята міжн. школа-семінар «Історія торгівлі, податків та мита», Дніпропетровськ, 27–28 жовтня 2011 р. – К., 2011. – С. 39–41.

[41] Наприклад: LM. Knyga Nr 4 (1499–1514) [Книга Записей 4] / [parengė L. Anužytė] – Vilnius, 2004. – Nr 10; LM. Knyga Nr 15. (1528–1538) [Книга Записей 15] / [parengė A. Dubonis] – Vilnius, 2002. – Nr 171.

8) євреїв відлучили від оренди митних зборів до кінця 1540-х рр.[42], коли розпочалась Лівонська війна і ВКЛ потребувало коштів для її ведення. «Привілейоване» становище євреїв-митників порівняно із митниками інших національностей обумовлювалось не етнічним походженням, а важливістю посади, яку вони займали. Проаналізовані митні привілеї (оренди) євреям-митникам, свідчать, що вони мали такий же юридичний статус, що й митники інших національностей, зокрема, судовий імунітет перед місцевою владою, підлягали суду тільки великого князя, а з 1550-х р. і підскарбія земського[43].

9) реформа законодавчо закріпила і поєднала дві ідеї, втілені у практиці збору мит земським підскарбієм Аврамом Єзофовичем[44] і його братом – митником Міхелем Єзофовичем, який неформально очолював митну службу. Протягом 1520-х рр. йому разом із товаришами орендували мита майже по всій території ВКЛ, окрім ковенського і віленського округів (мита городенського округу у 1523, 1529, 1531 р.; у Мінську – 1525 і 1531 р.; у Новгороді – 1532 р.; у Полоцьку – 1530, 1531 р.; на Волині – 1531 р.)[45], завдяки чому формується централізована система управління митними округами.

Актуалізований у статті документ формує низку проблем, які вимагають подальшого дослідження. Наприклад, співставлення округів, створених королевою Боною із митними округами часів діяльності Міхеля Єзофовича; порівняння кордонів митних округів із кордонами повітів і воєводств ВКЛ; визначення реальної прибутковості управління митними зборами на умовах завідування; дослідження відносин королеви Бони із митниками, зокрема євреями; висвітлення того, наскільки митна реформа виправдала себе й утвердилась у практиці збору мит; порівняння заходів

---

[42] *Жеребцова Л.* Деятельность евреев-мытников Великого княжества Литовского в конце XV – середине XVI века (на материалах Литовской Метрики) // Acta Historica Universitatis Klaipedensis. – XIV. – History and Culture of Baltic Region: Lithuania and Poland. Social history, cultural sciences. – Klaipeda, 2007. – P.18.

[43] *Ващук Д.*, *Жеребцова Л.* Митні привілеї як джерело до вивчення правового становища євреїв-митників на території Великого князівства Литовського (кінець XV – середина XVI ст.) // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. – Зб.наук.праць. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Випуск 2. – С.59–66.

[44] *Бершадский С. А.* Аврамъ Езофович Ребичковичъ… – С. 130.

[45] LM. Knyga Nr 224. (1522–1530) [Книга Судных дел 4] / [parengė S. Lazutka, I. Valikonyte etc]. – Vilnius, 1997. – Nr 81, 223; LM. Knyga Nr 15. – Nr 171, 172, 173; Российский государственный архив древних актов. – Ф. 389: Литовская метрика. – Ед.хр. 17. – Л. 214 – 216 об, 225 – 227 об. Про митну дільність Міхеля Єзофовича, зокрема оренди митних зборів див. також*: Бершадский С. А.* Литовские евреи. История ихъ юридическаго и общественнаго положения в Литве отъ Витовта до Люблинской унии. 1388–1569г. – СПб. 1883. – С. 365, 398.

королеви у митній сфері із адміністративними реформами у її власних староствах за італійським взірцем, і, зрештою, простежити, яким чином людські якості королеви Бони, її темперамент, італійське походження і жага посилення королівської влади вплинули на її господарську діяльність.

Проведений дипломатичний аналіз виявив нетипову структуру документа, який складається із двох частин – устави і листа, кожна з яких має елементи індивідуального формуляру. Наявність самостійних у видовому відношенні частин, утруднює визначення видової приналежності документу.

Виділені частини недоцільно порівнювати між собою за ступенем інформативності. Вони доповнюють одна одну. Відсутність переходу між частинами і спорідненість їх змісту дає підстави вважати цей документ уставою із додатком у вигляді листа до полоцьких митників, внесеного для прикладу. Об'єднує обидві частини датування – 8 листопада 1536 р. Цей рік визначається дослідниками як час проведення митної реформи королеви Бони.

Порівняння індивідуальних формулярів оренди і листа до полоцьких митників дозволило простежити особливості їх клаузул, що вказують на основні відмінності між орендою і завідуванням як способами управління. Оренди відносяться до групи документів договірно-законодавчого виду, лист до митників – групи розпорядчого виду. Таке розподілення обумовлюється різним типом правовідносин між контрагентами угод – митниками і владою, які встановлюються відповідно до способу управління митами. Оренда була договором між приватною особою, яка ставала митником і великим князем, завідування передбачало призначення довірених осіб на посаду митників.

Проаналізований документ має великий інформативний потенціал для вивчення всього періоду завідування митами, яке, на відміну від попередніх спроб, тривало десять років і повністю витіснило оренди митних зборів. Спроби братів Аврама та Міхеля Єзофовичів підвищити ефективність системи управління митними зборами «підказали» королеві Боні в якому напрямку рухатись. Вона поєднала дві ідеї в одну: ефективну систему завідування митними зборами через довірених осіб із створенням митних округів з єдиною адміністрацією. І таким чином централізувала збір мит.

Larysa Zherebtsova

«*Naznachene spravets mytnykh na vsikh komorakh u Velikom knyazstve Litovskom. To jest sprava mytnaya*»: the customs reform provided by the Queen Bona in 1536 in the Grand Duchy of Lithuania (diplomatic and source study analysis)

The article provided the diplomatic and source study analysis of the document which examined features of the customs reform which is carried out by the queen Bona. The reform was aimed at the centralization of customs administration, and also its release from influence of private persons (mainly, Jews). In 1536 the queen Bona received in termless management the customs duties in all territory of the Grand Duchy of Lithuania accept Volyn' on a new conditions. These conditions defined a new way of management of the customs duties – management through the entrusted people. In practice it was carried out by appointment to the customs new administrators, who received a payment for their work. Management of the queen Bona lasted ten years.

The main difference between ways of management consisted in: when the rent end the customs officer gave to treasury only the sum determined in the contract, but during management all money came to treasury. System of managements allowed controlling the income from the customs duties more accurately.

The document – «Naznachene spravets mytnykh na vsikh komorakh u Velikom knyazstve Litovskom. To jest sprava mytnaya» is of interest in several aspects: 1) the heading of the document testifies about providing of the new way of the customs duties management, other than rent; 2) it has unique and uncharacteristic for the majority of documents of the Lithuanian Metrics structure; 3) it is, actually, only document which contains fully conditions of the customs duties management.

The carried-out diplomatic analysis revealed that the document has atypical structure and consists of two parts, which possess elements of the individual form. Existence of two independent parts complicates definition of a type of the document.

One part is [ustava], which contain general information about new customs and persons which they headed – [mytnye spravtsy]. Second part is a diploma addressed to the customs officers in Polotsk customs region. Diploma contains information concerning customs officers judicial status and practical collection of duties. Both parts are integrated by the dating at the end of the whole socument – 8, November 1536.

Lack of transition between parts and likeness of their contents gives the grounds to define a type of this document as [ustava] with addition in the form of the diploma addressed to Polotsk customs officers.

ІСТОРІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ

УДК 340.15(474.5)

Олег Дячок
Дніпропетровськ

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті аналізується тематика сучасних українських історико-правових та конкретноісторичних досліджень правового регулювання економічного життя Великого князівства Литовського.

Ключові слова: українська історіографія, Велике князівство Литовське, правове регулювання, економіка.

В статье анализируется тематика современных украинских историко-правовых и конкретноисторических исследований правового регулирования экономической жизни Великого княжества Литовского.

Ключевые слова: украинская историография, Великое княжество Литовское, правовое регулирование, экономика.

The article analyzes the subject of the modern Ukrainian historical, legal and specific historical studies conerning legal regulations of economic life of the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Ukrainian historiography, the Grand Duchy of Lithuania, legal regulation, economics.

У сучасній Україні постійно зростає інтерес до історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), зокрема, економічних аспектів. Останні регулювалися як звичаями, так і юридичними нормами, закріпленими в нормативно-правових актах. С. Г. Ковальова відзначила, що у сфері цивільно-правових відносин XIV–XV ст. продовжували діяти норми, які склалися в ході торгівельної практики[1]. Однак і вони поступово дедалі більше регламентувалися писаним правом. Аналізові вітчизняних досліджень правового регулювання економічних питань у ВКЛ й присвячена дана розвідка. Вона також продовжує історіографічні студії автора щодо вітчизняних публікації з історії ВКЛ, які побачили світ у попередніх томах збірника «Ukraina Lithuanica» та інших виданнях[2]. (Варто також відзначити, що нещодавно оприлюднено історіографічну розвідку А. В. Блануци, в якій розглянуті праці вітчизняних та зарубіжних авторів про політику земельних надань[3]). Звичайно, у невеликій за обсягом статті піддати аналізові усі історико-правові та конкреноісторичні публікації, що з'явилися в Україні періоду незалежності, навряд можливо. Тому певні аспекти вимагатимуть детальнішого та глибшого дослідження у майбутному.

Б. С. Бачур проаналізував роль звичаєвого права, а також Литовських статутів у розвитку інституту земельних відносин[4]. В одній з публікацій він

---

[1] *Ковальова С. Г.* Суб'єкти правовідносин у литовсько-руському праві XIV–XV ст. // Правова держава. Щорічник наук. праць. – К., 2011. – Вип. 22. – С. 123.

[2] *Дячок О.* Право Великого князівства Литовського та українських земель у його складі на сторінках українських юридичних видань (1991–2007 рр.) // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К. Ін-т історії України НАН України, 2009. – Т. І. – С. 176–196; *Його ж.* Суд і процес за Литовськими статутами в новітніх вітчизняних дослідженнях // Держава, право і юридична думка у Балточорноморському регіоні: історія та сучасність: матеріали XXVI Міжнародної історико-правової конференції 27–29 квітня 2012 р., м. Одеса. – Одеса, 2012. – С. 305–310; *Його ж.* Дослідження Литовських Статутів сучасними українськими правознавцями // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К. Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т. ІІ. – С. 243–262.

[3] *Блануца А.* Політика земельних надань Ягеллонів на українських землях Великого князівства Литовського: історіографія проблеми // Україна в Центрально-Східній Європі. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2014. – Вип. 14. – С. 185–206.

[4] *Бачур Б. С.* Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України у Х – середині XIX ст. (історико-правовий аспект). Автореф. … канд. юр. наук. 12.00.01. – Одеса, 2004. – С. 16–17.

відзначив, що «у литовський період значних змін у формах землеволодіння не відбулось, оскільки спосіб формування ВКЛ призвів до консервації норм звичаєвого права у поземельних відносинах. У достатутний період землеволодіння залишалось однаково умовним для всіх приватних осіб, оскільки на початок XVI ст. земельна власність не була ознакою станової власності у ВКЛ, і лише впровадження І Литовського Статуту (1529 р.) перетворює землеволодіння у становий привілей шляхти, до якої переходить і судова влада». Б. С. Бачур відзначає, що Статут 1529 р. наказував суддям та урядникам у випадку відсутності артикулів писаного права керуватися нормами звичаєвого права. Деякі обмеження дії останнього були запроваджені Статутом 1566 р., однак у Статуті 1588 р. звичаєве право знову розглядається як головне[5].

А. С. Савченко як один з етапів розвитку інституту спадкування нерухомого майна в Україні розглядає спадкування земельної власності за часів входження більшості українських земель до складу ВКЛ[6]. Зокрема, у статті зазначено, що у період функціонування на цих землях «русько-литовського спадкового права було започатковано види правового режиму земельних ділянок, в основу яких покладено такі критерії: залежно від підстав набуття права власності на земельну ділянку; залежно від суб'єкта права власності та від терміну володіння землею». Однак наведений у публікації матеріал не є оригінальним.

А. В. Блануца у числених публікаціях студіює правові основи землеволодіння й законодавче регулювання земельних надань, підкріплюючи їх публікацією джерел[7]. Принагідно відзначимо, що нормативно-правове регулювання та діяльність суб'єктів правовідносин у сфері розпорядження земельними володіннями, особливості правового регулювання оборо-

---

[5] *Бачур Б. С.* Правове регулювання земельних відносин в Україні (XIV–XVI ст.) // Правова держава. – Одеса: ОНУ, 2002. – № 4. – С. 196–198.

[6] *Савченко А. С.* Етапи становлення та розвитку інституту спадкування нерухомого майна в Україні // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справа. – 2009. – Вип. 45 [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/VKhnuvs/2009_45/VV-45/VV-45_9.pdf

[7] *Блануца А. В.* Норма про «trzeciznu» в Першому Литовському Статауті та її рецепція до кінця XVI століття // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 99–106; *Його ж.* Великокнязівська політика земельних надань на українських землях Великого князівства Литовського у другій половині XV ст. (за матеріалами Литовської метрики) // Ukraina Lithuanica. – Т. І. – С. 134–143; *Його ж.* До історії земельних володінь князів Заславських на Рівненщині (кінець XV ст.) // Український історичний збірник – 2010. – К., 2010. – Вип. 13. – Ч. 2. – С. 158–160; *Його ж.* Ленне володіння у Великому князівстві Литовському: аналіз джерел // Український історичний збірник – 2010. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 220–228.

ту землі у ВКЛ дослідив білоруський історик права І. Г. Яцкевич[8]. Також А. В. Блануца розглянув механізм вирішення судових справ про маєткові спори у ВКЛ між прийняттям Першого та Другого Литовських статутів[9].

А. В. Блануца й Д. П. Ващук закликають критично ставитися до хрестоматійного гасла, що характеризував політику великих князів литовських: «Старины не рухаем, а новин не вводим», – стверджуючи, що «новина» для суспільства зразу перетворювалася на «старину», якщо це вигідно було шляхті. Зокрема, вони показали на прикладі купівлі-продажу землі, як відійшли від норм про право близькості і третину, частину, вільну для відчуження. Остання норма не знайшла закріплення у Другому Литовському статуті[10].

Важливе місце в процесі дослідження Литовських статутів посідає випуск 49 (2009 р.) збірника наукових праць Одеської національної юридичної академії «Актуальні проблеми держави і права». Однак, логіка дослідження вимагає їх розглядати не в єдиному комплексі, а за певними напрямками нормативно-правового регулювання.

В одній з уміщених у вказаному збірнику статей, що є незначним скороченням статті, опублікованої роком раніше в «Часописі Київського університету права»[11], В. В. Сенчук проаналізував досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього у ВКЛ. Першими заходами з обліку нерухомого майна (як складової його реєстрації) він вважає люстрації замків – опис державного майна для військових та фінансових цілей. Іншими способами реєстрації В. В. Сенчук вважає: люстрацію земель, зокрема й

---

[8] *Яцкевич И. Г.* Деятельность субъектов правоотношений в сфере распоряжения земельными владениями в Великом княжестве Литовском в конце XV – первой половине XVI в. // Право и демократия: сб. науч. тр – Минск: БГУ, 2010. – Вып. 21 / редкол. В. Н. Бибило (гл. ред.) [и др.]. – С. 79 – 90; *Его же.* Особенности правового регулирования оборота земли в Великом княжестве Литовском в конце XV – первой половине XVI века // Статут Велікага княства Літоўскага 1529 года – падмурак развіцця беларускай дзяржаўнасці і канстытуцыяналізму (до 480-годдзя прыняцця): зб. навук. арт. – Мінск, РІВШ, 2009. – С. 105–108.

[9] *Блануца А.* Судові справи про маєткові спори у Великому князівстві Литовському в 1529–1566 рр.: фактор судової «бюрократії» // Dzieje biurokracji. – Lublin; Siedlce, 2011. – T. IV. – Cz. 1. – S. 101–110.

[10] *Блануца А. В.* Норма про «trzeciznu»…; *Блануца А. В., Ващук Д. П.* Інститут «старини» й «новини» в правових та економічних джерелах Великого князівства Литовського (друга половина XV–XVI ст.) // Український історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 11–23; *Ващук Д.* «АБЫХМО ДЕРЪЖАЛИ ИХЪ ПꙈДЛѢ ПРАВА ИХЪ ЗЕМЪЛИ» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV – XVI ст.). – К., 2009. – С. 204–215.

[11] *Сенчук В. В.* Досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього в Україні протягом Литовсько-польської доби // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис. – 2008. – № 3. – С. 42–48.

шляхетських у період до Люблінської унії; «тарифи»; грамоти про пожалування земель, що «здійснювалося або великими князями, або (частіше) шляхом роздачі місцевими старостами та воєводами із наступним затвердженням великими князями, що перетворювало роздачу на пожалування», такі акти систематизувалися, прикладом чого є 3-я книга записів Литовської Метрики. За пожалуванням слідувало «ув'язнення» – введення у володіння, що засвідчувалося актом у книгах намісницького суду. Останнє В. В. Сенчук прирівнює до майже класичної реєстрації прав на нерухоме майно у сучасному розумінні. Серед способів оформлення майнових прав автор також називає укладення заповіту та договорів купівлі-продажу й застави. Усі ці дії мали оголошуватися перед урядовцями або перед судом. Останнє знайшло відображення й в артикулі 3 розділу 7 Другого Литовського статуту[12]. Зазначений матеріал знайшов відображення й у кандидатські дисертації В. В. Сенчука, захищеній у 2009 р. В автореферaті автор, характеризуючи періоди Київської Русі та входження українських земель до складу ВКЛ, дійшов таких висновків: «Окрім необхідності вирішення задачі надання правам публічності, іншим потужним чинником запровадження реєстрації майна та прав на нього стають фіскальні мотиви. Саме виходячи з фіскальних мотивів у розглядуваний період створюються перші реєстри.

Загалом, процедури обліку нерухомого майна у цей час не мають систематичного характеру. Показовим є те, як змінюються способи надання правам на нерухоме майно публічності із завершенням первісного перерозподілу земель: замість фактичних дій (обробіток, встановлення межового знаку тощо) на перший план починають виходити акти правові – вчинення угод, та, нарешті, їх «оголошення до уряду», внесення до спеціальних книг, що отримало правове закріплення у основних правових пам'ятках того періоду, насамперед, у Литовських статутах»[13].

Х. В. Майкут проаналізувала розвиток інституту речових прав за Литовськими статутами, зокрема, правоздатність юридичних і фізичних осіб, право власності (індивідуальне та колективне), способи його набуття, володіння, емфітевзис, заставу та сервітут[14].

---

[12] *Його ж.* Досвід реєстрації нерухомого майна та прав на нього у Великому князівстві Литовському // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. праць. – Одеса : Юридична література, 2009. – Вип. 49. – С. 227–231.

[13] *Його ж.* Правове забезпечення реєстрації нерухомого майна та прав на нього в Україні: історико-правовий аналіз. Автореф. … канд. юр. наук. 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень – К., 2009 – С. 9–10.

[14] *Майкут Х. В.* Розвиток інституту речових прав на українських землях за Литовськими статутами // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. Електронне наукове фахове видання. Юридичні науки. – 2009. –

В іншій статті, опублікованій в уже згадуваному одеському збірнику, Х. В. Майкут детальніше розглянула інститут забезпечення зобов'язань за Статутами, зазначивши, що найпоширенішим видом забезпечення зобов'язань була застава. Розрізнялася застава рухомого та нерухомого майна. З римського права були рециповане інститути іпотеки та цесії –перенесення права вимоги кредитора на іншу особу без узгодження з боржником. Автор проаналізувала юридичні процедури оформлення застави, термін дії застави, права та обов'язки заставодавця і заставодержателя за артикулами усіх трьох Статутів. Зокрема, заставодержатель міг вчинити субзаставу. Під несуттєво зміненою назвою ця стаття того ж року була опублікована в «Часописі Київського університету права»[15].

Також заставні правовідносини за Першим статутом розглянула Т. І. Ісманицька, котра акцентувала увагу на захисті прав заставодержателя, проаналізувала варіанти договорів про заставу без держання, із держанням та на упад («під стреченням»)[16].

Принагідно відзначимо, що норми заставного права студіює литовська дослідниця Л. Степонавічене. Зокрема, у статті, опублікованій в рівненському збірнику, вона зупинилася на особливостях реалізації заставних норм у перші роки дії Другого Литовського статуту, а саме у 1566–1572 рр. Дослідниця серед іншого розглянула аспект обов'язку несення військової служби (оборони земської) у випадку застави приватних володінь, акцентуючи увагу на переході українських земель після Люблінської унії під зверхність Корони і застосуванні тут Другого статуту (Волинського) без розділу II «Про оборону земську». Також детально проаналізовано строки викупу застави, фінансові гарантії дотримання обов'язків сторонами угоди. Л. Степонавічене дійшла висновку, що Другий статут порівняно з Першим не вніс суттєвих змін до заставного права, але прецеденти повсякденного життя були багатшими за передбачені в кодексах норми[17].

№ 1 [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2009_1/09mkvzls.pdf;

[15] *Її ж.* Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Статутами Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 221–227; *Її ж.* Інститут забезпечення зобов'язань на українських землях за Литовськими статутами // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис. – 2009. – № 3. – С. 68–73.

[16] *Ісманицька Т. І.* Заставні правовідносини за Першим Литовським Статутом 1529 р. // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ: Зб. наук. праць. Електронне наукове фахове видання. Юридичні науки. – 2010. –№ 1. – С. 92–99 [Електронний ресурс] – [Режим доступу]: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvlduvs/2010_1/itistr.pdf

[17] *Степонавичене Л.* Некоторые особенности реализации норм залогового права (в первые годы действия второго литовского статута) // Актуальні проблеми вітчизняної та

Найґрунтовніше, на нашу думку, опрацювавши чималий масив джерел (Литовські статути, великокнязівські грамоти, «Устава на волоки», акти Литовської метрики) та наукових досліджень, регулювання права власності на українських землях у ВКЛ (в контексті значно ширших хронологічних та географічних рамок) проаналізував В. Є. Рубаник. Він розглянув загальні тенденції його розвитку. Науковець звернув увагу, що в актах ВКЛ серед об'єктів чітко розріняються два види: «маетность движимая» та «маетность лежачая», що певною мірою відповідає сучасному поділу на рухоме та нерухоме майно. Особливим різновидом об'єктів права власності він називає міста і містечка. В. Є. Рубаник виокремив суб'єкти права власності на землю (великий князь, магнати, шляхта, церковні феодали, селянські общини, окремі селяни) та права власності на рухоме майно (держава, церква, община, рід, сім'я, приватна особа). Дослідник охарактеризував набуття, здійснення і припинення права власності, зокрема, на землю та його реформування «Уставою на волоки» 1557 р. Основними способами набуття права власності були: окупація, пожалування, цивільно-правові договори, давність. Припинялося набуте на законних підставах право власності (за винятком пожалування та окупації) внаслідок позбавлення майнових прав, конфіскацією та експропріацією. Також В. Є. Рубаник показав особливості інституту права власності на українських землях за німецьким правом[18]. У монографіяхь 2002 та 2004 рр. (остання є перекладом першої з української мови на російську з доповненням деяких підрозділів) автор передусім опирався на дореволюційні дослідження, меншою мірою на публікації середини XX ст. Це можна пояснити й тим, що на момент їх написання ще бракувало новітніх досліджень з аналізованої проблематики. Монографія 2010 р. була опублікована після переїзду автора до Росії. У ній суттєво порівняно з попередньою розширено підрозділи, присвячені аналізові джерельної бази та історіографії, з'явився підрозділ методологічного характеру. Текст про право власності у ВКЛ залишився майже без змін Щоправда, у порів-

---

всесвітньої історії: Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету: Зб. наук. праць. – Рівне, РДГУ, 2010. – Вип. 20. – С. 83–87.

[18] *Рубаник В. Є.* Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: Історико-правове дослідження. – Харків : Легас, 2002. – С. 91–120, 150–167; *Рубаник В. Е.* Собственность в истории российской и украинской систем права: общее и особенное. (Отношения собственности в восточнославянской традиции правового регулирования: историко-правовое исследование). – Харьков : Консум, 2004. – С. 197–225, 472–485; *Его же.* Собственность и право собственности: юридические, социологические, экономические подходы в их историческом развитии. В 3 т. – М. : Юрлитинформ, 2010.- Т. 1. Отношения собственности и их отражение в восточнославянской традиции права собственности. – С. 300–325.

нянні з попередніми монографіями зникли посилання на дослідження М. С. Грушевського та В. Б. Антоновича.

Останнє, мабуть, пов'язане з суттєвими змінами світоглядних позицій В. Є. Рубаника. Уже на першій сторінці вступу він заявляє про причетність східного слов'янства до Євразійської (саме так – з великої літери) цивілізації, в якій, зокрема, відтворюється традиційна політика покладатися на силу, а не на право, а ментальність має антиіндивідуалістичну спрямованність[19]. Ці твердження є досить суперечливими. Ще С. О. Бершадський відзначав, що у ВКЛ «люди XVI ст. відрізнялися наполегливістю у відшукуванні того, що вважали своїм правом; за яку-небудь «штуку» воску[20], вони готові тягатися по кілька років, звертаючись по декілька разів до короля, мандрувати з Новгорода у Вільну, з Вільни в Брест, з Бреста в Краків»[21]. А індивідуалізм українців на відміну від колективізму росіян відзначався багатьма дослідниками[22]. Так, І. В. Дмитрієнко та Ю. М. Дмитрієнко констатують: «До властивостей української правової ментальності як першооснови української правової свідомості та культури належить… правовий індивідуалізм», який має певне східне забарвлення[23]. На істотних відмінностях, зокрема правових, Московії та інших східнослов'янськи суспільств між Люблінською унією та Переяславом акцентує увагу Е. Кінан[24]. Стосовно євразійської складової українського соціуму В. Храмова зауважила, що знищення гетьманату, запровадження кріпацтва «за доби російської колонізації України, ганебне рабство у післяжовтневий період перетнули європейський шлях розвитку нашої країни… На традиційні психіко-поведінкові архетипи було накладено

[19] *Его же.* Собственность и право собственности. – С. 5.

[20] У спеціальних майстернях (топницях) окремі шматки воску перетоплювали в один великий, який називався штукою. У воскобійнях їй надавали певної форми. На штуку ставили міську печатку, що засвідяувало чистоту воску та відсутність у ньому домішок (*Грушевський О.* З міського господарства XVI в. // Записки історично-філологічного відділу УАН / під ред. М. Грушевського. – К., 1925. – Кн. VI (1925). Праці історичної секції. – С. 1–2.

[21] *Бершадский С. А.* Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии (1388–1569 г.). – СПб., 1883. – С. 366.

[22] Див., напр.: *Храмова В.* До проблеми української ментальності. Замість передмови // Українська душа. К. : Фенікс, 1992. – С. 20, 31–32.

[23] *Дмитрієнко І. В., Дмитрієнко Ю. М.* Особливості історичної української правової свідомості та культури: нормативна оригінальність, архетипи правова ментальність // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 213 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09divapm.pdf

[24] *Кінан Е.* Сприйняття московитами інших східних слов'ян перед 1654 роком (Порядок денний для істориків) // Кінан Е. Російські історичні міти. – Вид. 2-е, випр. і доп. – К. : Критика, 2003. – С. 44.

«євразійську» матрицю світосприйняття з з абсолютною домінантою тотального підкорення за вертикаллю, котра сягала до імперського центру. У створюваних з азіатською жорстокістю алгоритмах життєдіяльності не було місця самодостатній особистості, яка відповідає за історію свого народу та власне життя»[25]. Підсумовуючи монографію 2010 р., В. Є. Рубаник вдарився у «геополітику», стверджуючи можливість зробити далекосяжний висновок «про те, що будь-які спроби виявити якомога більше відмінних рис в суспільному бутті російського, українського та білоруського соціумів пояснюються ні чим іншим, крім як настійливим бажанням їх авторів наскільки можливо глибше розділити три братські слов'янські народи, тим самим послабивши їх, та їх позиції на глобальній «шахівниці» сучасної історії. Якщо це комусь і потрібно, то лише не самим росіянам, українцям і білорусам…»[26] Тут і коментувати не хочеться. Проте автор дуже чітко вловив тенденції розвитку російської державної політики і поспішив засвідчити їй свою підтримку.

Н. В. Петровська показала процес закріпачення селянства за Першим статутом, коротко зупинившись на діях та актах, що йому передували, а детальніше – на змісті положень самого Статуту. Аналізуючи процес закріпачення автор також звернулася до судових справ, зафіксованих у Литовській метриці. Розглянуто поняття «служби»[27].

У найзагальнішому вигляді торкається таких аспектів економіко-правового характеру, як пільги, право власності, землеволодіння, спадкування Т. О. Остапенко[28].

Б. В. Киндюк проаналізував правові засади охорони лісів за Лісовим Уставом 1567 р., виділивши в цьому акті шість напрямів регулювання: адміністративний поділ лісів на лісництва; регламентування рубок; контроль за рубками; регламентування полювання, рибальства і промислів; економічне стимулювання лісничих та їх підлеглих; економічні важелі або плата за користування природними ресурсами[29]. Також Б. В. Киндюк розглянув охорону лісів за Третім статутом. Зокрема, він звернув увагу, що в останньому лісовим ресурсам, а також пов'язаним з ними промис-

---

[25] *Храмова В.* До проблеми української ментальності. – С. 18.

[26] *Рубаник В. Е.* Собственность и право собственности. – С. 416–417.

[27] *Петровська Н. В.* Закріпачення слянства за Статутом Великого князівства Литовського 1529 р. // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 188–193.

[28] *Остапенко Т. О.* Вплив Статуту Великого князівства Литовського 1588 року на формування системи права України-Гетьманщини другої половини XVII – 80-х рр. XVIII ст. // Там само. – С. 214–215.

[29] *Киндюк Б. В.* Правові засади охорони лісів у Лісовому Уставі 1567 р. Великого князівства Литовського // Держава і право: зб. наук. Праць. Юридичні і політичні науки. – К., 2009. – Вип. 45. – С. 126–130.

лам (полювання, бортництво) присвячено десятий розділ з вісімнадцяти артикулів, які далі й піддані аналізові. Передусім, автор звернув увагу на санкції за порушення прав власників, а також закріплені у Статуті сервітути[30].

А. В. Блануца торкався питання правової регламентації торгівлі, опублікувавши кілька джерел з цього аспекту[31].

В. І. Форманюк на підставі інших публікацій у загальному вигляді дає характеристику різних аспектів права ВКЛ. Усі питання економіко-правового характеру зводяться до викладення положень однієї із статей, опублікованих у журналі «Право України», про те, що « Литовський Статут та Магдебурзьке право, на базі яких розвивались зарубіжна торгівельна й митна справа у Києві і Подніпров'ї за часів Литовської держави, глибоко вплинули на розвиток економіки українських земель, стимулювали поширення зв'язків Київщини з багатьма державами світу»[32]. Навряд чи можна погодитися з твердженнями автора, що «розвиткові товаропотоків через Київ сприяли опрацьоване київським магістратом складське право, митна політика Великого князівства Литовського, яка була викладена у Першому і Другому Литовському Статуті»[33], бо говорити про митну політику для XVI ст. недоречно, тим паче, що у вказаних Статутах міститься відповідно один і два артикули (статті), що регулювали митні відносини. Так само нема підстав говорити про давньоруське і литовське митне законодавство[34].

Значно детальніше і глибше питання правого регулювання організації та функціонування митних органів, стягнення мита аналізувалися у виданих як в Україні, так і за кордоном працях вітчизняних дослідників. Передусім варто відзначити публікації В. Б. Чорного[35]. З науко-

---

[30] *Его же.* Охрана лесов по Статуту Великого княжества Литовского 1588 года // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 197–201.

[31] *Блануца А. В.* Регламентація питань торгівлі в надавчій політиці великих князів литовських у першій половині XVI ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 1 (1). – С. 90–96.

[32] *Форманюк В. І.* Литовські статути як правові гарантії формування системи національного права на Правобережній Україні XVI–XVII ст. // Актуальні проблеми держави і права. – Вип. 49. – С. 204; *Павлов А.* Литовський статут та Магдебурзьке право: їх роль у розвитку торгівлі і митної справи на Київщині (XV–XVII ст.) // Право України. – 2003. – № 10. – С. 144–148.

[33] *Форманюк В. І.* Литовські статути… – С. 204.

[34] Там само. – С. 207.

[35] *Чорний В. Б.* Україна і митна справа: Історичний нарис. – К. : Комп'ютерновидавничий, інформаційний центр «КВІЦ», 2000. – С. 36–38; *Його ж.* Християнська десятина, Київська Русь, митна справа та сьогодення. – К. : КВІЦ, 2000. – С. 123–143; *Його ж.* Роль і значення магдебурзького права, Статутів Великого князівства Литовського в утвер-

вої точки зору їм властиві певні недоліки. Однак, не будучи фаховим істориком, працюючи на різних посадах у Державній митній службі України, В. Б. Чорний став одним з перших дослідників митних відносин у сучасній вітчизняній історіографії, що відзначено у рецензіях на його книги[36]. Історико-правові аспекти регулювання вказаних відносин розглядаються у наукових студіях О. О. Дячка[37], Л. Ю. Жереб-

дженні митно-правових відносин на українських землях // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 61–72.

[36] Див.: *Виноградов Г.* Рецензія на монографії Валерія Чорного «Найдавніші митні статути і зовнішньоторговельні шляхи Київської Русі", «Україна і митна справа» (К., 2000) та «Християнська десятина, Київська Русь, митна справа та сьогодення» // Вісник Академії митної служби України. – 2004. – № 1 (21). – С. 118–122.

[37] *Дячок О. О.* Митні відносини на українських землях в документах Литовської метрики // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: Міжпредметний простір історії ідей у вітчизняній науці: Міжвід. зб. наук. праць. – Дніпропетровськ: РВВ ДНУ, 2004. – С. 154–170; *Його ж*. Литовська метрика як джерело дослідження митних відносин на українських землях // II Міжнародний Науковий Конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. 1. – С. 102–106; *Його ж*. Регулювання митних відносин в Першому Литовському Статуті та боротьба шляхти за митні пільги // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha: straipsnių rinkinys / Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2005. – P. 208–225; Історія митної справи в Україні / За ред. П. В. Пашка, В. В. Ченцова. – К: Знання, 2006. – С. 219–274 (розділ написаний О. О. Дячком); *Дячок О. О.* Оренда митних зборів на українських землях Великого князівства Литовського (за матеріалами Литовської метрики) // III Міжнародний науковий Конгрес українських істориків «Українська історична наука на шляху творчого поступу». Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. – Луцьк, 2007. – Т. 1. – С. 228–231; *Його ж*. Правове регулювання митних відносин в добу кн. Василя-Костянтина Острозького // Наукові записки. Історичні науки. Матеріали міжнародної конференції «Князь Василь-Костянтин Острозький в історії України та Європи» 15–17 жовтня 2008 р. – Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2008. – Вип. 13. – С. 316–328; *Дячок О. А.* Вопросы торговли Великого княжества Литовского с русскими княжествами и землями в дипломатических документах середины XV – начала XVI в. // Торговля, купечество и таможенное дело в России в XIV–XIX вв.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А. И. Раздорский. – Курск, 2009. – С. 21–25; *Его же*. Зарождение регулятивной функции таможенных органов // Государство – экономика – политика: актуальные проблемы истории: сб. науч. Тр. Всерос. науч.-метод. конф. – СПб. : Изд-во Политехн. ун-та, 2010. – С. 61–65; Історія митної діяльності: Україна в європейському контексті: Наукове видання / За ред. В.В. Ченцова. – К; Одеса : Пласке, 2010. – С. 126–128, 131–138, 140–151, 153–156 (текст написаний О. О. Дячком); *Дячок О. О.* Становлення регулятивної функції митних органів // Вісник Академії митної служби України. Серія «Право». – 2011. – № 1 (6). – С. 15–24; *Його ж*. Судові справи з приводу справляння мита у Великому князівстві Литовському // Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції 16–18 вересня 2011 р., м. Саки / ред. колегія: І. Б. Усенко та ін. – К.; Сімферополь : СМД, 2011. –

цової (яка у 2008 р. захистила кандидатську дисертацію, присвячену митній системі на українських землях, що входили до складу ВКЛ)[38],

Ч. 1. – С. 219–225; *Його ж*. Книги судних справ Литовської метрики як джерело з історії митних відносин у Великому князівстві Литовському // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – № 1 (3). – С. 18–31; *Його ж*. Фіскальна функція митниці в історичній ретроспективі // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2011. – № 2 (4). – С. 27–32; *Дячок О. А.* Нормативно-правовое регулирование таможенных отношений в Великом княжестве Литовском // Гісторыя і сучаснасць: беларуская дзяржаўнасць ва ўсходнееўрапейскім цывілізацыйным кантэксце : зборнік навуковых прац, прысвечаных 90-годдзю з дня нараджэння прафесара І. А. Юхо. – Мінск, 2012 – С. 490–498; *Его же*. Фискальная функция таможенной системы Великого княжества Литовского // Таможенное взаимодействие, экономические святи и правовое регулирование в Азиатско-Тихоокеанском регионе и Таможенном союзе: сборник материалов международной научной конференции (18–21 сентября 2012 г.) / под. ред. В И. Дьякова. – Владивосток : РИО Владивосткского филиала Российской таможенной академии, 2012. – С. 445–449; *Дячок О. О.* Нормативно-правове реґулювання митних відносин у Великому князівстві Литовському XVI ст. // Український історичний журнал. – 2013. – № 1 (508). – С. 29–39; *Його ж*. Організація митної служби у Великому князівстві Литовському // Dzieje biurokracji. – Lublin; Toruń; Włocławek, 2013. – T. V. – Cz. 1. – S. 131–146.

[38] *Жеребцова Л. Ю.* Митна система Великого князівства Литовського та Речі Посполитої XIV – середини XVII ст. // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми: Зб. наук. праць пам'яті проф. Йосипа Леонідовича Рисіча. – Дніпропетровськ, 2004. –С. 86–92; *Її ж.* Історія митної справи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої на українських землях: методи дослідження // Наукові записки університету «Києво-Могилянська академія». – К., 2004. – Т. 27. Історичні науки. – С. 22–28; *Її ж.* Класифікація джерел з історії митної організації на українських землях доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої // Український історичний збірник. – К., 2004. – Вип. 7. – С. 416–433 *Её же*. Роль Первого Литовского Статута в истории институализации таможенной организации на украинских землях Великого Княжества Литовского // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P. 200–206; *Її ж*. Орендні угоди та їх роль в управлінні митними округами на українських землях у кінці XV – другій половині XVI ст. // Економічна безпека держави в умовах інтеграції до світового співтовариства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2005. – С. 33–35; *Її ж*. Організація митної служби Великого князівства Литовського наприкінці XV – в середині XVI ст. (до 1569 р.) // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 52–57; *Її ж*. Формування митної системи на українських землях Великого князівства Литовського: Джерела і методи дослідження. Автореф. … канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2008. *Её же*. Структура таможенной системы Великого княжества Литовского в конце XV – середине XVI вв. // Ukraina Lithuanica. – T. I. – С. 144–162; *Её же*. Влияние великокняжеской канцелярии на первичную бюрократизацию таможенной системы Великого Княжества Литовского // Dzieje biurokracji. – T. IV. – Cz. 1. – S. 111–124; *Її ж*. Напад на господарського митника Великого князівства Литовського Івана Яцковича Борзобагатого (на основі матеріалів луцької ґродської книги за 1561 р.) // Український історичний збірник – 2010. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 395–397; *Її ж.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica. – T. II. – С. 209–227.

В. Г. Берковського[39], В. Поліщука[40], К. Є. Гальського[41]. У монографії за авторством А. П. Павлова, до якої входять розділи з історії митниці від античності до кінця XX ст., адміністртивного та кримінального права, містяться лише загальні фрази про митні відносини під час перебування українських земель у складі ВКЛ[42]. Небагато інформації про цей період містить і монографія В. К. Ковальського про розвиток митної справи на Півдні України[43]. Частина публікацій вказаних авторів розглянута в історіографічних студіях автора даної статті[44]. На одну з претензійних колективних монографій з історії митної справи, де період ВКЛ висвітлений

[39] *Берковський В. Г.* Деякі аспекти розвитку системи правового регулювання торгових відносин на Волині у XVI – першій половині XVII ст.: митне та гостинне право // Український історичний збірник. 2002. – К., 2003. – Вип. 5. – С 78–92; *Його ж*. Типологія і структура митної системи Волині в кінці XV – першій половині XVII ст. // Вісник Академії митної служби України. – 2006.– № 1. – С. 120–133; *Berkowski W*. Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku // Nad społeczeństwem staropolskim. – Białystok, 2007. – T. I. Kultura – instytucje – gospodarka / Pod red. Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka. – S. 321–337; *Jegoż*. Wołyń w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku) // Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wshodniej i Państw Bałtyckich. – 2008. – Nr. 1. – S. 217–233.

[40] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

[41] *Гальський К.* Торгівля й митна справа у середньовічному Києві // Митна політика в Україні. Історичні та правові аспекти проблеми. – С. 32–56. Цей текст у видозміненому вигляді (розбивка на підрозділи, скорочення одних аспектів і доповнення інших) знайшов відображення у розділі 7 колективної монографії (див.: Історія митної справи в Україні. – С. 455–475). Розділ з'явився в остаточному варіанті монографії без узгодження з авторським колективом (К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов, О. О. Дячок, Д. В. Архірейський, Н. М. Дук), від участі в якому К. Є. Гальський відмовився. Внаслідок цих дій було порушено структуру монографії, оскільки вказаний розділ не відповідає її загальному задумові. Також на стадії видання було знято вказівку на авторство розділів та підрозділів, натомість наведено загальний список авторів у такому вигляді: К. М. Колесников, О. В. Морозов, Г. М. Виноградов, О. О. Дячок, Д. В. Архірейський, Н. М. Дук, П. В. Пашко, В. В. Ченцов, К. Є. Гальський, А. П. Павлов.

[42] *Павлов А.* Українська митниця на шляху відродження та розвитку: правові та історичні аспекти. – К. : Акцент, 2002. – С. 22–25.

[43] *Ковальський В. К.* Становлення та розвиток митної справи на Півдні України з давніх часів до 1917 року (на прикладі Миколаївської митниці): Історико-правове дослідження. – Одеса : Юридична література, 2006. – С. 29–32.

[44] *Дячок О. О.* Сучасний стан дослідження митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. і напрямки подальших студій // Історія торгівлі, податків та мита: Зб. наук. праць / За ред. О. О. Дячка. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 41–51; *Його ж*. Історіографія і напрями подальших досліджень митних відносин на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 24–37.

вкрай поверхово[45], було опубліковано колективну рецензію[46], а згодом – статтю автора даної публікації[47].

До слова, нещодавно опубліковані матеріали проведеної 2013 р. у Мінську конференції, серед яких і «Митні відносини у Великому Князівстві Литовському (XV–XVI вв.)» місцевого дослідника Ю. Л. Грузицького, базовані в основному на дореволюційних виданнях[48]. Посилання на праці сучасних українських науковців, зокрема, й надруковані в столиці Білорусі, відсутні. Автор неодноразово посилається на перевидання монографії М. В. Довнар-Запольського, однак в коментарях до неї згадуються роботи В. Г. Берковського, К. Є. Гальського, А. В. Блануци, Д. П. Ващука, О. О. Дячка, Л. Ю. Жеребцової[49].

Правову регламентацію ярмаркової торгівлі Волині у її зв'язку з мережею митниць розглянув В. Б. Атаманенко[50]. Схожому аспектові, але під кутом зору князівського протекціонізму, присвячена стаття П. М. Кулаковського[51]. А. Є. Заяць звернув увагу на господарський аспект (передусім, торговий, а також надання т. зв. «волі», звільнення міщан від сплати

---

[45] Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / Авт. кол.: Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В., Костюк В. П., Мавродій Т. С.; під заг. ред. П. М. Дідусенка. – К.: Софія А, 2005. – С. 69–73, 80–83.

[46] *Архірейський Д. В., Дячок О. О., Колесников К. М., Морозов О. В.* «Нові» казки про митницю. Рецензія на: Нариси з історії митної справи та митного законодавства України-Руси / Авт. кол.: Дідусенко П. М., Пахневський С. А., Лисицький О. В., Костюк В. П., Мавродій Т. С.; під заг. ред. П. М. Дідусенка. – К.: Софія А, 2005. – 635 с. // Митна справа. – 2007. – № 4. – С. 90–95.

[47] *Дячок О. О.* Післяісторія появи однієї книги про розвиток митної справи в Україні // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2013. – № 2 (8). – С. 30–36.

[48] *Грузицкий Ю. Л.* Таможенные отношения в Великом Княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Гісторыя гандлю ў Беларусі (ад старажытнага часу да канца XX ст.): праблемы вывучэння і перспектывы даследавання. Матэрыялы I Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі (Мінск, 14–16 лістапада 2013 г.). – Мінск : Тэхналогія, 2014. – С. 74–81.

[49] *Доўнар-Запольскі М. В.* Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / падрыхт. да друку: А. І. Груша, Р. А. Аляхновіч; увод. арт.: Д. У. Караў, А. У. Унучак, А. І. Груша; камент.: А. І. Груша, Ш. І. Бекцінееў, Л. Каралюс. – Мінск : Беларус. навука, 2009. – С. 738–739, спасылка 9.

[50] *Атаманенко В. Б.* Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2010. – № 2 (2). – С. 81–90.

[51] *Кулаковський П. М.* Протекціонізм князя Костянтина Острозького щодо розвитку торгівлі в Острозькому князівстві // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1 (5). – С. 35–44.

мита, розвиток ремесла) в локаційних привілеях містам Волині як у складі ВКЛ, так і Корони[52].

Оподаткування в українських землях у складі ВКЛ розглянув М. М. Шевердін[53]

Регулювання економічних відносин в уставних грамотах Київській та Волинській землям, зокрема, майнового і спадкового права, торгівлі, оподаткування і стягнення мит, повинностей і надання пільг, детально розглянув Д. П. Ващук[54].

Грамоти упорядкування українських міст ВКЛ, виділивши їх як самостійне, окреме джерело міського права й віднісши до них 21 акт, аналізує О. Й Вовк. За функціональною спрямованістю автор відносить їх до регулятивних правових актів. «Найбільше в грамотах міського упорядкування зустрічається правових норм про звільнення міщан українських міст великими князями литовськими від визначених податків, мит та відробіткових повинностей. Ці правові норми були зобов'язальними саме для воєвод, намісників та інших врядників державних адміністративно-судових органів», – зазначено у статті [55].

В узагальненому вигляді правове регулювання аграрної реформи середини XVI ст., цехового виробництва, торгівлі, оподаткування та митних відносин знайшло відображення у написаному А. О. Гурбиком розділі двохтомника «Економічна історія України» (К., 2011)[56]. Кілька гасел з історії митних відносин до «Енциклопедії історії України» написав

---

[52] *Заяць А. Є.* До історії правової локації волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: локаційні привілеї у Литовській і Волинській (Руській) метриках // Архіви України. – 2001. – № 4–5. – С. 87–88; *Його ж.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. – Львів, 2003. – С. 98–100.

[53] *Шевердін М. М.* Історико-правовий огляд оподаткування в українських землях у складі Великого Князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 947–952 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10smmtrp.pdf

[54] *Ващук Д.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К, 2004. – Вип.4. – С. 181–183; 185–186; *Його ж.* Вплив обласних привілеїв Київщини та Волині на формування Першого Литовського статуту // Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha. – P. 88–93; *його ж.* «АБЫХМО ДЕРЪЖАЛИ ИХЪ ПѾДЛѢ ПРАВА ИХЪ ЗЕМЪЛИ»… – С. 61–80; 112–136; 174–192.

[55] *Вовк О. Й.* Грамоти упорядкування українських міст Великого князівства Литовського XV–XVI століть // Форум права. – 2011. – № 4. – С. 83–91 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-4/11voiklc.pdf

[56] Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 1. – С. 324, 325, 334–348, 359, 362–366.

В. Г. Берковський[57]. А от у гаслі Д. В. Вєдєнєєва, присвяченому історії митної служби від найдавніших часів до сучасності й опублікованому в тому ж виданні, період перебування українських земель у складі ВКЛ зовсім не знайшов відображення: після митної служби України-Русі зразу розглядається митна служба запорозького козацтва, а потім – Гетьманщини 1648–1764 рр.[58] Воно і не дивно, адже в обширному списку використаної літератури відсутні праці як знаних дослідників історії економіки ВКЛ XIX–XX ст. (В. Б. Антонович, С. О. Бершадський, М. С. Грушевський, М. В. Довнар-Запольський, О. С. Грушевський), так і сучасних науковців, згаданих вище. У гаслі «Мита торгові» шостого тому «Енциклопедії історії України» зазначено: «див. Торгові оплати»[59], – однак у десятому томі (літери Т – Я) таке гасло відсутнє.

Окремо слід сказати про видання «Митна енциклопедія», яке готує Державний науково-дослідний інститут митної справи (м. Хмельницький). Для ознайомлення зацікавлених осіб і надання зауважень Інститут оприлюднив на своєму офіційному сайті текст двох томів енциклопедії у форматі pdf, а також видав їх сигнальні примірники. Автор цієї статті був дуже здивований, побачивши своє прізвище в авторському колективі, адже офіційно й неофіційно до нього ніхто не звертався, договір про виконання науково-дослідної роботи він не укладав, а відтак жодних матеріалів до цього видання не подавав. Було виявлено, що я є «співавтором» (разом з В. В. Ченцовим) одного гасла у першому томі та чотирнадцяти у другому. При цьому лише для одкремих гасел були використані матеріали моїх статей. Красномовним є факт, який засвідчує, що справжній автор не надто добре обізнаний з термінологією та мовою актів ВКЛ: у другому томі як окремі види платежів вказані «обестка» та «обістка (явка)». 28 березня 2014 р. я відправив електронний лист на ім'я тодішнього керівника Інституту й відповідального редактора енциклопедії І. Г. Бережнюка з вимогою прибрати моє прізвище зі списку авторів та під гаслами. 1 квітня 2014 р. я отримав у відповідь електронний лист за підписом О. А. Фрадинського (завідувач відділу наукових досліджень з економічних питань митної справи), у якому зокрема повідомлялося, що моя вимога буде задоволена.

---

[57] *Берковський В. Г.* Митна комора // Енциклопедія історії України: У 10 т. – К. : Наук. думка, 2009. – Т. 6: Ла – Мі. – С. 672: *Його ж*. Митна система // Там само. – С. 673 – 674; *Його ж*. Митний тариф // Там само. – С. 681; *Його ж*. Митник (цельник) // Там само. – С. 681–682; *Його ж*. Мито // Там само. – С. 682; *Його ж*. Мито головне, цло // Там само. – С. 682–683;

[58] *Вєдєнєєв Д. В.* Митна служба України // Енциклопедія історії України. – Т. 6 – С. 675–681.

[59] Енциклопедія історії України. – Т. 6 – С. 672.

Говорити ж про науковий рівень гасел можна буде, коли «Митна енциклопедія» побачить світ.

Підводячи підсумки, відзначимо, що у сучасній українській історіографії (історико-правовій та конкретноісторичній) з різною мірою деталізації розглядалися питання правового регулювання у ВКЛ земельних відносин, реєстрації та спадкування нерухомого майна, речового права, забезпечення зобов'язань, охорони лісів, розвитку торгівлі, оподаткування та митних відносин, надання пільг.

Dyachok Oleg

The legal regulation of economic issues in the Grand Duchy of Lithuania: modern Ukrainian historiography

In modern Ukraine interest in the history of the Grand Duchy of Lithuania is growing, including economic aspects. Its economics governed so by customs as by legal provisions embodied in legal acts. Analysis of the domestic studies on legal economic regulation has shown that modern Ukrainian historiography (historical and legal historical ones) of the Grand Duchy of Lithuania considers the legal regulation of the land relations, a registration and inheritance of real estate, the property rights, the obligations maintenance, the forest conservation, the trade, the taxation and customs relations, benefits with varying degrees of detailization.

УДК 930.1:94(477)(092):94(477) «1648/1649»

Володимир Верстюк
Кам'янець-Подільський

ВОЄННІ ДІЇ 1648–1649 рр. НА ТЕРЕНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

У статті охарактеризовано внесок М. Костомарова в дослідження воєнних дій 1648–1649 рр. на теренах ВКЛ. Зокрема, проаналізовано дії повстанських загонів влітку й восени 1648 р. та з'ясовано інтерпретацію історика основних подій битви під Лоєвом.

Ключові слова: Б. Хмельницький, ВКЛ, Литва, Лоїв, загін, підрозділ, табір, кіннота, розвідка, фланг.

В статье рассматривается вклад Н. Костомарова в исследование военных действий 1648–1649 гг. на территории ВКЛ. В частности, проанализировано действия повстанческих отрядов летом и осенью 1648 г. и определено интерпретацию историка основных событий битвы при Лоеве.

Ключевые слова: Б. Хмельницкий, ВКЛ, Литва, Лоев, отряд, подразделение, табор, конница, разведка, фланг.

The article characterizes M. Kostomarov's contribution in the investigation of the military actions during the years 1648–1649 on the territory of the Great Principality of Lithuania. Especially the actions of insurrectional movement in summer and in autumn in 1648 are analyzed. Besides the historian's interpretation of the main landmarks of the battle near Loev is clarified.

Key words: B. Khmelnytskyi, Great Principality of Lithuania, Lithuania, Loev, detachment, subdivision, camp, cavalry, intelligence service, flank.

На сьогодні українська історична наука, на жаль, не може похвалитися наявністю спеціального історичного дослідження, присвяченого висвітленню воєнних дій на теренах ВКЛ у 1648–1649 рр. Окремі аспекти цієї проблеми знайшли висвітлення у працях О. Апанович[1], Д. Бантиш-Каменського[2], В. Голобуцького[3],

[1] *Апанович О. М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33-45.

[2] *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д. Н. Бантыш-Каменский. – К.: Час, 1993. – 656 с.

[3] *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.

М. Грушевського[4], І. Крип'якевича[5], С. Леп'явка[6], В. Липинського[7], М. Маркевича[8], Ю. Мицика[9], В. Смолія, В. Степанкова[10] та інших авторів. Але одним із перших в українській історіографії вписати ці події в контекст національно-визвольних змагань українського народу середини XVII ст. спромігся М. Костомаров[11].

Ще в 1830-х рр., під час навчання у Харківському університеті, у Миколи Івановича виник інтерес до історії ВКЛ. В подальшому він позначився на науковій творчості дослідника. Литва часто згадується у його працях, зокрема присвячених історії утворення Польсько-Литовської держави; в етнографічних нотатках, де звертається увага на становище українського народу у складі цього державного утворення. М. Костомаров під час поїздок за кордон у 1862 і 1867 рр. відвідав Вільно, де познайомився з членами Віленської археографічної комісії та видатними особами того

---

[4] *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.

[5] *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич / Відп. ред Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-ге вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.

[6] *Леп'явко С. А.* Українське козацтво у міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. / С. А. Леп'явко // Історія Українського козацтва: Нариси: У 2 т. / Редкол. В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – Т. 1. – С. 326–342.

[7] *Липинський В.* Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – XCVIII + 637 + [1] с.

[8] *Маркевич М.* Історія Малоросії / Відп. ред. і автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна. – Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – XVI; 664 с.

[9] *Мицик Ю.* Битва під Лоєвом / Ю. Мицик // Albaruthenica. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2009. – С. 150–158; *Його ж.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. А. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – 262 с.

[10] *Смолій В., Степанков В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009 – 447 с.; *Степанков В.* Повстання 1648 року у Великому князівстві Литовському: проблема типології (дискусійні нотатки) / В. Степанков // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2013. – С. 153–161; *Його ж.* Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького (1648 – перша половина 1649 рр.) / В. Степанков // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – Т. І. – С. 89–96.

[11] *Костомаров М. І.* Галерея портретів: Біогр. нариси: Для серед. та ст. шк. віку / Упоряд. і передм. В. О. Замлинський; Пер. з рос. М. М. Іляш; Худож. С. К. Семендяєв. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.: іл. – (Золоті ворота). *Його ж.* Исторические монографии и исследования: В 17 т. / Ред. и сост. С. Угловский и др. – М.: Изд-во «Чарли», 1994. – Т. 2: Богдан Хмельницкий: Материалы и исследования. – 768 с.

часу (А.-Г. Киркором, М. Малиновським, Є. Тишкевичем)[12]. Показово – предок історика – «син боярський, Самсон Мартинович Костомаров, втік з Московії за часів опричнини до Литви, де його гостинно прийняв Сигізмунд Август і надав у володіння маєток»[13].

Досліджуючи діяльність Б. Хмельницького у монографії «Богдан Хмельницький», історик не ставив собі за мету висвітлити перебіг воєнних дій у якомусь конкретному регіоні. Його в першу чергу цікавила багатогранна постать гетьмана; зміни, які відбулися у суспільно-політичному та економічному житті українського народу в ході революційних подій. Слід відзначити два принципово важливих моменти: по-перше, південний регіон ВКЛ (сучасні Гомельська та Берестейська області Білорусі) не був основною ареною розгортання воєнних дій; по-друге, Б. Хмельницький не брав особистої участі у боях на теренах Литви. Разом з тим гетьман усвідомлював, що стан справ на цьому фронті в значній мірі визначав перебіг українсько-польського протистояння, тому приділяв йому неабияку увагу.

Микола Іванович зазначав, що «Біла Русь повстала влітку 1648 р. Це було результатом перемог козаків при Жовтих Водах та під Корсунем…»[14]. Селяни покозачилися, почали палити шляхетські маєтки, римо-католицькі святині, масово вбивали євреїв. Спочатку ці виступи мали стихійний характер, але згодом вони переросли у «повстання», яке охопило південний регіон ВКЛ. Особливо запеклим протистояння було в районі міст Гомеля, Брагина та Лоєва[15]. Історик, використавши літописи С. Величка та Самовидця, праці Д. Бантиш-Каменського й М. Маркевича, а також наративні джерела польського походження, одним із перших в українській історіографії навів перелік прізвищ та прізвиськ керівників найбільших загонів, які діяли на теренах ВКЛ. До них він зарахував М. Небабу (родом з м. Коростишева), Хвеська, Кривошапку, Напалича, Михаєнка та ін. Повстанці спочатку не зустрічали сильного опору. Спротив чинила лише шляхта з околиць м. Орші, яку очолив «досвідчений військовий Друцький-Горський»[16].

---

[12] Микола Костомаров: Віхи життя і творчості: Енцикл. довід. / В. А. Смолій, Ю. А. Пінчук, О. В. Ясь; Вступ. ст. і заг. ред. В. А. Смолія. – К.: Вища школа, 2005. – С. 244–245.

[13] *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киевском университете, 1989. – С. 426.

[14] *Його ж.* Исторические монографии и исследования… – С. 239.

[15] Там само.

[16] Там само. – С. 239–240.

Ситуація змінилася на гірше, коли польний гетьман ВКЛ Я. Радзивілл направив проти повсталих загони литовського стражника Г. Мирського та польного писаря Воловича. Перший, як стверджував М. Костомаров, зазнав «нищівної поразки» на р. Березині. Другий діяв більш успішно: загнав М. Небабу до м. Пінська і взяв його в облогу. Міщани категорично відмовилися видавати козаків, які були з ними однієї віри. Литовці пішли на штурм і взяли місто. М. Небабі з невеликим загоном козаків вдалося прорватися з оточення[17]. Слід зазначити, що Микола Іванович, описуючи взяття м. Пінська, не вдавався в деталі штурму. Його більше цікавила духовна складова, він неодноразово акцентував увагу на тому, що православна віра наклала відбиток на «дух руського народу», сформувала в ньому почуття окремішності та самобутності[18]. Привертає увагу і представлення образів М. Небаби та Воловича. Перший уособлював козацтво та покозачений народ, другий – шляхетський стан. Вчений спеціально використав цей прийом протиставлення для того, щоб показати конфлікт шляхетського та козацького духу на рівні яскравих, сильних історичних персонажів.

Найдовше, до пізньої осені 1648 р., на думку автора, діяли загони Кривошапки на р. Сожі. Повстанці пограбували Могилів, перебили всіх євреїв та католиків. Народні виступи перекинулися на Мстиславське воєводство. Вони мали стихійний характер, тому без особливих труднощів були придушені загонами литовської шляхти та німецькими найманцями[19].

При написанні монографії «Богдан Хмельницький» та інших праць, присвячених національно-визвольній боротьбі українського народу середини XVII ст., історик часто користувався народними піснями, переказами, прислів'ями. В одній із народних пісень, на яку посилався М. Костомаров, були такі слова: «Отак, ляше, по Случ наше»[20]. Показово, що нижня течія річки Случ (міста Дубровиця, Давид-Городок, Турів) хоча на той час і перебувала у складі ВКЛ, але в інтерпретації Миколи Івановича цей регіон показано як етнічні українські землі.

Дослідник неодноразово зазначав, що між між литовськими та польськими «державцями» були тертя. Литовські магнати не хотіли витрачати кошти на «козацьку війну», частина литовської шляхти сповідувала православну віру. В умовах безкоролів'я (в травні 1648 р. помер

[17] Там само. – С. 240

[18] *Пінчук Ю. А.* Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук. – К., 2009. – С. 70.

[19] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования… – С. 240.

[20] Там само. – С. 250–251.

Владислав IV Ваза) та поразок польських військ при Жовтих Водах, Корсуні та Пилявцях ці суперечності лише загострилися[21].

Наприкінці 1648 – на початку 1649 рр. литовське військо не вело активних бойових дій, «воно було на лівому березі Прип'яті, на зимових квартирах». М. Костомаров вважав, що головною помилкою литовського командування було те, що підрозділи жовнірів були розпорошені на значній території[22]. Насправді литовський польний гетьман Я. Радзивілл у січні-лютому 1649 р. здійснив похід проти козаків і повстанців, що діяли в Білорусі. Він відрізнявся особливою жорстокістю і супроводжувався масовими стратами і каліцтвами полонених[23].

Б. Хмельницький знав про «прорахунки» князя Я. Радзивілла, тому направив «керівника українських хлопів – І. Голоту» на чолі сильного загону на територію ВКЛ, щоб не допустити можливого удару в напрямі на Київ з півночі. Спочатку козаки діяли успішно, але литовський стольник В. Гонсевський загнав їх на один із островів Прип'яті. М. Костомаров писав, що «повстанці навіть розрубали за собою лід на річці, щоб убезпечити себе, але сили були надто нерівними і всі загинули»[24]. Сучасні українські дослідники Ю. Мицик, В. Смолій та В. Степанков довели, що полковник І. Голота і 1600 козаків загинули на полі бою під Загалем (Жагалем) 17 червня 1649 р.

На початку літа 1649 р. головні сили ВКЛ були сконцентровані в районі м. Річиця. Їм протистояли козаки Чернігівського полку, яких очолював «молодий, відважний козак Стецько Подобайло». На думку Миколи Івановича, він обрав гарне місце, щоб перестріти ворога: «межиріччя Дніпра і Сожі, оточене непрохідними болотами». За наказом козацького полковника було збудовано табір на північний-схід від м. Лоєва[25].

У другій декаді липня 1649 р. головні сили литовців на чолі з Я. Радзивіллом вийшли із Річиці у напрямі на Лоїв. Литовська піхота, яку очолював В. Гонсевський, плила по Дніпру у човнах. Кіннота та артилерія пересувалася правим берегом. Польний гетьман, прибувши на місце, розпочав воєнні дії проти С. Пободайла. За наказом Я. Радзивілла також було направлено два сильних загони з Лоєва на Брагин для збору інформації[26].

---

[21] Там само. – С. 139-240.

[22] Там само. – С. 382.

[23] *Степанков В.* Велике князівство Литовське у політичних планах Богдана Хмельницького… – С. 93.

[24] *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования… – С. 382.

[25] Там само.

[26] Там само. – С. 383.

Б. Хмельницький не мав точних відомостей про стан справ у Білорусії, але усвідомлював усю небезпеку удару литовських військ на Київ. До того ж у війську, яке влітку 1649 р. брало участь у воєнних діях на території Західної України, ширилися чутки про передислокацію військ ВКЛ, що знижувало моральний дух вояків; почастішали випадки дезертирства. Більшість із них були вихідцями із Лівобережжя, тому переживали за свої родини та сім'ї, які залишилися фактично без захисту[27]. Б. Хмельницький вирішив послати до Білорусії «свого задушевного товариша», київського полковника М. Кричевського, який служив гетьману «не через приязнь, не через вигоду, а через любов до Русі»[28]. М. Костомаров явно завищив чисельність козацького експедиційного корпусу, вказавши цифру «тридцять тисяч руських». Разом з тим, історик правильно відмітив, що козакам бракувало гармат і боєприпасів, тому головну ставку було зроблено на маневрову боротьбу[29].

Переправившись через р. Прип'ять, київський полковник М. Кричевський здійснив марш на Річицю. Звідти він вирушив до Лоєва. Йому вдалося непомітно наблизитися до литовського табору, але ворожі фуражири випадково викрили його місцерозташування. Це дало змогу Я. Радзивіллу підготуватися до битви, що в значній мірі визначило її подальший результат[30].

Бойові дії, як стверджував Микола Іванович, розпочали козаки (він не назвав точної дати Лоївської битви у жодному з чотирьох видань монографії «Богдан Хмельницький»). Історик у четвертому виданні монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) писав: «Ліве крило атакуючих відкинула литовська кіннота під керівництвом Ходоровського, Неверовського та Гонсевського… М. Кричевський бачив, що литовська кіннота віддалилася від свого табору, тому швидко висунув праве крило свого війська, щоб перекрити їй шлях відступу…»[31]. Дослідник тут припустився чергової помилки, оскільки переплутав місцями праве і ліве крило козацького війська; насправді праве крило відступило до лісу, а ліве крило, перейшовши у контрнаступ, мало відрізати литовську кінноту від табору[32]. В останній момент литовське військо врятували підрозділи жовнірів, що поверталися з роз'їздів. Вони раптово вдарили по козаках, в лавах

[27] Там само.

[28] Там само.

[29] Там само.

[30] Там само.

[31] Там само. – С. 383–384.

[32] *Липинський В*. Назв. праця. – С. 411; *Смолій В., Степанков В*. Назв. праця. – С. 113.

яких почався безлад. Потрапивши під удар з обох боків, українське військо відійшло до лісу. Микола Іванович, підводячи підсумки цього етапу битви, констатував: «Цей успіх дорого коштував литовцям; багато було вбитих, багато поранених і, в числі останніх, В. Гонсевський: куля потрапила йому в ногу, друга в груди, але обладунок врятував його»[33].

У ситуації, що склалася, М. Кричевський віддав наказ збудувати укріплений табір у лісі та очікувати на підхід С. Пободайла. Але той зазнав поразки, тому не зміг надати допомоги[34]. Історика дивував той факт, що козаки за лічені хвилини зуміли спорудити у лісі табір, використавши для цього вози, землю, дерево та тіла убитих воїнів. Я. Радзивілл неодноразово кидав підрозділи німецької піхоти, литовських гусар та слуг в атаку, але всі спроби захопити козацькі позиції були відбиті. Обидві сторони зазнали великих втрат[35].

Литовський гетьман віддав наказ припинити штурм. Козаки вночі залишили табір. Вони забрали із собою пораненого М. Кричевського, але київський полковник наказав залишити його на полі бою. Будучи шляхтичем, справжнім аристократом духу, він винив себе у поразці, у загибелі тисяч козаків, тому прагнув померти[36]. М. Костомаров з цього приводу написав наступне: «Напівмертвого Кричевського литовці привезли до табору. Він був настільки хоробрим, що всі литовські пани ставилися до нього з повагою… Я. Радзивілл поспівчував йому і просив, щоб він не боявся; але русин лише кинув на нього презирливий погляд, відвернувся і почав битися головою в дерево, і так помер…»[37].

Незважаючи на поразку, українським військам під командуванням полковника М. Кричевського вдалося все-таки виконати головне завдання – не допустити появи литовського війська на українських землях, оскільки б це кардинально змінило хід Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), явно не на користь Б. Хмельницького. До того ж в серпні 1649 р., як тільки Я. Радзивілл «закінчив кровопролитну війну, перемога в якій далася дорогою ціною», населення південного регіону ВКЛ знову піднялося на боротьбу[38].

Підводячи підсумки варто зупинитися на наступному: по-перше, М. Костомаров одним із перших в українській історіографії спробував проаналізувати хід бойових дій на литовському фронті протягом 1648–

[33] Костомаров Н. И. Исторические монографии и исследования… – С. 384.
[34] Там само.
[35] Там само.
[36] Там само.
[37] Там само. – С. 385.
[38] Там само.

1649 рр.; по-друге, навів перелік прізвищ та прізвиськ керівників найбільших повстанських загонів, які діяли на теренах ВКЛ влітку-восени 1648 р.; по-третє, неодноразово звертав увагу на близькості українців та білорусів (релігія, мова, спільна історія); по-четверте, відтворив, правда, із значними помилками, хід Лоївської битви; по-п'яте, правильно розглянув події під Лоєвом в контексті Збаразько-Зборівської кампанії (липень-серпень 1649 р.), оскільки ці військові операції були тісно пов'язані між собою і відбувалися синхронно; по-шосте, передав характери і вдачу козацьких полковників – М. Небаби, С. Пободайла та М. Кричевського.

Volodymyr Verstiuk

Military operations in 1648-1649s on the territory of the Grand Duchy of Lithuania in M. Kostonarov's evaluation

M. Kostomarov's contribution to the research of military operations in 1648–1649 on the territory of the Grand Duchy of Lithuania (hereinafter referred to as GDL) is characterised in the article. The historian states that B. Khmelnytsky was sure that the situation on this battlefront defined greatly the character of Ukrainian-Polish opposition, that's why the hetman paid great attention to it. Very soon certain revolts caused the upraising which spreaded to the southern region of the GDL.

M. Kostomarov examined S. Velychko's and Samovydets' chronicles, D. Bantysh-Kamensky's and M. Markevych's works as well as narrative sources of Polish origin. So, he was one of the first scientists in Ukrainian historiography who made a list of surnames and nicknames of leaders of the rebellion in summer and autumn in 1648. He included M. Nebaba, Chvesko, Kryvoshapka, Napalych, Mychaenko etc. Besides, the scientist found out the number and the location of Lithuanian troops at the beginning of 1649, analysed the impact of political situation in the Polish–Lithuanian Commonwealth on military operations in the region.

M. Kostomarov focused his attention on the battle of Loevovo, as the result of which Lithuanian troops movement towards Cossack Ukraine was stopped. The historian studied these events taking into account Zbarazh-Zboriv campaign (July-August 1649), as these military operations were closely related and took place at the same time.

M. Kostomarov showed Cossack colonels' character and temper (in particular M. Nebaba, S. Pobodailo, M. Krychevsky). Because of that, the role of outstanding people in historical process is revealed.

930. 1(477) (092) : (477) «1649»

Сергій Калуцький
Кам'янець-Подільський

ЛОЄВСЬКА БИТВА 1649 р У ВИСВІТЛЕННІ В. ЛИПИНСЬКОГО

У статті висвітлено доробок В. Липинського у дослідженні Лоєвської битви 1649 р. Розкрито стан розробки проблеми до нього, з'ясовано на які роботи своїх попередників посилався вчений. Проаналізовано джерельну базу, використану ним, для висвітлення теми. Висвітлено періодизацію битви, що її розробив історик, її хід та наслідки. Розкрито його погляди на постать полковника С.-М. Кричевського та внесок останнього у перебіг бойових дій.

Ключові слова: Лоєвська битва, В. Липинський, С.-М. Кричевський, Я. Радзивілл, військо.

В статье освещено наследие В. Липинского в исследовании Лоевской битвы 1649 г. Раскрыто состояние разработки проблемы до него, выяснено на какие работы своих предшественников ссылался ученый. Проанализировано главные источники, использованные им для освещения темы. Раскрыто периодизацию битвы, которую разработал историк, ее ход и последствия. Высветлено его взгляды на фигуру полковника С.-М. Кричевского и вклад последнего в ход боевых действий.

Ключевые слова: Лоевская битва, В. Липинский, С.-М. Кричевский, Я. Радзивилл, войско.

The article highlights the achievements of V. Lypynskyin his research concerning the battle of Loyiv in 1649. It exposes the state of exploring the problem before him and founds out which works of his predecessors he refered to. There was investigated the source base historianhad used researching the topic, clarified the division of the battle into periods developed by him, its course and consequences. The article reveals his views on the figure of Colonel S.-M. Krichevsky and the contribution of the last in the course of warfare.

Key words: the battle of Loyiv, V. Lypynsky, S.-M. Krichevsky, J. Radziwill, army.

Дослідження військової історії народу є важливим завданням будь-якої національної історіографії. В Україні, через тривалу відсутність власної держави, військово-історична проблематика перебувала на маргінесах наукових інтересів вчених. Не стала винятком й військова історія козацтва. Звісно не можна ігнорувати роботи О. Апанович[1], В. Го-

[1] *Апанович О. М.* Воєнне мистецтво Богдана Хмельницького та його сподвижників / О. М. Апанович // Український історичний журнал. – 1995. – № 4. – С. 33 – 45; *Апано-*

лобуцького[2], І. Крип'якевича[3] та інших істориків. Але вони не могли вивчити усі «білі плями» української історії. З приводу недослідженості військових традицій козаків і її причин Я. Дашкевич у 1994 р. зазначав: «Остаточним табу українська, саме специфічно українська, військова історія стала не так давно, у 1972 році, коли дослідження з цієї ділянки, зокрема пов'язані з героїчним минулим козаччини, було оголошено «націоналістичними». При цьому без жодного обґрунтування і пояснення чому саме вивчення військової справи того козацького стану, який протягом довгих XVI, XVII, XVIII сторіч вартував східні кордони європейського світу і не лише мав велетенські заслуги перед власним українським народом, не допускаючи його фізичного винищення, але й був надійним щитом для своїх найближчих сусідів – росіян, поляків несподівано перетворилося у прояв буржуазного націоналізму»[4].

Однією із мало вивчених сторінок військової історії України XVII ст. залишається Лоєвська битва 31 липня 1649 р.. Кампанія, перемога або поразка в якій вирішувала подальшу долю Української держави, є недостатньо висвітленою в науковій літературі. Події під Лоєвом 1649 р. досліджуванп польський історик Е. Котлубай у своїй роботі «Життя Януша Радзивилла» (1859 р.) 5. Цю військову кампа-

---

вич О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії (50 – 70-і роки XVII) / О. Апанович. – К.: Видавництво Академії наук Української РСР, 1961. – 299 с.; *Апанович О.* Збройні сили України першої половини XVIII ст. / О. Апанович. – К.: Наукова думка, 1969. – 223 с.; *Апанович О.* Козацтво – збройні сили України. Історичний нарис / О. Апанович / [Передм. А. М. Трембіцький, упорядн. А. А. Трембіцький, А. М. Трембіцький]. – Хмельницький, ПП Мельник А. А., 2010. – 93 с.; *Апанович О.* Розповіді про запорозьких козаків / О. Апанович. – К.: Дніпро, 1991. – 335 с..

[2] *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво / В. Голобуцький. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с..

[3] *Крип'якевич І.* Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич, З. Стефанів / [Упорядник Б. Якимович, 4-те вид., змін. і доп.]. – Львів: Світ, 1992. – 712 с..

[4] *Дашкевич Я.* «Учи неможними устами сказати правду»: історична есеїстка / Я. Дашкевич. – К.: Темпора, 2011. – 480 – 481.

[5] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 / В. Степанков // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / [Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України]. –К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 258.

нію вивчали Д. Бантиш-Каменський[6], М. Маркевич[7], М. Костомаров[8], М. Грушевський[9] та О. Переяславський. Останній присвятив їй книгу «Лоїв» (1935 р.)[10]. В сучасній же історіографії битву під Лоєвом досліджували М. Капустянський[11], Ю. Мицик[12], В. Сергійчук[13], І. Стороженко[14], В. Серчик[15], В. Степанков[16].

По сьогоднішній день залишається актуальним внесок у вивчення Лоєвської битви, зроблений В. Липинським. Історик спробував вивчити її передумови, підготовку військ до неї та хід у своїй монографії «Станіслав Михайло Кричевський» (інша її назва «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»), присвяченій полковнику Михайлові Кричевському, який командував козацькими підрозділами під Лоєвом[17]. Основою джерельної бази дослідження стали такі документи: «Про знесення Кричевського. Конфесата в'язня в битві спійманого шляхтича з-під Овруча з Ленкович на ім'я Яна Невме-

---

[6] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России / Д. Бантыш-Каменский. – Киев: Типография И. И. Чоколова, 1903. – С. 156.

[7] *Маркевич М.* Історія Малоросії / М. Маркевич / [Відп. ред. І автор передм. Ю. С. Шемшученко. Примітки О. В. Кресіна]. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – С. 137 – 138.

[8] *Костомаров Н.* Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования / Н. Костомаров. – Санкт-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1904. – Кн. 4. – Т. IX – XI. Богдан Хмельницкий. – С. 327 – 330.

[9] *Грушевський М.* Історія України-Руси / М. Грушевський. – Нью-Йорк: Видавниче товариство «Книгоспілка», 1956. – Т. VIII. – Ч. 3. – С. 184 – 185.

[10] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649… – С. 258.

[11] Там само.

[12] *Мицик Ю.* Степан Подобайло [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.ekmair.ukma.kiev.ua/bitstream/123456789/493/1/Mytsyk_Stepan_Podobailo.pdf; *Мицик Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі / Ю. Мицик. – К., 2009. – С. 147 – 180.

[13] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649... – С. 258.

[14] *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у визвольній війні українського народу середини XVII ст.: Книга перша: Воєнні дії 1648 – 1652 рр. / І. С. Стороженко / [Наукове видання]. – Дніпропетровськ: Вид-тво ДДУ, 1996. – 320 с..

[15] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649... – С. 258.

[16] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649... – С. 258; *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – 351 с.; *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.; *Смолій В.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет: наукове видання / В. Смолій, В. Степанков. – К.: Темпора, 2009. – 680 с..

[17] *Lipinnski W.* Stanisław Michał Krzyczewski / W. Lipinnski // Z dziejow Ukrainy / [Pod redakcyą Wacława Lipińskiego]. – Kijow, 1912. – S. 145 – 513; *Липинський В.* Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевича]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – XCVIII+637+[1].

рицького, який був у полковника овруцького Яна Бруяки теж шляхтича з воєводства Київського» (В. Липинський датує документ 3 серпня 1649 р.), «Лист Януша князя Радзивілла до короля про битву під Лоєвом», «Реляція про знесення Кричевського полковника київського», «Опис битви під Лоєвом, вміщений 1652 р. в «Theatrum Europeum» водночас з її планом і портретом Кричевського». Ці джерела вчений виявив у рукописних фондах тогочасних архівів Львова, Кракова, Несвіжа, а також у публікаціях, зроблених М. Костомаровим та Е. Котлубаєм. Аналіз зносок і посилань, які робив В. Липинський, дає можливість стверджувати, що він опрацював усі відомі на той час списки і копії вище перерахованих джерел та зробив їх джерелознавчий аналіз[18]. Залишається не з'ясованим питання, чому не посилався на козацькі літописи, бо якщо Самовидець у своєму літописі події під Лоєвом згадав лише одним реченням: «Того ж року войско литовское под Заганням и Хвойниками розбили полк Киевскій з Кричевским»[19], то Самійло Величко спробував з'ясувати чисельність армій та описав хід битви[20].

Лоєвська битва 1649 р. була синхронною зі Збаразько-Зборівською військовою кампанією української армії. Згідно стратегічного плану польського командування, загальний наступ військ Речі Посполитої мав відбуватися із заходу – під командуванням короля Яна-Казимира та з півночі – під керівництвом польного гетьмана литовського князя Януша Радзивілла. Останній мав завдати удару українцям з тилу[21]. Описуючи стратегічний військовий задум армії Речі Посполитої, В. Липинський цитував лист короля до литовського гетьмана, якого той отримав 13 (23) липня після перемоги литовців над військами полковника Ілляша Голоти 7 (17) червня 1649 під містечком Загалле (нині село Гомельської обл., Білорусь)[22].

---

[18] *Липинський В.* Твори / В. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 532, 583 – 601. (Про нові віднайдені джерела присвячені Лоєвській битві див.: *Мицик Ю.* Albaruthenica. Студії з історії Білорусі / Ю. Мицик. – К., 2009. – 362 с.; *Щербак В. О.* Хроніка раньомодерної Білорусі: рецензія на: // о. Юрій Мицик Albaruthenica. Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – 362 с.: Режим доступу: // http://elib.ukma.edu.ua/NZ/NZV91_2009_history/14_shcherbak_vo.pdf). Дивись також: *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. Запорозька Січ у західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. Наливайко. – К.: Дніпро, 1992. – С. 231 – 235.

[19] Літопис Самовидця / [За ред. Я. Дзирі]. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 59.

[20] *Величко С.* Літопис. Т. 1 / [Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишаша]. – К.: Дніпро, 1991. – С. 350.

[21] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649.

[22] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 377, 379; *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 //

У ньому Ян-Казимир наказував: «Тому жадаємо, – …, – щоб наше /литовське/ військо перебивши /козацькі/ залоги […] могло вдарити на Київ, коли ми самі в нашій особі, вирушивши до [нашого] коронного табору, будемо в'язати головні сили цього бунтівника»[23]. Текст листа було взято із роботи Е. Котлубая «Життя Януша Радзивілла»[24].

Перед князем відкривався шлях на Київ. Щоб не допустити вторгнення литовської армії в Україну, Б. Хмельницький направив проти нього десятитисячне військо під проводом київського полковника, призначеного наказним гетьманом, С.-М. Кричевського[25]. В. Липинський характеризував його як «такого воїна, який своїми здібностями й досвідом давав би запоруку успіху, і саме ім'я котрого могло б втихомирити й заспокоїти в козацькому війську тривогу за долю оголеного від воєнних сил Києва й Задніпря»[26]. Опрацювавши відповідні джерела польських архівів та публікації документів зроблені польськими вченими, зокрема документи королівського секретаря Ієроніма Піноччі[27], доводив, що причинами, які спонукали Б. Хмельницького відправити це військо з-під Костянтинова на північ до литовського кордону були: 1) чутки серед козацького загалу про поразку полковника І. Голоти та загрозу Києву від армії Я. Радзівілла; 2) інтуїція гетьмана («обережний і передбачливий Хмельницький»)[28]. Критична ситуація для Української держави стала і кульмінаційним моментом життя С.- М. Кричевського. «В такій хвилині затримати Радивила ставало конечністю» – зазначав історик у своїй монографії присвяченій

Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649; Див. також: Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła kanclera w. Litewskiego. – Poznan, 1839. – Tom 2. – S. 379.

[23] Цитую за: *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 381.

[24] Там само. – С. 530.

[25] *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2009. – С. 257 – 258; *Степанков В.* Лоєвська битва 1649 [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Loevska_bitva_1649.

[26] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 383; Дивись також: *Степанков В. В.* Постать С. Кричевського – втілення кращих рис української політичної еліти / В. В. Степанков // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів. – Вип. 9. У 5-ти томах. – Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2010. – Т. 1. – С. 77.

[27] Дивись: *Мицик Ю.* Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. / Ю. Мицик. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1996. – С. 119.

[28] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 381, 383, 531.

київському полковнику[29]. Сучасний історик І. Стороженко висловив сумніви, що «М. Кричевський для виконання дорученого йому завдання здійснив від Збаража до Чорнобиля зі своїм полком форсований марш через багна і пущі Полісся, подолавши відстань у 300 верст (320 км – *С. К.*) за 5 днів. По-перше, київський полк використовувався тільки на північному напрямку проти литовського війська, по-друге, для подолання такого складного шляху необхідно до 10 днів, по-третє, якщо б така подія відбулася, то вона була б не на користь полководницьким здібностям Б. Хмельницького та М. Кричевського. Адже їм завчасно було відомо про загрозу безпеці козацької України з півночі, з боку литовського війська»[30].

Заслугою В. Липинського, як дослідника Лоєвської битви, було те, що він звернув увагу на її військовий (в значенні військового мистецтва) аспект. З'ясував, що стратегічний задум українського командування зводився до такого: 1) полковник Степан Пободайло, який за наказом Б. Хмельницького ще раніше вирушив до Білорусі, мав захищати від литовців головну переправу через Дніпро неподалік від Лоєва; 2) Кричевський же мав якомога швидше атакувати табір Я. Радзівіла у Річиці[31]. Відзначав, що у нього було два шляхи з Костянтинова до Річиці. Перший – на Житомир, Київ, Чернігів і Гомель, «шлях довший, але найсприятливіший для переходу війська», другий – через київське Полісся, «значно коротший, але сто разів трудніший, бо вів через надприп'ятські багна і пущі»[32]. Полковник обрав другий шлях. Логіку його рішення вчений пояснював такими причинами: 1) М. Кричевський поспішав; 2) він цілком справедливо знав, що отримає допомогу місцевого населення в якості провідників через болота і ліси; 3) цей шлях проходив через українські території, які минулого року найменше постраждали від війни, а отже могли прогодувати армію; 4) «Врешті, найважливіше – в Чорнобилі повинні були бути, як говорили в таборі Хмельницького, гармати, порох і амуніція, а без цього досвідчений воїн на здобуття Радивилового табору, уфортифікованого на західний зразок німецькими, шведськими і шотляндськими офіцерами, яких повно було в литовському війську, очевидно пориватися не міг»; 5) наявність на Поліссі козацьких залог, що мали приєднатися до полку М. Кричевського[33].

---

[29] *Lipinnski W.* Stanisław Michał Krzyczewski // Ukrainy Z dziejow Ukrainy / [Pod redakcyą Wacława Lipinńskiego]. – Kijow, 1912. – S. 389; *Липинський В. К.* Твори / В. К. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 389.

[30] *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво… – С. 219.

[31] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 385, 387, 533.

[32] Там само. – С. 387.

[33] Там само.

Історик, з'ясовуючи чисельність українського війська, що мало зупинити литовську армію, доводив, що його «стануло з Київського полку 10000 кінноти, під безпосереднім керівництвом свого полковника… Крім цього, до цієї головної сили мали в дорозі прилучитися менші козацькі залоги, розложені по українських містах, сусідуючих із Вел. кн. Литовським»[34]. У документі «Про знесення Кричевського...» знайшов відомості про поповнення війська полковника М. Кричевського вояками Чорнобильського полку[35*] (2 тисячі осіб, під проводом Михайла Панкевича), Овруцького (3 тисячі кіннотників і 500 піхотинців, очолював Іван Бруяка) та полку Григора Голоти (брата І. Голоти, 1500 вершників і 500 піших козаків). «Таким чином, – підсумовував В. Липинський – уся армія нараховувала близько 20 тисяч чоловік і складалася майже зі самої кінноти»[36]. Окрім цього документа він використав відписку севських воєвод З. Леонтьєва та Н. Кирилова московському цареві від 7 (17) липня 1649 р.[37]. У ній вони повідомляли, що у міста неподалік від литовського кордону надійшли гетьманські універсали із наказом козакам організувати відсіч наступу військ князя Я. Радзивілла («писані де, государ, від гетьмана Хмельницького в міста до полковників в листах, щоб одноосібно всі козаки йшли проти Литви негайно»)[38]. У сучасній історіографії є ряд припущень щодо чисельності українського війська. На думку В. Смолія та В. Степанкова вона становила 17, 5 тисяч вояків (Київський, Чорнобильський, Овруцький полки та Григорія Голоти). Більшість були вчорашніми селянами і міщанами, а не досвідченими вояками[39]. Натомість у Я. Радзивілла налічувалося 10 – 11 тисяч вправних жовнірів, а з обозними слугами чисельність його армії зростала до 16 – 18 тисяч. До того ж литовський гетьман мав 40 – 50 гармат[40]. Як вважає І. Стороженко обидві армії мали по 30 тисяч осіб[41].

Окрім чисельного поповнення війська М. Кричевський сподівався знайти потрібні йому гармати і порох. «Не знайшов однак полководець того, про що йому найбільше йшлося: артилерії й амуніції, потрібних для облоги. У Чорнобилі знайшов ледве пару гарматок та декілька бо-

[34] Там само. – С. 385.

[35] М. Кричевський до Чорнобиля прибув 8 липня за новим стилем.

[36] Там само. – С. 387, 533, 583.

[37] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 385, 533; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (Далі – Акты ЮЗР). – Санкт-Петербург, 1861. – Т. III. – С. 330 – 332.

[38] Акты ЮЗР. – Т. III. – С. 331.

[39] *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 130.

[40] Там само.

[41] *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво… - С. 218 – 219.

чок пороху. Із Чернігова, де також небагато було воєнних припасів, майже все забрав для фортифікування своїх шанців під Лоєвом полковник Пободайло. Отже, литовський табір, наїжачений гарматами, треба було здобути шаблями легкої козацької кінноти»[42]. За таких умов М. Кричевський не наважився продовжувати військову операцію. Він не хотів брати виключно на себе відповідальність за неї і тому писав до гетьмана про своє скрутне становище. Про це В. Липинський знайшов інформацію у «Діаріуші обширному облоги Збаража»[43]. Ця звістка, як він з'ясував, дійшла до Б. Хмельницького в той час, коли гетьман не мав змоги допомогти київському полковникові, «в хвилині, коли, з уваги на затяжну облогу Збаража і наближення короля з відсіччю, небезпека для керівника України дійшла до найвищої, кульмінаційної точки»[44]. Замість гармат і пороху М. Кричевському було прислано листа з табору під Збаражем, якого В. Липинський датував 4 (14) липням 1649 р.. Цей лист втрачено. Вчений не мав його оригіналу, а згадував про нього, використовуючи джерело «Про знесення Кричевського...», що було вміщено істориком у додатках його роботи «Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького»[45]. І. Бутич та І. Крип'якевич в упорядкованому ними збірнику «Документи Богдана Хмельницького» помістили інформацію про цей лист у додатку № 2 «Список документів Богдана Хмельницького, згадуваних у джерелах і літературі, але не виявлених»[46].

В. Липинський, цитуючи вище названий документ, з'ясував, що гетьман закликав полковника, аби «був уважний і наступав мужньо» та писав йому, що «обложив під Збаражем Фірлея і Вишневецького так, що й пташкою звідтіля не вилетять», обіцяв, що «цим четвертим разом Польщі вже кінець учинить і ляхів змете»[47]. Звернув увагу на ключові наслідки отримання цього листа М. Кричевським. По-перше, полковник зрозумів, що Б. Хмельницький не мав можливості надати йому допомогу, бо сам потребував її не менше. По-друге, стратегічним завданням для нього стала не перемога, про неї вже не йшлося, а затримка литовської армії. «Не лавровий вінок тріюмфатора, тільки достойне виконання свого обов'язку щодо України міг бачити перед собою київський полковник» – писав іс-

[42] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 387, 389.

[43] Там само. – С. 389, 534.

[44] Там само. – С. 389.

[45] Z dziejow Ukrainy… - С. 500 – 501; *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 584.

[46] Документи Богдана Хмельницького (Далі – ДБХ) / [Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич]. – К., 1961. – С. 656.

[47] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 389.

торик[48]. Як з'ясував вчений, М. Кричевський нестачу гармат і пороху вирішив компенсувати швидкісним маневром, в ході якого українській армії було поставлено такі тактичні завдання: 1) непомітно і зненацька оточити табір Я. Радзівілла; 2) не дати змоги розвернутися його важким гусарам (легка українська кіннота не могла їм протистояти); 3) «допасти зі своєю кіннотою шанців» перед першим гарматним залпом[49].

В. Липинський, опираючись на джерела, зокрема, польського хроніста Коховського, німецьку газету «Театр Європи» та інші, описав форсований марш війська М. Кричевського; з'ясував, що полковник, «передбачаючи можливості поразки і небезпеки», розіслав універсали в околиці Стародуба і Чернігова із закликом до місцевого населення готуватися до оборони проти литовської армії[50]. У документі «Про знесення Кричевського...» знайшов відомості, що й на правому березі Дніпра селяни формували збройні загони та хотіли приєднатися до війська М. Кричевського. «Але їх не реєстрували» – цитував історик слова писаря Овруцького полку Я. Невмерицького[51]. Сучасні дослідники схиляються до думки, що київський полковник взяв із собою лише 15 тисяч кінноти, а в ході стрімкого маршу із Чорнобиля назустріч литовському війську до нього приєдналися ще близько 5 тисяч вояків (можливо саме тому В. Липинський нараховував 20 тисяч осіб у М. Кричевського)[52]. 24 липня за новим стилем неподалік Мозиря українські війська здійснили переправу через річку Прип'ять[53]. Інформацію про неї історик почерпнув у листі Я. Радзівілла до короля, який подав у своїй роботі Е. Котлубай[54].

Опрацювавши німецьку газету «Театр Європи», він з'ясував, що литовський гетьман, отримавши відомості про просування українців від своїх роз'їздів, скликав військову раду для вироблення подальшого плану військової кампанії. На ній було запропоновано такі варіанти: 1) відвоювати зайняті козаками білоруські міста; 2) негайно рушити на Україну. У другому випадку було запропоновано 1) обійти козацький табір, просуватися вздовж річки Сож і вище переправитися через неї; 2) розбити війська полковника Пободайла і рухатися на Київ. На раді прийняли рішення йти прямо на Лоїв до козацького табору[55]. Це ж джерело свідчило, що

---

[48] Там само.

[49] Там само.

[50] Там само. – С. 391, 534.

[51] Там само. – С. 391, 585.

[52] *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 130.

[53] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 391.

[54] Там само. – С. 534.

[55] Там само. – С. 393, 534.

залишивши в Річиці сильну залогу, 18 липня (н. ст.) Я. Радзівіл рушив до Лоєва. Литовське військо рухалося двома частинами: німецька і угорська піхота («все вогнестрільне військо») під командуванням Вікентія Корвіна Ґонсевського плила Дніпром на байдаках, а кіннота з артилерією на чолі із гетьманом рухалися берегом річки паралельно піхоті[56]. Але «несподіване заатакування козацьких позицій і негайна переправа через Дніпро не вдалися»: князь з кіннотою прибув до Лоєва 23 липня опівдні, а піхота підійшла лише надвечір. Тому на знову зібраній військовій раді було прийнято рішення переправити частину війська через Дніпро за півтора кілометри нижче і напасти на козацький табір з тилу, водночас обстрілюючи його з фронту гарматним вогнем та штурмувати підрозділами німецької піхоти. Для цього маневру було відібрано найкращих піхотинців та частину кінноти. Командувати ними призначено полковника німецьких райтарів Райнгольда Тіценгауза. В підмогу він отримав хорунжого «прибічної» гвардії Радзівілла Рибінського. Виступ було призначено на вечір, однак через зливу, яка тривала цілу ніч, операцію було відкладено до ранку[57].

Однак 25 липня зранку роз'їзди донесли Радзівіллу, що козаки переправилися через Прип'ять і наступають на Річицю. Як зазначав С. Твардовський (у роботі «Війна домова з козаками і татарами»), свідчення якого використовував В. Липинський, надійшли

«… страшні вісті,
Що війська ведучи тисяч сорок,
Кричевський сам надходить…»[58].

Таким чином форсований марш української армії дав свої результати. М. Кричевський примусив Я. Радзівілла відмовитися від наступу і перейти до оборони. («Швидкість Кричевського, що був знаменитим полководцем, невтомним у виконуванні одержаних доручень, – пише в своєму діярії німецький офіцер-стратег, який служив у литовському війську, – була причиною того, що часу на здійснення пляну князя Радивила не вистачило». То ж не про розгромлення Пободайла й похід на Київ, а про власну оборону перед небезпечним противником треба було думати»[59]). Історик з'ясував, що першочерговими рішеннями литовського гетьмана,

[56] Там само. – С. 393, 534.

[57] Там само. – С. 395, 397, 534–535, 586–590.

[58] Цитую за: *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 397; *Twardowski S.* Wojna Domowa / S. Twardowski. – Callissi, 1681. – 284 s.; (Дивись також: *Тарасенко І.* Творчість хроніста XVII століття Самуеля Твардовського в історіографії [Електронний ресурс] // Режим доступу:http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/uashch/2007_12/S109-127.pdf; *Тарасенко І.* «Wojna Domowa» польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки / І. Тарасенко. – К., 2011. – 206 с.).

[59] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 397, 399.

який готувався до оборони, були: 1) зменшити периметр табору, що був занадто великим для оборони; 2) вислати роз'їзди для збору інформації про українські підрозділи. Для отримання відомостей він вислав з табору два сильні корпуси. Перший під командуванням Адама Павловича вирушив до Річиці, другий (1000 – 1200 вояків) на чолі із поручником гусарської корогви Самуїлом Коморовським, рушив у протилежному напрямку на Брагін[60].

Київський полковник, отримавши відомості від місцевих селян і полонених бранців, що частина литовської піхоти розташована на протилежному березі Дніпра, а з табору Я. Радзівілла виїхали два сильні підрозділи, «постановив, використовуючи тимчасове послаблення численности війська в литовському таборі, вдарити безпосередньо на Радивила. Тож, щасливо оминувши стежу Павловича, вирушив Кричевський слідом за Радивилом під Лоїв»[61]. В. Липинський з'ясував, що йому вдалося тактично «переграти» литовського гетьмана і підступити до табору не від Брагина, звідки його чекали, а зі сторони Холмеча[62]. З цієї позиції 20 (30) липня полковник не пішов прямим шляхом на Лоїв вздовж Дніпра, а непомітно для ворога зупинився в лісі за три кілометри від литовського табору, але не з північного боку, звідки його очікували, а з південного зі сторони Брагина. «А щоб належно оцінити справність українського полководця, – зазначав В. Липинський, – пригадаймо, що вів він із собою не малу розвідчу чату, а майже 20-тисячну армію, втомлену довгим походом»[63].

Перед боєм в українському таборі було зібрано нараду, в ході якої старшина пропонувала М. Кричевському зачекати підмоги. Натомість полковник переконував, що Я. Радзивілл зможе зібрати не лише всю свою армію, а й литовське ополчення з найближчих воєводств і розбити спершу основне з'єднання військ під його командуванням, а потім табір Пободайла. Врешті-решт було вирішено наступної ночі 21 (31) липня атакувати литовське військо[64]. Однак вдосвіта козацький роз'їзд привів полонених, які повідомили М. Кричевському, що насип навколо табору незакінчений. Вони також підтвердили інформацію про від'їзд з табору двох чисельних загонів. «Кричевський зрозумів, – зазначав В. Липинський, – що кожна хвилина дорога, зрозумів, що відкладання атаки до ночі може звести на ніщо всі його пляни»[65]. В сучасній історіографії дослідники виділяють ряд причин через які полковник дав наказ атакувати литовський табір не-

[60] Там само. – С. 399, 401.
[61] Там само. – С. 401.
[62] Там само. – С. 401, 403, 536, 586–590, 594–601.
[63] Там само. – С. 403.
[64] Там само. – С. 403, 405.
[65] Там само. – С. 407.

гайно: «По-перше, йому поталанило непомітно для супротивника дістатися до його табору та знайти стратегічно вигідне місце для розташування своїх сил. По-друге, він розгледів тактичну помилку Радзивілла, який серйозно послабив себе тим, що послав два роз'їзди і не спромігся вчасно переправити значну частину своєї піхоти з правого берега Дніпра до табору. Більш сприятливого моменту для нападу Кричевському годі було й сподіватися. Нарешті, по-третє, полковник поклав собі будь-що виконати наказ Хмельницького – не допустити прориву литовців в Україну та їхнього виходу в тил українського війська»[66].

Використовуючи згадані джерела, В. Липинський описав хід Лоєвської битви від її початку – штурму козаками греблі через річку Лоєвку, яку обороняли угорська та польська піхота, до відступу залишків українського війська із обложеного табору[67*] в лісі[68]. Відзначив, що «трапився випадок, який вирішив остаточно дальшу долю битви, перехиляючи терезу перемоги раптово в бік Радивила»[69]. Мається на увазі атака з тилу українців корогвами С. Коморовського та І. Павловича. На випадковості їх появи звернули увагу сучасні дослідники[70]. Інша причина поразки М. Кричевського, на якій наголошував В. Липинський, була помилка полковника С. Пободайла. Він, ідучи на допомогу основним з'єднанням, поділив війська на дві частини, які були розбиті литовцями: одна під час переправи через Дніпро, а інша на марші на підмогу обложеним[71].

Описуючи відступ залишків українського війська, на який, як доводив історик, М. Кричевський дав згоду, бо «він знав, що Радивил іти далі

---

[66] *Смолій В.* Богдан Хмельницький... – С. 239.

[67] Відзначаючи стійкість та організованість українських вояків під час оборони і будівництва табору, В. Липинський зазначав: «Отже Кричевський, під градом куль і серед невпинних наступів, вів горстку своїх хоробрих козаків до цієї наміченої цілі. Обравши найсприятливіше місце, спинився і вмить «переплітаючи зрубаним деревом і хмизом [шанець], окопався, засланяючись як насипом людськими трупами і забитими кіньми». «Не більше як за чверть години», – на загальне здивування і на подив литовського війська, – «збудував могутню засіку й табір у густому лісі»…, і там, щоб повністю вичерпати сили неприятеля, постановив захищатися до останку». (Дивись: *Липинський В. К.* Твори / В. К. Липинський / [За ред. Р. Залуцького, Є. Зиблікевич]. – Філадельфія-Пенсильванія, 1980. – Т. 2. – С. 413).

[68] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 537–544, 583–601.

[69] Там само. – С. 411.

[70] *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 113, *Смолій В.* Богдан Хмельницький… – С. 239, *Стороженко І. С.* Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво… – С. 219.

[71] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 413, 415. Дивись також: *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 131.

на Київ після сьогоднішньої битви не спроможний» (насправді полковник цього не міг знати) і «розумів, що видача в завтрашньому дні на неминучу різню людей, які можуть ще придатися Україні і Гетьманові, була б із його, воєначальника боку, зовсім непотрібним марнотравством», відзначав мужність та самопосвяту українського полковника[72]. Він сам наказав залишити себе пораненого на місці недавніх боїв, де на ранок його знайшли литовці. Перебуваючи в полоні, відмовився від лікаря, наданого йому Я. Разивіллом, бив себе головою об воза, на якому лежав, а на третій день, переживаючи душевну муку за втраченим військом і через невиконане завдання, помер. Очевидець занотував: «А коли його запитали, чи не хоче попа, відповів: «Треба тут сорок попів». «Тоді ксьондза?» – «Волію, каже, відро холодної води». І постійно зітхаючи і за голову себе хапаючи, повторив оті слова: «Хіба ж то дурниця 30000 тисяч війська втратити»[73]. Проте виявилося, що М. Кричевський виконав завдання поставлене Б. Хмельницьким. Литовська армія зазнала величезних людських втрат, було витрачено практично весь боєприпас (залишилася тільки одна бочка пороху). Тому Я. Радзивілл відмовився виконувати наказ короля про вторгнення в Україну і 7 серпня розпорядився повернути військо до Річиці[74].

Заслугою В. Липинського, як дослідника Лоєвської битви, стало й те, що він використав ряд іконографічних джерел, віднайдених у краківських архівах і бібліотеках[75]. Серед них: посмертний портрет М. Кричевського зроблений з натури 3 серпня 1649 р. невідомим художником (історик припускав, що ним міг бути Абрахам ван Вестерфельд)[76], план битви під Лоєвом, капітана артилерії литовського війська Криштофа Ейгірда[77] та гобелен XVIII ст. (виконаний близько 1760 р. за вказівкою М. К. Радзивіл-

---

[72] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 419.

[73] Там само. – С. 427, 543, 591 – 601.

[74] *Смолій В.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.) / В. А. Смолій, В. С. Степанков. – К.: Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – С. 131–132; *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 423, 425.

[75] *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування за дореволюційних часів / І. Гирич // Український історик. – 1999. – № 2–4. – С. 121–122; Листування Михайла Грушевського / [Упор.: Р. Майборода, В. Наулко, Г. Бурлака, І. Гирич; ред. Л. Винар]. – Т. 2. – Київ – Нью-Йорк: УІТ, 2001. – С. 283.

[76] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 1; *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у світлі його листування... – С. 121–122; Листування Михайла Грушевського... – С. 283. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Mykhailo_Krychevsky.jpg.

[77] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 595–596. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu._Лоеў_(1720).jpg.

ла), на якому декілька сцен зображують привезення М. Кричевського до литовського табору і його смерть[78].

Отже, В. Липинський став одним із провідних на свій час дослідників Лоєвської битви. Він з'ясував чисельний склад української та литовської армій, роди військ, що складали їх основу. Висвітлив стратегічні задуми М. Кричевського та Я. Радзивілла. Історик дослідив хід битви, розкрив основні причини поразки українців. В роботі було використано відомий на той час і віднайдений вченим новий джерельний матеріал.

Sergiy Kalutsky

The Battle of Loyiv, 1649, in coverage by V. Lypynsky

The Battle of Loyiv, July 31, 1649, is one of the pages in Ukrainian military history of XVII century, that has not been studied enough. The campaign, either victory or defeat in which could decide the fate of Ukrainian state, is not presented in appropriate way in sources and literature. The contribution made by V. Lypynsky in its research stays important till nowadays. He tried to explore the preconditions, training of armies and the course of the battle in his book «Stanislav Mikhail Krichevsky» (its other title «The participation of the nobility in the great Ukrainian uprising led by Hetman Bohdan Khmelnytsky») dedicated to Colonel Mikhail Krichevsky, who commanded the Cossack units near by Loyiv. In his scientific studies Lypynsky used the research of Polish historian E. Kotlubay «Janusz Radzyvyll's life» (1859), the labors of D. Bantysh-Kamensky, M. Markiewicz, M. Kostomarov, M. Hrushevsky and O. Pereyaslavsky. The last of them dedicated to this battle his book «Loyiv» (1935).

The research basis of V. Lypynsky was formed by the following documents: «The defeat of Krichevsky. Confesata, transported in need of arrested nobleman from Lenkovychof Ovruch, called John Nevmerytsky, who was alongside Colonel John Bruyaka, nobleman from Ovruch, Kyiv province» (V. Lypynsky datesthe document August 3, 1649), «Prince Janusz Radziwill's Letter to the King regarding the Battle of Loyiv», «The Reportabout defeat of Krichevsky, the Colonel of Kyiv», «The Description of the Battle of Loyiv, placed in«Theatrum Europeum», 1652, simultaneously with its plan and Krichevsky portrait». Scientist found these sources in manuscript collections of archives in Lviv, Krakow, Nesvicz as well asin publications made by M. Kostomarov and E. Kotlubay. The analysis of notes and references that Lypynsky did, makes it possible to assert

[78] *Липинський В.* Твори. – Т. 2. – С. 420–421. Дивись: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/Файл:Lojeu,_Janus_Radzivil._Лоеў,_Януш_Радзівіл_(XIX).jpg.

that he studied all known at that time lists and copies of the sources mentioned above and made their source-analysis.

The merit of Lypynsky, as a researcher of Loyiv battle, was the fact that he used a number of iconographic sources discovered in Krakow archives and libraries. Among them: the posthumous portrait of Krichevsky made from nature in August 3, 1649, by unknown artist (historian suggested that it could be Abraham van Westerfeld), the plan of the Battle of Loyiv made by Captain of artillery from Lithuanian army Krysht of Eyhird, the tapestry of the 18th century (created approximately in 1760 on the orders of M. K. Radziwill), where several scenes depict bringing M. Krichevskyto Lithuanian camp and his death.

Thus V. Lypynsky became one of the leading researchers of Loyiv battle for that time.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Лариса Жеребцова
Дніпропетровськ

LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 22. **[Литовская Метрика.** Книга № 22. Книга записей 22]. / A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius. – Vilnius: LII Leidykla, 2010. – XVI, 174 p.

Кожна опублікована книга Литовської Метрики (далі – ЛМ) – це подія для істориків і литуаністів, зокрема. 22 книга записів – це перша книга ЛМ, яка підготована до друку українськими науковцями спільно з литовським колегою Даріусом Антанавічусом за литовською видавничою програмою й опублікована Інститутом історії Литви[1]. Публікація українськими істориками Андрієм Блануцою і Дмитром Ващуком 22 книги записів і, опублікованої у 2005 р. 561 книги переписів[2] ЛМ є, водночас, продовженням і відродженням розпочатого у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр. проекту з видання книг ЛМ в Україні. Адже підготовка до друку 22 книги записів ЛМ розпочалась ще у

[1] Нещодавно А. Блануца та Д. Ващук опублікували 32 книгу записів ЛМ спільно із литовськими колегами з Інституту історії Литви: Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 32. (1548–1549): Užrašymų knyga 32 / Parengė A. Blanutsa, D. Vashchuk, D. Antanavičius, E. Deveikytė. – Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2012. – XX, 144 p.

[2] Литовська Метрика (далі – ЛМ). Книга 561. Ревізії українських замків 1545 р. / [підготував В. Кравченко]. – К., 2005. – 598 с.

1990-х рр. українськими істориками-архівістами Г. Боряком, Н. Яковенко, Л. Демченко, В. Кравченком, В. Страшко та К. Вислобоковим, але роботу призупинили і книга не була опублікована[3]. Андрій Блануца та Дмитро Ващук незалежно від попереднього проекту підготували й опублікували пропоновану книгу.

Актуальність подальшого видання[4] книг ЛМ литовськими, польськими, білоруськими, російськими і українськими вченими викликана зростанням інтересу дослідників до ЛМ як комплексного джерела з різноманітних аспектів історії Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). У березні 2012 р. Андрій Блануца та Дмитро Ващук виступили ідейними натхненниками та організаторами круглого столу «Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації» (21 березня 2012 р., Київ)[5], основна мета якого полягала в обговоренні практичних рекомендацій щодо створення центру з дослідження й видання книг ЛМ та інших джерел з історії України XV–XVI ст.[6]. Створення спеціального центру має згуртувати дослідників, які готують до публікації середньовічні джерела, зокрема литовської доби.

Оригінал 22 книги записів зберігається у Російському державному архіві давніх актів (фонд 389, опис 1, справа 22). Як і більшість книг ЛМ, це – книга-копія, переписана у кінці XVI ст. За описом С. Пташицького 22 книга записів ЛМ має заголовок: «*Сборник привилегий на имения и мыта в земле Волынской, предъявленых в 1547 году воеводе виленскому канцлеру литовському Яну Юрьевичу Глебовичу*»[7] й класифікована як книга записів. Сучасний український дослідник Володимир Поліщук на основі

[3] Також слід згадати повністю підготовану Світланою Вікторівною Абросимовою 23 книгу записів ЛМ, яка не була опублікована із-за передчасної смерті дослідниці.

[4] Сучасний стан видання книг ЛМ дослідниками різних країн див.: *Блануца А. В.* Сучасний стан та нові виклики в археографічних дослідженнях спадщини Великого князівства Литовського // Ранньомодерна Україна на перехресті цивілізацій, культур, держав та регіонів / Від.ред. В. Смолій. – К., 2014. – С. 34–40.

[5] Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.). – К., Інститут історії України НАН України, 2012. – 58 с.

[6] *Блануца А.* Литовська Метрика в комплексі пізньосередньовічних джерел з історії України: проблеми вивчення та публікації. Матеріали круглого столу (Київ, Інституту історії України НАН України 21 березня 2012 р.). – К., Інститут історії України НАН України, 2012. – 58 с. [огляд] // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. ІІ. – С. 273–276.

[7] *Пташицкий С.* Описание книг и актов Литовской Метрики. – С.Пб., 1887. – С. 84.

подокументного аналізу тексту книги і вступної ревізорської преамбули, пропонує віднести її до книг переписів[8].

Великою перевагою видання є те, що підготовлений за мікрофільмованою копією текст книги остаточно звірявся із рукописом в архіві. 22 книга записів ЛМ опублікована за тими ж принципами9, що і більшість підготованих в Інституті історії Литви книг ЛМ. Відповідно до сучасного правопису текст книги було поділено на речення, абзаци та проставлено пунктуаційні знаки. Передачу паєрика уніфіковано через курсивну літеру й, надрядкові літери також передано курсивом, титла розкриті. На відміну від інших видань книг ЛМ, у книзі збережено передачу кириличних літер, що вийшли з ужитку: ѧ, ѡ,ꙋ та ѣ.

Структура та зміст книги. Книга складається із 112 аркушів і налічує 79 документів (77 – писаних руською мовою, 2 – латиною), що хронологічно охоплюють період з 1426 до 1542 рр. Пропонована книга складається зі: вступу литовською, українською та англійською мовами (с. V–XVI), реєстру справ польською мовою (с. 3–8), тексту документів (с. 9–101), коментарів, де наводиться інформація щодо документів з 22 книги записів у інших книгах ЛМ та польської копії у фонді Metryka Litewska transkrypcje (AGAD)[10], попередніх публікацій документів книги та посилань на них у дослідженнях (с. 103–121), хронологічного списку документів (с. 123), об'єднаного іменного та географічного покажчиків із зазначенням адміністративної приналежності населених пунктів до повітів (с. 125–138), а також предметного покажчика (с. 139–167).

У вступній частині до видання публікатори окреслили зовнішні прикмети рукопису, структуру і змісті книги, принципи публікації та підготовки до видання. Дана книга записів дещо відрізняється від інших книг записів за структурою, як зазначили самі публікатори, оскільки була сформована за наказом великого князя литовського Сигізмунда II Августа (с. XI). На нашу думку, публікаторам варто було більше зупинитись на

[8] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт и особенности документального состава книги Литовской Метрики № 22 (1547 г.) // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2 / Sudarė Artūras Dubonis. – Vilnius: LII leidykla, 2010. – P. 129–160.

[9] Як відмітив у своєму огляді на 19 книгу записів ЛМ Лаймонтас Каралюс, принципи і методи підготовки книг до публікацій хоч і є схожими, проте відрізняються від видання до видання, але ці відмінності не є фундаментальними: *Каралюс Л.* LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 19 (1535–1537). Užrašymų knyga 19 / Lithuanian Metrica: Book of Inscriptions 6 / Metryka Litewska: 19 Księga wpisów. Parengė D. Vilimas. Vilnius: LIIleidykla, 2009. – 362 p. // Новости Литовской Метрики. – № 11 – 2009. – Вильнюс, 2010. – С. 11.

[10] Archiwum Główne Akt Dawnych. – Zespol 465. Metryka Litewska transkrypcje. – Sygn. 207.

особливостях структури 22 книги записів, що вирізняють її серед інших книг записів ЛМ.

Зміст книги складають листи і привілеї волинських землевласників стосовно права на володіння маєтками, стягнення в них мит і будівництва замків. У разі наслідування або купівлі маєтку новий власник разом із правом володіння отримував комплект документів на право власності від попередніх володарів. Тому у 22 книзі ЛМ опинились привілеї Вітовта (1), Свидригайла (3), Казиміра Ягеллончика (2), Олександра Ягеллончика (7), Сигізмунда I Старого (37) та королеви Бони (3)[11], які передавали із покоління в покоління по лінії одного роду або до рук нового власника[12].

22 книга записів має чітку структуру. У вступній преамбулі пояснюється мета створення книги. Сигізмунд Август наказав князям і панам Волинської землі прибути до Вільна з привілеями, що підтверджують їх право володіння маєтками та стягнення в них митних зборів. Князі і пани Волинської землі мали пред'явити особисті привілеї та листи воєводі віленському, канцлеру ВКЛ Яну Юрійовичу Глєбовичу. Канцлер повинен був систематизувати отримані привілеї і записати кожний документ до канцелярських книг. Землевласники, які не привезли привілеї мали це пояснити. Цей процес повністю завершився 27 жовтня 1547 р. у Вільно (С. XI). У вступній преамбулі міститься вказівка щодо осіб, які не мали документів на маєтки: «*А которые листов и привильев на именья не мели, тые в тыхъ же книгах нижей написаны*» (№ 1). Проте у тексті книги вони не зазначені.

Відповідно до прізвища землевласника і документів, що він надав, публікатори класифікували записи книги за поіменним принципом, виділивши 9 груп:

1) ревізорська преамбула на початку книги;
2) документи князя Фрідріха Глєбовіча Пронського – 4;
3) пана Федіра Мишки – 2;
4) князя Олександра Порицького – 1;
5) князя Олександра Федоровича Чарторизького – 12;
6) пана Михайла Михайловича Свинюського – 28;
7) пана Василя Єньковича – 1;
8) Олехна Григоровича Козинського – 5;
9) князя Олександра Андрійовича Сангушка – 26 (С. XI).

Особливістю 22 книги записів є те, що документи вписані до книги по групам, відповідно до землевласника, що їх надав. Перед кожною групою

[11] Кількість документів підрахована нами за даними, наведеними у вступі 22 книги записів ЛМ (С. XI).

[12] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – С. 150.

документів міститься невелика ревізорська преамбула, що є нетиповим елементом у структурі книг ЛМ. У преамбулі коротко записано прізвище та соціальний статус землевласника, маєтки, якими він володіє і мита, які він збирає. Документи у кожній групі вписані у довільному порядку, без урахування дати їх видачі. Вочевидь, систематизація документів за хронологією їх пожалування не входила до завдань канцлера, й писаря зокрема.

При аналізі документів кожної групи, із загальної картини вибивається остання 9 – привілеї надані господарським маршалком, князем Олександром Андрійовичем Сангушком (№№ 9 – 9.26). У ревізорській преамбулі записано, що князь Сангушко надав 3 привілеї на маєток Перемиль, у якому збирав стародавнє мито (№ 9.1). Ще 9 документів групи (№№ 9.2. – 9.10) відносяться до маєтків князя Сангушка. Останні 15 документів групи і книги (№№ 9.11. – 9.26.) надані різними землевласниками, також потрапили до цієї групи. Чому ці документи опинились у складі групи привілеїв, наданих князем Сангушко, вимагає подальшого дослідження. Частково це можна пояснити відсутністю ревізорських преамбул перед ними, а також їх фізичним знаходженням у кінці 22 книги записів ЛМ після усіх документів князя Сангушка.

22 книга записів має нетипову як для книги записів структуру. На цей факт звернув увагу і Володимир Поліщук, який запропонував класифікувати її як книгу переписів. У ґрунтовній статті присвяченій ревізії волинських мит і аналізу документального складу 22 книги ЛМ, В. Поліщук виділив структуру книги, провів класифікацію актів, вписаних до книги, а також реконструював список князів і панів Волинської землі[13], що надали свої привілеї для ревізії мит. В. Поліщук виділив у структурі 22 книги ЛМ 4 рівні:

1 рівень – ревізорські преамбули (1547 р.) – писарські пояснення, що відобразили хід проведення перепису привілеїв у 1547 р. Титульна преамбула пояснює передумови виникнення та призначення книги[14].

Ще 8 ревізорських преамбул містяться перед певними групами записів актів і підтверджують факт особистого пред'явлення привілеїв кожним волинським землевласником (перші 91 із 112 аркушів всієї книги)[15]. Вісім землевласників подали 63 із 78 вписаних до книги документів. Інші

[13] Володимир Поліщук реконструював список землевласників за ревізією 1545 р., що увійшла до 561 книги переписів ЛМ та перевіркою прав на мита і маєтки у 1547 р. з 22 книги записів ЛМ: *Полищук В.* Ревизия волынских мыт… – С. 157–158.

[14] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – С.132.

[15] Це №№ 2 – 9.10.

15 привілеїв без ревізорських преамбул займають останні аркуші книги (арк.91–112[16]).

2 рівень – заголовки записів документів (кінця XVI ст. книги-копії)

3 рівень – тексти документів (копії 1547 р.). Всього до книги було вписано 79 актів, а фактично, вона містить 78 записів, тому що один запис було продубльовано двічі. Скоріше за все, помилка відбулася при копіюванні книги у кінці XVI ст.[17].

Документи №№ 9.23 і 9.24, що підтверджують володіння Манка Калусовського у Володимирському повіті, абсолютно ідентичні за датою видання і текстом, але дещо відрізняються заголовками[18]. У заголовку другого документу (№ 9.24) містяться слова «***тому ж*** *Маньку Калусовскому на* ***тые жъ*** *села…*» (виділено нами – *Л. Ж.*), відсутні у заголовку першого підтвердження.

4 рівень – перелік заголовків (реєстр польською мовою XVIII ст.) [19].

Усі привілеї 22 книги ЛМ В. Поліщук розподілив за їхніми юридичними ознаками (без урахування інших ознак) на 3 групи:

1. Данини (жалуванні грамоти) великих князів литовських – 37 актів
2. Розпорядчі листи великих князів литовських (введення до володіння маєтками, межування території, інвентарі маєтків) – 5 актів
3. Приватно-правові акти волинських землевласників – 33 акта[20]. Всього 75 актів.

Проведений нами джерелознавчий аналіз рецензованої книги виявив, що надані землевласниками документи представлені «листами», «підтвердженнями» і «привілеями», тобто записами, характерними для книг записів ЛМ. Кількісно документи розподілились таким чином: 37 листів, у 4 з яких згадуються мита, 28 підтверджень[21], у 9 з яких фігурують мита, 13 привілеїв із 5 посиланнями на мита. Всього 78 документів, у 18 з яких міститься інформація про мита.

---

[16] Тобто №№ 9.11. – 9.26.

[17] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – С.132.

[18] Заголовок першого вписаного до книги підтвердження № 9.23: *«Потверженье Маньку Калусовскому на села Виннини, Калусов и Вербично у Володимерскомъ повете вечностью»*.

[19] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт… – С. 131–133.

[20] Там же. – С. 151–152.

[21] До загальної кількості підтверджень і всіх документів 22 книги записів ЛМ ми не рахували документ № 9.24, який дублює зміст документа № 9.23.

Книга записів чи книга переписів? 22 книга записів[22] не єдина книга у комплексі ЛМ, класифікація якої, з огляду на її структуру і документальний склад, викликає певні сумніви у дослідників[23].

Проблема точної класифікації рецензованої книги, зважаючи на умовність будь-якої класифікації, як книги записів чи переписів пов'язана із генезисом книг ЛМ у сучасному розумінні терміну «книга», особливостями роботи самої канцелярії із книгами метрики, проблемою технічного ведення книг та появи книг-копій у кінці XVI ст., практикою запису документів до метрики (не всі вихідні документи фіксували у книгах ЛМ), використанням книг метрики для пошуку раніше виданих документів, специфікою функціонування документів і їх записів у публічному просторі ВКЛ, формуванням письмової культури на землях князівства, тощо[24]. Ми окреслили лише низку аспектів, пов'язаних із археографічним та джерелознавчим вивченням ЛМ як комплексного джерела.

Вступна ревізорська преамбула до 22 книги ЛМ, на думку В. Поліщука свідчить, що книга відноситься до групи книг переписів, а не записів, як визначив у своєму каталозі С. Пташицький. Історик доводить, що 22 книга ЛМ помилково віднесена до книг записів і, насправді, є наслідком і продовженням ревізійної акції – ревізії українських замків 1545 р., текст якої входить до складу 561 книги переписів ЛМ. На його думку, обидві книги ЛМ 22 і 561 слід розглядати у єдиному комплексі книг переписів, а при вивченні 22 книги ЛМ спиратись на текст ревізії 1545 р.[25].

---

[22] Оскільки приналежність 22 книги ЛМ до групи книг переписів є гіпотезою, то у подальшому огляді ми будемо називати рецензовану книгу «книгою записів», як визначили публікатори.

[23] Наприклад, 19 книга записів, яка на думку Л. Каралюса, за всіма ознаками є книгою судових справ: *Каралюс Л.* LIETUVOS METRIKA. Knyga Nr. 19 (1535–1537). – С.5–8.

[24] *Любавский М.* Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешнею жизнью государства. – М., 1900. – С. 386–394; *Bardach J.* Studia z ustroju i prawa Wielkiego księstwa Litewskiego XIV–XVII w. – Warszawa, 1970. – S. 351–378; *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. Studia nad dziejami państwa i społeczeństwa na przełomie XV i XVI wieku. – Poznań, 1995. – S. 13–42; Предисловие Э. Баниониса к 5 книги записей ЛМ: Lietuvos Metrika (далее – LM). Knyga Nr 5 (1427–1506) [Книга Записей 5] / [parengė E. Banionis] – Vilnius, 2003. – P. 5–28; *Груша А.* «Просите, и дано будет вам (Мф. 7:7)». Еще раз к вопросу о «заочных» листах канцелярии Великокго Княжества Литовского // «Соціум. Альманах Соціальної Історії». – 2008. – № 8. – С. 225–279; *Він же*. Службовы склад і структура канцылярыі Вялікага Княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. // «Metriciana». – Т. 1. – Минск, 2001. – С. 11–46; *Він же*. Канцылярыя Вялікага княства Літоўскага 40-х гадоў XV – першай паловы XVI ст. – Минск, 2006. – С. 215; *Він же*. Доверял ли монарх своим подданным? (из жизни общества Великого княжества Литовского конца XV – первой трети XVI в.). // Istorijos šaltinių tyrimai, pod red. D.Antanavičius, D. Baronas. – Wilno, 2010. – С. 43–84.

[25] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – P. 134 –135.

Поява 22 книги ЛМ була викликана скаргами волинських міщан на нововстановлені мита, список яких наводиться у ревізії 1545 р. У ході ревізії 1545 р. землевласники відмовились надавати привілеї, щоби довести своє право володіння маєтками та стягнення мит[26]. Натомість, у 1547 р. деякі волинські землевласники подали свої документи на маєтності та мита, з яких і була сформована 22 книга ЛМ Подальший аналіз персонального складу цих землевласників, на думку В. Поліщука, на основі 22 та 561 книг ЛМ допоможе відповісти на питання чим обумовлена присутність одних осіб і відсутність інших.

Володимир Поліщук пов'язує перевірку прав волинських землевласників з адміністративними діями королеви Бони у ВКЛ, зокрема схожою перевіркою прав на землю в її доменіальних володіннях. А подією, що пояснює ревізію волинських мит у 1547 р. і виникнення 22 книги ЛМ слід вважати митну реформу, ініційовану королевою Боною. Реформа розпочалась у 1536 р., коли Бона отримала в управління всі митні округи ВКЛ, крім Волинського (з 1538 р.), що тривало до 1546 р.[27].

Мета реформи полягала в централізації та уніфікації управління митними округами та відсторонення приватних осіб, зокрема євреїв, від оренди митних зборів на землях князівства. У результаті реформи було створено 8 митних округів – віленський, ковенський, городенський, берестейський, бєльський, мінський, полоцький і новгородський, а в 1538 р. – волинський. На головні митниці ВКЛ були призначені нові справці, у складі трьох чоловік, які отримували за свою роботу встановлену платню[28].

Справцею волинських мит став луцький біскуп Юрій Фальчевський, який очолював ревізію українських та східноподільських замків у 1545 р. і особисто опікувався перевіркою приватних мит волинських землевлас-

[26] Там же. – С. 137–138.

[27] Там же. – С. 142–148.

[28] Про мету, результати та перебіг митної реформи королеви Бони у ВКЛ див: *Довнар-Запольський М.* Государственное хазяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К., 1901. – Т. 1. – С. 542; *Pociecha W.* Królowa Bona (1494–1557). Czasy i ludzie odrodzenia. Tom III. – Poznań, 1958. – S. 141; *Полищук В.* Ревизия волынских мыт... – С. 129 – 160; *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях середини XIV – середини XVII ст. // Зб. наук. праць: «Історія торгівлі, податків та мита». – 2010. – № 1 (1). – С. 67; *Жеребцова Л.* Митна реформа королеви Бони у Великому князівстві Литовському // Шоста міжнародна наукова школа-семінар, Дніпропетровськ, 11–12 жовтня 2012 р. / Редкол. збірн.: В. А. Смолій. – К., 2012. – С. 16–17; *Жеребцова Л. Ю.* Деякі аспекти практичної роботи митної служби на землях Великого князівства Литовського // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 209–227.

ників у 1543 р[29]. Тобто робота з перевірки прав на встановлення мит була розпочата ще до ревізії українських замків.

Книга записів 22 ЛМ як історичне джерело. Книга записів 22 ЛМ є цінним джерелом до історії митної справи на українських землях ВКЛ, встановлення приватних мит, історії волинських шляхетських родин і відносин між землевласниками, політики земельних надань на Волині, а також розвитку міст, містечок і сіл, їх переходу від одного власника до іншого. Рецензована книга містить привілеї, що підтверджують право волинських землевласників на володіння маєтками й стягнення в них митних зборів.

Проблема стягнення приватних мит на Волині не набула достатнього висвітлення в історіографії[30]. Основна складність вивчення приватних мит обумовлена малою кількістю даних щодо них у джерелах, а також специфікою документів у яких вони зустрічаються. Інформація про надані мита міститься у листах, підтвердженнях і привілеях, переважно, у загальному переліку того, з чим маєток переходив до власника, без уточнення виду і розміру (за деякими виключеннями).

Митні інструкції, які збереглися від середини XVI ст., чітко регламентували розміри вибирання митних платежів у державних коморах. Наскільки вони були чинними для приватних комор – сказати важко, оскільки навіть за такої умови у приватних володіннях діяли давніші надання та привілеї, але, як і в інших випадках, часто траплялися зловживання і порушення з боку шляхти-землевласників. Можливість останніх була викликана практично постійною передачею державних та приватних мит в оренду й дублюванням ними платежів. Відтак, нормою стали більші чи й повторні митні платежі, на що часто скаржилися потерпілі[31].

Землевласникам дозволяли збирати мита на основі давнього звичаю, старовини. Посилання на давній звичай давало можливість шляхті, мані-

---

[29] *Полищук В.* Ревизия волынских мыт… – С. 146.

[30] Див: *Чорний В.* Острозьке мито та основні торговельні шляхи Поділля й Волині / матеріали Всеукр. наук. конф. [«Поділля у контексті української історії»], (Вінниця, 29-30 листопада 2001р.). – Вінниця, 2001. – С. 68–75; *Жеребцова Л. Ю.* Суперечка між Острозькими та Заславськими з приводу острозького мита // Історія торгівлі, податків та мита. – Д., 2010. – № 2(2). – С. 73–81; *Karalius L.* Kunigaikščių Zaslavskių «danilevščinos» muito Lucke kilmė (XIV a.–XVI a.) // Ministri historiae: pagalbiniai istorijos mokslai Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tyrimuose. skirtas Edmundo Antano Rimšos 65-mečio sukakčiai / sud. Z. Kiaupa ir J. Sarcevičienė. – Vilnius: LII, 2013. – P. 125–140.

[31] *Атаманеко В. Б.* Система митниць та мережа ярмарків Волині XVI – першої половини XVII ст. // Історія торгівлі, податків та мита. – Д., 2010. – № 2(2). – С. 81, 82.

пулювати інститутом «старовини» у власних інтересах[32]. Тому що привілеї на маєтності, надані великими князями литовськими панам і шляхті, знаходилися в руках останніх і ніхто, крім них, не знав і не пам'ятав, на яких умовах вони їх отримали. У зв'язку з такими обставинами господар і чиновники Скарбу намагались отримати відомості про умови роздач. Тому і була організована ревізія українських замків у 1545 р. До того ж на той час у багатьох населених пунктах, розташованих на головних торговельних шляхах, з'явилося немало нових приватних митниць, що створило додаткові перешкоди торговельному розвитку міст і містечок і призвело до зменшення сум митних зборів державних комор[33].

На кінець XV ст. митні комори існували і в приватних володіннях Глуська, Чорторийська, Четвертні, Острозі, Степані, Дубровиці, Чуднові, Звягелі, а на першу половину XVI ст. – у Заславі (поєднане зострозьким митом), Ковелі, Горохові, Клевані. Ревізія 1545 р. зазначала, що з часів Вітовта мито вибиралося в розташованих навколо Луцька та на відстані в кілька десятків кілометрів від нього приватних володіннях Хотечові, Шеплі, Уймиці, Полонці, Несвічі, Пустомитах, Золочівці, Смикові, Буремлі, Перемилі, Аршичині, Коблині, Голешові, Мирогощі, Рачині, Негреб'ї, Колодні, Мстишині, Красному, Княгинині, Вовковиях, Козині, Соколі, Четвертні а також Цуркові, Гольчині, Верхові, Кунині, Острозі, Малині, Мительні, Рівному, Жукові, Горбакові, Корці, Мощениці, Степані. Більшість із цих поселень – села. Подібна практика існувала й до часів панування Олександра та Жиґимонта, але з більшою чисельністю та географічним представництвом. Були й випадки відмови власників від створення в їхніх володіннях державних митних комор. Відомі вони саме стосовно східноволинських латифундій – Корця, Острога, Старокостянтинова[34]. Загалом же мережа приватних митниць, принаймні на Волині, була густішою, ніж мережа митниць державних[35].

---

[32] Про функціонування інституту «старовини» у ВКЛ див: *Кром М.* «Старина» как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV – начала XVII вв.) // Mediavelia Ucrainica: Ментальність та історія ідей. – К., 1993. – Т. 3. – С. 68–85; *Ващук Д.* Непорушність «старини»: державна політика Великого князівства Литовського чи історіографічна традиція кінця XIX – першої третини XX ст. // Україна в Центрально-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 423 – 438; *Він же*. До історії повсякдення Великого князівства Литовського (інститут «старини» за матеріалами 32-ї книги записів // Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – К.: Інститут історії України. – 2013. – Т. II. – С. 193–226.

[33] ЛМ. Книга 561. – С. 12–13.

[34] *Атаманеко В. Б.* Система митниць та мережа ярмарків...– С. 82.

[35] *Дячок О. О.* Мережа митниць на українських землях... – С. 87.

Для виявлення особливостей документального складу й структури 22 книги записів ЛМ необхідно співставити інформацію про маєтки і мита, вказану в преамбулах до документів із наданими землевласниками підтвердженнями (Табл. 1.). Дані про мита і маєтки внесені до таблиці відповідно особи землевласника. В окремій таблиці (Табл. 2.) наводимо дані тільки щодо тих осіб і маєтків, які фігурують в обох перевірках. Головним документом, на основі якого влада приймала рішення щодо правомірності стягнення звичних мит на Волині є – лист в.кн. Казиміра від 1469 р., вписаний до ревізії 1545 р.[36], а також реєстр мит, які з'явились за часів правління в.кн.Олександра[37]. Цей реєстр вписаний одразу після листа Казиміра.

Таблиця 1.

Порівняння преамбул із наданими волинськими землевласниками привілеями

№	**Землевласник, що надав привілеї у 1547 р.**	**Мита і маєтки, вказані у ревізорській преамбулі**	**Маєток, де збирали мита / рік надання привілею**	**Мита записані у документах / розмір**
1	2	3	4	5
1	Фрідріх Глєбович Пронський	не вказані (№ 2)	Жуково / 1515 р. (№ 2.1)	мито
			Берестейцє / 1512 р. (№ 2.2)	мито
2	Федір Мишка	Холинів, Варковичи / *гребельне мито*: від воза закладеного двома кіньми – 1 гріш, одним конем – 0,5 гроша, від возу солі – по 30 головажень з кожного (№ 3)	Холинів / 1452 р. (№ 3.1)	мито
			Варковичи / 1502 р. (№ 3.2)	мито
3	Олександр Порицький	не вказані (№ 4)	Порицьк / 1426–1428 рр. (№ 4.1)	мито, мито від солі – від воза 1 гріш
4	Олександр Федорович Чарторизький	Чарторизьк/ *мито*: від ком'яги – 8 грошів, від кожної ком'яги з рибою – по 3 риби, від ком'яги з сіллю – по 50 головажень, від накладного воза – 2 гроші (№5)	Жуково разом із селами / 1446 р. (№ 5.4)	мито
			Холопи / 1451 р. (№ 5.5)	мито

[36] Там же. – С. 159–160.
[37] Там же. – С. 160–161.

1	2	3	4	5
5	Михайло Михайлович Свинюський	Кочкаровці / *мито на ставу* – 0,5 грошів (№ 6)	Кочкаровці / 1521 р. (№ 6.17)	мито на ставу на греблі (гребельне)
			Буремль / 1452 р. (№ 6.28)	мито
6	Василій Єнькович	Серкізов / *мито на ставу* (№ 7)	Серкізов / 1523 р. (№ 7)	мито (гребельне): від возу закладеного двома кіньми – 1 гріш, закладеного одним конем – 0,5 гроша
7	Олехно Григорович Козинський	вказано, що мита ніде не збирав (№ 8)		
8	Олександр Андрійович Сангушко	Перемиль / *мито* (№ 9)	Перемиль / 1540 р. (№ 9.1)	мита стародавні, соляне
Документи, внесені до книги записів 22 ЛМ без преамбул				
9	Томко і Богуш Сачковичи Коіленські		Оздятичі / 1535 р. (№ 9.11)	мито на греблі (гребельне): від накладного воза – 0,5 гроша, від вола, яловиці та пішої людини – 1 пенязь
10	Василь Іванович Бокій		Печіхвости/ 1508 р. (№ 9.14)	мито коловоротне
11	Василь і Богдан Видиницькиє		Любче / 1528 р. (№ 9.16)	*мостове*: від кожного воза – 1 гріш, від коня – 1 пенязь (№ 9.16)
12	Костюшко Толмач		Хоболтове / 1518 р. (№ 9.18)	мито на ставу (гребельне): від кожного накладного воза – 3 пенязі
13	Манько Калусовський		Калусів / 1502 р. (№ 9.23)	мито
14	Олександр Андрійович Вишневецький		Перемиль / 1511 р. (№ 9.26)	*мито*, *соляне*

Таблиця 2.

Порівняння даних ревізії 1545 р. (за кн.переписів 561 ЛМ) із перевіркою 1547 р. (за кн. записів 22 ЛМ)

№	Землевласник, що надав привілеї у 1547 р. (за ЛМ 22)	Маєток, де збирали мита	Мита записані у документах / розмір	Мита які дозволили/ заборонили збирати за результатами ревізії 1545 р. (за ЛМ 561)
1	Фрідріх Глєбович Пронський	Жуково	мито	Кн. Пронському **дозволили** збирати м*ито* від воза по 1 грошу за листом 1469 р. (С. 160)
2	Федір Мишка	Варковичи	мито	У Варковичах Богдан Мишка незаконно збирав *мито* від возу по 1 грошу (С.207).
3	Олександр Порицький	Порицьк	мито, мито від солі – від воза 1 гріш	За часів в.кн. Олександра кн. О. Порицький збирав мито по 1 грошу. У 1545 р. кн.Порицькому **дозволили** збирати *мито* (С. 163, 167).
4	Михайло Михайлович Свинюський	Буремль	мито	у Буремлі не треба давати мито (за листом 1469 р.). За часів в.кн. Олександра кн. Буремський брав *мито* по 1 грошу. У 1545 р. у Буремлі **заборонили** брати мито (С. 159, 161, 166).
5	Василій Єнькович	Серкізов	мито (гребельне): від возу закладеного двома кіньми – 1 гріш, закладеного одним конем – 0,5 гроша	за часів в.кн. Олександра В. Єнькович брав у Серкізові *мито* від коня – 1 гріш. У 1545 р. Єньковичу **заборонили** збирати мито (С. 161, 166).
6	Олександр Андрійович Сангушко	Перемиль	мита стародавні, соляне	за часів в.кн. Олександра кн. О. Коширський брав у Перемилі *мито* по 1 грошу. У 1545 р. кн.Коширському **дозволили** збирати мито (С. 162, 166).
7	Василь Іванович Бокій	Печіхвости	мито коловоротне	За часів в.кн. Олександра Федір Бокій збирав у Печіхвостах мито – по 1 грошу. У 1545 р. Бокєєвичам **заборонили** стягати мито (С. 162, 167).
8	Костюшко Толмач	Хоболтове	мито на ставу (гребельне): від кожного накладного воза – 3 пенязі	За часів в.кн. Олександра Костюшковичі збирали у Хоболтові мито по – 3 пенязі. У 1545 р. Костюшковичам **заборонили** збирати мито (С. 161, 166).
9	Манько Калусовський	Калусів	мито	За часів в.кн. Олександра Петро Калусовський збирав у Калусові мито – 1 гріш. У 1545 р. П. Калусовському **заборонили** збирати мито (С. 163, 167).

Порівняння даних ревізії 1545 р. із документами 22 книги записів ЛМ 1547 р., яке запропонував В. Поліщук, дозволить встановити правомірність подальшого стягнення приватних мит на Волині, а також з'ясувати коло осіб, що надали відповідні привілеї на заклики влади під час обох перевірок. Співставлення обох перевірок дозволяє висловити наступні спостереження-питання:

1. 9 із 14 осіб, що надали привілеї у 1547 р. фігурують у ревізії 1545 р; 3 з них дозволили збирати мита за результатами ревізії 1545 р., а 5 – заборонили, а 1 – збирав незаконно (у самій ревізії остаточного рішення немає).

2. дата видачі наданих у 1547 р. привілеїв, найпізніший з яких датується 1542 р. (№ 6.28) свідчить, що ті ж самі привілеї могли бути представлені ревізорам і під час ревізії 1545 р.

3. більшість незаконних мит з'явилась за часів правління великого князя Казиміра та Олександра Ягеллончика, у кінці XV – на початку XVI ст.

4. «відправною точкою» у справі законності стягнення мит став лист великого князя Казиміра 1469 р. з переліком міст і містечок в яких дозволили/ заборонили збирати мита, складений на основі скарг місцевих жителів та реєстр законних / нововстановлених мит, що з'явились за часів правління великого князя Олександра Ягеллончика.

5. деякі волинські землевласники, не дивлячись на заборону, продовжували стягати мита у своїх маєтках.

6. дані обох перевірок доповнюють одна одну і дозволяють уточнити вид і розмір мита, яке збирали у певному маєтку.

7. більшість наданих у 1547 р. привілеїв стосуються маєтків Луцького повіту

8. давність пожалування представлених землевласниками привілеїв на маєтки не свідчить про постійне стягнення в них мит на момент проведення обох ревізій.

У рамках даного огляду важливо визначити особливості документального складу 22 книги записів ЛМ, зокрема документів, що містять інформацію про стягнення приватних мит. Аналіз даних таблиці дозволяє виявити такі особливості:

1) книга записів 22 ЛМ складається із «привілеїв», «листів» і «підтверджень» з правом пожалування маєтків і стягнення митних зборів. Ці види документів відповідають характеру книги записів за своїм видом і призначенням;

2) дані ревізорських преамбул здебільшого не співпадають із представленими землевласниками документами. Серед 8 преамбул лише у трьох з них (№ 6, 7, 8) інформація про маєтки де збирали / не збирали

мита, їх вид і розмір повністю відповідає наданим привілеям (відповідно № 6.17, 7, 8[38]). У двох преамбулах (№ 3, 9) із документами збігаються назви населених пунктів в яких збирали мита, але без уточнення виду і розміру мит у самих привілеях (№№ 3.1, 3.2, 9.1). Ще у двох преамбулах (№ 2, 4) зазначено, що землевласник не збирав на себе мита, натомість у представлених документах вони фігурують (№ 2.1, 2.2, 4.1). У преамбулі № 5 вказано, що землевласник збирав мита, але документів на підтвердження цього у книзі немає.

3) преамбули до документів були складені на основі усних повідомлень землевласників, що прибули до Вільна, а не в результаті перевірки наданих ними документів канцлером і/або писарями канцелярії. Натомість канцлер мав перевірити й систематизувати надані документи, а потім внести їх до канцелярської книги (№ 1). Про це свідчать: 1) слова «*поведил*» і «*покладалъ*» у преамбулах до документів; 2) розбіжності між даними преамбул стосовно мит, які збирали землевласники, і текстами документів. Вочевидь, у преамбулах міститься іформація про мита, які землевласники реально збирали у своїх маєтках.

22 книга записів, як і інші книги ЛМ, ілюструє специфіку роботи великокнязівської канцелярії, технічні особливості ведення книг і роботу із ними писарів канцелярії. Показовим прикладом неуважної роботи із документами – є привілеї князя Олександра Федоровича Чарторизького (№№ 5.1 – 5.12). Він «*покладалъ*» листи на маєтки, в яких він разом із братом князем Іваном збирав мита і *«поведилъ»*, що стягав мито лише у Чарторизьку (№ 5), «*а иныхъ листовъ купчих и меновныхъ на именя свои не покладали, где мыт не беруть*». Проте, із 12 привілеїв немає жодного, який би підтвердив факт стягнення мита у Чарторизьку. Натомість є два документи середини XV ст. (№№ 5.4, 5.5) з правом стягнення мит в районі села Жуково та Холопи Луцького повіту.

4) приватні мита згадуються, переважно, у загальному переліку того, з чим маєток переходив до наступного / нового власника без уточнення виду, розміру і порядку стягнення із посиланням на стародавній звичай (№ 2.1; 3.2). Так, у 1512 р. пану Богушу Боговитиновичу підтвердили право на володіння маєтком Берестєйцо *«…с приселъки и со въсими людми путъными и тяглыми, и з селищи пустыми, и з землями пашными и бортными, и з сеножатъми, и з реками, и з речъками, и з бобровыми гоны, и з боры и лесы и дубровами, и з гаи, и з пасеками, и з* ***мытомъ, которое здавна тамъ есть****…»* (№ 2.1) (виділено нами – *Л. Ж.*). У документах на пожалування декількох маєтків із правом стягнення мит, за тек-

[38] Документ № 8 – перший і єдиний серед документів пана Козинського. Він містить преамбулу і текст привілею.

стом одного привілею важко визначити у якому саме маєтку збирали мито (№№ 3.1; 5.4; 6.28). Так, у преамбулі до документів пана Федіра Мишки вказано, що він збирав мито у Холиневі і Варковичах на двох греблях: від возу закладеного двома кіньми – 1 гріш, одним конем – пів гроша, від возу солі – по 30 головажень (№ 3). Стягнення мита у Варковичах підтверджується документом № 3.2. Маєток Холинів разом із маєтками Хулєв, Саліщово, Городище та Бече разом із митами отримав за службу Петро Мишка (№ 3.1). З ревізорської преамбули стає зрозуміло, що *гребельне мито* збирали не в усіх маєтках пана Мишки, а тільки у Холиневі.

5) у більшості документів мита фігурують під загальною назвою «мита». Зустрічаються як окремі види митних зборів – *мостове*, *гребельне*, так і назви, складені зі словом «мито», що уточнюють вид або спосіб стягнення мита – «мито на ставу» (*гребельне*, *гатне*), «мито на греблі» (*гребельне*), «мито від солі» (*мито*, *соляне*), яку перевозили возами чи ком'ягами. Не зовсім зрозумілим є *мито коловоротне* (№ 9.14). У преамбулах міститься більш розлога інформація щодо розміру і способу стягнення мит. Це також підтверджує версію про те, що преамбули складались писарями безпосередньо зі слів землевласників. Вочевидь, саме ті мита, що згадані у преамбулах, землевласники збирали на практиці у своїх маєтках.

6) серед пожалуваних землевласникам митних зборів переважають ті, що збирали на комунікаційних спорудах: мостах, греблях, переїздах, єзах тощо. Ці мита, за класифікацією М. Довнар-Запольського, відносяться до групи внутрішніх проїзних, які стягували як збір за надання державою, міськими громадами чи окремими особами реальних послуг[39] (комунікаційних). Вони мають характер мит тому, що оплата наданих послуг перевищувала їх вартість. Протягом першої половини XVI ст. такі митні збори переходять до приватної сфери й продовжують регулюватися нормами Першого Литовського Статуту[40], згідно якого, особи, що будували мости, греблі і перевози своїм коштом отримували право збору мита для амортизації комунікаційних споруд[41].

7) документи книги дозволяють визначити зв'язки між останніми (на момент проведення перевірки у 1547 р.) землевласниками, що фігурують у преамбулах із маєтностями, які переходили у межах роду і до нових власників у результаті купівлі-продажу, дарування, обміну та інших опе-

[39] *Довнар-Запольський М.* Государственное хазяйство… – С. 374 – 375.

[40] *Karalius L.* Upių keltų rinkliavos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės muitų sistemoje XVI a. I pusėje // Mūsų praeitis. – Vilnius. 1999. – Nr. 6. – S. 17 – 22.

[41] Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С. 39.

рацій. Тобто, простежити, яким чином указані у привілеях маєтки потрапили до останніх власників.

8) серед осіб, які надали документи для перевірки є Олександр Андрійович Вишневецький (№ 9.26), що представив підтвердження на містечко Перемиль. Маєток Перемиль у 1511 р.[42] за клопотанням Костянтина Івановича Острозького[43] отримали Іван і Федір Вишневецькі (діти князя Михайла Вишневецького – засновника роду) за службу. Вивчення генеалогічних схем роду Вишневецьких (Н. Яковенко[44], І. Чаманської[45]) вказує на те, що, по-перше, князя з таким ім'ям і по-батькові, який би міг надати привілей у 1547 р. у роді Вишневецьких не було, по-друге, вочевидь, у документі помилково вказано по-батькові князя Олександра Михайловича Вишневецького (1480–1555). Він був братом Івана і Федіра Вишневецьких, який і надав привілей для перевірки.

Документальний склад 22 книги записів ЛМ свідчить, що 20% привілеїв від загальної кількості містять інформацію про мита, усі інші – підтверджують право володіння маєтками. Мета проведеної ревізії полягала у перевірці прав на володіння маєтками і стягнення мит. Це підтверджує гіпотезу В. Поліщука щодо появи цієї книги у 1547 р. внаслідок продовження ревізії українських замків 1545 р. На користь цієї думки свідчить нетипова структура книги, документи якої вписані по групах відповідно до особи, що надала привілеї. За документальним складом книга містить документи характерні для книг записів, а за структурою і призначенням схожа на книгу переписів. Подальший аналіз структури, призначення й обставин створення 22 книги ЛМ дозволить чіткіше визначити її групову приналежність.

Опублікована 22 книга записів ЛМ актуалізує подальші дослідження з розвитку митної справи на землях ВКЛ, встановлення і функціонування приватних мит на Волині, вивчення діяльності королеви Бони на Волині, політики земельних надань великих князів литовських, історії шляхетських родин та обігу їх земельної власності тощо.

Нарешті, 22 книга записів ЛМ є гарним прикладом співпраці двох учених, а також великої і копіткої роботи з налагодження видання Метрики в Україні.

---

[42] LM. Knyga Nr 9 (1511–1518) [Книга Записей 9] / [parengė K. Pietkiewicz] – Vilnius, 2002. – № 63.

[43] ЛМ. Книга 561. – С. 184.

[44] *Яковенко Н.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна. – К., 2008. – С. 336 – 337.

[45] *Czamańska I.* Wiśniowieccy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S. 37, 553.

Андрій Блануца
Київ

Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с.

Колективну монографію, що стала результатом наукових пошуків кількох десятиліть, складають згруповані в тематичні боки нариси, в яких репрезентовано різні аспекти ґенези Української держави в другій половині XVII–XVIII ст., що тривалий час залишалися поза увагою наукових кіл або не знайшли достатнього висвітлення на попередніх історіографічних етапах. У монографії низка складових українського державотворчого процесу раннього Нового часу,таких як інституційні, політичні, соціально-економічні, військові, культурно-духовні та антропологічні, розглядаються як на локальних сюжетах так і на рівні теоретичних узагальнень. Такий підхід відкриває перспективу створення нової історичної реконструкції національної державної моделі.

Комплексний підхід у висвітленні державотворчих процесів Української держави Нового часу у колективній монографії згруповано у такі тематичні блоки, як влада і політика; соціум, економіка, демографія; міжнародне становище; військова справа; освіта; державна символіка; картографія та іконографія; історіографія.

Змістовно перший блок, у якому дослідницьку уваго сконцентровано на питаннях влади і політики Української держави в другій половині XVII–XVIII ст., аналізуються інституційні витоки Української козацької держави, репрезентованої у першій половині XVII ст. Військом Запорізьким (автор Петро Сас). Валерій Смолій та Валерій Степанков спільно розкривають зміст та вектори позиціонування влади в Українській державі означеного періоду, а Віктор Горобець висвітлив механізми права вільної елекції полковника Війська Запорізького в світлі козацьких традицій, розпорядчих приписів і політичних реалій. Наступний блок стосується питань соціально-економічного розвитку держави. Так, Олександр Гуржій дослідив етнічний склад і соціальну структуру населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст. Об’єктом дослідження соціальної еліти періоду гетьманування Данила Апостала став нарис Володимира Пришляка. Питання становлення фінансово-податкової та митної системи підняті у підрозділі авторства Олега Морозова, а економічні та демографічні аспекти розвитку полкових міст Гетьманщини у другій половині XVIII ст. розкриває Ігор Сердюк.

Чільне місце у монографії займають питання міжнародного становища Української держави. Так, Тарас Чухліб представив нові наукові підходи та перспективи вивчення міжнародно-правового статусу ранньомодерної України. За його висновком, у ранньомодерну добу національної історії політичні, суспільні та культурні реалії межуючи з Україною держав постійно накладалися на вітчизняну «систему координат», а в окремі періоди суттєво впливали на історичний поступ, у тому числі почали визначати сутність міжнародно-правового статусу Українського Гетьманату як держави, що досить несподівано була «винайдена» для володарів сусідніх країн у середині XVII ст. на межі християнської Європи та мусульманської Азії. Спеціальне дослідження, присвячене участі генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях, представлене Андрієм Гурбиком. Проблеми взаємодії і протистояння на тлі міжнародної ситуації Гетьманщини та Запорозької Січі наприкінці XVII ст. розглядає В'ячеслав Станіславський.

Державний механізм Гетьманату не можна уявити без його війська. У монографії військова справа репрезентована дослідженнями щодо її реформування. Зокрема, Кирило Кочегаров проаналізував спроби реформування військової організації городових полків у 1707–1708 рр. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського упродовж 1750–1764 рр. стали об'єктом студій Олексія Сокирка.

До теми освіти у Гетьманщині звернувся Максим Яременко. Історик представив освітянські стратегії козацької еліти у XVIII ст., до 50% представників якої навчалися у Києво-Могилянській академії. Людмила Посохова звернулася до висвітлення образу «колективного портрету» викладачів українських православних колегіумів.

Державна символіка репрезентована розробками Юрія Савчука та Ігора Ситого. Так, Ю. Савчук проаналізував комплекс питань, пов'язаних із витоками, сутністю та еволюцією державного герба Української держави, а І. Ситий – державної печатки Гетьманату. Певна увага у монографії приділена вивченням питань картографії та іконографії. У такому ключі Кирило Галушко представив Україну на картах XVII–XVIII ст., а Ольга Ковалевська – портретні зображення представників військово-політичної еліти Гетьманату у контексті формування традиції та особливостей художніх прийомів.

Останній тематичний блок книги стосується історіографії. Зокрема, Андрій Бовгиря розглянув козацьке історіописання через візію минулого й конструювання ідентичностей в Гетьманщині XVII–XVIII ст. Олексій Ясь представив дослідження про Україну-Гетьманщину у світлі теорії «єдиного процесу» Михайла Слабченка.

Насамкінець слід зазначити, що дана книга не націлена на комплексне розкриття поставлених у ній питань, як і не охоплює і всієї їх сукупності. За творчим задумом редакторів, її мета – апробувати авторські підходи й методики на прикладі розв'язання різноманітних сюжетних або постановочних лакун, які, незважаючи на багату наукову спадщину, ще й досі присутні в історіографічній традиції дослідження історії національної державності.

Дмитро Ващук, Олександр Юга
Київ, Кам'янець-Подільський

Дрогобицький краєзнавчий збірник / Ред. кол. Л. Тимошенко (голов. ред.), Л. Винар, Л. Войтович, Г. Гмітерек та ін. – Вип. XVII–XVIII. – Дрогобич: Коло, 2014. – 642 с.

Одразу хочемо зауважити, що при першому знайомстві зі збірником у очі впадає його великий обсяг – 642 сторінки. Це дає підстави говорити про неабияку популярність видання серед дослідників регіональної та загальнонаціональної проблематики. Крім цього, наукова вагомість збірника посилюється участю у ньому фахівців ряду наукових інституцій, зокрема: Дрогобицького осередку Українського історичного товариства імені М. Грушевського, Дрогобицької філії Інституту Центрально-Східної Європи, Дрогобицького осередку Наукового товариства імені Шевченка та Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка.

З поданої на початку збірника короткої анотації читачу одразу стає зрозуміло, що представлені у ньому матеріали стосуються не лише різних проблем історії України, але й охоплюють ряд питань історичного краєзнавства, археології, джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін, тобто розраховані на досить широкий спектр наукових уподобань та інтересів.

Розпочинають збірник дві публікації, присвячені науковій діяльності доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка Михайла Кріля (до 60-тирічного ювілею вченого). У них розкриваються основні віхи життя й напрямки наукових зацікавлень дослідника, які стосуються не лише історії власного народу, але й історії й культури інших слов'янських народів та їх взаємовідносин з українцями. Особливу цінність складає подана бібліографія праць М. Кріля, яка буде корисною для усіх, хто займається дослідженням українсько-чеських, українсько-словацьких та українсько-хорватських відносин. Відзначається також, що важливе місце в науковій творчості М. Кріля займає ідея слов'янської взаємності та її ролі в націотворчих процесах народів Центрально-Східної Європи.

Подальший матеріал збірника структурно поділяється на три блоки: статті з різних наукових проблем; документи і матеріали; огляди, рецензії й дискусії. Найчисельнішим з них за кількістю публікацій є перший блок

(30 статей). Водночас, якщо структурувати їх за різними дослідницькими напрямками в контексті хронології вітчизняної історії, то вміщені матеріали охоплюють період від часів Київської Русі і до другої половини XX ст. За своїм характером представлені матеріали групуються наступним чином:

– політична історії України та її регіонів;

– соціально-економічні аспекти розвитку українських земель, зокрема питання шляхетського землеволодіння, різних промислів у сільській місцевості на Дрогобиччині, економічного потенціалу євреїв у Галичині;

– суспільно-релігійна проблематика: участь церковних братств у Берестейському соборі 1594 р., внутрішня організація та склад учасників регіональних соборів духовенства, культурно-просвітницька діяльність монастирів та ін.;

– питання ролі особи в різних сферах життєдіяльності українського суспільства;

– археологічні дослідження;

– генеалогічні дослідження: шлюбні аспекти міждинастичних зв'язків, проблема зміни особових імен та прізвищ (мотиви та механізм);

– сфрагістичні дослідження: печатки Старосамбірського деканату Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст.;

– архівна справа – питання регулювання діяльності архівів у сфері доступу до архівних приміщень, користування архівними документами, посадові обов'язки архівних працівників.

Велику наукову цінність становлять опубліковані в збірнику документи і матеріали: частина фіскального реєстру Перемишльської і Сяноцької землі початку XVI ст. (С. 445–449); два документи з архіву львівського церковного братства Богоявлення Господнього (С. 464–466); документи до історії церкви та братства Св. Юрія в Дрогобичі (С. 471–475); протокол генеральної візитації Львівської єпархії від 1740 р. (С. 479–481); протокол візитації Топільницького Святотроїцького василіанського монастиря від 1764 р. (С. 489–494); каталог печаток Старосамбірського деканату Перемишльської єпархії кінця XVIII – початку XX ст. (С. 499–510) – подано їх короткий опис, кількість, хронологію, зображення та легенду; інструкція для Крайових архівів гродських і земських актів у Львові та Кракові від 1878 р. (С. 516–524); документи з історії культурно-просвітницької та фінансово-господарської діяльності пластового куріня у Самборі (С. 532–565).

Вкрай важливим є те, що після викладу власне тексту кожного з названих вище документів упорядниками подається важлива інформація про місцезнаходження оригіналу та характеризується інформативний потенціал пам'яток.

Якісно посилюють збірник вміщені в ньому огляди та рецензії, які знайомлять читача як з вітчизняними, так і зарубіжними працями. Зокрема, охарактеризовано дослідження, які стосуються актів Холмського сеймику за період 1572 – 1668 рр., висвітлення української історії польським дослідником Ф. Равітою-Ґавронським, огляду найновішої літератури з історії Київської православної і унійної митрополій ранньомодерної доби, історико-краєзнавчого нариса-путівника з історії с. Добрівляни на Дрогобиччині та досить критичної рецензії на дослідження історії містечка Нижанковичі Старосамбірського району Львівської області.

Завершують збірник відомості про авторів публікацій.

Отже, аналіз «Дрогобицького краєзнавчого збірника» (Випуск XVII – XVIII) засвідчує наукову значущість вміщених у ньому матеріалів та необхідність формування й публікацій наступних випусків, адже подібного роду видання є надзвичайно важливими складниками, які підтримують життєздатність вітчизняної історичної науки.

Наукове видання

Ukraina Lithuanica:

студії з історії
Великого князівства Литовського

Т. III

Головний редактор
Микола Котляр

Заступники головного редактора
Андрій Блануца, Дмитро Ващук

Оригінал-макет
Лариса Жеребцова

Тексти подаються в авторській редакції

Видання друкується українською, російською, білоруською і польською мовами

Підписано до друку Формат 70х100/16
Ум.друк.арк. Обл.вид.арк.
Наклад 300 прим. Зам. 2015 р.
Поліграф. д-ця Ін-ту Історії України НАН України
Київ-1, вул. Грушевського, 4